

आठौँ राष्ट्रिय कर दिवस स्मारिका, २०७६

नेपाल सरकार

अर्थ मन्त्रालय

आन्तरिक राजस्व विभाग

लाजिम्पाट, काठमाडौँ

फोन नं. ०१- ४४१५८०२, ४४१५८०३, ४४१९७१९

website: www.ird.gov.np

नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय

डा. युवराज खतिवडा

अर्थ मन्त्री

सिंहदरबार, काठमाडौं

नेपाल

शुभकामना

आन्तरिक राजस्व विभागले आठौं राष्ट्रिय कर दिवसको अवसर पारेर “स्मारिका” प्रकाशन गर्न लागेकोमा मलाई खुशी लागेको छ ।

नेपाल सरकार राजस्व प्रणालीमा संरचनात्मक परिवर्तन गरी आयातमा निर्भर कर संकलनको प्रवृत्तिलाई आन्तरिक क्रियाकलापमा आधारित कर राजस्वमा रूपान्तरण गर्ने दिशामा अगाडि बढेको छ । यसका लागि सरकारले वैज्ञानिक, अनुमानयोग्य र पारदर्शी कर प्रणाली विकास गरी निजी लगानी मैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने, उत्पादनमूलक उद्योग तथा व्यवसाय प्रवर्द्धन गर्ने र औद्योगिक संरक्षण गर्ने नीति लिएको छ । त्यस्तै आन्तरिक करलाई राजस्वको मजबुत आधार बनाउन सबै किसिमका आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई करको दायरामा ल्याउँदै कर छुली तथा चुहावट नियन्त्रण गरी करको दायरा फराकिलो बनाउने तथा अनावश्यक र मानव स्वास्थ्यलाई नोक्सानी पुऱ्याउने एवम् वातावरण हास गराउने वस्तुको आयात निरुत्साहित गर्ने एवम् निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने नीति सरकारले लिएको छ । यस अतिरिक्त दक्ष, व्यवसायिक, स्वच्छ एवम् करदातामैत्री कर प्रशासनको विकास र प्रक्रियागत सरलीकरण तथा सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाई करदाताको स्वेच्छुक सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने र गैरकर राजस्वका दरहरूलाई समसामयिक, लागत प्रभावी र पारदर्शी बनाई थप राजस्व परिचालन गर्ने नीति सरकारले लिएको छ ।

सरकारले लिएका राजस्व नीति तथा कार्यक्रम, राजस्व प्रशासनसँग सम्बन्धित विभिन्न विषय, करदाताहरूका लागि आवश्यक जानकारीमूलक विषय एवम् कर प्रशासनले गरेका काम कारवाहीका विषयमा जानकारी प्रदान गर्ने खालका लेख रचनाहरू यस प्रकाशनमा समावेश गरी सरोकार राख्ने सबैका सामु उजागर गर्ने यो सहानीय कार्यका लागि म आन्तरिक राजस्व विभाग परिवारलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । स्वच्छ र पारदर्शी कर प्रणाली विकासका लागि कर सम्बन्धी सूचनामा करदाताको सहज पहुँच र प्रक्रियाहरू बढी भन्दा बढी सरलीकरण हुनु आवश्यक छ । यसका साथै कर प्रशासनमा काम गर्ने कर्मचारीहरूको क्षमता विकास गरी व्यवसायिक बनाउनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ । राष्ट्रिय कर दिवसलाई विशेष गरी करदाता सूचना र सचेतना व्यापक रूपमा करदाता समक्ष पुऱ्याउने अभियानका रूपमा मनाउने गरिएकोले यस्ता प्रकाशनहरूले महत्वपूर्ण टेवा पुग्ने मैले विश्वास लिएको छु ।

यस राष्ट्रिय कर दिवसले राजस्व प्रशासनलाई दक्ष, व्यवसायिक, स्वच्छ, एवम् करदाता मैत्री कर प्रशासनको विकास गर्ने दिशामा थप उत्प्रेरणा प्रदान गरेको भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

२०७६ मंसिर १

डा. युवराज खतिवडा

अर्थमन्त्री

टेलिफोन नं.: +९७७-१-४२११८०९ (का.), फ्याक्स नं.: +९७७-१-४२११८३१

वेब साईट: www.mof.gov.np

नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

पत्र संख्या:-

च. नं.:-

शुभकामना

आन्तरिक राजस्व विभागले “आठौं राष्ट्रिय कर दिवस, २०७६” को अवसर परेरे राजस्व प्रशासन सम्बन्धी विषयहरूलाई समावेश गरेर स्मारिका प्रकाशन गर्न लागेकामा मलाई खुशी लागेको छ ।

मुलुकको आन्तरिक राजस्व परिचालनमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्दै आएको आन्तरिक राजस्व विभागको क्रियाशीलताका कारण राजस्व परिचालनमा थप प्रभावकारिता हासिल भई सार्वजनिक वित्त संरचनामा सुधारका संकेतहरू देखापरेका छन् । वित्तीय सवलीकरणलाई अझ बढी सुदृढ र प्रभावकारी बनाउन करको दायरालाई अझै विस्तार गर्ने, सेवा प्रवाहलाई सरल एवं चुस्त बनाउने, करका नवीन क्षेत्रको पहिचान गर्न अध्ययन विश्लेषण गर्ने लगायतका कार्य सम्पन्न गर्नु अहिलेको आवश्यकता हो ।

यसै आवश्यकताको पृष्ठभूमिमा रहेर आन्तरिक राजस्व विभागले कर नीति र कर परिपालनाको स्तरमा रहेको अन्तरलाई सौँधुरो बनाउने तर्फ आफ्ना व्यवसायिक योजना तथा कार्यक्रमहरू परिलक्षित गर्नुपर्दछ ।

कर प्रशासनले करदाता सेवा र शिक्षामा दिएको प्राथमिकता र नीतिगत सरलीकरणको प्रयासले कर प्रशासन करदातामैत्री एवं लगानीमैत्री हुँदै गएको छ । तथापि, सुधारका योजनाहरूलाई निरन्तरता दिन अझै बाँकी छ । आम नागरिक र करदाताहरूको कर प्रशासनप्रतिको बढ्दो अपेक्षाका कारण राजस्व प्रशासनको जिम्मेवारी थप चुनौतिपूर्ण बन्दै गएको छ । आगामी दिनमा विभागले आफ्नो दीर्घकालीन रणनीतिमा सुधारका क्षेत्रलाई समावेश गरी आफ्नो समग्र गतिविधि त्यसतर्फ केन्द्रीत गर्नु अपरिहार्य रहेको छ ।

राष्ट्र विकासका लागि अधिकतम श्रोत परिचालन गरी आम जनताको सामाजिक सुरक्षा, आर्थिक उपार्जन र विकास निर्माणका क्षेत्रहरूलाई बढावा दिने खालका कार्यक्रमहरूमा लगानी अभिवृद्धि गर्न सके केही हदसम्म नागरिकहरूको अपेक्षा र आशाको सम्बोधन गर्न सकिने छ । यस सन्दर्भमा मुलुकको सर्वाङ्गीण विकासका लागि आवश्यक पूँजी परिचालनमा ध्यान दिन आन्तरिक राजस्व विभागले आफ्ना नीति तथा क्रियाकलापहरू लक्षित गर्ने छ भन्ने विश्वास मैले लिएको छु ।

यस स्मारिकामा समावेश भएका लेख रचनाहरूबाट समग्र राजस्व प्रशासन सम्बन्धी विषयमा सरोकार राख्ने व्यक्तिहरू लाभान्वित हुने अपेक्षाका साथ “आठौं राष्ट्रिय कर दिवस, २०७६” को पूर्ण सफलताको कामना गर्दछु ।

(राजन खनाल)

अर्थ सचिव

टेलिफोन नं.:- बजेट म. ४२११७०१, प्रशासन म. ४२११७४८, स.स.म. ४२११९९३, राजस्व व्य.म. ४२११८६७, अ.आ.स.स.म. ४२११८३७

आ.नि.बि.म. ४२११८२६, अनुगमन तथा मू.म. ४२००४१८, कानून तथा प.म. ४२११८१३, वि.क्षे.व्य.म. ४२११७७०

फ्याक्स नं. ४२१११६४, ४२११३४८ (बजेट म.), ४२१११६५, (अ.आ.स.स.म.)

ईमेल : admindivision@mof.gov.np, वेब साईट: www.mof.gov.np

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

पत्र संख्या -
च नं -

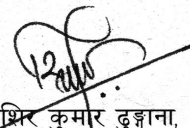
शुभकामना

आन्तरिक राजस्व विभागले स्वच्छ कर प्रशासन: विकास र सुशासन भन्ने मूल नाराका साथ मनाउन लागेको आठौँ राष्ट्रिय कर दिवसको अवसरमा स्मारिका प्रकाशन गर्न लागेकामा म धेरै खुशी छु ।

सवै आर्थिक क्रियाकलापलाई करको दायरामा ल्याउने, कर सम्बन्धी कानूनी प्रक्रियालाई सरल, स्पष्ट बनाउने र कर प्रशासनलाई सक्षम, स्वच्छ, दक्ष र करदातामैत्री बनाउदै अधिकतम राजस्व परिचालन गर्नु आवश्यक छ । बढ्दो सार्वजनिक खर्चको आवश्यकता धान्ने गरी राजस्व प्रणालीलाई भरपर्दो, पुर्वानुमानयोग्य तथा लगानीमैत्री बनाउन विभिन्न राजस्व नीतिहरू तर्जुमा गरी लागू गरिएका छन । नवीन चुनौतीहरू समेट्ने गरी कर संरचना एवं कर कानूनको समयानुकूल सुधार गर्ने, प्रक्रियागत सरलीकरण र सूचना प्रविधिको माध्यमबाट स्वेच्छिक कर सहभागिता अभिवृद्धि गरी राजस्व प्रशासनमा थप सुधार गर्ने कार्यको थालनी भैसकेको वर्तमान अवस्थामा यस्ता सुधारका विषयहरूलाई उपलब्धीमूलक ढंगले कार्यान्वयन गर्न विभाग तथा मातहतका निकायले पूर्व क्रियाशिल भई भूमिका निर्वाह गर्न तत्पर रहने छन भन्ने मेरो अपेक्षा छ । साथै, चालु आर्थिक वर्ष २०७६/७७ ले अवलम्बन गरेको राजस्व नीति तथा कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्न यो विभाग र मातहतका कार्यालयहरू आवश्यक कार्य योजना बनाई आफ्ना गतिविधिहरू त्यस तर्फ केन्द्रित गरी उत्कृष्ट कार्य सम्पादन गर्न सक्षम हुनेछन भन्ने विश्वास समेत लिएको छु ।

सरकारको कर नीति र क्रियाकलापहरूमा पारदर्शिता र स्वच्छता कायम गर्दै थप व्यवसायिक कर प्रशासनको विकास गर्नु आवश्यक भएकोले कर सम्बन्धी सूचना, जानकारीहरू करदातासम्म पुर्‍याउने र कर प्रशासनमा संलग्न कर्मचारीको क्षमता विकास गर्न यस्ता प्रकाशनबाट महत्वपूर्ण योगदान पुग्ने ठानेको छु । अन्त्यमा, यस कर दिवसले करदातालाई थप कर सम्बन्धि जागरण ल्याउने अभियानको रूपमा सफल होस भन्ने कामना गर्दछु ।

धन्यवाद ।

शिशिर कुमार डुङ्गाना,
सचिव (राजस्व)

१ मार्ग, २०७६

टेलिफोन नं.- बजेट म. ४२११८०१, प्रशासन म. ४२११७४८, स. स. म. ४२११९९३, राजस्व व्य.म. ४२११८६७, अ.आ.स.स.म. ४२११८३७
आ.नि.वि.म. ४२११८२६, अनुगमन तथा म. म. ४२००४१८, कानून तथा प.म. ४२११८१३, वि.शे.व्य.म. ४२११७७०
फ्याक्स नं. ४२१११६४, ४२११३४८ (बजेट म.), ४२१११६५ (अ.आ.स.स.म.)
ईमेल : admindivision@mof.gov.np वेब साईट : www.mof.gov.np

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

आन्तरिक राजस्व विभाग

{ ४४१५८०२
४४१५८०३
४४१९७९९

फ्याक्स नं. : ४४१९७८८

E-mail: hq@ird.gov.np

Web: <http://www.ird.gov.np>

लाजिम्पाट, काठमाडौं

प.सं. :-

*च.नं. :-

भूमिका

मिति:

नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर लागू भएको ब्याईस वर्ष पूरा भईसकेको छ । मूल्य अभिवृद्धि करलाई आन्तरिक स्रोत परिचालनको मूल आधारको रूपमा विकास गर्न समय सापेक्ष रूपमा विभिन्न नीतिगत, संरचनागत र कार्यगत सुधारहरु समेत गरिदै लगेएको छ । समग्र कर प्रणालीलाई सरलीकृत र पारदर्शी बनाई कर सहभागिता अभिवृद्धि गर्न कर प्रणालीका सबै आयामहरुमा आम नागरिक र करदाताहरुमा जागरण ल्याई करको दायरा विस्तार गर्ने मूल भावनाका साथ आन्तरिक राजस्व विभागले आफ्ना गतिविधिहरु परिलक्षित गरी कार्य सम्पादन गर्दै आएको छ । करदाताहरुलाई प्रभावकारी कर शिक्षाको माध्यमबाट सचेतना अभिवृद्धि गरी जागरण ल्याउने उद्देश्यले यस विभागले विगतमा सातवटा राष्ट्रिय कर दिवस सम्पन्न गरी आठौं कर दिवस “ स्वच्छ कर प्रशासन: विकास र सुशासन ” भन्ने मूल नाराका साथ आयोजना गर्न पाउँदा मलाई अत्यन्त खुशी लागेको छ ।

करदातामैत्री सेवा प्रवाहलाई अझ वढी आधुनिक र परिष्कृत गर्दै स्वेच्छिक कर सहभागिताको प्रवर्धन गर्न हामी सदैव क्रियाशील रहनेछौं । आदर्श कर प्रणालीका आधारभूत मापदण्डहरु पारदर्शिता, तटस्थता, स्वच्छता, सरलता र समतालाई आत्मसात गर्दै विद्यमान कर सहभागिता अन्तरलाई क्रमशः घटाउँदै सरल, पारदर्शी, स्वच्छ र दक्ष एवं मितव्ययी कर प्रशासनको विकास गरी आर्थिक वृद्धि हासिल गराउने दिशामा हामी अग्रसर छौं । यिनै विषयवस्तुहरुलाई व्यवहारमा कार्यरूप दिँदै करको दायरा विस्तारका लागि सरोकारवालाहरु माझ आवश्यक जागरण ल्याउने ध्येयले हामी आठौं राष्ट्रिय कर दिवसको आयोजनामा जुटेका छौं ।

करदाता शिक्षा र सरोकारवाला पक्षहरुमा सचेतना बढाउनु हाम्रो प्रमुख एजेण्डाको रूपमा रहेको छ । जसका लागि नियमित रूपमा छलफल, अन्तर्क्रिया र सम्वाद तथा विभिन्न प्रकाशनहरुलाई हामीले निरन्तरता दिएका छौं । यसैको एक अभिन्न अङ्गको रूपमा कर दिवसको अवसर पारी स्मारिका प्रकाशन गरिएको छ । यस स्मारिकामा समावेश भएका लेख रचनाहरु आम करदाता, कर प्रशासक साथै कर र आर्थिक विषयमा जानकारी हासिल गर्न चाहने सरोकारवालाहरुका लागि उपयोगी र सहायोगी सिद्ध हुनेछन् भन्ने मैले विश्वास लिएको छु ।

अन्त्यमा, यस स्मारिकामा आफ्नो शुभकामना सहित मार्गदर्शन प्रदान गर्नु भएकोमा माननीय अर्थमन्त्रीज्यू, श्रीमान् अर्थ सचिवज्यू र श्रीमान् सचिवज्यू (राजस्व) प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । साथै यो स्मारिका प्रकाशनको जिम्मेवारी सफलतापूर्वक सम्पादन गर्न स्मारिका प्रकाशन उप समितिका संयोजक एवं सदस्यहरुलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

२०७६ मंसिर १

बिनोद बहादुर कुँवर

महानिर्देशक

हाम्रो भनाई

आठौं राष्ट्रिय कर दिवस, २०७६ को अवसरमा विगत वर्षहरूमा भैं यस वर्ष पनि राजस्व, कर तथा सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसंग सम्बन्धित विषयमा केन्द्रित लेखहरूको संगालो “स्मारिका” प्रकाशन गरिएको छ । स्मारिकामा कर प्रशासनमा कार्यरत रहि अनुभव संगाल्नु भएका अधिकारीहरू तथा राजस्व, कर एवं सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा जानकार रहनु भएका व्यक्तिहरूका मौलिक रचनाहरू समावेश गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस स्मारिकामा समावेश भएका लेख रचनाहरू आठौं राष्ट्रिय कर दिवसको नारा “स्वच्छ कर प्रशासन: विकास र सुशासन” लाई सार्थक बनाउने कार्यमा धेरै हदसम्म केन्द्रित रहेको विश्वास गरिएको छ । यसमा समावेश भएका लेख रचनाहरूमा व्यक्त विचार लेखकका निजी धारणा हुन् । प्रकाशित रचनाहरूको अध्ययनले सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन तथा राजस्व नीति निर्माण, राजस्व नीति तथा कर कानून कार्यान्वयनमा संलग्न पक्ष लगायत यस विषयमा रूची राख्ने अध्येताहरूमा सहयोग पुगेमा हाम्रो प्रयासले सार्थकता पाउनेछ । यस स्मारिका प्रकाशन गर्न हौसला दिनु हुने र पुस्तिकामा समावेश गर्न सारगर्भित मन्तव्य दिनु हुने माननीय अर्थमन्त्री डा. युवराज खतिवडाज्यू, श्रीमान् अर्थ सचिव डा. राजन खनालज्यू, श्रीमान् सचिव(राजस्व) शिशिर कुमार दुङ्गानाज्यू र आन्तरिक राजस्व विभागका श्रीमान् महानिर्देशक विनोद बहादुर कुँवरज्यूप्रति आभार प्रकट गर्दछौं । यस प्रकाशनको लागि आफ्ना मौलिक लेख रचना उपलब्ध गराउनु हुने लेखकज्यूहरू एवं सम्पादन, मुद्रण तथा प्रकाशन कार्यमा खटिनु भएका सबैप्रति आभारी छौं ।

स्मारिका प्रकाशन व्यवस्थापन उपसमिति

आठौं राष्ट्रिय कर दिवस, २०७६

विषय सूची

सि.नं.	शीर्षक	लेखक	पेज नं.
नेपाली खण्ड			
१	स्वच्छ कर प्रशासन: विकास र सुशासन	विनोद बहादुर कुँवर	१
२	संघीय राजस्व नीति सुधारको दीर्घकालीन सोच	विद्याधर मल्लिक	८
३	राज्यको भूमिका : बहस र वास्तविकता	गोपीनाथ मैनाली	१९
४	कर परीक्षणमा कृत्रिम बौद्धिकता (Artificial Intelligence) को प्रयोग	रामुप्रसाद डोटेल	२९
५	मालवस्तु तथा ढुवानीका साधनको अनुगमन प्रणाली (VCTS)	दीर्घराज मैनाली	३८
६	प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्व सम्बन्धी अधिकार र यसको अभ्यास	थानेश्वर गौतम	४३
७	नेपालको कर प्रणाली	मुक्ति प्रसाद पाण्डे	५०
८	राजस्व नीति, प्रक्षेपण असूली र यथार्थता	वामदेव अधिकारी	५६
९	सुशासन: हाम्रो लक्ष्य र अवरोध	अच्युत नेउपाने	६२
१०	नेपालमा संघीय संरचनामा राजस्व परिचालनको स्थिति विश्लेषण	बाल गोविन्द विष्ट	६८
११	कर अनुपालन लागत: अवधारणा र अभ्यास	राममणि दुवाडी	७५
१२	मूल्य अभिवृद्धि करको दर्ता खारेजी र यसको व्यवस्थापन: समस्या र समाधानका उपायहरू	कृष्ण प्रसाद पराजुली	८४
१३	कर निर्धारणमा प्रशासकीय पुनरावलोकन र पुनरावेदन	कविराज पौडेल	८९
१४	कर परीक्षणको चरणहरू	पदम कुमार श्रेष्ठ	९४
१५	कर परीक्षण र पुनरावलोकन सम्बन्धी व्यवस्था	जगदीश बसेल	९९
१६	करको "पेयी" (PAYE) सिद्धान्त: नेपालमा यसको प्रयोग र हालको कानूनी व्यवस्था	देवी प्रसाद शर्मा	१०७
१७	व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बरको आवश्यकता, प्रयोग र करदाताका दायित्वहरू	बोलराज आचार्य	११२
१८	कर सम्बन्धी विवादमा राजस्व न्यायाधिकरणको भूमिका	निर्मला शर्मा सुवेदी	११७
१९	मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ यस वर्ष भएका मुख्य संशोधनहरू	राजु प्रसाद प्याकुरेल	१२५
२०	राजस्व प्रशासनमा सूचना प्रविधिको उपयोग चुनौति र समाधानका बाटोहरू	रमेश सुवेदी	१३२
२१	राजस्व न्यायधिकरण: पुरातन संरचनाको भविष्योन्मुख प्रयास	डम्बर बहादुर कार्की	१३८

२२	सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको भूमिका	बाबुराम सुवेदी	१४८
२३	डुइङ बिजनेसमा नेपाल: सन्दर्भ कर प्रशासन	प्रकाश शर्मा ढकाल	१५७
२४	नेपाली अर्थतन्त्रको नव-विक्षेपण	निरज पौडेल	१६३
२५	कर छुटले विदेशी लगानी आकर्षित हुन्छ ?	जनार्दन बराल	१६७
२६	लगानी आकर्षित गर्न सार्वभौम साख मूल्यांकन	पुष्पराज आचार्य	१७३
२७	अर्थतन्त्रको बढ्दो आकार र राजस्व संरचना	गजेन्द्र बुढाथोकी	१७८
२८	डिजिटल अर्थतन्त्र र कर	सविन मिश्र	१८३
२९	पैत्रिक सम्पत्तिमा कर बहस कि आवश्यकता	निरु अर्याल	१८८
३०	विकास लक्ष्य प्राप्तमा राजस्वको योगदान	सरस्वती ढकाल	१९२
३१	पूँजी बजारमा भारित औषत विधि र पूँजीगत लाभकरका केही पक्ष	प्रविन पन्दाक	१९५
३२	हुण्डीको कारोबार	गणेश प्रसाद लाठ	१९८
२२	नेपालमा कर सुधारका प्रयासहरु र करदाताको अनुभव	परशुराम दाहाल	२०३
२३	सामाजिक सुरक्षा र कर	शेषमणि दहाल	२०६
अंग्रेजी खण्ड			
1	DOING BUSINESS INDEX OF NEPAL: HOW TO IMPROVE IN PAYING TAXES INDEX?	Shankar Prasad Adhikari	२११
2	Revenue Policy in Nepal current Issues and Future Prospectives	Dhaniram Sharma	२२०
3	Agriculture Labour's Socio- Demographic Status and Its relationship with their Monthly Income	Dr. Narendraraj Poudel	२३०
4	Asian Tax Authority's Symposium (ATAS) and Nepal	Rishiram Pokhrel	२४१
5	Strategic Planning and Management: Theories and Practices in Tax management of Nepal	Maharaj Koirala	२४९
6	Integrity in Revenue Administration: Common Apparent and the Nepalese Context	Ram Prasad Mainali	२५८
7	BRITACOM: A Multilateral Tax Cooperation Platform	Bimal Sapkota	२६५
8	Enhancing Tax Compliances : Lesson from Japan	Teeka Upadhaya	२७३
9	Taxation Challenges in a Digital Economy	Sushil Lamsal	२७९
कविता			
१	प्रविधिमैत्री कर सचेतना	चुडामणि ढुंगाना	२८६

स्वच्छ कर प्रशासन: विकास र सुशासन

विनोद बहादुर कुँवर*

१. विषय प्रवेश

विक्रम सम्वत् २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी भएसँगै मुलुक संघीय शासन व्यवस्थामा रूपान्तरण भई राज्य शक्ति र अधिकारको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको सरकारबाट हुन गएको छ। यस सन्दर्भमा राज्यको शासन व्यवस्था सञ्चालनको लागि थप स्रोतसाधनको परिचालन तथा व्यवस्थापन गर्न आवश्यक भएको छ। आन्तरिक ऋणमा मात्र भर पर्नाले निजी लगानी हतोत्साहित हुने तथा पुँजी पलायनको खतरा रहने र वैदेशिक सहायता विकासका दृष्टिकोणबाट दिगो नहुने हुँदा बढ्दो व्ययको भार स्वभाविकरूपमा राजस्व परिचालनमा पर्न जाने हुन्छ। त्यसैले, दक्ष, मितव्ययी, करदातामैत्री तथा लगानी मैत्री कर प्रशासनमा जोड दिई राजस्व परिचालनलाई प्रभावकारी बनाई सुशासन, विकास तथा सम्वृद्धि हासिल गर्नु हाम्रो लागि चुनौतीका साथसाथै अवसर पनि सिर्जना भएको छ।

नेपालको संविधानमा निर्देशक सिद्धान्त अन्तर्गत आर्थिक नीतिमा “सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकास मार्फत् उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास गर्ने तथा प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतशिल बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य हुनेछ” भन्ने उल्लेख छ। त्यस्तै, राज्यका नीति अन्तर्गत “सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र स्वतन्त्र विकास मार्फत् राष्ट्रिय अर्थतन्त्र सुदृढ गर्ने, आर्थिक क्षेत्रका सबै गतिविधिमा स्वच्छता, जवाफदेही र प्रतिस्पर्धा कायम गर्न नियमनको व्यवस्था गर्दै सर्वांगीण राष्ट्रिय विकासमा प्रोत्साहन र परिचालन गर्ने” नीति उल्लेख छ। यसबाट देशको अर्थतन्त्रलाई सवल बनाउन उपलब्ध स्रोत, साधनलाई प्रभावकारी रूपले परिचालन गरी राज्यलाई आवश्यक पर्ने स्रोत साधनको व्यवस्था गर्न अग्रसर हुन जरुरी छ। राज्यको विकास निर्माण गर्न, पुँजी निर्माण गर्न र सुशासन कायम गर्न राज्यका लागी आवश्यक पर्ने स्रोत मध्येको प्रमुख स्रोत राजस्व हो।

२. राज्यको प्रमुख स्रोत राजस्व:

राजस्वलाई राज्यको रक्त सञ्चारको रूपमा चित्रण गरिन्छ। राजस्व राज्य सञ्चालन गर्न सरकारलाई आवश्यक पर्ने भरपर्दो र दिगो आम्दानीको स्रोत हो। सरकारले कर राजस्व र गैरकर राजस्वको

* महानिर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

रूपमा जनताबाट राजस्व असुल गर्दछ। कुनै प्रत्यक्ष लाभ विना व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संस्थाले राज्यको कानूनबमोजिम अनिवार्य रूपमा भुक्तानी गर्नुपर्ने रकम कर राजस्व हो। भुक्तानीकर्ता जनतालाई राज्यले वस्तु र सेवा उपलब्ध गराए बापत लिइने सेवा शुल्क, कानून उल्लंघन गरे बापत लगाइने दण्ड जरिवाना, सरकारी सम्पत्ति वा अधिकार प्रयोग गर्न दिए बापत असुल गरिने रोयल्टी आदि गैरकर राजस्व अन्तर्गत पर्दछ। राज्य सञ्चालनको लागि यी दुवै स्रोत महत्वपूर्ण हुन्छन्।

राज्यको दिगो, भरपर्दो एवं स्वावलम्बी आर्थिक विकासको लागि कर राजस्वको महत्वपूर्ण देन रहन्छ। राज्यको उत्पत्ति र विकाससँगै गरेको अवधारणा शुरु भएको पाइन्छ। राज्यले जनतालाई दिनुपर्ने सेवा सुविधा, शान्ति सुरक्षा कायम गर्नुपर्ने, न्यायनिसाफ प्रदान गर्नुपर्ने लगायतका कार्यहरु सम्पादन गर्न आवश्यक पर्ने स्रोत र साधनको व्यवस्था गर्ने प्रयोजनका लागि नै जनताबाट कर उठाउन शुरु भएको अनुमान गर्न सकिन्छ।

कर लगाउने/उठाउने र त्यसको समुचित विकास गर्ने एवं कर बुझाउने करदातालाई प्रभावकारी रूपमा सेवा प्रवाह गर्न हरेक देशमा कर प्रशासनको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। नेपालमा आन्तरिक राजस्व विभागलाई कर प्रशासन गर्ने जिम्मा दिइएको छ। राज्यले तय गरेका करनीतिले अपेक्षा गरेअनुसार लक्ष्य हासिल गर्न, आदर्श कर प्रणालीका आधारभूत मान्यताहरुलाई आत्मसात गर्न, दक्ष, व्यावसायिक, स्वच्छ, सुदृढ एवं करदातामैत्री कर प्रशासनको विकास, प्रकृयागत सरलीकरण र सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाई कर सहभागितामा अभिवृद्धि गर्दै आन्तरिक राजस्वको अधिकतम परिचालन गर्ने उद्देश्यले आन्तरिक राजस्व विभागको गठन गरिएको हो। आन्तरिक राजस्व विभाग र सो अन्तर्गत रहेका ठूला करदाता कार्यालय, मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय, आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरु र करदाता सेवा कार्यालयहरुले कर प्रशासनसम्बन्धी विविध कार्यहरु गर्दै आएका छन्। आन्तरिक राजस्व विभागले आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क र शिक्षा सेवा शुल्क (वैदेशिक अध्ययन) जस्ता आन्तरिक राजस्वका स्रोतहरुको परिचालन र व्यवस्था गर्दै आएको छ। आन्तरिक राजस्व विभागले आन्तरिक करतर्फ प्रत्यक्ष कर (सबै प्रकारका आयकर) तथा मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क, शिक्षा सेवा कर (वैदेशिक अध्ययन) जस्ता अप्रत्यक्ष करसँग सम्वद्ध नीति निर्माण गरी ती करनीतिको कार्यान्वयन, प्रशासन, परिचालन र अनुगमन गर्दछ।

३. आन्तरिक राजस्वको संरचनागत सुधार

अन्तरनिर्भरतामा आधारित वर्तमान विश्व अर्थतन्त्रको संरचनामा पुँजी, प्रविधि र श्रमको प्रवाह बढोत्तरी भएको छ। यसले गर्दा अर्थतन्त्रमा विश्वव्यापीकरण र भूमण्डलीकरणका चुनौतीका बावजूद मुलुकको कराधारको संरक्षण गरी आन्तरिक राजस्वमा दिगो वृद्धि ल्याउन करप्रणालीमा नीतिगत र संरचनागत सुधारका प्रयास शुरु भएका छन्। यसै परिप्रक्ष्यमा साविकका आयकर विभाग र मूल्य अभिवृद्धि कर विभागलाई पुनसंरचना गरी २०५८ साल वैशाख २ गते आन्तरिक राजस्व विभागको

गठन भएको हो । कर प्रणालीलाई विश्वव्यापीरूपमा प्रतिस्पर्धी र तुलनायोग्य बनाउन, कराधारलाई फराकिलो र दिगो बनाउन विभागबाट संरचनागत सुधार भएको छ ।

व्यावसायिक क्रियाकलाप सञ्चालन भएका सबै स्थानमा कर प्रशासनको पहुँच पुऱ्याई करको दायरा विस्तार गर्दै करयोग्य सबै किसिमका आर्थिक कृयाकलापलाई करको दायरामा ल्याई कर छली तथा चुहावट नियन्त्रण गरी कराधार फराकिलो बनाउने उद्देश्यले मुलुकभर कर प्रशासनको संगठन विस्तार गरिदै आएको छ । हाल देशभर १ ठूला करदाता कार्यालय, १ मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय, ३८ आन्तरिक राजस्व कार्यालय र १९ वटा करदाता सेवा कार्यालय सञ्चालित छन् । त्यस्तै, कर प्रशासनमा सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई कार्यान्वयन गरिएको छ । कागजविहिन कार्यालय र कार्य प्रणालीको विकासमा जोड दिइएको छ । अनलाइन प्रणालीबाट सेवाप्रवाह गर्ने गरिएको छ ।

४. कर प्रणालीमा नीतिगत सुधार

कर प्रणालीलाई विश्वव्यापीरूपमा प्रतिस्पर्धी र तुलनायोग्य बनाउन, कराधारलाई फराकिलो दिगो बनाउन नीतिगत सुधार अन्तर्गत आयकर ऐन, २०५८ जारी भई लागु भएको छ । अप्रत्यक्ष करतर्फ वस्तु र सेवामा लाग्ने बिक्रीकर, मनोरञ्जन कर, ठेक्का कर, होटल करलाई प्रतिस्थापन गर्दै लेखामा आधारित आधुनिक र पारदर्शी करको रूपमा मूल्य अधिवृद्धि कर ऐन, २०५२ जारी भई कार्यान्वयनमा आएको छ भने ठेक्का र मद्भट्टीमा आधारित अन्तःशुल्कलाई समेत कारोवारमा आधारित एवम् पारदर्शी बनाउने उद्देश्यले पुरानो अन्तःशुल्क ऐनलाई परिमार्जन र परिस्कृत गरी अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ जारी भई कार्यान्वयनमा आएको छ । करको दायरामा आएका करदाताहरूलाई आफ्नो कर सही ढंगले निर्धारण गर्न सक्ने गरी शिक्षा प्रदान गर्ने, कर प्रशासनको कार्य संरचना र कार्य प्रणालीलाई करदातामैत्री बनाउने कर प्रशासन र करदाता बिच प्रत्यक्ष व्यक्तिगत सम्पर्क र सम्बन्ध घटाई स्वच्छ कर प्रशासन अभिवृद्धि गर्नुका साथै कर तिर्ने लागत र समय न्यूनीकरण गर्न सफल र सक्षम विद्युतीय प्रणालीको प्रयोग गर्ने जस्ता नीति लिइएको छ । यद्यपि, कर दर्ता Registration विवरण पेश गर्ने (Reporting), भुक्तानी (Payment) र वहिर्गमन /खारेजी (Deregistration)सम्मका सबै क्रियाकलापहरू व्यक्तिगत प्रत्यक्ष सम्पर्कबाट भन्दा विद्युतीय माध्यमबाट गर्नसके स्वच्छ कर प्रशासनलाई टेवा पुग्न सक्दछ । यसले सुशासन कायम गर्न महत्वपूर्ण योगदान पुग्दछ ।

आन्तरिक राजस्व विभागले कर तिर्न नागरिकको कर्तव्य भएको सूचना र जानकारी पुऱ्याउने सचेतनामूलक एवं प्रवर्धनात्मक क्रियाकलापका साथै कानुन उल्लंघन गरी कर चुहावट एवं छली गरेमा दण्डनात्मक कार्य मार्फत् करको दायरा विस्तार गरेको छ । यसरी नीतिगत सुधार, संरचनागत परिवर्तन एवं विस्तार मार्फत् करको परिमाणात्मक एवं गुणात्मक बढोत्तरी गर्दै मुलुकको फराकिलो र दिगो विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ । समानता, स्वच्छता, तटस्थता, सरलता र निश्चितता हुने किसिमको करनीति तर्जुमा गरी सरकारले समय सापेक्ष सुधारसहितको कानुन, प्रकृया र विधिलाई आत्मसात गर्दै आदर्श कर प्रणालीलाई अवलम्बन गरेको छ । करदाताको

स्वैच्छिक कर सहभागिता (Voluntary Compliance) बढाउने, उचित करारोपण गर्ने (Right Taxation), कर संकलन लागत घटाउने, अर्थतन्त्रको दक्षता वृद्धि गर्न सघाउने र संकलित कर जनताको हितमा खर्च गरी सदुपयोग गर्ने सुनिश्चितता दिने सम्नुपर्दछ। जवाफदेही, पारदर्शी, गुणात्मक, सदाचारयुक्त एवं अनुशासित कर प्रशासन तथा स्वच्छ एवं पारदर्शी व्यावसायिक क्षेत्रको संयुक्त प्रयासबाट नै कर प्रणालीमा सुशासन कायम गर्न मद्दत पुग्दछ। स्वच्छ कर प्रशासन एवं सुशासित व्यावसायिक क्षेत्रको सहकार्य र समन्वयबाट नै आन्तरिक राजस्वको परिचालन दिगो एवं भरपर्दो हुन्छ र देशको सर्वाङ्गीण विकासको लागि आवश्यक स्रोतको उपलब्धता मार्फत् देशले परिकल्पना गरेको “समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली” को चाहना पूरा हुनसक्छ।

५. स्वच्छ कर प्रशासनको प्रयास र सुशासन

फराकिलो, पारदर्शी र स्वच्छ कर प्रणालीको माध्यमबाट विकास प्रकृत्यामा टेवा पुर्‍याउने गरी सक्षम संस्थाको रूपमा स्थापित हुने आन्तरिक राजस्व विभागको सोच (Vision) रहेको छ। समतामूलक, प्रगतिशील, पारदर्शी र पूर्वानुमानयोग्य कर प्रणालीको सुनिश्चितता विभागको समग्र उद्देश्य रहेको छ। सो उद्देश्यअनुरूप विभागको कार्यविधि र प्रणालीमा सुधार गर्नुपर्ने छ। स्वच्छ कर प्रशासनको लागि मानवीय तत्व (Human Factor) को महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। आन्तरिक राजस्व विभाग र अन्तर्गत कार्यरत कर्मचारीहरूले व्यक्तिगत स्वार्थप्रेरित नभई उपलब्ध स्रोत साधनको विवेकशील परिचालन गरी प्रचलित कानूनअनुरूप इमान्दारिताका साथ गुणात्मक सेवा प्रवाह गरी स्वच्छ कर प्रशासनको अनुभूति सबै करदाता, व्यवसायजगत, सर्वसाधारण जनता एवम् अन्तर्राष्ट्रिय जगत लगायत सबै सरोकारवालालाई दिनु आजको कर प्रणालीको आवश्यकता हो।

स्वच्छ कर प्रशासनको सुनिश्चितता लागि व्यावसायिक क्षेत्रको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। व्यावसायिक क्षेत्रमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा, आर्थिक क्रियाकलापमा गलत अभ्यास, परम्परा र व्यवहारहरू मौलाउन दिन हुँदैन। यसले सेवा प्रदायक संस्थाहरूसँग स्वार्थप्रेरित सम्बन्ध स्थापना गर्न दुरुत्साहन गरी कर छली र चुहावत हुन गई सुशासन कायम गर्न नसकिने मात्र होइन स्वच्छ कर प्रशासन उद्देश्यलाई समेत ठूलो जोखिम पुग्दछ।

आन्तरिक राजस्व परिचालनलाई स्वच्छ, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन भएका कानुनी, नीतिगत, प्रक्रियागत

एवं कार्यविधिगत मुख्य व्यवस्था देहायबमोजिम रहेका छन्-

- क) नेपालको संविधानमा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन भन्ने उल्लेख भएबाट कानूनबमोजिम मात्र कर लगाइने कुरालाई प्रत्याभूत गरेको देखिन्छ। संविधानमा कर प्रशासनको मात्रै अलग्गै व्यवस्था नभए तापनि सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउँदै राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधामा जनताको समान र सहज, पहुँच सुनिश्चित

गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने राज्यको शासन व्यवस्थासम्बन्धी नीतिमा स्पष्ट व्यवस्था भएकोले राजस्व प्रशासनको सक्षमता, निष्पक्षता र स्वच्छतामा पनि जोड दिइएको पाइन्छ ।

- ख) मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली, २०५३, आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९, अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ तथा नियमावली २०५९ एवं सोसंग सम्बन्धित निर्देशिकाहरु एवं कार्यविधिले कर प्रशासनको समग्र व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी आन्तरिक राजस्व विभागलाई दिएको छ । यसबाट कर कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सहजता भएको छ ।
- ग) पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्रमा उत्पादन लगानी, व्यवसाय तथा करदाता मैत्री एवं स्वच्छ, तटस्थ पारदर्शी र प्रगतिशिल कर प्रणालीको विकास तथा स्वेच्छिक कर सहभागिताबाट अधिकतम राजस्व परिचालन गर्ने उद्देश्य लिइएको छ । साथै, सबै किसिमका आर्थिक क्रियाकलापलाई गरेको दायरामा ल्याई राजस्वको आधार फराकिलो बनाउने, राजस्व प्रशासनको विस्तार तथा आधुनिकीकरण गरी कुशल व्यावसायिक र स्वच्छ बनाउने, कर प्रणालीलाई थप लगानी/व्यवसायमैत्री बनाउने, कर संरचना र दरमा समसामयिक सुधार गरी कर प्रणालीलाई थप सरल र समन्यायिक बनाउने र संघीय प्रणाली अनुरूप राजस्व प्रशासनको संरचनागत प्रणालीगत सुधार गर्ने मुख्य रणनीति तय गरी सोहीअनुरूपका विभिन्न कार्यनीतिहरु प्रस्ताव गरेको पाइन्छ ।
- घ) आर्थिक वर्ष, २०७६।०७७ को बजेट वक्तव्यमा कर प्रणालीमा संरचनात्मक परिवर्तन गरी आयातमा निर्भर कर प्रणालीलाई क्रमशः आन्तरिक आर्थिक क्रियाकलापमा आधारित तुल्याई दिगो कर प्रणालीमा रुपान्तरण गर्दै जाने उल्लेख गरिएको छ । वैज्ञानिक, अनुमानयोग्य र पारदर्शी राजस्व प्रणालीको विकासबाट निजी, लगानी मैत्री वातावरण सिर्जना गरी उत्पादनमूलक उद्योग तथा व्यवसाय प्रवर्धन र औद्योगिक संरक्षण प्रदान गर्ने, करयोग्य सबै किसिमका आर्थिक क्रियाकलापहरुलाई गरेको दायरामा ल्याउँदै करछुली तथा चुहावट नियन्त्रण गरी करधार फराकिलो बनाउने, दक्ष, व्यवसायिक, स्वच्छ, सदृढ एवं करदाता मैत्री कर प्रशासनको विकास र प्रक्रियागत सरलीकरण र सूचना प्रविधिको प्रयोग वढाई कर सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य लिएको देखिन्छ ।
- ङ) कर प्रशासनलाई सुधार गर्न आन्तरिक राजस्व विभागको पाँच वर्षे रणनीतिक योजना र तेस्रो त्रिवर्षीय सुधार योजना तयार भई कार्यान्वयनमा आएको छ । यसमा स्वच्छ कर प्रशासनका आधारभूत तत्वहरु जस्तै करदाता सेवाका क्रियाकलापको विकेन्द्रीकरण, संगठन संरचनालाई आवश्यकताअनुसार विस्तार गर्ने, करकानूनको समसामयिक सुधार गर्ने, स्वेच्छिक कर सहभागिताको लागि करदातामैत्री कर प्रशासनको निर्माण गर्ने, विद्युतीय कर प्रणाली(eTax System) को विकास तथा विस्तार गर्ने लगायतका विषयमा जोड दिइएको छ ।
- च) प्रकृयागत सरलीकरणका लागि विभिन्न किसिमका निर्देशिका एवं कार्यविधिहरु निर्माण एवं परिमार्जन गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

- छ) आन्तरिक राजस्व विभागबाट सेवा प्रवाह निर्देशिका/ कर्मचारी आचारसंहिता, २०७५ बनाई कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।
- ज) करदाता दर्तादेखि खारेजीसम्मका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूलाई विद्युतीय माध्यमबाट नै सम्पादन गर्न सकिने गरी व्यवस्था मिलाइएको छ । यसका लागि E-Registration, E-Filing/Reporting, E-payment, E-Tax Clearance, लगायतका सबै क्रियाकलापहरू कर प्रशासनको प्रत्यक्ष सम्पर्क विना नै करदाताले सम्पादन गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । यसको दिगो र भरपर्दो सेवाको प्रत्याभूति लागि अभै सुधार गर्नुपर्ने छ ।
- झ) घुम्ती सेवा, करदाता शिक्षा, करमैत्री यात्रामार्फत् सचेतना तथा जागरण अभियान सञ्चालन गरिएको छ ।
- ञ) Risk Engine मार्फत् सूचना र तथ्यमा आधारित कर परीक्षण तथा अनुसन्धान गरी पारदर्शी एवं स्वच्छ कर निर्धारण गरिने हुँदा Right Taxation लाई महत्व दिइएको छ ।
- ट) प्रत्येक वर्ष राष्ट्रिय कर दिवसमा उत्कृष्ट करदातालाई सम्मान एवं उत्कृष्ट कर्मचारीलाई पुरस्कार वितरण गर्ने गरिएको छ । यसबाट स्वच्छ कर प्रशासन कायम गर्न करदाता र कर प्रशासनलाई थप प्रोत्साहन मिल्दछ ।
- ठ) करदाताको कर परिपालना लागत (Compliance Cost) घटाउन, कानूनको परिपालना गराई थप आर्थिक दण्ड जरिवानारहित कर सहभागिता अभिवृद्धि गर्न र करदातालाई विना भन्झट कर तिर्ने वातावरण तयार गर्न नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, चेम्बर अफ कमर्श, उद्योग परिसंघ एवं अन्य वस्तुगत संघ संस्था लगायतका सरोकारवाला सरकारी एवं गैरसरकारी निकायहरूसँग समन्वय र सहकार्य गरी कर शिक्षा, सूचना तथा सञ्चार जागरण, बजार सर्वेक्षण तथा अनुगमन, अन्तक्रिया जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको छ ।

६. स्वच्छ कर प्रशासन र सुशासनका अवसर एवं चुनौतीहरू .

नीतिगत एवं संरचनात्मक सुधारका वावजूद पनि सबै आर्थिक क्रियाकलापलाई करको दायरामा ल्याउन सकिएको छैन । अभै पनि करिव ४० प्रतिशत हिस्सा अनौपचारिक अर्थतन्त्रले ओगटेको अनुमान गरिएको छ । यस्तो अनौपचारिक क्षेत्रलाई औपचारिक बनाई करको दायरामा ल्याउन सके आन्तरिक राजस्व परिचालनमा वृद्धि भई देश विकासको प्रयासमा सहयोग पुग्न सक्दछ । सबै आर्थिक क्रियाकलापहरू करको दायरामा ल्याउन नसकिएको, विद्युतीय कारोबारलाई प्रभावकारी रूपमा करको दायरामा ल्याउन नसकिएको सिमानाका कारण चोरी पैठारीबाट सामान ल्याउने प्रवृत्तिले अनौपचारिक व्यापार मार्फत् बजारमा प्रवेश गरेका सामानको व्यापारबाट आन्तरिक राजस्व समेत प्राप्त नहुने, करको दायरामा आएकाले पनि बिल बिजक जारी नै नगर्ने, कम मूल्यमा विजक जारी गर्ने (Under Invoicing), वढी मूल्यमा जारी गर्ने (Over Invoicing), गलत विवरण दिने, कर कम गर्नलाई नक्कली बिल विजक प्रयोग गर्ने व्यवहारगत चुनौतीहरू देखिएका छन् । त्यसैगरी कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारी करसम्बन्धी लेखा, कर परीक्षण अनुसन्धान लगायतका विषयमा

व्यवहारिक तालिमको कमी हुँदा कार्य क्षमता र दक्षता न्यून भई कार्यसम्पादन र सेवाप्रवाहमा चुनौती थपिएको महसुस भएको छ । करदाताहरु करसम्बद्ध विविध विषयमा अनभिज्ञ रही कर परिपालनाको अवस्था अपेक्षित रुपमा सुधार हुन सकेको छैन । कर परिपालनामा देखिएको यही अन्तरमा सुधार गर्नु प्रमुख चुनौती रहेको छ । कर संकलन र कर परिपालना लागत (Tax Collection and Compliance Cost) घटाउनु, आर्थिक वृद्धि र राजस्व वृद्धिदर बिच अन्तरसम्बन्ध कायम गर्नु, करदाता र कर प्रशासन दुवै पक्षमा व्यवसायिकता, पारदर्शिता र सदाचारिता कायम गर्नुपर्ने चुनौती पनि देखिन्छ ।

नीतिगत स्थिरता र स्थायित्व कायम भईमा व्यावसायिक वातावरण निर्माण भएको, अर्थतन्त्रको आकार र आर्थिक वृद्धिदर विस्तार हुँदै गएको, कर सहभागितामा वृद्धिसंगै करको दायरामा वाञ्छित विस्तार भएको, कर प्रशासनको संस्थागत विस्तार तथा करदाताको पहुँचमा वृद्धि एवं कर प्रशासन सूचना प्रविधिमा आधारित हुँदै जानु स्वच्छ कर प्रशासन एवं सुशासनको लागि महत्वपूर्ण अवसरको रुपमा लिन सकिन्छ ।

७. निष्कर्ष

उच्च नैतिकता, निष्ठा तथा सदाचारयुक्त कर प्रशासनले पारदर्शीता, जवाफदेहिता, मितव्ययिता तथा कानूनको शासनको प्रत्याभूति जनतामा गराई समग्र शासन व्यवस्थामा प्रभावकारिता हासिलगर्न सहयोग पुर्याउँछ । प्रचलित नीति तथा कानून समयानुकूल परिमार्जन तथा नतिजामूलक ढङ्गबाट कार्यान्वयन, कार्यविधिगत सरलीकरण, संस्थागत सुदृढीकरण, मनोवृत्तिमा सुधार, सम्बन्धित सम्पूर्ण सरोकारवालाहरुसित समन्वय तथा सम्मानपूर्ण व्यवहारबाट कर प्रशासनमा स्वच्छता र कुशलता कायम गर्न सम्भव छ । यसबाट स्वेच्छिक कर सहभागितामा वढोत्तरी, कर संकलन लागत र कर परिपालना लागतमा कमी हुन गई अर्थतन्त्रको दक्षता वढाउन सघाउ पुऱ्याउने हुन्छ ।

मुलुकको विकास व्यवस्थापनलाई दिगो बनाउँदै सामाजिक न्याय, सुशासन, समावेशी तथा सन्तुलित विकास हासिल गर्न राजस्वको परिचालन प्रभावकारी हुनु जरुरी छ ।

विकास र सुशासन कायम गर्नको लागि आन्तरिक स्रोत मजबुत हुनुपर्छ । मुलुकमा लगानीमैत्री वातावरणको माध्यमद्वारा आन्तरिक उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गरी आन्तरिक श्रोतको मजबुत आधारशीला खडा गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

संघीय राजस्व नीति सुधारको दीर्घकालीन सोच

विद्याधर मल्लिक *

१. पृष्ठभूमि

वि.सं.२०७२ सालमा नयाँ संविधान लागू भएपछि संघीय संरचनालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि साविकको नीति, कानून, तथा प्रशासनिक संरचनामा परिमार्जन गर्ने वा नयाँ संरचनाको विकास गर्ने कार्य जारी छ। सरकारले “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” को दूरगामी सोचलाई अधि सारेको छ। यसका लागि मुलुकको आर्थिक विकासलाई तीव्रता दिन सघाउने विभिन्न नीति तथा कानून तय गरी प्रभावकारी रूपमा लागू गर्नुपर्ने भएको छ। यस सन्दर्भमा मुलुकको तीव्र आर्थिक विकासको लागि आवश्यक आर्थिक तथा सामाजिक आधारशिलाहरू निर्माण गर्न पर्याप्त राजस्व परिचालन गर्न र उद्योग, व्यापार तथा व्यवसाय फस्टाउने लगानीमैत्री राजस्व नीति लागू गर्नु जरुरी छ।

दिगो विकासका १७ वटा लक्ष्यहरू सन् २०३० सम्म पूरा गर्नका लागि कूल गार्हस्थ उत्पादनको अनुपातमा कूल राजस्व सङ्कलन ३० प्रतिशत र आयकर १० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य पन्ध्रौँ पञ्चवर्षीय योजनाले^१ लिएको छ। यी लक्ष्यहरू हासिल हुने किसिमले मुलुकको राजस्व नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिनु जरुरी छ।

२. राजस्वको अवस्था

२.१ राजस्वको स्वरूप

संविधानले संघलाई भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर र पारिश्रमिक कर लगाउने, प्रदेशलाई घर-जग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर र कृषिमा आयकर लगाउने र स्थानीय तहलाई घर जग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, सम्पत्ति कर, मालपोत/भूमि कर, घर बहाल कर र व्यवसाय कर लगाउने अधिकार दिएको छ। यसैगरी संघलाई राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क तथा दण्ड जरिवाना लगाउने, प्रदेशलाई पर्यटन शुल्क, सेवा शुल्क र दण्ड जरिवाना लगाउने र स्थानीय तहलाई पर्यटन शुल्क, सेवा शुल्क र दण्ड जरिवाना लगाउने अधिकार छ।

२.२ विगतका प्रयास

वि.सं.२०४७ को परिवर्तनपछि र खासगरी वि.सं.२०५४ मा मूल्य अभिवृद्धि कर लागू भएपछि नेपालको राजस्व नीति, कानून, प्रशासन तथा प्रक्रियामा निम्न अनुसारका आमूल परिवर्तन र सुधारहरू गरिए :

- (क) वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, पैठारी, बिक्री वितरणमा दोहोरो नपर्ने गरी तथा नखप्तिने गरी एकल दर र कर मिलान सुविधा सहितको मूल्य अभिवृद्धि कर,
- (ख) करको दायरा विस्तार र कम दरको व्यक्तिगत तथा निकायगत आयकर,

* पूर्व मन्त्री

^१ श्रोत : पन्ध्रौँ योजना २०७६/०७७ - २०८०/०८१, राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाण्डौ ।

- (ग) विश्व व्यापार संगठन, साफ्टा, बिमस्टेक तथा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूपको भन्सार दरबन्दी, मूल्यांकन, दरको संख्या कम तथा तह न्यून भएको भन्सार महसुल,
- (घ) अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको उत्पादन तथा पैठारी र अन्तःशुल्क लाग्ने सेवाको आपूर्तिमा लाग्ने आधुनिक अवधारणामा आधारित स्वयम् निस्कासन सहितको कम वस्तुमा उच्च दरले लागेको अन्तःशुल्क,
- (ङ) आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्तःशुल्कको एकीकृत तथा कार्यमूलक संगठन (करदाता दर्ता र सेवा, कर संकलन, कर परीक्षण, अनुसन्धान जस्ता विषयगत आधारमा) भएको अधिकृतमूलक आन्तरिक राजस्व प्रशासन,
- (च) भन्सार प्रशासनमा स्वचालित प्रक्रियाको प्रयोगद्वारा अन्तर्राष्ट्रियस्तरको सेवा पुर्‍याउन भन्सार जाँचपास स्वचालनमा ASYCUDA⁺⁺ र ASYCUDA World को प्रयोग, स्वघोषणा तथा मालवस्तुको पारदर्शी मूल्यांकन विधिमा आधारित विश्व व्यापार संगठनको मूल्यांकन सम्झौताको कार्यान्वयन र हार्मोनाइज्ड कोड (HS Code) को आधारमा वस्तु वर्गीकरणको कार्यान्वयन,
- (छ) आन्तरिक राजस्वतर्फ स्वयम् कर निर्धारण, भुक्तानीमा कर कट्टी (PAYÉ) र किस्ताबन्दी कर प्रणालीको कार्यान्वयन, स्थायी लेखा नम्बरद्वारा करदाताको पहिचान एवम् कम्प्युटर प्रविधिमा आधारित ई-कर दर्ता, ई-फाइलिङ, ई-भुक्तानीलगायतका करदातामैत्री सूचना प्रविधिहरूको उपयोगसम्बन्धी सुधारहरू,
- (ज) नयाँ आयकर ऐन, भन्सार ऐन, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, तथा अन्तःशुल्क ऐन जारी गरी एकीकृत कानूनहरूको निर्माण ।

२.३ राजस्वको प्रवृत्ति तथा वर्तमान अवस्था

विगत ५ वर्षको कर तथा गैरकर राजस्वको प्रवृत्ति तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०७०/०७१ मा कर राजस्वबाट कूल राजस्वको करिब ८८ प्रतिशत र गैरकरबाट करिब १२ प्रतिशत राजस्व संकलन भएकोमा आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा कूल राजस्वमा करको अनुपात वृद्धि भई गैरकरको अनुपात कम भएको छ ।

तालिका १ : राजस्वको बोनोट तथा प्रवृत्ति^२

आर्थिक वर्ष	राजस्व संकलन (रु.करोडमा)			राजस्व संकलन (प्रतिशतमा)		
	कर	गैरकर	जम्मा	कर	गैरकर	जम्मा
२०७०/०७१	३१२४३	४४१९	३५६६२	८७.६१	१२.३९	१००.००
२०७१/०७२	३५५९५	४९९२	४०५८७	८७.७०	१२.३०	१००.००
२०७२/०७३	४२११०	६०८६	४८१९६	८७.३७	१२.६३	१००.००
२०७३/०७४	५५३८६	५५३१	६०९१७	९०.९२	९.०८	१००.००
२०७४/०७५	६४०१७	८६५४	७२६७१	८८.०९	११.९१	१००.००
२०७५/०७६	७७६८९	८३११	८६०००	९०.३४	९.६६	१००.००

^२ श्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण २०७५/०७६, अर्थ मन्त्रालय, काठमाण्डौ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर राजस्वको मूल स्रोतको रूपमा रहेको छ भने आयकर दोस्रो, भन्सार महसुल तेस्रो तथा अन्तःशुल्क चौथो महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा रहेका छन्। कर राजस्वको बोनोट तालिका २ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका २ : कर राजस्व संकलनको स्थिति^३

कर	कर राजस्व संकलनको संशोधित अनुमान (आ.व.२०७५/०७६)				
	राजस्व संकलन (रु. करोडमा)	सापेक्षित महत्व	वृद्धिदर	कूल गार्हस्थ उत्पादनको प्रतिशत	उप्लावकता (Buoyancy)
मूल्य अभिवृद्धि कर	२५०८८	३२.२९	२९.३९	७.२४	९.५०
व्यक्तिगत आयकर	७९३९	९.९९	३९.५०	२.०६	२.२९
निकायगत आयकर	९३२०९	९६.९९	३९.३७	३.८९	२.२०
अन्तःशुल्क	९२४८८	९६.०७	२९.७५	३.६०	९.५३
भन्सार महसुल	९५९५९	९९.५२	९९.४९	४.३७	९.३७
अन्य करहरू	५८७०	७.५६	६.६३	९.५९	०.४७
जम्मा	७७६८९	९००.००	२९.३६	२२.४२	९.५०

स्रोतगत रूपमा राजस्वको विश्लेषण गर्दा पैठारीमा आधारित राजस्वको हिस्सा कूल कर राजस्वको आधा जति (२०७५/०७६ मा ४५.८) रहेको पाइन्छ। आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा कूल राजस्वमा पैठारी मूल्य अभिवृद्धि करको योगदान २०.२४ प्रतिशत, भन्सार महसुलको योगदान ९९.४६ प्रतिशत तथा पैठारीमा अन्तःशुल्कको योगदान ६.०७ प्रतिशत रहेको थियो। राजस्व परिचालनलाई दिगो तथा स्थिर बनाउनका लागि पैठारीमा आधारित राजस्व माथिको अत्यधिक निर्भरता घटाउँदै जानुपर्दछ।

विगत केही वर्षदेखिको कर राजस्वको वृद्धिलाई केलाउँदा वार्षिक वृद्धि दर २० प्रतिशत भन्दा बढी रहेको पाइन्छ। राजस्व वृद्धि खासगरी विप्रेषणमा भएको उल्लेख्य वृद्धिका कारण पैठारीमा भएको वृद्धिले भएको देखिन्छ, जुन दिगो हुने देखिँदैन र यसले मध्यम कालमा राजस्वको आवश्यकता माथि दबाव सृजना गर्ने संकेत दिन्छ। अर्कोतर्फ भन्सार राजस्व माथिको ठूलो निर्भरताले अर्थतन्त्रको लागत बढी हुने हुनाले आर्थिक दृष्टिकोणले बढी सक्षम करबाट बढी राजस्व परिचालन गरी भन्सारमाथिको राजस्वको निर्भरता घटाउनुपर्दछ।

कर प्रणालीको मूल्यांकन गर्ने सन्दर्भमा कर प्रयास (Tax Effort) लाई हेर्ने गरिन्छ जसलाई कर राजस्व र कूल गार्हस्थ उत्पादनबीचको अनुपातमा हेरिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा नेपालको कर प्रयास २२.४२ प्रतिशत थियो जुन छिमेकी तथा नेपालको आय स्तर भएका मुलुकको तुलनामा उत्साहप्रद रहेको छ। यसै गरी कूल गार्हस्थ उत्पादन वृद्धिको अनुपातमा कर राजस्व वृद्धिको तुलना गर्ने उप्लावकता (Buoyancy) को मापनमा आयकरको २.२ को अनुपात उत्साहप्रद छ।

२.४ राजस्व नीति र व्यवसाय गर्ने वातावरण

निम्न तालिका ३ ले World Bank द्वारा प्रकाशित हुने Doing Business Report 2019 र 2020 को आधारमा व्यवसाय गर्ने वातावरण २०१९ र २०२० को तुलना गर्दछ।

^३ स्रोत: आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ को बजेट वक्तव्य, अर्थ मन्त्रालय, काठमाण्डौ।

तालिका - ३

व्यवसाय गर्ने वातावरण २०१९ र २०२० को तुलना

कर भुक्तानी पद्धतिमा - १५८ बाट १७५ औं स्थान^४

विवरण	सन् २०१९	सन् २०२०	घटबढ
स्थान	१५८	१७५	(-१७)
प्राप्तांक (० - १००)	५२.८७	४७.१	(-५.७७)
भुक्तानी (प्रति वर्ष संख्या)	३९	४६	(-७)
समय (प्रति वर्ष घण्टा)	३५३	३७७	(-२४)
कूल कर र अनुदान दर	३६.७	४१.८	(-५.१)
कपोरेट आयकर - परिवर्तन नभएको			०
मूल्य अभिवृद्धि कर - परिवर्तन नभएको			०
सामाजिक सुरक्षा अनुदान:			
- भुक्तानी (प्रति वर्ष संख्या)	१२	१२	०
- समय (प्रति वर्ष घण्टा)	९८	१२२	(-२४)
- अनुदान दर	११.२८	११.२८	०
उपदान:			
- भुक्तानी (प्रति वर्ष संख्या)	४	१२	(-८)
- अनुदान दर	३.१३	९.४०	(-६.२७)

सन् २०२० मा समग्र ‘व्यवसाय गर्ने वातावरण’ मा उल्लेख्य सुधार भए पनि (११० बाट ९४औं स्थान) कर भुक्तानी पद्धतिमा भने सन् २०१९ को १५८औं बाट सन् २०२० मा १७५ औं स्थानमा नेपाल खस्केको छ। तर आयकर वा मूल्य अभिवृद्धि करको स्थिति खस्केको छैन। यो स्थिति सुधेको पनि छैन। कर भुक्तानी पद्धतिमा १७ स्थान विग्रनमा सामाजिक सुरक्षा अनुदानको भुक्तानीमा प्रति वर्ष लाग्ने समय २४ घण्टाले बढ्न र उपदानको भुक्तानी संख्या प्रति वर्ष ८ ले बढ्नु हो। सामाजिक सुरक्षा पद्धतिमा सुधार ल्याउन आवश्यक छ। साथै कर भुक्तानी प्रक्रियामा ठोस सुधार ल्याउन पनि आवश्यक छ।

३. चुनौति

नेपालको अर्थतन्त्रको राजस्वमा पैठारीमा आधारित राजस्वको बाहुल्यता हुनु अस्वाभाविक नभएपनि पैठारी व्यवस्थित नभएको कारणले सिंगो राजस्व प्रणालीलाई सरल, सहज, सही र स्वस्थ किसिमले लागू गर्न सकिएको छैन। वस्तुको ठीक वर्गीकरण नहुने, सामानको परिमाण तथा मूल्य सही घोषणा नहुने, विश्व व्यापार संगठनको भन्सार मूल्यांकन सम्झौता अनुरूप मालवस्तुको मूल्यांकन गरी भन्सार महसुल लगाउने नीतिगत

^४ श्रोत : Doing Business Reports 2019 & 2020. World Bank, Washington DC.

तथा कानूनी व्यवस्था भएपनि व्यवहारमा भन्सार प्रशासनले भन्सार महसुलको प्रयोजनका लागि कायम गरेको सन्दर्भ मूल्यको प्रयोग भइरहने, भन्सारका दरहरूमा समसामयिक सुधार नहुने, ठूलो मात्रामा अनाधिकृत एवं अनौपचारिक व्यापार तथा न्यून विजकीकरण हुने जस्ता समस्याहरूले लामो समयदेखि निरन्तरता पाउँदै आएका छन् । यसले गर्दा भन्सार महसुल मात्र नभई पैठारीमा आधारित मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्तःशुल्कका साथै नेपालको सिङ्गो कर प्रणालीलाई वास्तविक कारोबारमा आधारित गर्न सकिएको छैन ।

विभिन्न वस्तुगत करहरूलाई एकीकृत गरी दिगो राजस्वको स्रोतको रूपमा विकसित गर्ने उद्देश्यले शुरु गरिएको मूल्य अभिवृद्धि कर लागू भएको दुई दशक भइसक्दा पनि भन्सार व्यवस्थामा विद्यमान उल्लिखित समस्याहरूका साथै अन्य कतिपय नीतिगत तथा प्रशासनिक कारणले गर्दा मूल्य अभिवृद्धि करलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न सकिएको छैन ।

यसैगरी खासगरी उपभोक्ताको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्ने, उपभोक्तावाहेक अरूमाथि नकारात्मक प्रभाव (Negative Externalities) पार्ने, वातावरणमाथि प्रतिकूल असर पार्ने तथा सामाजिक लागत बढाउने वस्तुमा लगाउनुपर्ने अन्तःशुल्कलाई अन्य उद्देश्य पूर्तिका लागि विभिन्न वस्तुमा लगाइएको छ भने पेट्रोलियम पदार्थ, दूरसञ्चार सेवा जस्ता वस्तु तथा सेवामा अन्तःशुल्क नलगाई विभिन्न छुट्टाछुट्टै कर लगाइएका छन् ।

भूपरिवेष्टित मुलुक नेपालको सानो अर्थतन्त्रमा भारत, पाकिस्तान, बंगलादेश जस्ता ठूलो अर्थतन्त्रमा लागू गरिएको भन्दा चर्को दरले व्यक्तिगत आयकर लगाउन आर्थिक वृद्धिमैत्री कर प्रणाली स्थापनाको लागि उपयुक्त देखिँदैन । संस्थागत आयकरमा विभिन्न किसिमका छुटहरू दिइएकोले यो कर राजस्व उत्पादक हुन सकेको छैन ।

आर्थिक विकास गर्न कर छुटलाई प्रयोग गरिने भए पनि त्यसबाट खोजिएको उद्देश्य प्रभावकारी रूपमा प्राप्त हुने नहुने निश्चित छैन भने अर्कोतर्फ कर छुटले लगानीकर्ताको लगानी गर्ने निर्णयलाई प्रभावित गर्ने (Distort) वा साधनको उच्चतम प्रयोग खलबल्याउने, कर प्रशासन जटिल बनाउने, भ्रष्टाचार र कुत लिन सम्भावना बढाउने, करको आधार संकुचन गर्ने, राजस्व घटाउने, सार्वजनिक वित्तलाई कमजोर बनाउने र घाटा बजेट बढाउने हुन्छ । यसैले मूल्य अभिवृद्धि कर तथा भन्सार छुट घटाउने र संस्थागत आयकर छुटमा सुधार गरिनु आवश्यक भएको छ ।

यसैगरी छिमेकी तथा प्रतिस्पर्धी देशहरूको कर प्रणालीसँग प्रतिस्पर्धी हुने गरी करका दरहरू तय गरिनु आवश्यक छ । पैठारी राजस्वमा भएको ठूलो निर्भरताले अर्थतन्त्र बढी लागतको हुने हुँदा अर्थतन्त्रलाई कम लागतको बनाउन भन्सारका दर घटाउनु आवश्यक भएको छ । लगानी आकर्षित गर्न र विकासलाई प्रोत्साहित गर्नका लागि संस्थागत आयकरसम्बन्धी सुविधा प्रदान गरिएको भए तापनि निश्चित अवधिको लागि दिइने कर छुट्टी तथा अनन्तकालसम्म गरिने करका दरमा कटौतीले अल्प अवधिका परियोजना तथा कर नतिर्ने प्रवृत्ति बढाउने गर्दछन् । यसको सट्टा लगानीसम्बन्धी छुट र त्वरित ह्रासकट्टी (Accelerated depreciation) को प्रयोग बढाउनु आवश्यक छ ।

मूल्य अभिवृद्धि करलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्नको लागि निश्चित रकमसम्मको वार्षिक कारोबार गर्ने साना करदातालाई करको दायराभित्र अनिवार्य रूपमा नल्याउने उद्देश्यले कायम गरिएको थ्रेसहोल्डलाई व्यवहारमा अप्रभावकारी बनाइएको छ भने मूल्य अभिवृद्धि करको प्रमुख विशेषताको रूपमा रहेका कर कट्टी तथा कर फिर्ता व्यवस्थामा केही विचलन आएको छ ।

मुलुकको शासन व्यवस्था संघीयतामा रूपान्तरित भएको सन्दर्भमा संघीय वित्त व्यवस्थाको कार्यान्वयन पनि चुनौतिपूर्ण भएको छ । संविधानले प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई करको दर, आधार, छुट आदिका बारेमा निर्णय

लिने अधिकार दिएको छ । विभिन्न निकायबीच लगानी आकर्षण गर्नका लागि अस्वस्थ कर प्रतिस्पर्धा भएमा सरकारले अनाश्यक रूपमा राजस्व गुमाउने सम्भावना रहन्छ । राजस्वको अभावमा सरकारले लगानी वा खर्च गर्न नसक्ने र त्यसले विकासमा अवरोध आउने वा बजेट घाटाको स्थिति आउने, ऋण लिनुपर्ने, सरकारले ऋण लिएमा निजी क्षेत्रको लगानी घट्न सक्ने जस्ता विभिन्न वित्तीय चुनौतिहरू देखा पर्ने सम्भावना रहन्छ । अर्कोतर्फ विभिन्न प्रदेश तथा स्थानीय तहमा विभिन्न प्रकारका कर प्रणाली र विभिन्न किसिमको करको संरचना भएमा त्यसले कर प्रणाली जटिल हुन सक्छ । जटिल कर प्रणालीले करदाता तथा कर प्रशासन दुवैलाई समस्या खडा गर्दछ । यसले कर नतिर्ने वा छल्ने प्रवृत्ति बढाउन सक्छ र आर्थिक विकासमा अवरोध उत्पन्न गर्न सक्छ ।

४. दीर्घकालीन संघीय राजस्व नीतिको आवश्यकता

संघीय नेपालमा संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई विभिन्न कर लगाउने एकाधिकार छ । त्यस्ता करसम्बन्धी नीतिगत, कानूनी, प्रशासनिक तथा राजस्वसम्बन्धी अधिकार सम्बन्धीत तहको हुनेछ । केही कर एकभन्दा बढी तहमा लाग्ने स्थिति छ । त्यस्तो अवस्थामा करसम्बन्धी नीतिगत तथा कानूनी अधिकार सम्बन्धीत तहको हुने भए पनि प्रशासन तथा राजस्व साभेदारी गर्न सकिनेछ ।

साभा सूचीभित्रका विषयमा र कुनै पनि तहको सूचीमा नपरेका विषयमा कर लगाउने व्यवस्था नेपाल सरकारले निर्धारण गरेअनुसार हुने व्यवस्था छ । प्रदेश तथा स्थानीय तहको करसम्बन्धी कानून संघीय कानूनसँग नबाकिने गरी प्रदेशसभा, नगरसभा वा गाउँसभाले तर्जुमा गर्ने प्रावधान छ ।

एउटै कर एकभन्दा बढी तहमा लगाउँदा हुन सक्ने प्रशासनिक जटिलतालाई हटाउन अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्था ऐनले एकल कर प्रशासनको व्यवस्था गरेको छ ।

संघीयतामा विभिन्न तहमा स्थापना हुने राजस्व व्यवस्था उद्योग, वाणिज्य क्षेत्र र विदेशी लगानीसँग मात्र नभई मुलुकको समग्र अर्थतन्त्रसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहने भएकोले विभिन्न तहमा कस्तो किसिमको राजस्व प्रणाली विकास हुन्छ भन्ने सरोकारवालाहरूको चासो सम्बोधन गर्न पनि राजस्वसम्बन्धी दीर्घकालीन सोच तयार गरिनु आवश्यक भएको छ ।

हालसम्म विभिन्न आवधिक योजनामा मध्यकालीन राजस्वसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था हुँदै आएको र सालवसाली रूपमा आउने बजेट वक्तव्यमा एक वर्षको अल्पकालीन राजस्व नीति उल्लेख हुने गरेको भएतापनि दीर्घकालीन नीतिको अभावमा कतिपय विषयमा नीतिगत अन्योलता सिर्जना हुने गरेको, सरकारको आवधिक योजना र बजेट वक्तव्यमा उल्लिखित राजस्व नीति तथा कार्यक्रममा सामञ्जस्यता एवम एकरूपता कायम नहुने गरेको, राजस्वसम्बन्धी नीतिगत निरन्तरताको अभावसमेत रहने गरेकोले लगानी र राजस्व परिचालनमा नकारात्मक असर परेको देखिन्छ । यस्तो स्थितिलाई निराकरण गर्नका लागि संघीय वित्त व्यवस्थाका मूल मान्यताका आधारमा मुलुकमा दीर्घकालीन संघीय राजस्व नीति तर्जुमा गरी लागू गरिनु आवश्यक भएको छ । विभिन्न समयमा अपनाइने राजस्वसम्बन्धी प्रस्तावहरू दीर्घकालीन राजस्व नीतिसँग नबाकिने गरी पूरक हुने किसिमले लागू गरिनु पर्दछ ।

दीर्घकालीन राजस्व नीतिले मुलुकमा दीर्घकालसम्म लागू हुने राजस्व प्रणालीका बारेमा स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ता, उद्योगी, व्यापारी तथा व्यवसायीलाई जानकारी हुने भएकोले तिनीहरूलाई आफ्नो कारोबारसम्बन्धी दीर्घकालीन सोच बनाई कार्यान्वयन गर्न सहज हुनेछ । दीर्घकालीन राजस्व नीतिले राजस्वका बारेमा स्थिरता

कायम गर्ने हुँदा यो आफैँमा सकारात्मक पक्ष हो । यसले मुलुकमा उपयुक्त व्यवसायिक तथा लगानी वातावरण तयार गर्नेछ ।

५. राजस्व नीति सुधारका उद्देश्यहरू

संघीय राजस्व नीतिको दीर्घकालीन सोच 'सार्वजनिक खर्च गर्नको लागि आवश्यक राजस्व परिचालन गर्न र समृद्ध प्रतिस्पर्धी अर्थतन्त्रको विकासमा टेवा पुऱ्याउन संघीय वित्त व्यवस्था अनुरूपको विस्तृत आधार भएको दीगो, अनुमान योग्य, सक्षम, सवल तथा समानतायुक्त राजस्व प्रणालीको विकास गर्ने' हुनु पर्दछ ।

यसका निम्न उद्देश्यहरू हुनु पर्दछ :

- (क) उच्च दरको आर्थिक वृद्धिको लागि आवश्यक सार्वजनिक खर्च जुटाउन विस्तृत आधार भएको न्यून दरको दीगो, स्थिर, सक्षम, समान, न्यायसंगत, उद्देश्यमूलक, लचक, तथा उत्पादक राजस्व प्रणालीको विकास गर्ने ।
- (ख) समानतायुक्त, न्यायिक, प्रभावकारी, सवल, सेवामूलक, स्वच्छ, निष्पक्ष, पारदर्शी तथा विश्व स्तरीय मापदण्ड अनुरूपको कर प्रशासनको विकास गर्ने ।
- (ग) उच्च आर्थिक वृद्धि, प्रतिस्पर्धी अर्थतन्त्र, उत्पादन, उत्पादकत्व, रोजगारी, निकासी, वातावरण संरक्षण, प्रविधिको प्रयोगलाई सहयोग गर्ने तथा राज्यले अंगालेको आर्थिक तथा सामाजिक नीतिलाई पृष्टपोषण गर्ने कर व्यवस्था अवलम्बन गर्ने ।
- (घ) स्वेच्छिक कर सहभागिता बढाउने, व्यवसाय गर्न सहज हुने वातावरणमा योगदान हुने, सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोग गर्ने, कर परिपालन लागतमा कमि गर्ने, कर संकलन खर्च घटाउने, करदाता मैत्री, सरल, र पारदर्शी कर प्रणाली तथा कर प्रक्रियाहरू अवलम्बन गर्ने ।
- (ङ) संवैधानिक व्यवस्था एवं संघीय वित्त व्यवस्थाको मूल्य मान्यता र अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास अनुसार संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको कर प्रणाली तथा कर प्रशासनको विकास गर्ने ।

६. नीतिगत सुधारले समेट्नु पर्ने विषयहरू

राजस्व नीतिमा गरिने सुधारले निम्न विषयहरू समेट्नु पर्दछ :

- संघीय संरचनालाई कार्यान्वयन गर्न, आर्थिक तथा सामाजिक विकास गर्न र सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्न नेपालको संविधानले व्यवस्था गरे अनुसार विभिन्न तहमा सम्पत्ति, आय, वस्तु तथा सेवामा विभिन्न करहरू लगाइ उही प्रकृतिको कराधारमा छुट्टा छुट्टै साना साना कर लगाउनुको सट्टा विस्तृत आधार भएका सीमित कर लगाउने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- वस्तु र सेवाको पैठारी, उत्पादन, तथा बिक्री वितरणमा हाल लागि आएको एकल दरको मूल्य अभिवृद्धि कर लाई दीगो, स्थिर, सक्षम, लचक र राजस्व उत्पादक भरपर्दो आन्तरिक स्रोतको रूपमा विकास गर्ने ।
- सबै आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई आयकरको दायरामा ल्याई करको आधार विस्तार गरी समतल (Horizontal) र ठाडो (Vertical) समानता कायम गरी राजस्वको महत्वपूर्ण तथा दीगो स्रोतको रूपमा आयकरलाई विकसित गर्ने । व्यक्तिगत आयकरलाई प्रगतिशील दरले र संस्थागत आयकरलाई सम दरले लगाइने हालको व्यवस्था कायम राख्ने र आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने हेतुले रोजगारी, पेशा व्यवसाय तथा लगानी गर्न सबैलाई आकर्षित गर्न समग्र आय करको दर न्यून राख्ने ।

- पैठारीमा लाग्ने भन्सार महसुललाई स्वदेशी उद्योगको संरक्षण तथा लचिलो र राजस्व उत्पादक गरेको रूपमा विकास गर्ने । अपवाद बाहेक निकासीमा कुनै किसिमको कर नलगाउने ।
- उपभोक्ताको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्ने, उपभोक्ताबाहेक अरूमाथि नकारात्मक प्रभाव (Negative Externality) पार्ने, वातावरणमाथि प्रतिकूल असर पार्ने तथा सामाजिक लागत बढाउने वस्तुका साथै केही विलासी र मूल्य अभिवृद्धि कर लगाउन गाह्रो हुने वस्तु तथा सेवामा अन्तःशुल्क लगाउने । अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको पैठारी तथा उत्पादन र अन्तःशुल्क लाग्ने सेवाको आपूर्तिमा लाग्ने यस करलाई राजस्वको लचिलो तथा राजस्व उत्पादक स्रोतको रूपमा विकास गर्ने ।
- घर जग्गा जस्ता अचल सम्पत्ति तथा सवारी साधन र स्थानीय सेवामा आधारित कर र शुल्कहरूलाई प्रदेश तथा स्थानीय सरकारको प्रमुख राजस्वको स्रोतको रूपमा विकास गर्ने ।
- विभिन्न ऐनहरूमा छरिएर रहेका विभिन्न छुटहरू हटाई नदिई नहुने छुटहरूमात्र कर सम्बन्धी ऐनमा समावेश गरी तिनीहरूबीच एकरूपता कायम गर्ने व्यवस्था मिलाउने । कर छुटसम्बन्धी हचुवापन तथा स्वविवेकीय अधिकार घटाई दिनै पर्ने छुट स्वतः पाउने व्यवस्था गर्ने ।
- संभावित करदाताको सर्भेक्षण तथा तेश्रो पक्षबाट प्राप्त सूचनाहरूको विश्लेषण गरेर हाल करको दायरामा आएका तर प्रशासनिक हिसाबले कर लगाउन नसकिएका कारोबार, आय, वस्तु तथा सेवाको पैठारी, उत्पादन, बिक्री वितरण र उपभोगमा प्रभावकारी रूपमा कर लगाउने । नीतिगत सुधार, प्रक्रियागत सरलीकरण, आर्थिक सुविधा तथा प्रशासनिक सक्रियताका माध्यमले अनौपचारिक क्षेत्रका आर्थिक गतिविधिलाई क्रमशः औपचारिक क्षेत्रमा ल्याउने ।
- गैरकर राजस्वलाई बजार दरमा आधारित सेवाको लागत उठ्ने गरी राजस्व उत्पादक र लचक स्रोतको रूपमा विकास गर्ने । सेवा शुल्कको दर निर्धारण गर्दा सेवाको गुणस्तर र सेवा प्रवाहको लागतलाई आधार मान्ने । गैर करका दर, निर्धारण गर्ने तरिका, भुक्तानी गर्ने विधि र समयका बारेमा सरोकारवालालाई समयमै पर्याप्त जानकारी गराउने ।
- राजस्व चुहावटका क्षेत्रहरूको पहिचान गरी नीतिगत, प्रशासनिक तथा सूचना प्रविधिको प्रयोगद्वारा प्रभावकारी रूपमा नियन्त्रण गर्ने प्रणाली विकास गर्ने ।
- राजस्व प्रशासनको संगठनात्मक संरचनालाई सूचना, अनुसन्धान र विश्लेषणमा आधारित परिणाम उन्मुख, वैज्ञानिक तथा प्रभावकारी बनाउने । आन्तरिक राजस्व विभाग र करदाताको स्तर अनुसार स्थापित राजस्व कार्यालयको कार्यमूलक संगठन ढाँचालाई सही र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्दै लाने । भन्सार प्रशासनको भूमिकालाई व्यापार सहजीकरण, स्वचालन, कानूनको अनुपालन, अनुसन्धान तथा सूचना विश्लेषण, राजस्व विचलन नियन्त्रण, केन्द्रीय जाँचपास प्रणाली, सदाचार, जनशक्ति विकासका पक्षहरूमा सुधार गरी नतिजामूलक प्रशासनमा रूपान्तरित गर्न तदनु रूपको अधिकृतमूलक संगठन संरचनाको निर्माण गर्ने । राजस्व प्रशासनका लागि उपयुक्त शैक्षिक योग्यता, सीप, ज्ञान र क्षमता भएका व्यक्तिहरूको सेवा समूहको विकास गरी विशिष्टीकरणलाई बढावा दिने ।
- कर अधिकृतले कर निर्धारण गर्दा लिएको आधार, कर कानूनको व्याख्या, सजायको निर्धारण र निजले गरेको कानूनी त्रुटीका विरुद्ध करदाता प्रशासकीय पुनरावलोकन तथा पुनरावेदनमा जान पाउने व्यवस्था कायम राख्ने । राजस्व बोर्डमा दोश्रो तहको प्रशासकीय पुनरावलोकन जान पाउने

व्यवस्था गर्ने । यसैगरी विवाद समस्या समाधान समितिको व्यवस्था गरी करदाता र कर प्रशासक बीच मध्यस्थको माध्यमबाट वार्ताद्वारा समस्याको छिटो समाधान गर्ने व्यवस्था गर्ने । प्रशासकीय पुनरावलोकन, पुनरावेदन तथा विवाद समस्या समाधानका बारेमा सवैलाई जानकारी गराउने र यसमा करदाताको कम लागतमा सहज रूपमा पहुँच हुने व्यवस्था मिलाउने ।

- करदाता दर्ता नहुँदा, समयमा विवरण पेश नगर्दा, समयमा कर नतिर्दा वा सही किसिमको विवरण पेश नगरेको कारणले वा प्राकृतिक प्रकोप, राजस्व प्रशासनको भौतिक संरचनाको क्षति, कम्प्युटर सम्बन्धी हार्डवेयर वा सफ्टवेयर विफलता आदिका कारणले हुनसक्ने राजस्व जोखिमको न्यूनीकरण गरिने उपायहरू अवलम्बन गर्ने ।
- करदातालाई आफ्नो कारोबारको विवरण सही रूपमा दिइ कानून अनुसार लाने कर तिर्ने वातावरण सृजना गर्नका लागि राजस्व जोखिमको आधारमा करदाताको कर परीक्षण गर्ने नीतिलाई प्रभावकारी बनाउने । भन्सारमा जाँचपास पछिको परीक्षणका लागि आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था गरी भन्सारमा जाँचपास पछिको परीक्षणलाई प्रभावकारी तथा नतिजामुखी बनाउने । आन्तरिक राजस्व कार्यालयसंग समन्वय गरी करदाताको विस्तृत कर परीक्षण गर्दा भन्सार मूल्यांकन प्रकृत्याका सम्बन्धमा समेत परीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाउने । भन्सार जाँचपास प्रणालीलाई प्रविधि तथा जोखिम व्यवस्थापनमा आधारित बनाउने र यस सन्दर्भमा विश्वसनीय व्यवसायी (Trusted Trader), पूर्वदेश, अधिकृत सञ्चालक (Authorised Operators) कार्यक्रम, अग्रिम प्रशोधन, जाँचपासपछिको परीक्षण जस्ता व्यवस्थाहरू लागू गर्ने ।
- खुला सीमानाका कारणले हुने गरेको चोरी निकासी पैठारीलाई प्रभावकारी रूपमा नियन्त्रण गर्ने संयन्त्रको रूपमा कार्यान्वयन निर्देशनालय (Enforcement Directorate) को विकास गर्ने । भन्सार क्षेत्रमा कुनैपनि गैर भन्सार निकायका कर्मचारीले प्रवेश गर्न नपाउने व्यवस्था मिलाउने । सीमावर्ती भन्सार कार्यालयमा भन्सार जाँचपास र भन्सार राजस्व विचलन नियन्त्रण गर्न कन्टेनर एक्सरे, व्यागेज एक्सरे जस्ता आधुनिक उपकरणहरू प्रयोग गर्ने । भन्सार प्रशासनलाई क्रमश जाँचपासमा केन्द्रित हुने विद्यमान अवस्थाबाट जानकारीमा आधारित नियन्त्रण प्रणाली (Intelligence System) का माध्यमबाट नियन्त्रण गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने । चोरी निकासी पैठारी र आन्तरिक उत्पादनको परिवहनमा हुने विचलनलाई न्यूनीकरण गर्न उत्पादन, परिवहन र बिक्रीसम्मको शृंखलालाई ट्र्याकिङ प्रणालीबाट आवद्ध गर्ने ।
- विद्युतीय माध्यमबाट बीजक जारी गर्ने व्यवस्था अवलम्बन गरी विलबीजक दिने लिने प्रणालीमा सुधार गरी मूल्य अभिवृद्धि करको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउने । बार कोडसहितको अन्तःशुल्क टिकटको प्रयोग र ट्र्याकिङ प्रणाली अवलम्बन गरी अन्तःशुल्क प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- **संघीयता अनुकूल राजस्व प्रणाली निर्माण गर्ने** : साभ्ता सूचीभित्रका विषयमा संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा नयाँ कर लगाउन आवश्यक भएमा संघीय कानून बनाई कर लगाउने व्यवस्था गर्ने । प्रदेश-प्रदेश, प्रदेश-स्थानीय तह, स्थानीय तह-स्थानीय तहले आपसमा सम्झौता गरी कुनै कर संयुक्त रूपमा संकलन गर्न सक्ने प्रयासलाई प्रोत्साहित गर्ने । प्रदेश तथा स्थानीय तहले नयाँ करहरू लगाउनुको सट्टा तिनीहरूको क्षमतामा वृद्धि हुँदै गएपछि संघले उठाएको मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क तथा प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टीबाट प्राप्त हुने राजस्व साभ्फेदारीको हिस्सा बढाउँदै

लाने । अधिकतम राजस्व परिचालन हुने गरी र करदातालाई न्यूनतम लागत (खर्च र समय) पर्ने गरी तीन तहका सरकारको राजस्व प्रशासनबीच संगठनात्मक समन्वय, सूचना आदानप्रदान, एकीकृत प्रणाली र प्रक्रियाहरूको विकास तथा प्रशासनिक समन्वय र सहयोग हुने गरी अन्तर सरकार सम्बन्ध विकसित र व्यवस्थित गर्ने । अन्तर प्रदेश वा अन्तर स्थानीय तहको क्षेत्रमा हुने वस्तुको ढुवानी वा सेवाको विस्तारमा कुनै कर, शुल्क, दस्तुर वा महसुल लगाउन वा कुनै किसिमको भेदभाव गर्न नपाउने प्रत्याभूति हुने गरी कानूनी व्यवस्था लागू गर्ने र त्यसको प्रभावकारी रूपमा अनुगमन गर्ने । प्रदेश तथा स्थानीय करले वस्तु, सेवा, श्रम तथा पुँजीको स्वतन्त्र आवागमनमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी व्यवस्था मिलाउने ।

७. व्यवसाय गर्ने वातावरणमा सुधार ल्याउन चाल्नु पर्ने कदमहरू:

World Bank को Doing Business Report - व्यवसाय गर्ने वातावरण सम्बन्धी प्रतिवेदनहरूमा कर तिर्ने विषयहरूमा देखिएको ढाँसको स्थितिमा सुधार ल्याउन सामाजिक सुरक्षा योगदान सम्बन्धमा हालै गरिएको व्यवस्थाले थपेको समस्याहरूको समाधान खोज्नका साथै आयकर र मूल्य अभिवृद्धि करका व्यवस्थाहरूमा उल्लेख्य सरलीकरण गर्न पनि जरूरी छ । यसका लागि केहि सुझावहरू निम्न छन् ।

➤ सामाजिक सुरक्षा योगदान सम्बन्धी व्यवस्था :

- महिनावारी विवरणको सट्टा त्रैमासिक विवरण दिने व्यवस्था ल्याउने ।
- सरलीकृत विवरणको व्यवस्था अपनाउने ।
- खप्तिएका दरहरू हटाउने । दोहोरो तिर्नु पर्ने व्यवस्था हटाउने ।
- उपदानका दरहरू मिलान गरी प्रभावकारी दर घटाउने ।
- अनलाइन व्यवस्था अपनाइ समयको लागत घटाउने ।

➤ मूल्य अभिवृद्धि कर/आयकर :

- चौमासिक विवरण दिने पद्धति सबै करदाताकालागि अपनाइ मासिक कर तिर्ने व्यवस्था अवलम्बन गर्ने ।
- सबै विवरणको लेखापरीक्षण नगरी जोखिमको आधारमा मात्र लेखापरीक्षण गर्ने ।
- e-Governance (e-payment, e-filing, e-audit, e-inspection – through EBMs, e-registration) पद्धति प्रभावकारी ढंगले लागू गर्ने ।
- कर फिर्ता पाउने समय घटाउने ।
- कर विवरण र सम्बद्ध फारामहरू सरल बनाउँदै लाने ।
- अनावश्यक विवरणहरू माग नगर्ने ।
- एक शीर्षकको राजस्व अर्को शीर्षकमा मिलान गर्न पाउने व्यवस्था गर्ने ।

➤ भन्सार :

- भन्सार ऐन/प्रशासनलाई पूर्णतया WTO/Revised Kyoto Convention संग मिलान गर्ने ।
- Standard Operating Procedures को विकास गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
- Artificial Intelligence को उपयोग गरी भन्सार प्रशासनको सबै प्रक्रियाहरूलाई reengineer गरी ICT business processes उपयोग गर्ने ।

- ASYCUDA को central clearance system र e-payment system लागू गर्ने ।
- जोखिमका आधारमा मात्र (जोखिम वर्गीकरण गरी) सामान जाँच गरी हरियो (चेक नगर्ने) र पहेँलो लेन (कागजात मात्र जाँच्ने) व्यवस्था गर्ने । यसका लागि रिस्क इन्जिनको विकास गर्ने ।
- मूल्यांकन पद्धतिलाई सामान जाँच्ने प्रणालीसँग स्वचालित गराउने ।
- भन्सारको संगठन ढाँचालाई स्वचालित पद्धतिहरूसँग मेल खाने गरी (central clearance and risk based clearance using ICT) र करदातालाई सामानको निकासी पैठारीमा न्युनतम समय लाग्ने गरी र थोरै पटक धाउनु पर्ने गरी पुनर्गठन गरी चुस्त र कसिलो बनाउने ।

राज्यको भूमिका : बहस र वास्तविकता

गोपीनाथ मैनाली*

विषय प्रवेश

समकालीन विश्वमा राज्यको भूमिकाको विषयमा सर्वत्र बहस र व्याख्या भैरहेको छ। एकथरी तर्क राज्यको परम्परागत भूमिका कायम राख्ने मात्र होइन, बढाउनु पर्दछ भन्ने छ, जुन सामाजिक न्याय र लोककल्याणकारीताका लागि पनि आवश्यक छ। जसलाई उदारवादीहरू राज्यवादी भन्न रुचाउछन् भने उदारवादीहरू राज्यको भूमिका सीमित तर प्रभावकारी हुनुपर्दछ भन्नेमा छन्। राज्यले आफै तम्सेर सवै काम गर्नुभन्दा आफू बाहिरका पात्रको क्षमता संभावनाको उपयोग गर्ने वातावरण निर्माणको भूमिका खेल्नु पर्दछ भन्ने उनीहरूको मान्यता छ। राज्यवादीहरू उदारवादीलाई सामाजिक न्यायबाट भाग्ने र छाडावादी भन्न रुचाउछन्। उदारवादीहरू सवै कुरा राज्य भूमिकामा रहँदा विकास र नवप्रवर्तनमा अवरोध सिर्जना भई समृद्धि प्राप्त गर्न नसकिने तर्क अघि सार्दछन्। तत्कालीन अमेरिकी राष्ट्रपति विल क्लिन्टन र सभामुख न्विट ग्रीनवीच भएको बहसले उसबखत विश्वभरि नै चर्चा पायो, जसको केन्द्रविन्दुमा सरकारको भूमिका रहेको थियो। ठूलो सरकार हेरक प्रकारका समस्याको समाधान वा कारण भन्ने विषय अहिले पनि टुङ्गो नलागेको विषय हो, र फिलहालमा टुङ्गो लाग्नेवाला पनि छैन। अहिले उन्मुक्त खुला अर्थतन्त्र (Laissez fair economy) र सवै काम आफै गर्ने राज्यवादी अर्थतन्त्र (Total welfare state) जस्ता दुई अतिवाद (extreme) भन्दा आर्थिक विवेकशीलता (economic rationality) ले महत्व पाएको छ। यस प्रस्तुतीमा सरकारको भूमिका कत्रो भन्दा पनि व्यावहारिक रूपमा कस्तो हुनुपर्दछ भन्नेमा केन्द्रीत गरिएको छ।

राज्यको परम्परागत भूमिका

राज्य समाजको हितरक्षक गुठी हो। राज्यको स्थापना नागरिकको हित संरक्षण र कल्याणका लागि भएको हो। नागरिक हित प्रवर्द्धनका लागि राज्य र यस अन्तर्गतका संरचनाहरू परिचालित हुनु राज्यको प्रमुख दायित्व थियो। परम्परागत रूपमा राज्य नागरिक हित प्रवर्द्धनको पहिलो र अन्तिम भूमिका कर्ता हो। सेवा वस्तु उत्पादन, सुरक्षादेखि विकास पूर्वाधार र नीति नियमन जस्ता आर्थिक-प्रशासनिक कार्यमा राज्य विस्तारित थियो। सवै प्रकारका समस्याको निदानका लागि राज्यको एकलो सक्रियताको माग थियो र राज्य त्यसै गर्दथ्यो। राज्यका क्रियाकलापलाई राजनैतिक प्रणाली र कानूनी कार्यविधि ले निर्दिष्ट गर्दथ्यो। अर्थशास्त्री थोमस हव्सका अनुसार शान्ति व्यवस्था स्थापना गर्नु (to establish order) राज्यको काम हो। व्यक्तिका प्राकृतिक अधिकारहरू रक्षा गरेर उसको विकासलाई टेवा दिनु सरकारको कर्तव्य हो। जोन लकले वैयक्तिक सम्पत्तिका सुरक्षा (Protect private property) राज्यको काम हो भनेका छन्। लकले सुरक्षा, स्वतन्त्रता जस्ता विषयलाई पनि नागरिक सम्पत्तिका रूपमा सङ्केत गरेको हुनुपर्दछ। किनकी यी कुराका अभावमा व्यक्तिले आफ्नो संभावना उपयोग गर्न सक्तैन। तर अर्थशास्त्री आदम स्मीथले भने निजी अर्थतन्त्रको विकासका लागि वातावरण निर्माण नै सरकारको काम हो (Government should provide the foundation for a private economy) भनेका छन्। सरकार मात्र विकासको एकलो प्रदाता बन्न सक्तैन भन्ने उनको मान्यता थियो। निजी उद्यमशीलताको

* महालेखा नियन्त्रक, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

उपयोगबाट मात्र आर्थिक विकास सम्भव छ, भन्ने उनको निष्कर्ष थियो। स्मिथका अनुसार शान्ति सुरक्षाको स्थापना, सम्पत्तिको संरक्षण, करारको व्यवस्थापन र मुद्रा आपूर्ति वाहेक सरकारले अन्यत्र हात हाल्नु हुँदैन (keep order, protect property and enforce contracts, and provide money supply, but no do a let more)। आदम स्मिथ जस्ता उन्मुक्ततावादी अर्थशास्त्रीका अनुसार त्यो सरकार नै उत्तम हो जसले थोरै शासन गर्दछ (that government is best which govern least)। थोरै शासन गर्ने सरकार भन्ने वित्तिकै थोरै कर लगाउने, थोरै खर्च गर्ने र वैयक्ति आर्थिक उत्साहलाई टेवा दिने सरकार हो। तर मिल्टन फ्रायडम्यान लगायतका अर्थशास्त्रीले लोककल्याणकारी राज्यको भूमिकाबाट सरकार हट्न सक्तैन भन्ने थप शर्तहरू राखेको पाइन्छ। विभिन्न समयमा आएको विश्व अर्थतन्त्रमा देखिएको वित्तीय तनाव, विपत्ति र आर्थिक चक्रहरूले पनि बजार मात्र जनहितकारी संयन्त्र बन्न सक्तैन भन्ने बुझाई विकास भएको छ। वर्तमान समयका विख्यात अर्थशास्त्री जोसेफ स्टिग्लीजले बजार असफलताको सन्दर्भमा घाटाजति सामाजिकृत हुने र नाफा निजीकृत हुने वाध्यात्मक अवस्थाको चित्रण गरेका छन्। यसर्थ राज्यको परम्परागत संरक्षणकारी भूमिका (police state) आर्थिक दर्शनका आधारमा परिवर्तन हुदै आएको छ र अहिले विश्वमा चलेको वहस आदम स्मीथ र मिल्टन फ्रायडम्यानको अवधारणाभन्दा फरक छैन। अमर्त्य सेनदेखि जोसेफ स्टीग्लीज सम्मका व्याख्या स्मिथ र फ्रायडम्यानको सिद्धान्त वरिपरी घुमिरहेका छन्। विश्व बैंक तथा मुद्रा कोषका नीतिहरू पनि उनीहरूकै सिद्धान्तका व्याख्या हुन् भन्न सकिन्छ।

राज्य भूमिकाको पुनर्वोध

सत्तरीको दशकबाट राज्यमाथि विश्वव्यापी प्रभाव पर्न गयो र दिन प्रतिदिन त्यो प्रभाव बढ्न थाल्यो। आर्थिक अन्तरनिर्भरता र विश्व मञ्चमा अर्थतन्त्र र राज्यहरूको अन्तरक्रिया बढ्न थालेकाले पनि यो प्रवृत्ति स्वाभाविक थियो। विश्वव्यापीकरण (Global Pressure) र प्रविधि (Push factor) ले भनै दवाव थप्यो भने सरकारको प्रवृत्ति र निजीक्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मकताले पनि सरकारको पुनर्वोध गर्न बल पुऱ्यायो। राज्यको परम्परागत भूमिकामा पुनर्वोधको प्रश्न उठिरहेको छ। सरकारको भूमिका कस्तो हुनु पर्दछ ? के कस्ता कुरा र कस्ता कार्यहरू राज्यले गर्ने र के कस्ता कार्यमा राज्य क्षेत्रको भूमिका बाँकी राख्ने ? राज्य र गैरराज्य क्षेत्रको भूमिकाको प्रभावकाकारिता के ले बढाउन सकिन्छ ? यी प्रश्नहरू सत्तरीको दशकबाट बढी नै उठ्न थाले। गएको सताव्दीको उत्तरार्द्धमा राज्यको भूमिकामा मिस्रित परिणामहरू देखिए। विकास व्यवस्थापनमा प्रगति देखिए पनि आर्थिक सूचक र असमानता न्यूनीकरणमा सीमित सफलता मात्र हात लागे। जस्तो कि स्वास्थ्य, शिक्षा र समानता विस्तारमा राज्यले आफ्नो भूमिका निर्दिष्ट गर्न सक्यो। तर रोजगारी विस्तार, आय सिर्जना र लगानी विस्तार जस्ता पक्षहरूमा सर्वसाधारणका अपेक्षाहरू पूरा गर्ने भने राज्य सफल भएन। तर बढ्दो चेतनाले नागरिक अपेक्षा र सरकारको भूमिका माग गर्ने क्षमता बढाई रहेको थियो भने विश्वव्यापीकरणका कारण प्रतिस्पर्धा र साधन कार्यकुशलताको माग पनि निरन्तर विस्तार भएको थियो।

सत्तरीको दशकसम्म सरकारको भूमिका निरन्तर विस्तारमा थियो। यसवेलासम्म सबै प्रकारका समस्याको एकमुष्ट समाधान सरकारबाट गर्न सकिन्छ भन्ने मनोविज्ञानले स्थान पाएको थियो। साम्यवादी राज्य प्रणाली अवलम्बन गर्ने शोभियत संघ, क्यूबा, भियतनाम, चीन लगायतका मुलुकहरू नियोजित वा पूर्ण राज्यवादी आर्थिक भूमिकामा थिए। तत्कालीन अवस्थामा उदारवादी कहलिएका मुलुकहरू (पश्चिम यूरोप, अमेरिका तथा स्केन्डिनेभियन) मा समेत लोककल्याणकारिता र सामाजिक न्यायका नाममा महत्वपूर्ण कार्यभूमिका राज्यका तर्फबाट निर्वाह हुदै आएको थियो। यस अवस्थामा राज्यले सवैथोक (Cradle to Greave role) गर्नु पर्दछ भन्ने

सिद्धान्त कार्यान्वयनमा थियो । राज्यको आर्थिक भूमिकाको विषयमा त्यति साह्रो बहस नै हुदैन थियो । सबै कुरा विषयलाई राजनैतिक आँखाले मात्र हेर्ने गरिन्थ्यो ।

सत्तरीको दशकमा आएको आर्थिक दर्शन, जसलाई नया दक्षिणपन्थी आन्दोलनले बल पुऱ्याएको थियो, पछि राज्यको आर्थिक भूमिका र कार्यक्षेत्रका विषयमा बहसको प्रादुर्भाव भयो । रोनाल्ड रेगन-मारिेट थेचरको कार्यकाल सरकारको भूमिका प्रभावकारी पार्न र कार्यक्षेत्र साँघुऱ्याउनमा केन्द्रीत रह्यो । विश्वमा विस्तार भएको प्रविधि र अर्थतन्त्रमा बढ्दो जटिलताका कारण सरकारले धेरैतिर हात हाल्नुको सट्टा गर्नसक्ने काम दक्षतासाथ (viable and efficieant manner) गर्नुपर्दछ भन्न थालियो । साथै सरकारले परम्परादेखि सम्पादन गर्दै आएको सामान्य कार्यहरूमा राज्यसंरचना बाहिरका भूमिका निर्वाहकर्ता (Non state actors) को संभावना र क्षमता उपयोग गर्नाले एकातिर राज्यको भार घटाउछ र अर्कोतिर सर्वसाधारणले सेवावास्तु सहज रूपमा पाउछन् भन्ने बहसलाई अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, विश्व बैंक, ग्याट, विश्व व्यापार सङ्गठन जस्ता बहुराष्ट्रिय निकाय/मञ्चले अधि बढाए । परिणाम स्वरूप नव्वेको दशकमा विश्वभरि नै नाटकीय रूपमा परिवर्तन देखियो । साम्यवादी आर्थिक दर्शन धरापमा पऱ्यो, वर्लिन गेट भत्कियो र आर्थिक उदारवाद वैयक्तिक स्वतन्त्रताका अभिन्न भाग हुन् भन्ने निष्कर्ष निकालियो । सरकारको पुनर्वोध, यसर्थ नव्वेको दशकमा सबैजसो मुलुकका कार्यसूची बन्न पुग्यो ।

सरकारको भूमिका पुनर्वोधको औचित्य

राज्यको अत्याधिक संलग्नता आर्थिक विकास र सामाजिक न्याय दुवै कोणबाट अनुपयुक्त छ । यसले सीमित साधनको विनियोजन कुशलता देखाउन सक्तैन । राज्य जहाँ उपस्थित छ, त्यसले राम्रो गर्दैन भन्ने मान्यता स्थापित भयो । राज्यको उपस्थिति नै अनुत्पादक र विकासको बाधक भै देखियो । त्यसैले सर्वत्र राज्यको उपस्थिति र संलग्नता विरुद्धको कार्यसूचीमाथि बहस शुरु भयो । निष्कर्ष के थियो भने अर्थतन्त्रमा राज्यको उपस्थिति साधनको कार्यकुशलता सिद्ध गर्न असफल छ जसको प्रमुख कारण सरकारी संयन्त्रसंग बजार संकेतको अभाव र उसभित्र किराया प्रवृत्ति एवं कर्मचारीतन्त्रीय शैलीको हावी हुनु हो । राज्यले सबै प्रकारको आर्थिक भूमिका निर्वाह गर्दा उसको क्षमताले धान्न नसक्ने मात्र होइन कि यसका केही अन्तरनिहित कमजोरी र विकृति पनि रहेको देखियो, जसले विकासलाई दिगो, स्वचालित र स्वःफूर्त पार्न सक्तन थियो । ती कमजोरी र विकृति प्रमुखतः यस्ता थिए :

- विकास भनेको राज्य प्रवाहित वस्तु (State provided goods) भन्ने भान पर्छ ।
- जनता विकासका निस्क्रिय उपभोक्ता मात्र बन्दछन्
- सबैलाई एकै किसिमको (One size fit for all approach) अवधारणा अनुरूप काम गर्ने गर्दछ ।
- स्रोत साधनको विनियोजन वास्तविक र प्रभावकारी हुदैन ।
- प्रशासनिक विकृति देखिन थाल्छ ।
- हित अधिकीकरण गरे पनि उपायोगिता अधिकीकरण गर्न सक्दैन ।
- अर्थतन्त्र महङ्गो र अन्तर्मुखी हुन्छ ।

उल्लिखित कारणहरूले गर्दा प्रभावकारी र सीमित राज्य प्रणालीको माग बढ्न गयो । वैचारिक बहसकर्ता, अनुसन्धाता र विश्व संस्थाहरूले यसलाई प्रयोगमा ल्याउने आधार खडे गरे ।

भूमिका निर्धारणका आधारहरू

अर्थतन्त्रमा राज्य र गैरराज्यका पात्रहरूको भूमिका के हुने भन्ने कुराको निर्धारण कुनै आधारबाट निर्धारण गर्न सकिदैन, न यसको सामान्य सूत्र नै छ । यसमा विभिन्न कुराले प्रभाव पार्दछ । राज्यले चाहेर मात्र आफ्नो

भूमिकाको निर्धारण गर्न सक्दैन र गैरराज्य पात्रको मागका आधारमा मात्र पनि यो सम्भव छैन । मुख्य कुरा अर्थतन्त्र, विकास र जनजिविकाका विषयलाई संबोधन कसरी गर्न सकिन्छ र कसरी भन्ने कुरासँग यसको सिधा सरोकार रहन्छ । सामान्यतः राज्य र यसवाहिरका पात्रको भूमिका निर्धारणका प्रमुख आधार यी हुन :

- राज्यको दर्शन, नीति र प्राथमिकता
- गैरसरकारी क्षेत्रको क्षमता, संभावना र कार्यउत्साह
- सामाजिक मूल्य, मान्यता र अपेक्षा
- सरकार र अन्य क्षेत्रबीचको विश्वास र सहकार्यको स्थिति ।

भूमिका र कार्यक्षेत्र निर्धारणको प्रमुख आधार राज्यको दर्शन हो । राज्यले अर्थतन्त्रमा के कस्तो कार्य गर्ने भन्ने विषयमा संविधान र प्रमुख नीतिमार्फत घोषणा गरिएको हुन्छ । अमेरिकी संविधानले Government should promote general welfare भन्ने उल्लेख गरिएको छ । अमेरिकी राज्य दर्शनले सरकार जनताका लागि हुनुपर्दछ (Government should be for the people) भन्ने मान्यता राख्दछ । अमेरिका मात्र होइन, विश्वका सबै लोकतन्त्रिक मुलुकहरू यही दर्शनबाट क्रियाशील हुने गर्दछन् । नेपालको संविधानले पनि उदारवाद, प्रतिस्पर्धात्मक खुला अर्थतन्त्र, सामाजिक न्याय र समाजवादलाई राज्य सञ्चालनको आधार मानेको छ र यसै अनुरूप राज्यका नीति एवम् प्राथमिकता निर्धारण हुने गर्दछन् । यसर्थ राज्य अन्तर्गतका संगठन संरचना यही राज्य इच्छा अनुरूप परिचालित छन् । संविधान अनुसार सार्वजनिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र, सहकारी, सामुदायिक सङ्गठन र स्वतन्त्र नागरिकहरू आवश्यकता र क्षमता अनुसार राष्ट्र निर्माणमा संलग्न रहन सक्दछन् ।

आर्थिक प्रक्रियामा राज्यको संलग्नता	
प्रत्यक्ष उपाय (Direct Measures)	अप्रत्यक्ष उपाय (Indirect Measures)
— सांगठनिक परिवर्तन — सामाजिक आर्थिक खर्च — लगानी वृद्धि — कृषि विकास — साधन उपयोगलाई प्रभाव — असमानता न्यूनीकरण — शान्ति व्यवस्था कायम — सन्तुलित वृद्धि — स्व:निर्भरता निर्माण	— मौद्रिक नीति — वित्त नीति — मूल्य नीति — वैदेशिक व्यापार वृद्धि — आर्थिक योजना — सार्वजनिक क्षेत्र क्षमता विकास — सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन

राज्यको दर्शन र नीति मात्र सार्वजनिक र गैरराज्य क्षेत्रको व्यावहारिक भूमिका निर्धारण हुन सक्तैन । नीति र कानून मात्र कार्य आधार हुन सक्तैन । निजी क्षेत्र र अन्य निकायको कार्य क्षमता, उत्साह र उत्प्रेरणा नै कार्य आधार हुन् । यदि अन्य निकायले आफ्नो भूमिका निर्वाह नगरेमा पनि त्यस कार्य नगर्नबाट राज्य मुक्त हुन सक्तैन, हरेक कार्यको अन्तिम जिम्मेवारी राज्यले नै निर्वाह गर्नु पर्दछ । त्यस्तै सरकार र अन्य क्षेत्रबीचको विश्वास र सहकार्यले पनि कति काम कुन क्षेत्रले कसरी गर्ने भन्ने आधार दिने गर्दछ । कतिपय मुलुकमा सरकारी नीति र कानूनका प्रावधानका बावजुद पनि निजी क्षेत्र परिचालित भएका पाइँदैन । नेपालमा पनि औद्योगिक तथा पूर्वाधार संरचनामा कानूनी व्यवस्था र प्रोत्साहन प्रणाली हुँदा हुँदै पनि निजी क्षेत्र यसतर्फ

उत्साहित देखिएको छैन । त्यस्तै सर्वसाधारणको अपेक्षा पनि सरकारले धेरै गरिदेओस भन्ने खालको छ । यी कारणले नेपालमा नीति प्रावधान र क्षमता हँदाहुँदै पनि निजी क्षेत्र वस्तु सेवा उत्पादनका कतिपय क्षेत्रमा उत्साही देखिएको छैन । सार्वजनिक-निजी सोभेदारीको संयुक्त क्षेत्र पनि त्यति कार्यमूलक देखिएको छैन ।

राज्य वा सार्वजनिक क्षेत्र भन्नाले केलाई बुझ्ने ?

- राज्यको स्रोत, साधन तथा शक्ति अभ्यास गर्ने राज्यका संस्थागत संरचनाहरू ।
- राज्यको तर्फबाट शक्ति प्रयोग गर्ने राज्यका तहगत संरचनाहरू ।
- राज्यका कानून अन्तर्गत स्थापित स्वशासित संस्थाहरू ।
- राज्यसंग सम्भौता गरी सेवा वस्तु उत्पादन तथा वितरण गर्ने निकायहरू ।
- राज्यको सरोकार वा सदस्यता रहेका राष्ट्रिय तथा बहुराष्ट्रिय संरचनाहरू ।

राज्यले गर्ने पर्ने काम

माथि उल्लेख भएअनुसार राज्यले अवलम्बन गर्ने नीति दर्शन, निजी क्षेत्रको क्षमता र स्वभाव एवम् सामाजिक अपेक्षाका आधारबाट नै राज्यको भूमिका र कार्यक्षेत्र आँकलन गर्न सकिन्छ । निजी र सामुदायिक क्षेत्र उत्साही देखिएको कार्य क्षेत्रमा सार्वजनिक क्षेत्रले आफ्नो भूमिका घटाउन वा हटाउन सक्छ, तर कतिपय कामहरू यस्ता छन् जसबाट राज्य चाहेर पनि पछि हट्न सक्तैन । यस आधारबाट हेर्दा राज्य वा सरकारले गर्ने कामलाई यी तीन आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

क) निजी वा गैरसरकारी क्षेत्रले गर्न नहुने कामहरू (यी क्षेत्रमा राज्य भूमिका अनिवार्य रहन्छ)

- राज्य इच्छा निर्माण (नीति तथा कानून तर्जुमा)
- न्याय सम्पादन (चाखहरूको द्वन्द्व समाधान)
- शान्ति सुरक्षा (जीवन, सम्पत्ति, स्वतन्त्रता र सार्वभौम अखण्डता सुरक्षा)
- वैदेशिक सम्बन्ध (अन्तराष्ट्रिय मामिला, सन्धि सम्भौता, युद्ध आदि)
- वित्त तथा मुद्रा सम्बन्धी कार्य

ख) निजी वा गैरसरकारी क्षेत्रले गर्न नसक्ने कामहरू

ग) निजी वा गैरसरकारी क्षेत्रले गर्न नचाहने कामहरू

परिवर्तित सन्दर्भमा राज्यको भूमिका

नवउदारवादको राज्य दर्शनले राज्यको परम्परागत भूमिकालाई पुनर्वोध गरेको छ । परम्परागत रूपमा राज्यले संरक्षण र सेवा (Police state) प्रदाताको भूमिका निभाउथ्यो भने जनताका आवश्यकता र आकाङ्क्षाको विस्तारसंगै राज्यले सवै प्रकारका कार्यहरू आफूले मात्र सम्पादन गर्न सम्भव ठानेन । राजनैतिक दर्शनलाई आर्थिक कार्यसूचीले प्रभाव पार्न थाल्यो । परिणामतः कार्यकुशलता, सेवा लागत, सेवा सम्पादनको शीघ्रता, जवाफदेहिता जस्ता पक्षमा राज्यले सोच्ने पर्ने दवाव राज्यमाथि पर्न थाल्यो । विस्तारित राज्य क्रियाकलाप सवै प्रकारको समस्याको समाधान होइन, बरु आफै समस्याको कारक हो भन्ने मान्यता स्थापित हुन पुग्यो र राज्य

भूमिकाको पुनर्वोधको विश्वव्यापी कार्यसूची तयार भयो । कर्मचारीतन्त्रीय पद्धतिमा देखिएका कमजोरीको विकल्पका रूपमा पनि सरकारको कार्यभूमिका घटाउने रणनीतिलाई प्राथमिकतामा राखियो । कर्मचारीतन्त्रको विकल्पका रूपमा अवलम्बन गरिएका नवीन प्रविधिहरू जस्तो कि निजीकरण, विनिवेश, विकेन्द्रीकरण, प्रशासनको उपयुक्ताकार, प्रत्यक्ष उत्तरदायित्व निर्धारण आदिले पनि सरकारको कार्यक्षेत्र घटाउने तर भूमिका प्रभावकारी पार्ने कार्यलाई बल पुऱ्याए । यसरी सन् २००० को दशकमा आइपुग्दा राज्यलाई यी क्षेत्रमा सीमित गरिनु पर्दछ भन्ने विश्वव्यापी मान्यता नै स्थापना भैसकेको देखिन्छ :

१) पहिलो कामका रूपमा मौलिक अधिकार संरक्षण (Getting the fundamental right)

- सबल कानूनी आधार स्थापना
- समष्टिगत नीति वातावरणको निर्माण
- आधारभूत सामाजिक सेवा र पूर्वाधारमा लगानी
- कमजोर वर्गको संरक्षण
- वातावरण संरक्षण

२) सरकार एकलो प्रदाता नवन्ने (The state should not be the sole provider)

- आर्थिक तथा अन्य क्षेत्रको सेवा प्रवाहमा एकाधिकार हटाउने
- पूर्वाधार लगायतका प्रमुख संरचनामा लगानीको अतिरिक्त संरचना विस्तार

३) राज्यको क्षमता बुझ्ने (knowing the state's limits)

- राज्य संयन्त्रको क्षमता बढाउने
- राज्यको कामलाई क्षमतासंग आवद्ध गर्ने
- संभाव्य क्षेत्रमा साभेदारी गर्ने
- प्रशासनलाई प्रतिस्पर्धी र योग्यतामूलक बनाउने
- प्रत्यक्ष उत्तरदायित्व निर्वाह गराउने

४) राज्यलाई जनताको नजिक पुऱ्याउने (Bringing the state closer to people)

- सहभागीता विस्तार
- विकेन्द्रीकरण
- आवाज प्रणाली विस्तार

५) विश्वव्यापी साभेदारी (Facilitating global collective action)

- क्षेत्रीय सङ्कटको व्यवस्थापन
- विश्वव्यापी आर्थिक स्थिरता कायम
- वातावरण संरक्षण अनुसन्धान र ज्ञान उत्पादन
- अन्तराष्ट्रिय सहयोग र साभेदारीको प्रभावकारिता विस्तार

परिवर्तित सन्दर्भमा सरकारको भूमिका

- राष्ट्रिय सुरक्षा
- आय हस्तान्तरण र वितरण न्याय
- विकासको आधारशीला बिस्तार
- सामाजिक सुरक्षा
- बजार र अन्य पात्रको खराबी नियन्त्रण
- समूह द्वन्द्वको सामाधान
- परिवर्तित व्यवस्थासंग जनतालाई परिचित गराउने
- आर्थिक विकासका लागि नीति वातावरणको निर्माण ।

उदारीकरण र राज्यको भूमिका

व्यावहारिक रूपमा पूर्ण उन्मुक्ततावादी अर्थतन्त्रको कल्पना गर्न सकिदैन, न पूर्ण राज्यवादी अर्थतन्त्र नै सम्भव छ । तर आर्थिक विकासको स्तर बढ्दै जाँदा राज्य बाहिरका पात्रहरू परिचालन बढ्ने र यसले सरकारको भूमिका क्रमशः घटाउँदै लैजाने गर्दछ । अर्को अर्थमा सबल अर्थतन्त्रहरू उदारवादी प्रक्रियामा तीव्रतर छन् । तर जति नै उदारवादको हवी भए पनि राज्यका यी भूमिकाहरू बाँकी रहने गर्दछन् :

- प्रतिस्पर्धाको व्यवस्थापन (Set the rule of game)
- कमजोर वर्गको संरक्षण (Protect the vulnerable from ill effect of the market)
- दिगोपनाका लागि अग्रसरता प्रवर्द्धन (Innovation for sustainability)

सरकारको भूमिका मागका कारण

- बजार असफलता (Market failure)
- वाह्य प्रभाव (Negative externalities)
- प्राकृतिक एकाधिकार (Natural monopoly)
- अपर्याप्त सूचना (Imperfect information)

नेपालमा राज्यको भूमिका

नेपालमा राज्यको भूमिकाका विषयमा बहस गर्न थालिएको धेरै भएको छैन । सत्तरीको दशकसम्म ठूलो राज्य नै समस्याको समाधान हो भन्ने दर्शनका आधारमा सरकारको कार्यक्षेत्र निरन्तर विस्तार गरियो । सरकारी संरचनाहरू विस्तार गर्ने, व्यापारिक तथा औद्योगिक क्रियाकलापमा समेत सार्वजनिक संस्थान मार्फत संलग्नता बढाउने, विद्यालय, स्वास्थ्य जस्ता सामाजिक सेवा र यातायात, सञ्चार र विद्युत जस्ता पूर्वाधार संरचनामा राज्य एक्लो प्रदाताका रूपमा रमाइरह्यो । सबै क्षेत्रमा राज्यको अत्यधिक संलग्नता तथा न्यून संस्थागत तथा शासकीय क्षमताका कारण सहज र सरल रूपमा सेवा पाउने नागरिक चाहना पूरा भन्ने भएको थिएन । परिणामतः नागरिकहरूमा निराशा र कुण्ठा विस्तार भैरहेको थियो । यही कुरालाई मनन गरी असीको दशकमा संरचनात्मक सुधार कार्यक्रम मार्फत राज्यको आर्थिक भूमिका केही घटाउने सीमित प्रयास भए ।

तर संरचनात्मक सुधारका लागि पूर्वशर्तका रूपमा राजनैतिक दर्शन र नेतृत्व रहने गर्दछ। राजाको सक्रिय नेतृत्वको पञ्चयती व्यवस्थाले उदारवादलाई स्वीकार गर्न सकेन। यस कारण वाट्य सहयोगमा जवर्दस्त अधि सारिएका सुधारका प्रयासहरूमा वास्तविक बन्न सकेनन्।

जनआन्दोलन भाग १ पछि बनेको सरकारले स्वतन्त्रता र उदारवादलाई अवलम्बन गरेपछि भने आर्थिक सुधारको अभिन्न भागका रूपमा सरकारको भूमिकालाई प्रभावकारी पार्ने तर कार्यक्षेत्र घटाउने नीति अवलम्बन गर्न पुग्यो, जुन प्रथम निर्वाचित सरकारले महत्वका साथ अधि सारेको उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोग, २०४८ को प्रमुख सिफारिस पनि थियो।

प्रशासन सुधार आयोग, २०४८ को सुझाव

जनआन्दोलन भाग १ अधि प्रशासन सुधार भनेको प्रशासनिक संरचना विस्तार र कार्यप्रणाली सुधारमा केन्द्रीत थियो, समग्र शासकीय व्यवस्थामाथि जोड दिइदैन थियो। संरचना विस्तार भएपछि नागरिक सेवा सुविधा स्वतः विस्तार गर्न सकिन्छ भन्ने संकीर्ण सोच राख्ने गरिन्थ्यो। तर जनआन्दोलन पछि निर्वाचित नेपाली काङ्ग्रेसको नेतृत्वको सरकारले समग्र शासकीय व्यवस्था सुधारको एजेण्डालाई प्रशासन सुधारको वहृद परिधिमा ल्यायो र पहिलो पटक राज्यको भूमिका के कस्तो हुने भन्ने निष्कर्ष निकाल्यो। उसलाई यसो गर्न आन्तरिक रूपमा नागरिक दबाव र वाट्य प्रभाव पनि परेको थियो। आन्तरिक दबाव यस अर्थमा कि सार्वजनिक क्षेत्रबाट सम्पादित कार्यबाट उसका सेवाग्राही सार्वसाधारण सन्तुष्ट थिएनन् र छरितो, छिटो र सरल सेवाको माग गर्ने सामर्थ्य विकास भएको थियो। वाट्य प्रभाव यस अर्थमा कि नेपाल विभिन्न विश्व मञ्चमा सहभागी भैरहेकाले अन्य मुलुकका असल अभ्यासहरूबाट नेपाल अछुतो रहन सक्ने संभावना थिएन। तेस्रो, तत्कालीन अवस्थामा सरकारको नेतृत्व लिन पुगेको राजनैतिक दल नेपाली कांग्रेसको राजनैतिक दर्शन र उसले जनता सामु गरेको प्रतिवद्धता मौजुदा कार्यसंरचनाबाट पूरा हुने स्थिति थिएन, निजी एवम् गैरसरकारी क्षेत्रको संभावना उपयोग गरेर नै विकासको आवश्यकता पूरा गर्न सकिने संभावना देखिएका थियो। यसर्थ प्रधानमन्त्रीको संयोजकत्वमा रहेको प्रशासन सुधार आयोगले यी महत्वपूर्ण सुझाव दियो जुन सरकारको भूमिका पुनर्बोधको सन्दर्भ बिन्दु बन्न पुग्यो :

- निजी क्षेत्रलाई आकर्षण र प्रेरणा गर्ने,
- आधारशिला जस्ता क्षेत्रमा सरकारी संलग्नता राख्ने तर निजी क्षेत्रका लागि ढोका भने खुला राख्ने,
- निजी क्षेत्र सक्षम भएको क्षेत्रबाट सरकार हट्ने
- प्रष्ट औद्योगिक रणनीति अवलम्बन लिने,
- सेवा मूल्य र ज्यालालाई बजार प्रक्रियामा समाहित गर्ने,
- अनुदान दिएको क्षेत्रमा उत्पादन र प्रतिस्पर्धा बढाउने
- विनिमय नीति खुकूलो पार्ने।

हाल सार्वजनिक क्षेत्रले खेलि रहेको भूमिका

उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोग, २०४८ ले दिएका सुझावहरू महत्वपूर्ण भएपनि एकैचोटी कार्यान्वयनमा आएनन्, न पूर्ण कार्यान्वयनमा नै आए। तर पनि यसले अधि सारेका कुराहरूलाई त्यस पछि तर्जुमा भएका क्षेत्रगत नीतिहरू जस्तो कि औद्योगिक नीति, वाणिज्य नीति, विकेन्द्रीकरण कार्ययोजना, निजामती सेवा ऐन,

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, वैदेशिक लगानी सम्बन्धी नीति आदिबाट क्रमशः कार्यान्वयनमा ल्याइयो । निजी क्षेत्रले सम्पादन गर्दै आएका र सम्पादन गर्नसक्ने औद्योगिक व्यापारिक सेवा वस्तुको उत्पादनमा विनिवेशको नीति लिइयो । सार्वजनिक संस्थानहरू निजीकरण र प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन गर्ने नीति लिइयो । यसबाट दोहोरो उपलब्धि देखियो, पहिलो लामो अवधिदेखि कर्मचारीतन्त्रीय पद्धति र राजनैतिक हस्तक्षेपका कारण रुग्ण बनेका संस्थानहरूमा सरकारले बजेट मार्फत गर्दै आएको लगानी सार्वजनिक कल्याणका वैकल्पिक क्षेत्रमा विनियोजन गर्न सकियो, दोस्रो छिटो छरितो सेवा पाउने नागरिक चाहना पनि केही हदमा पूरा भयो । उदाहरणका लागि एक लाइन टेलिफोन लिन पनि सर्वसाधारणले सात आठ वर्ष पर्खन पर्ने वाध्यता विस्तारै हट्दै गयो ।

उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोगको प्रतिवेदनपछि तर्जुमा भएको आठौँ पञ्चवर्षीय योजना पूर्ण रूपमा उदारवादको दस्तावेज थियो । यसले सार्वजनिक सेवा सुविधा सहज रूपमा उत्पादन तथा वितरणका लागि कार्यखाका प्रस्तुत गर्न पुग्यो । यसले सरकारको कार्य भूमिका प्रशासन सुधार आयोगले दिएको सुझाव अनुरूप परिमार्जन गर्‍यो । त्यस पछिका आवधिक योजनाहरूले आठौँ योजनाले अघि सारेका भावना र मर्मलाई साथ दिइ रहेका छन् भने नेालको अन्तरिम संविधानले पनि राज्यको भूमिकालाई प्रभावकारी तर सीमित पार्ने आशय राखेको छ । राज्यका मूल नीतिको रूपमा रहेको संविधान, क्षेत्रगत नीति तथा कानून, विश्व मञ्चमा नेपालले गरेको प्रतिवद्धता, आवधिक योजना र सरकारले सम्पादन गर्दै आएको कार्यका आधारमा हाल राज्यले यी भूमिकाहरू निर्वाह गरिरहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ :

- शान्ति व्यवस्था र निष्पक्ष न्याय प्रणाली स्थापना
- मानवाधिकार प्रवर्द्धन
- योजना तथा नीति निर्धारण
- गरीब, उत्पीडित, दलित तथा महिलाको मूलप्रवाहीकरण
- उद्योग, व्यापार, पर्यटन क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको सहभागिता बढाउन सहजकर्ता
- सेवा तथा वस्तुको गुणस्तर नियामक
- निजीकरण मार्फत प्रतिस्पर्धात्मकताको विकास
- स्थानीय निकायलाई सशक्तिकरण
- वातावरण तथा प्राकृतिक सम्पदा संरक्षण
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ।

आवधिक योजनामा सार्वजनिक क्षेत्र

- मुलुकको शान्ति सुरक्षाको व्यवस्थापन गर्ने, निष्पक्ष न्याय प्रणालीको अनुभूति जनतालाई दिलाउने ।
- दीर्घकालीन विकासको अवधारणा बमोजिम दीर्घकालीन नीति तथा योजना तर्जुमा गर्ने ।
- निजीक्षेत्रको विकास र लगानी अभिवृद्धि गर्न आवश्यक नीतिगत, संस्थागत र कानूनी व्यवस्था गर्ने ।
- निजीक्षेत्र आकर्षित नहुने क्षेत्रको भौतिक सामाजिक पूर्वाधार विकास गर्ने ।
- आर्थिक क्रियाकलापमा निजी क्षेत्रको लगानी बढाउन सरकारले सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने ।
- सामाजिक न्याय र क्षेत्रीय सन्तुलन कायम गर्दै विकासको प्रतिफलको वितरण ।
- सर्वसाधारणमा पुर्‍याउने ।
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनबमोजिम स्थानीय निकायहरूलाई सुम्पिएको जिम्मेवारी पूरा गर्न आवश्यक पर्ने क्षमताको विकास गरी उत्तरदायित्व निर्वाह गराउने ।

नेपालको संविधानले आर्थिक उदारीकरण, समाजिक न्याय र समाजवाद कायम गर्ने आर्थिक उद्देश्य राखेको छ । यसका लागि सरकार, निजी क्षेत्र र सहकारीको समान भूमिका प्रवर्द्धन गर्ने दृष्टिकोण राखेको छ । संवैधानिक निर्दिष्टता अनुरूप चालु पन्ध्रौँ योजनाले सरकार (३९ प्रतिशत), निजी (५५ प्रतिशत) र सहकारी (६ प्रतिशत) क्षेत्रको कार्य भूमिका निश्चित छ । संविधान र आवधिक योजनाको निर्दिष्टता अनुरूप नै क्षेत्रगत नीति, कार्यक्रम र शासकीय तहका नीति कार्यक्रम कार्यान्वयनमा छन् ।

सरकारको भूमिका सफलताका शर्तहरू

विकास र समृद्धि त्यत्तिकै प्राप्त हुने विषय होइनन् । त्यसका लागि सबल र राज्य प्रणाली आवश्यक हुन्छ । राज्यले आफ्नो भूमिकाको आयतन ठूलो बनाओस या सानो, सरकारको प्रभावकारिता वेगर समाज र मुलुकले कुनै उपलब्धि हासिल गर्न सक्दैन । त्यति मात्र होइन, बजार र सामुदायिक क्षेत्रको प्रभावकारिताका लागि पनि राज्य निर्देशक, नियामक, उत्प्रेरक र संरक्षकको भूमिकामा रहनु पर्दछ । विकसित तथा उदीयमान अर्थतन्त्र यस अवस्थामा आइपुगनुको पृष्ठभूमिमा पनि दरिलो राज्य प्रणाली नै देखिन्छ । दरिलो राज्य प्रणाली यी कुराको जोड हो, जसविना उसले केही गर्न सक्तैन:

- अठोटशील र दृढ राजनैतिक नेतृत्व
- सकारात्मक र अभिप्रेरित प्रशासन
- सक्रिय र सहयोगी जनता
- क्रियाशील र जिम्मेवार निजी क्षेत्र

उपसंहार

राज्यको भूमिका के कस्तो हुने, राज्यले के कति काम कसरी गर्ने भन्ने विषय निरपेक्ष होइन । यसलाई आन्तरिक तथा वाह्य कारणले समेत प्रभाव पार्दछ । तर कतिपय कार्यहरू यस्ता छन् जहाँ उ चाहेर पनि पछि हट्न सक्तैन । साथै अन्य निकायलाई सुम्पिएको कामको अन्तिम जिम्मेवारी पनि सरकारको नै हुन्छ । किनकी नागरिक हित प्रवर्द्धनको अन्तिम संरक्षक भनेको राज्य नै हो । त्यसैले आफू मातहतको संयन्त्रको क्षमता विकास, आफू बाहिरका पात्रहरूलाई कार्य वातावरण निर्माण, नियमन र बजार तथा अन्य पात्रको खराबी नियन्त्रणका लागि राज्यको प्रभावकारी भूमिका जहिले पनि आवश्यक पर्दछ । अहिलेको शासकीय सुधारको प्रवृत्तिले विश्ववपी रूपमा नै राज्यहरूलाई त्यतातिर प्रवाहित हुन माग गरिरहेको छ । तर राज्यको भूमिका कति हुँदा उचित हुन्छ भन्ने साभ्ना निष्कर्ष भने निकाल्न सकिदैन । किनकी यो सापेक्ष विषय हो ।

सन्दर्भ सामग्री:

- १ गोपीनाथ मैनाली (२०६६), राज्य सञ्चालनका आधारहरू (परिमार्जित पाँचौँ संस्करण, २०७५), सोपान मासिक, काठमाडौँ ।
- २ गोपीनाथ मैनाली (२०७४), विकास, व्यवस्थापन र व्यावसायिकता, ऐश्वर्य प्रकाशन, काठमाडौँ ।
- ३ The State in a Changing World (1997), World Development Report, World Bank, Washington DC
- ४ तेन्हौँ, चौधौँ र पन्ध्रौँ योजनाको आधार पत्र, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, काठमाडौँ ।

करपरीक्षणमा कृत्रिम बौद्धिकता (Artificial Intelligence) को प्रयोग

रामुप्रसाद डोटेल *

१. विषय प्रवेश

आयकर ऐन, २०५८ बमोजिम करदाताले आफ्नो वार्षिक आय व्ययको स्वयं घोषणा गरी प्रत्येक वर्ष आय विवरण पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । करदाताले आय विवरण साथ लाग्ने कर स्वयं निर्धारण एवं चुक्ता गनुपर्दछ । वार्षिक रूपमा लाखौं करदाताले विवरण पेश गर्ने भए पनि स्वयं कर निर्धारण पद्धतिको मान्यता बमोजिम आन्तरिक राजस्व विभागले १ देखि २ प्रतिशतमात्र करदाताको फाइलहरू छनौट गरी कर परीक्षण गर्ने गर्दछ । सीमित स्रोत साधनको अधिकतम उपयोग गर्दै कर परीक्षणलाई दक्षतापूर्ण एवं गुणस्तरीय बनाउनुपर्ने चुनौति कर प्रशासनमा रहेको हुन्छ । कर परीक्षणका अन्तर निहित आयामहरूलाई न्यून गर्न नवीनतम प्रविधिको प्रयोग गर्ने गरिएको छ । सूचना प्रविधिको विकाससँगै कर प्रशासनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग व्यापक रूपमा भएको देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने एक दशक भन्दा अगाडिदेखि नै कर प्रशासनलाई डिजिटलाइजेसन गरिएको हो । वर्तमान अवस्थामा कर प्रणाली व्यवस्थापन पूर्णरूपमा सूचना प्रविधिमा आधारित रहेको छ । आय विवरणहरू शतप्रतिशत रूपमा सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी पेश गरिन्छ । नेपालको कर प्रशासनलाई सूचना प्रविधिको प्रयोगका हिसाबले दक्षिण एसियामा नै उत्कृष्ट मानिन्छ ।

विश्व परिवेशमा सूचना प्रविधिको विकाससँगै आय विवरणलाई डिजिटलाइज गरेकै भरमा सन्तोष मान्ने अवस्था छैन । कर प्रशासनलाई व्यवस्थित, सहज र दक्षतापूर्ण बनाउन एवं कर परीक्षण र अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाई राजस्व चुहावटलाई न्यून गर्न यान्त्रिक सिकाई (Machine Learning) तथा कृत्रिम बौद्धिकता (Artificial Intelligence) को प्रयोग गर्न थालिएको छ । नेपालको कर प्रशासनले सूचना प्रविधिको सफ्टवेयर प्रयोग गरेर अनुगमन परीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन केही प्रयास गरेको भएपनि यथार्थरूपमा कृत्रिम बौद्धिकता (Artificial Intelligence) प्रयोग गरेको देखिँदैन । कर प्रशासनमा रहेका जोखिमहरूलाई मध्यनजर गर्दा यी नवीनतम प्रविधिको प्रयोग गर्न ढिला भैसकेको छ ।

२. कृत्रिम बौद्धिकता (Artificial Intelligence)

विश्वमा कृत्रिम बौद्धिकता (Artificial Intelligence) को जन्म सन् १९४८ मा विलियम्स ग्रे वाल्टरलेले आविष्कार गरेको एल्मर र एजाइल नामका दुई रोबटबाट भएको हो । कृत्रिम बौद्धिकता मेसिनलाई बुद्धिमान बनाउने एक प्रविधि हो । जसमा मेसिनले मानवले जस्तै बौद्धिकता प्रदर्शन गरी काम गर्दछ । मेसिन वा कम्प्युटरले एप्लिकेसनको माध्यमबाट मानवीय बौद्धिकतालाई नक्कल गर्दै कठिन भन्दा

* उप-महालेखापरीक्षक, महालेखा परीक्षकको कार्यालय

कठिन विश्लेषण एवं निर्णय गर्ने कार्य गर्दछ भने त्यसलाई कृत्रिम बौद्धिकता भनिन्छ । यस क्षेत्रका एक विशेषज्ञ Brandon Van Volkenburgh का अनुसार *Artificial intelligence* (AI) refers to computer systems that can perform human-like tasks. There's no teaching component involved; it's about creating a neural network that intakes large quantities of data and, on its own, builds algorithms that help it determine the right way to perform a task.

यसले धेरै समय लाग्ने जटिल कामलाई दक्षतापूर्ण एवं प्रभावकारी तवरले सम्पादन गर्दछ । अर्को शब्दमा मानव दिमागसँग सम्बन्धित चित्रे, सोच्ने, विचार गर्ने, विश्लेषण गर्ने, तर्क गर्ने र विवेक प्रयोग गर्ने लगायतका कार्यहरू मेसिन वा कम्प्युटरबाट गरिन्छ भने त्यो कृत्रिम बौद्धिकता हो । उदाहरणको लागि मानिसले जस्तै कार्य गर्ने रोबोट, मानवीय भाषा बुझेर जवाफ दिने यन्त्र, चालक रहित कार, मानिससँगै गेम खेल्ने कम्प्युटर, अनुहार पहिचान गर्ने प्रविधि, खोजीकर्ताको रुचिलाई मध्यनजर राख्दै विकल्प प्रस्तुत गर्ने सर्च इन्जिन, बिग डाटाको अवस्था र प्रवृत्ति विश्लेषण गरी अनुमान प्रस्तुत गर्ने विधिलाई कृत्रिम बौद्धिकताको रूपमा लिन सकिन्छ ।

३. कृत्रिम बौद्धिकताका प्रविधिहरू (Techniques in Artificial Intelligence)

कृत्रिम बौद्धिकता अन्तर्गत कठिन भन्दा कठिन समस्याहरू समाधान गर्न वा बुद्धि चाहिने मानवीय कार्यहरू मेसिनबाट गर्न कम्प्युटर विज्ञानले विभिन्न साधन (Tools) तथा प्रविधिको (Techniques) विकास गरेको छ । यसबाट निश्चित उद्देश्य प्राप्तिको लागि मानिसले गर्नुपर्ने कार्य मेसिनले गर्दा श्रम, समय र लागत बचत हुने देखिन्छ । केही प्रमुख कृत्रिम बौद्धिकताका विधिहरू देहायमा उल्लेख गरिएको छ ।

(क) **सर्च र अप्टिमाइजेसन (Search and Optimization)** – कतिपय समस्याहरू बौद्धिकतापूर्ण खोजीको माध्यमबाट समाधान गर्न सकिन्छ । गुगलले इन्टरनेटमा रहेका लाखौं सूचनाका स्रोतहरू वा कागजातहरूमध्येबाट प्रयोगकर्ताले खोजे अनुसारको सूचना उपलब्ध गराउँदछ । कुनै लक्षित स्थानमा पुग्नको लागि उपलब्ध धेरै विकल्पबाट उपयुक्त विकल्प दिन्छ । विश्वमा हवाई सेवा सञ्चालन गर्ने सबै विमानको भाडा र दूरीसमेतको आधारमा मितव्ययी रुट खोजीकर्तालाई आईएटीएको सफ्टवेयरले उपलब्ध गराउँदछ । कृत्रिम बौद्धिकताको सन्दर्भमा यो एक पुरानो प्रारम्भिक प्रविधि भए पनि यसलाई पनि उत्तिकै रूपमा प्रयोग गरिरहेको पाइन्छ ।

(ख) **रोबोटिक प्रोसेस अटोमेसन (Robotic Process Automation)** – मानिसले गर्ने कार्य कम्प्युटर मार्फत सहज र सरलरूपमा सम्पादन गर्न कृत्रिम बौद्धिकता विकासको चरणमा रोबोटिक प्रोसेस अटोमेसन विधिको प्रयोग गरियो । नेपालमा पनि केही हदसम्म यो विधि प्रयोग भएको देखिन्छ । यस अन्तर्गत सिस्टममा नै केही पूर्वशर्त राखिएको हुन्छ जसको आधारमा नतिजा खोज्दा कम्प्युटरले दिन्छ । नेपालमा आन्तरिक राजस्व विभागले प्रयोग गरेको सफ्टवेयरमा एक करदातालाई गरेको बिक्री र अर्को

करदाताले देखाएको खरिदलाई भिडान नभएको अवस्थामा स्वचालित प्रणालीमार्फत प्राप्त हुने मिसम्याच रिपोर्ट Robotic Process Automation को एक उदाहरण हो ।

(ग) तथ्याङ्किकीय सिकाई विधि (Statistical Learning Methods) – यो मेसिन लर्निङ (Machine Learning) को प्रमुख विधि हो । मेसिनले उपलब्ध तथ्याङ्कको आधारमा सिकेर नतिजा दिने वा विकल्प सुझाउने वा समस्याको समाधान गर्ने कार्य यस विधि अन्तर्गत गरिन्छ । उपलब्ध तथ्याङ्कलाई अध्ययन गरेर कम्प्युटरले प्रकृति र ढाँचा (Pattern) को आधारमा वर्गीकरण गर्छ र नजिकका विकल्पहरू उपलब्ध गराउँदछ । उदाहरणको लागि युटुबमा हामीले कुनै लोकगीतको भिडियो खोजी गर्यौं भने सो भिडियो मन पराउनेले हेर्न सक्ने सम्भाव्य भिडियोहरू सिस्टमले सुझाउन थाल्दछ । कुनै देशको यात्रा गर्ने प्लेन टिकट लिएको अवस्थामा त्यस देशमा उपलब्ध होटलहरूको विकल्प ईमेल वा फेसबुकमा देखापर्न थाल्दछन् । यो सबै सिस्टममा रहेको कृत्रिम बौद्धिकताको विशेषताका आधारमा यस्तो व्यक्तिलाई यी सूचनाहरू चाहिन्छ भनी कम्प्युटरले सिकेर पठाएको हो ।

(घ) कृत्रिम न्युरल नेटवर्क (Artificial Neural Networks) – कम्प्युटरले मानवको दिमागीय प्रणाली (Nervous System) ले जस्तै आफैले सिकेर नतिजा दिने प्रक्रिया हो । कम्प्युटरले बिग डाटालाई न्युरल नेटवर्कको इन्पुटको रूपमा लिएर विश्लेषण पश्चात प्राप्त हुने लाखौं नतिजालाई निरन्तर पृष्ठपोषणको रूपमा लिदै परिमार्जन गर्दै जान्छ । यस क्रममा कम्प्युटरले डाटाको लुकेको ढाँचा (Hidden Pattern) पत्ता लगाउँछ । फलस्वरूप नयाँ ती डाटाहरूबाट उच्चतम सम्भाव्य नतिजा सुझाउने कार्य गर्दछ । जुन लाखौं मानवीय जनशक्ति लागे पनि सम्भव हुदैन । यसले मानवीय दिमागले जस्तै काम गर्ने प्रक्रिया अवलम्बन गरेर कार्य गर्ने भएकाले यसलाई Artificial Neural Network भनिन्छ । यस अन्तर्गत कम्प्युटरले कुनै पूर्व शर्त बेगर आफै सिकने भएकाले यसलाई मेसिनको अत्यन्त गहन सिकाई विधि (Deep Learning Method) पनि भनिन्छ । यो नै कृत्रिम बौद्धिकताको नवीनतम प्रविधि हो ।

४. कर परीक्षणमा कृत्रिम बौद्धिकता (Artificial Intelligence) को प्रयोग

विश्वका विभिन्न मुलुकहरूले कर प्रशासनमा कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगमा ल्याउने सन्दर्भमा अनुसन्धानहरू गरिरहेका छन् । कतिपय मुलुकहरूले कृत्रिम बौद्धिकता अन्तर्गत गहन सिकाई विधि (Deep Learning Method) प्रयोग गर्न थालिसकेका छन् । यस सन्दर्भमा भरखरै मात्र भारतले अवलम्बन गर्न खोजेको कर अधिकृत र करदाताको सम्पर्क बेगर नै हुने अदृश्य कर निर्धारण (Faceless Tax Assessment) कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । नेपालको कर प्रशासन व्यवस्थापनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग भैसके पश्चात रोबोटिक प्रोसेस अटोमेसन तथा सर्च अप्टिमाइजेसन लगायत प्रारम्भिक स्तरका कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोग सीमितरूपमा भएको देखिन्छ । तथापि कृत्रिम बौद्धिकतासँग सम्बन्धित नवीनतम प्रविधिहरू प्रयोग नभएकोले कर परीक्षणका जोखिम न्यून गरी राजस्व

चुहावट नियन्त्रण गर्न सकिएको छैन । कर परीक्षणमा कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोग देहाय बमोजिम गर्न सकिन्छ ।

(क) रोबोटिक प्रोसेस अटोमेसनको प्रयोग (Use of Robotic Process Automation) – कर प्रशासनले गर्ने कार्यलाई पूर्णरूपमा स्वचालित बनाउनको लागि समेत कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोग गर्न सकिन्छ । आन्तरिक राजस्व विभागले केही प्रक्रियाहरूलाई डिजिटलाइजेसन गरेको भए पनि पूर्णरूपमा स्वचालित बनाइसकेको छैन । मानिसले गर्ने कार्यहरूमा मेसिनको संलग्नतालाई बढाउँदै करदाताले विवरण पेश गरे पश्चात स्वचालित रूपमा बुझाउन बाँकी रकमको पत्र सिस्टमले नै करदातालाई उपलब्ध गराउने, सबै बक्यौताहरू चुक्ता भै सकेको अवस्थामा करदातालाई सिस्टमबाट कार्यालयमा उपस्थित नभैकन करचुक्ता प्रमाणपत्र दिने, बक्यौता रहेको रकम चुक्ता नगरेमा वा समयमा विवरण पेश नगरेमा करदातालाई बारम्बार एस एम एस मार्फत सचेत गराई राख्ने व्यवस्था मिलाउने कार्य रोबोटिक प्रोसेस अटोमेसनबाट गर्न सकिन्छ जुन कृत्रिम बौद्धिकताको प्रारम्भिक विधि अन्तर्गत पर्दछ ।

(ख) कर निर्धारण गर्नुपर्ने विषय पहिचान (Identifying Tax Assessment Issues) – यस अन्तर्गत कर प्रशासनले विगतमा कर परीक्षणमा पहिचान भएका कर चुहावट एवं कर निर्धारण गर्नुपर्ने देखिएका विषयहरूलाई आधार बनाएर Predictive Model तयार गरिन्छ । जसको आधारमा उपलब्ध तथ्याङ्क र सूचनाको प्रयोग गरी कम्प्युटरले स्वचालितरूपमा सोही प्रकृतिका घटनाहरूलाई खोजी गर्दछ । यसमा मेसिनले पहिला पहिचान भएका घटनाको आधारमा सिकेर सोही प्रकृतिका घटनाहरू पत्ता लगाउन सहयोग गर्दछ । उदाहरणको लागि गैर बासिन्दालाई सेवाको भुक्तानी दिँदा रिभर्स भ्याट र अग्रिम कर कट्टा नहुनु कर निर्धारणको विषय हो । कृत्रिम बौद्धिकताको विधि प्रयोग गरी आन्तरिक राजस्व विभागको सिस्टममा रहेका करदाताका अभिलेखबाट त्यस प्रकारका घटना पहिचान हुने एप्लिकेसन डिजाइन गर्न सकिन्छ । यसैगरी एउटै करदाताले विभिन्न रोजगारदाताबाट प्राप्त गरेको पारिश्रमिक भत्ता वा अन्य रकम समावेश गरी आय विवरण पेश नगर्ने, पचास लाखभन्दा बढीको निर्माण कार्य गराउँदा भ्याट दर्तावालासँग नगराउने, भ्याटको डेबिट विवरण बुझाए पनि रकम दाखिला नगर्ने, मूल्य अभिवृद्धिकर लाग्ने कारोबार गर्ने तर दर्ता नहुने जस्ता अवस्थाहरूलाई परीक्षण गर्न Supervised Learning Algorithm हरू तयार गरी विषयवस्तु पहिचान गर्न सकिन्छ । ती विषयमा थप अध्ययन पश्चात करनिर्धारण गर्न सकिन्छ ।

(ग) जोखिम मूल्याङ्कन (Risk Assessment) – कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोग कर परीक्षणको जोखिम मूल्याङ्कन गर्ने प्रयोजनका लागि पनि गर्न सकिन्छ । कर प्रशासनसँग सम्बन्धित करदाताका केही यस्ता सूचना हुन्छन् जसले कर चुहावटको संकेत गर्दछ । ती तथ्यहरू विद्यमान रहेको अवस्थामा त्यस्ता करदातालाई जोखिमयुक्त करदाताको रूपमा लिइन्छ र थप अध्ययन परीक्षण गरिन्छ । यसप्रकारका जोखिमयुक्त करदाता पहिचान गर्न कृत्रिम बौद्धिकताले सहयोग पुर्याउँदछ । जस्तै समयमा आय विवरण पेश नगर्ने, निरन्तर घाटाको विवरण पेश गर्ने, ठूलो रकम निरन्तर मूल्य अभिवृद्धिकर क्रेडिट देखाउने, निरन्तर

ठूलो रकमको अन्तिम मौज्जात देखाउने, कूल नाफा अनुपात ऋणात्मक रहेको, आवश्यक पर्ने सूचना पूर्णरूपमा उपलब्ध नगराउने, आय विवरण र मूल्य अभिवृद्धिकर विवरणमा फरक पर्ने, करदाताको विगतको इतिहास, अत्यधिक सञ्चालक सापटीलगायतका सूचनाको आधारमा करदाता जोखिमयुक्त रहे नरहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । यस सन्दर्भमा यस्ता ऐतिहासिक तथ्यहरूको आधारमा सिकेर Predictive model तयार गरी जोखिमयुक्त करदाताको छनौट गरी थप परीक्षण अध्ययन गर्न सकिन्छ । कर प्रशासनले बर्तमानमा प्रयोग गरेको रिक्स इन्जिनलाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । तर सो इन्जिनमा समावेश गरिएका विषयको पूर्णता र आवधिक पुनरावलोकन महत्वपूर्ण हुन्छ ।

(घ) करदातासँगको सञ्चार (Communication with Taxpayer) – कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगबाट करदातासँग सोधनी गर्ने र महत्वपूर्ण सूचनाहरू वा परिपत्रहरू वा तत्काल भएको कानूनी परिवर्तनका विषयहरूमा करदातालाई जानकारी प्रदान गर्न सकिन्छ । Speech Recognition वा Natural Language बुझेर त्यसको जवाफ करदातालाई दिने फिचरहरू सफ्टवेयरमा थप्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि कुनै करदाताले अमिल्दो सूचना प्रविष्टि गर्न खोजेमा सचेत गराउने वा कुनै डाटा भिडान नभएमा स्वचालितरूपमा प्रश्नावली पठाई सोधनी गर्ने एप्लिकेसन तयार गर्न सकिन्छ । जस्तै करदाताको अग्रीम कर दाबीसँग आय विवरणमा उल्लिखित आय भिडान नभएको अवस्थामा वा उद्योगको सन्दर्भमा विगतको तुलनामा विद्युत महसुल, ज्याला, बिक्री वितरण खर्चहरूमा बढोत्तरी भएको र स्टकसमेत नरहेको अवस्थामा पनि बिक्री नबढेको सम्बन्धमा सिस्टमले नै प्रश्नावलीमार्फत कारण तथा सोको प्रमाण माग गर्ने व्यवस्था कृत्रिम बौद्धिकता भित्र पर्दछ । यस अन्तर्गत करदाताले आय विवरण तथा कानूनी व्यवस्था सम्बन्धमा स्पष्ट नभएका विषय बोलेर वा लेखेर सिस्टममार्फत सोध्ने र कम्प्युटरले नै जवाफ दिने व्यवस्थासमेत मिलाउन सकिन्छ । फलस्वरूप कर अधिकृतले गर्ने महत्वपूर्ण काम मेसिनमार्फत गराउन सम्भव हुन्छ ।

(ङ) महत्वपूर्ण सूचना निकाल्ने (Information Extraction) र तथ्याङ्कीय विश्लेषण – विभिन्न सिस्टममा संग्रहित करदातासँग सम्बन्धित सूचनाहरू सङ्कलन गर्न, समूहकृत गर्न र विश्लेषण गर्न कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यस अन्तर्गत कम्प्युटरले बिग डाटा वा नेपाल सरकारका निकायहरूले प्रयोग गरेका विभिन्न सफ्टवेयर वा करदाताका सूचनाहरू Extraction गर्ने र विश्लेषण भिडान गरी कर चुहावट भएका विषयमा प्रतिवेदन गर्ने कार्य गर्न सक्दछ । उदाहरणको लागि नेपाल सरकारले खर्च व्यवस्थापन तथा भुक्तानीको लागि प्रयोग गरेको एकल खाता कोष प्रणाली, भन्सारले प्रयोग गरेको आसिकुडा प्रणाली समेतलाई एकीकृत गरी ती सिस्टमबाट भुक्तानी लिएको र आयात निर्यात गरेको सूचना सिस्टमले नै Extract गरी भिडान गर्ने र करदाताले प्रस्तुत गरेको विवरण फरक गरेको अवस्थामा निरन्तररूपमा सूचना कर परीक्षकलाई दिने व्यवस्था मिलाई कर प्रशासनले कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगबाट गर्न सक्दछ ।

(च) प्रमाण सङ्कलनमा डेटा माइनिङको प्रयोग (Use of Data Mining for Evidence Collection) – कर प्रशासनसँग सम्बन्धित सूचनाहरू विभिन्न स्रोतबाट उपलब्ध हुन्छन् । ती सूचनाहरूलाई पर्याप्त र सक्षम प्रमाणको रूपमा लिन नसकिए पनि सन्दर्भ प्रमाणको रूपमा लिएर थप अनुसन्धान गर्न महत्वपूर्ण हुन्छन् । यसक्रममा सामाजिक सञ्जाल तथा अनलाईनमा सम्प्रेषण भएका सूचनाहरू, व्यवसायीहरूले आफ्नो वेबसाइटमार्फत प्रकाशन गरिएका सूचनाहरू, बिक्री मूल्य सम्बन्धमा गरिएका विज्ञापनहरू, बैंकको सिस्टममा हुने सूचनाहरूलाई लिएर राजस्व चुहावट भएको विषय पहिचान गरी थप अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि कम्पनीको खरिद बिक्री सम्बन्धी सूचना सामाजिक सञ्जाल तथा सम्बन्धित कम्पनीको वेबसाइटबाट खोज अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । कम्पनीले वेबसाइटमा प्रकाशन गरेको बिक्री मूल्य र यथार्थ बिक्री मूल्यलाई तुलनात्मक विश्लेषण गर्न समेत डेटा माइनिङको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसबाट न्यून बिजकीकरणलाई निराकरण गर्न एवं सम्बद्ध पक्षबीच हुने कारोबारमा ट्रान्सफर प्राईसिङका घटनाहरू पहिचान गर्न पनि सहज हुन्छ ।

५. कृत्रिम बौद्धिकता प्रयोगबाट हुने लाभहरू

कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगबाट कर परीक्षण मात्र नभएर समग्र कर प्रशासनमा नै प्रशस्त लाभ प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसबाट प्राप्त हुने प्रमुख लाभहरू देहायमा उल्लेख गरिएको छ ।

- कर प्रशासनमा संलग्न जनशक्तिको काम करदातालाई सहज सुलभ ढङ्गले सेवा प्रवाह गरी राजस्व चुहावट हुन नदिनु हो । यस प्रयोजनका लागि कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगले श्रम र लागतको बचत हुन्छ । हजारौं व्यक्तिले महिनौं दिन लगाएर गर्ने काम मेसिनको प्रयोगबाट क्षणभरमा नै सम्पन्न गर्न सकिन्छ । कतिपय मानव प्रयासले सम्भव नहुने कार्यहरू मेसिनबाट सहज ढङ्गले सम्पादन हुन्छन् ।
- रोबोटिक प्रोसेस अटोमेसनको माध्यमबाट कर प्रशासनका कतिपय कार्यहरू स्वचालितरूपमा सम्पादन गराउँदा करदाताले सहज र सरल ढङ्गले सुविधा प्राप्त गर्ने भै करदाता मैत्री कर प्रशासनको नारा कार्यन्वयन गर्न सहयोग पुग्दछ ।
- कर प्रशासनसँग सम्बन्धित सेवाहरू स्वचालित भएपश्चात सेवा प्रवाहको लागि करदाता र कर अधिकृतबीच प्रत्यक्ष भेटघाट गर्नु नपर्ने अवस्थाले कर सहभागिता लागत कम गर्न सहयोग पुग्दछ ।
- कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगले कर चुहावट वा कर छलिन सक्ने सम्भावित जोखिम क्षेत्रहरू सफ्टवेयर एप्लिकेसनको मार्फत पहिचान गर्न सकिन्छ । जसले गर्दा राजस्व चुहावट नियन्त्रण गरी राजस्व वृद्धिमा योगदान पुग्दछ । यसबाट करपरीक्षण र अनुगमन गर्न पनि सहज हुन्छ ।
- बिग डाटाको प्रयोग गरेर विभिन्न स्रोतका सूचनामा पहुँच स्थापना गरी डाटा माइनिङ र विश्लेषण पश्चात करदातासँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण सूचनाहरू कर प्रशासनलाई जानकारी दिने भएकाले ती सूचनाको प्रयोग गरी थप अनुसन्धान गर्न कर परीक्षकलाई सहयोग पुग्दछ ।

- करदाता र कर प्रशासनबीच सिस्टमको माध्यमबाट स्वचालितरूपमा सम्पर्क स्थापित हुदाँ करदाता शिक्षा प्रदान गर्न सहज हुने तथा द्विविधा र असमझदारी न्यून गर्न सहयोग मिल्दछ ।
- मेसिनमार्फत काम गर्ने हुदाँ वस्तुपरक ढङ्गले समान व्यवहार हुन्छ । कुनै करदातालाई सुविधा दिने कसैलाई मर्का पार्ने वा पक्षपातपूर्ण व्यवहार गर्ने अवस्था हुदैन ।
- कृत्रिम बौद्धिकताले आन्तरिक कार्यप्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्ने, लुकेका तथ्यहरू पत्ता लगाई कर ठगीका घटनाहरू उजागर गर्ने, विभिन्न निकायमा रहेका सूचनाहरूमा अन्तरआबद्धता भै सम्पत्ति शुद्धिकरणका घटना पहिचान गर्ने र कर परिपालना वृद्धि गरी कर प्रशासनलाई दक्ष र प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुग्दछ ।
- विभिन्न क्षेत्रका सूचनाहरूको संकलन विश्लेषण पश्चात निर्णय हुने वा कर निर्धारण हुने भएकाले निर्णय वा कर निर्धारण गुणस्तरीय हुन्छ ।
- कर लेखापरीक्षकले गर्ने धेरै कार्यहरू मेसिनबाट सम्पादन हुने भएकाले कर लेखापरीक्षकले अन्य सम्भाव्य राजस्व चुहावटको क्षेत्र वा नीतिगत कमजोरीहरू वा अनुसन्धानमूलक कार्यमा जोड दिन पाउँदछ ।

६. कृत्रिम बौद्धिकता प्रयोगका चुनौति

कर परीक्षण एवं प्रशासनमा कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोग नवीनतम अवधारणा हो । कर प्रशासन पूर्णरूपमा डिजिटलाइजेसन नभै सकेको सन्दर्भमा यसको प्रयोग सम्बन्धमा प्रशस्त चुनौतिहरू रहेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा यसका केही प्रमुख चुनौति देहायमा उल्लेख गरिएको छ ।

- कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगको लागि नेपालको कर प्रशासनमा जनशक्तिको क्षमता नै प्रमुख चुनौति हो । हालको सिस्टम सञ्चालन गर्नको लागि समेत बाह्य विशेषज्ञमा निर्भर रहनु परेको अवस्थामा अझै उच्च प्रविधियुक्त सिस्टमको प्रयोग आफैमा चुनौतिपूर्ण रहेको छ ।
- कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगको लागि सबै अभिलेखहरू पूर्णरूपमा डिजिटलाइज एवं विभिन्न सरकारी तथा अन्य सिस्टमहरूबीच अन्तरआबद्धता पूर्वशर्त हुन्छ । सबै क्षेत्रका सूचनाहरू डिजिटलाइज नभएको अवस्था र हाल कर प्रशासनले प्रयोग गरेको सिस्टममा समेत करदाताले पर्याप्त सूचनाहरू प्रविष्टि नगर्ने एवं विभिन्न सरकारी सिस्टमहरू आफ्नै ढङ्गले बेग्ला बेग्लै सञ्चालन भएको अवस्थामा यसको कार्यान्वयन थप चुनौतिपूर्ण देखिन्छ ।
- कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोग गर्नु अगावै Big data र Open data को अवधारणा पूर्णरूपमा कार्यान्वयन भैसक्नुपर्दछ । नेपालको सन्दर्भमा यी अवधारणाको प्रयोग भैनसकेको अवस्थाले समेत कार्यान्वयनमा समस्या पर्ने अवस्था छ ।

- कर परीक्षणको सन्दर्भमा कृत्रिम बौद्धिकताको आधारमा मात्र निचोडमा पुग्न सकिँदैन । आयकर ऐन बमोजिम कर निर्धारणमा प्रमाणको भार कर अधिकृतमा हुने भएकाले सक्षम, पर्याप्त र विश्वसनीय प्रमाण नभएसम्म कर निर्धारण गर्न कठिन हुन्छ । कृत्रिम बौद्धिकताले चुहावटका क्षेत्रहरूको सूचना उपलब्ध गराउने र केही हदसम्मको प्रमाण संकलनमा सहयोग गर्ने भए पनि कर अधिकृतले थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने आवश्यकता पर्दछ ।
- कम्प्युटरले बिग डाटाको अध्ययन विश्लेषण बाट दिएको निश्कर्ष सर्व स्वीकार्य नहुन सक्दछ । जसले गर्दा कर प्रशासनमा विवादहरू बढ्ने अवस्था रहन्छ ।
- यस प्रणालीको कार्यान्वयनको लागि सबै सूचनाहरू Attachment version मा नभै सिस्टममा नै डाटा प्रविष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा वर्तमान सफ्टवेयरमा धेरै सूचनाहरू प्रविष्टि नभै Attachment गर्ने व्यवस्था विद्यमान रहेको स्थितिमा कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगबाट सहि नतिजा ल्याउन चुनौतिपूर्ण नै देखिन्छ ।
- सबै कामहरू मेसिनको सफ्टवेयरमा आधारित भएर गरिने अवस्थामा सिस्टमको कमजोरीलाई उपयोग गर्दै कुनै गलत उद्देश्यबाट प्रेरित व्यक्तिले अपराधपूर्ण कार्य गर्न सक्ने सम्भावना हुन्छ । साथै विद्युतीय कारोबार ऐन नहुँदा समेत कृत्रिम बौद्धिकताको कार्यान्वयनमा चुनौति थपिने देखिन्छ ।
- आयकर ऐनलाई प्रत्येक वर्षको आर्थिक ऐनमार्फत परिवर्तन गरिन्छ । ऐन कानूनमा बारम्बार परिवर्तन हुदाँ सो अनुरूप सफ्टवेयर र एप्लिकेसनहरू परिवर्तन गर्न वा समायोजन गर्न कठिन हुन्छ ।

७. निश्कर्ष

कर छल्ने प्रविधिलाई नियन्त्रण गर्न आन्तरिक राजस्व विभागमा सुधारका गतिविधिहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । विभागले एक दशक अगाडिदेखि नै सेवालाई डिजिटलाइजेसन गर्दै आएको छ । हाल कुनै पनि करदाताले म्यानुअल आय विवरण पेश गर्ने अवस्था छैन । सूचना प्रविधिको विकाससँगै कर प्रशासनमा रहेका जोखिमहरू पहिचान गरी कर छलीका गतिविधिलाई न्यून गर्न यसको प्रयोग बढ्दै गएको छ । विगतमा डिजिटलाइजेसनलाई नै महत्वपूर्ण उपलब्धिको रूपमा लिइन्थ्यो र यसले केही हदसम्म चुहावटलाई नियन्त्रण गर्न सहयोग पुर्याएको पनि छ । तर यतिकैमा सन्तुष्ट भएर बस्ने स्थिति छैन । प्रविधिको विकाससँगै आधुनिक विधि र प्रक्रिया अवलम्बन गर्दै कर छल्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । त्यसलाई निराकरण गर्न कम्प्युटर विज्ञानमा भएका खोज आविष्कारको माध्यमबाट नवीन प्रविधिहरू प्रयोगमा आएका छन् । हाल विश्वमा कर प्रशासन र कर परीक्षणमा कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोग हुन थालेको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा कृत्रिम बौद्धिकताका केही फिचरहरू जस्तै दुई करदाताका कारोबारमा बेमेल भएको अवस्थामा विश्लेषण गरी मिसम्याच प्रतिवेदन दिने लगायत समावेश गरेको पनि देखिन्छ । तर यसलाई व्यापक रूपमा प्रयोगमा ल्याएको देखिँदैन । कृत्रिम बौद्धिकताले कर प्रशासनमा धेरै योगदान पुर्याउन सक्ने अवस्था रहेको अनुसन्धानबाट देखिएको छ । कतिपय सेवाहरू स्वचालित बनाई करदाता मैत्री कर प्रशासन बनाउने, मेसिनबाट सोही काम गराउँदा समय र लागत कम हुने, कर प्रशासनमा विद्यमान कर चुहावटका क्षेत्रहरू पहिचान गरी सिस्टमले नै जानकारी दिने, विगतको प्रकृतिको आधारमा कर निर्धारण गर्नुपर्ने विषयहरू पहिचान गर्न कम्प्युटरले नै सहयोग गर्ने हुँदा अनुगमन गर्न सहज हुने, विभिन्न सरकारी सफ्टवेयरबीच सम्बन्ध स्थापित गर्ने तथा बिग डाटाको माइनिङ एवं विश्लेषणबाट कर छलिका विषयहरू उजागर गरी राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्दै राजस्व अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुग्दछ । यो विषय चुनौति रहित भने छैन । कर प्रशासनका कतिपय विषयहरू अझै डिजिटलाइजेसन नभै सकेको अवस्था, करदाताले सूचना प्रविधिमा उपलब्ध गराउनुपर्ने सूचना उपलब्ध नगराउने प्रवृत्ति, कतिपय सूचनाहरू म्यानुअल नै माग गर्ने परम्परा, विद्युतीय कारोबार ऐन कार्यान्वयनमा आई नसकेको अवस्था, Open data र Big data को अबधारणा कार्यान्वयन नभएको स्थिति, जनशक्तिको क्षमता जस्ता चुनौतिहरू विद्यमान छन् ।

वर्तमान अवस्थामा जस्तोसुकै चुनौति भएपनि कर प्रशासनमा कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगको विकल्प देखिँदैन । तसर्थ आन्तरिक राजस्व विभागले कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोगसम्बन्धी रणनीति तयार गरी चरणबद्ध रूपमा वर्तमान सफ्टवेयरमा यस सम्बन्धी फिचरहरू थप गर्दै जानुपर्ने हुन्छ । कृत्रिम बौद्धिकताका अन्तर्गत विभिन्न चरणका प्रविधिहरू रहेका छन् । नविनतम Deep Learning को प्रविधि प्रयोगमा ल्याउन समय लाग्ने भए पनि अन्य प्रविधिहरू प्रयोगमा ल्याउन ढिला गर्नु हुँदैन । विषयवस्तुको व्याख्या सरसर्ती अध्ययन गर्दा यो त परिकल्पनामात्र हो भन्ने जस्तो देखिए पनि उपर्युक्त अनुच्छेदमा उल्लिखित विषयहरू विश्वका कुनै न कुनै देशका कर प्रशासनले प्रयोग गरेका प्रविधिहरू नै हुन । तसर्थ कर प्रशासनलाई करदातामैत्री, स्वचालित, दक्ष, प्रभावकारी बनाई राजस्व चुहावटलाई न्यून गरी राजस्व बृद्धि गर्ने सन्दर्भमा कृत्रिम बौद्धिकताको प्रयोग अपरिहार्य देखिन्छ । यस सम्बन्धमा आन्तरिक राजस्व विभागले समयमा नै ध्यान दिनु जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

1. Discussion on the Development of Artificial Intelligence in Taxation, Zhuowen Huang
2. Artificial Intelligence, A Modern Approach, Stuart Russell, Peter Norvig, 2010
3. महालेखा परीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन, २०६९
4. <https://www.crowdreason.com/blog/artificial-intelligence-tax>, *Artificial intelligence and Taxes: 8 ways it's being used.*
5. INCOSAI Congress XXIII Moscow, 2019, Theme I Discussion Paper Information Technology for the Development of Public Administration

मालवस्तु तथा ढुवानीका साधनको अनुगमन प्रणाली (VCTS)

दीर्घराज मैनाली *

VCTS के हो ?

मालवस्तु तथा ढुवानीका साधनको अनुगमन प्रणाली (Vehicle and Consignment Tracking System-VCTS) भनेको व्यवसायिक प्रयोजनका मालवस्तु एक स्थानबाट अर्को स्थान (नेपाल भित्र) ढुवानी गर्नु भन्दा पहिला मालवस्तु तथा ढुवानी साधनको संक्षिप्त विवरण राजस्व अनुसन्धान विभागले विकास गरी संचालन गरेको Web based online system मा प्रवृष्टि गर्ने व्यवस्था हो । यो System Real Time मा आधारित System हो । यसमा प्रवृष्टि गरेर सिर्जना हुने ढुवानी घोषणा पत्र (Manifesto) print गरी वा Digital Copy Mobile मा लिई मालवस्तु ढुवानी गर्दा सक्कल बिल बीजक कागजात साथ लिई मात्र हिंड्नु पर्दछ । यो प्रणालीमा ढुवानी साधनको नम्बर, सवारी चालकको नाम, फोन नम्बर, मालवस्तुको प्रकृति, परिमाण, मूल्य, क्रेता र विक्रेताको नाम र स्थायी लेखा नम्बर, कागजातहरूको प्रकृति र नम्बर, मालवस्तु पठाएको स्थान जस्ता विवरण समावेश गरिएको छ । यो प्रणालीमा व्यवसायिक प्रयोजनको मालवस्तु अर्थात उपभोक्ता वाहेकका व्यक्तिलाई बिक्री गर्दा प्रवृष्ट गर्नु पर्दछ । यसले Business to Business Transaction लाई दायरामा ल्याएको छ । यो System मा राजस्व अनुसन्धान विभागको आधिकारिक Website: www.dri.gov.np वा Direct vctsdri.dri.gov.np मा Login गरी खोल्न सकिन्छ । यसको प्रयोग गर्ने User Mannual विभागको website मा नै राखिएको छ । यो एउटा सूचना प्रणाली हो, जसले व्यवसायिक सूचनालाई प्राप्ति, प्रशोधन र उपयोग गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ ।

VCTS को कानूनी आधार के हो ?

राजस्व चुहावट (अनुसन्धान तथा नियन्त्रण) ऐन, २०५२ को दफा १३ मा २०७१ सालमा नै एक जिल्लाबाट अर्को जिल्लामा मालवस्तु ढुवानीको Web based अनुगमन प्रणाली लागू गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । २०७६ सालको आर्थिक ऐनबाट यो प्रणाली लागू गर्न संशोधन गरी एक जिल्लाबाट अर्को जिल्ला भन्नेको सट्टा एक स्थानबाट अर्को स्थान भनी संशोधन गरियो भने जरिवाना सम्बन्धी व्यवस्थालाई समेत संशोधन गरी अनुसन्धान अधिकृतको सट्टा महानिर्देशकले मात्र जरिवाना गर्न सक्ने व्यवस्था गरियो । साथै जरिवानाको रकमलाई समयानुकूल बनाई पहिलो पटकलाई ५० हजारसम्म र त्यसपछि पटकैपिच्छे एक लाखसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था गरियो । त्यसको अतिरिक्त २०७६ सालको वजेट बक्तव्यको बुँदा नं. ३२१ मा "चोरी निकासी पैठारी र आन्तरिक उत्पादनको परिवहनमा हुने विचलनलाई न्यूनीकरण गरी राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्न उत्पादन, परिवहन र बिक्रीसम्मको श्रृंखलालाई ट्र्याकिङ्ग प्रणालीमा आवद्ध गरिनेछ" भन्ने व्यवस्था गरी कार्यान्वयनको लागि सरकारको नीतिगत प्रतिवद्धता समेत व्यक्त गरियो । यिनै कानूनी र नीतिगत व्यवस्थाको आधारमा यो प्रणाली अगाडि बढाइएको हो । २०७१ सालमै कानूनले VCTS को

* महानिर्देशक, राजस्व अनुसन्धान विभाग

व्यवस्था अघि सारेको थियो । उद्योग बाणिज्य महासंघ, नेपाल चेम्बर अफ कमर्स र नेपाल उद्योग परिसंघ लगायतका सबै संस्थाहरूले त्यतिबेला नै यो प्रणाली कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ भनेका थिए । अहिले पनि उनीहरू यो प्रणालीको पक्षमा नै छन् । खाली तल्लो तहमा के हुन्छ भन्ने जिज्ञासा मात्रै छ । हामीले स्पष्ट रूपमा भनेका छौं की जहाँ इन्टरनेटको पहुँच छैन, त्यहाँ यो प्रणाली लागू हुँदैन । खुद्रा बिक्रेता र किसानलाई समेत यो प्रणाली लागू हुँदैन ।

VCTS लागू गर्न तयारी के थियो त ?

यो प्रणाली लागू गर्न यसको सबैभन्दा महत्वपूर्ण Software निर्माण रहेको थियो । राजस्व अनुसन्धान विभागले आ.व. २०७५/०७६ को शुरुवात यसको विकासमा गृहकार्य अगाडि बढाएको थियो । राजस्व अनुसन्धान विभाग अर्थ मन्त्रालयबाट २०७४ फागुनबाट प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय मातहत आए पश्चात् राजस्व चुहावट नियन्त्रणमा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूबाट शून्य सहनशिलता अपनाउने नीति लिनु भएको छ । राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्न प्रणालीगत सुधार गर्न सबैभन्दा प्रभावकारी उपाय भनेको सूचना प्रविधिको प्रयोग हो र त्यसको उपयोगलाई बढाउने निर्देशन प्राप्त भएको थियो । २०७५ माघसम्ममा Software विकासको काम सम्पन्न गरी सरोकारवाला निकायसँग अन्तरक्रिया, छलफल, पृष्ठपोषण नेपालभरि नै गरी ५९ भन्दा बढी अन्तरक्रिया गरी व्यवसायिक क्षेत्रबाट प्राप्त सुझाव समेत समेटी Software मा सुधार गरी २०७६ जेष्ठ १ गतेबाट यो Software System लाई परीक्षणको रूपमा विभागको Website मा राखिएको थियो ।

VCTS कहिलेबाट कार्यान्वयनमा आयो त ?

विभागको पूर्ण तयारी पश्चात २०७६ श्रावण १ गतेबाट माननीय अर्थमन्त्री डा. युवराज खतिवडाज्यूबाट प्रधानमन्त्री कार्यालय सिंहदरबारको सभाहलबाट निजीक्षेत्र समेतको उपस्थितिमा Computer मा Click गरी यसको शुभारम्भ गर्नु भएको थियो । यो शुभारम्भ गर्दाका बखत यसको सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्न पहाडजस्तो चुनौति हाम्रो सामु थियो । निजी क्षेत्रको सकारात्मक तर चुनौतिपूर्ण प्रतिक्रिया आएको थियो ।

पहिलो ४ महिनाको कार्यान्वयनको अवस्था के छ त ?

VCTS मा प्रयोगकर्ताले आफ्नो स्थायी लेखा नम्बर र Valid Mail ID बाट आफ्नो user ID र Password आफै बनाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसको लागि राजस्व अनुसन्धान विभाग वा कार्यालय जानु पर्दैन । VCTS को प्रयोगलाई सहजीकरण गर्न चार जना सूचना प्रविधि (IT) का कर्मचारीको Support Team खटाइएको छ र जुनसुकै स्थानबाट टेलिफोनबाट सेवा लिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । यो प्रणालीको प्रयोग गर्न सामान्य मानिसले सक्ने गरी बनाइएको छ । यो असाध्यै प्रयोगकर्तामैत्री रहेको छ ।

VCTS को उद्देश्य के हो ?

यसको उद्देश्य भनेको व्यवसायिक पारदर्शिता कायम गर्ने, व्यवसायिक स्वस्थ प्रतिस्पर्धाको वातावरण निर्माण गर्ने, चोरी पैठारी नियन्त्रण गर्ने र आन्तरिक ओसार पोसारमा प्रयोग भएका बिल बीजकहरूको पनि प्रणालीमा अभिलेखिकरण गरी स्वेच्छिक कर सहभागिता बढाउने उद्देश्य प्राप्त गर्न यो प्रणालीको विकास गरेको हो । अहिले यसको प्रयोग उत्साहजनक रूपमा बढेको छ । व्यवसायिक र निजी क्षेत्रले पनि यसको अत्यन्तै सकारात्मक रूपमा स्वागत र स्वीकार गरेका छन् ।

यसबाट के कस्ता फाइदा छन् ?

यसले पारदर्शी व्यवसाय र व्यवसायीहरूलाई प्रोत्साहन गर्छ । अवैध, अपारदर्शी कारोबार गर्नेहरूलाई निगरानी र नियन्त्रण गर्छ । एउटै कागजात वा बीजकबाट पटक पटक मालवस्तु ओसार पसार गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्दछ । मालवस्तु नलिई बिल बीजक मात्र लिएर कर कट्टी र खर्च दावी गर्ने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण गर्दछ । झुठ्ठा तथा नक्कली बीजक प्रयोग गरी राजस्व चुहावट गर्नेलाई निगरानी बढाउँछ ।

मेरो सामान लिएर गाडी हिँड्यो कि हिँडेन भनेर ट्र्याकिङ्ग प्रयोगकर्ता आफैले पनि गर्न सक्दछन् । यस्तै अर्को भनेको आपूर्ति प्रणालीमा बजारमा कुन सामान कति छ ? के अभाव हुँदैछ भन्ने किसिमका जानकारी यसले दिन सक्छ । यसले व्यवसायिक प्रयोजनका प्रत्येक बीजकको अभिलेख गर्दछ । पछि बिल बीजक भेला गरेर हिसाब मिलान गर्न कठिन बनाउँछ । करको दायरा विस्तार गर्न सघाउँछ । करको स्वेच्छिक कर सहभागिता बढाउन मद्दत गरी सही करारोपण गर्ने अनुकूल वातावरण बनाउँछ । राजस्व परिचालन प्रवर्द्धन गर्दछ । उपभोक्ताले बिल बीजक पाउने अवस्थाको सिर्जना गर्दछ ।

हिजोका दिनमा भन्सारबाट कति आयात भयो भन्न सक्थ्यौं । कुन उद्योगले वर्षमा कति उत्पादन गर्यो भन्न सकिन्थ्यो होला । तर अब हामी महिनाभरिमा कति मालवस्तु आयो ? अहिलेसम्म कति आयो ? हामी सजिलै भन्न सक्छौं । आपूर्ति प्रणालीलाई यसले भरपर्दो र सुनिश्चित बनाउँछ । किनभने सूचना तथ्याङ्कले हामी ढुक्क हुन्छौं । व्यवसायिक कारोवार पारदर्शी भएमा स्वस्थ व्यवसाय गर्नेको मनोबल उच्च हुन जान्छ बिल बीजक लिने दिने वातावरण बनाउन दवाव सिर्जना गर्दछ । त्यसकारण यस्ता खालका प्रणालीले आम उपभोक्तालाई समेत सुविधा हुन्छ र उनीहरूको तिरेको करको सुनिश्चितता दिन्छ । राजस्व संकलनका लागि सहयोग पुऱ्याउने गरी यो प्रणाली आएकोले यसको प्रयोग गर्दा कुनै रकम तिर्नुपर्दैन । त्यसकारण यसले निजी, सरकारी दुबै क्षेत्रलाई सहयोग पुर्याउँछ ।

भन्सारबाट मालवस्तु आयात गरी एउटा कागज बनाउने र त्यही कागज देखाएर भन्सार बाहिरबाट चोरी पैठारी गर्ने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण गर्दछ । जसले एक पटक भन्सार तिरेर १० पटक नतिरि ल्याउने समस्याको अन्त्य गर्दछ । अब त्यस्तो प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न सजिलो हुन्छ ।

त्यति मात्रै होइन, VCTS ले कालोबजारी रोक्न पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । उपत्यकामा कति चिनी आयो, कति मैदा आयो ? कति चामल आयो भन्ने विवरण तुरुन्तै हेर्न सकिन्छ । कुन व्यापारीको गोदाममा कति समान थुप्रिएको छ भन्ने सूचना रियल टाइम डाटामा लिन सकिन्छ ।

यसमा क-कसले प्रवृष्टि गर्नु पर्दछ ?

व्यवसायिक प्रयोजनका मालवस्तु आयात निर्यातको हकमा भन्सार बिन्दुमा भन्सार एजेण्टले, मालवस्तु ढुवानी सेवा प्रदान गर्ने ट्रान्सपोर्ट कम्पनीको हकमा ट्रान्सपोर्ट कम्पनीले प्रवृष्टि गर्नु पर्दछ । उद्योग, वितरक र थोक विक्रेताले क्रेतालाई सोझै मालवस्तु बिक्री गरी पठाएमा मात्र निजहरूले यो प्रणालीमा प्रवृष्टि गर्नु पर्दछ ।

- यस प्रणालीमा व्यवसायिक प्रयोजनका मालवस्तु एक स्थानबाट अर्को स्थानमा थोकस्तरसम्मको कारोबार गर्नेले आन्तरिक ओसारपसार गर्दा ढुवानी साधन र मालसामानको संक्षिप्त विवरण प्रविष्टि गर्नु पर्दछ ।
- आयातको हकमा आयातकर्ता वा भन्सार एजेण्टले भन्सार बिन्दुमा नै प्रविष्टि गर्नु पर्दछ ।
- ढुवानी सेवा संचालन गर्ने कम्पनी मार्फत ढुवानी गर्ने थोकस्तरको बिक्रीको प्रविष्टि ढुवानी कम्पनीले गर्नु पर्दछ ।
- उद्योग, वितरक वा थोक विक्रेताले सोझै आफैले मालवस्तु आफ्नो कारोबारको स्थलबाट सोझै बिक्री गरी पठाउदा मात्र निजहरूले यो प्रणालीमा प्रविष्टि गर्नु पर्दछ ।
- उद्योग, वितरक वा थोक विक्रेताले आफ्नो उद्देश्य अनुरूप उपभोक्तालाई खुद्रास्तरमा बिक्री गर्दा प्रविष्टि गर्नु पर्दैन । तर स्वेच्छिक रूपमा प्रविष्टि गर्न सक्दछ ।
- खुद्रा स्तरको व्यवसाय गर्नेहरूले यो प्रणालीमा प्रविष्टि गर्नु पर्दैन ।
- यो प्रणाली लागू भएपछि हाल राजस्व अनुसन्धान कार्यालयका चेकपोष्टहरूमा मेनिफेष्टो तथा बिल बीजकको फोटोकपी बुझाउनु पर्दैन ।
- यो प्रणाली प्रयोग गरे वापत कुनै शुल्क, रकम बुझाउनु पर्दैन ।
- चलानबाट मालवस्तु पठाउँदा यो प्रणालीमा प्रविष्टि गरे पुग्दछ । आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा चलान बुझाउनु पर्दैन ।
- उद्योगले कृषकबाट कच्चा पदार्थ जस्तै धान, गहुँ, मकै, उखु जस्ता वस्तु खरिद गर्दा यसमा प्रविष्टि गर्नु पर्दैन ।
- दुर्गम क्षेत्रका साना व्यवसायीलाई यो प्रणाली लक्षित गरेको होइन ।

राजस्व चुहावटलाई नियन्त्रण गरी वैध व्यापारलाई सहज बनाउन यो प्रणाली ल्याइएको हो । यसबाट चुहावटको सम्भावना न्यून हुनेछ ।

यो प्रणाली लागू भएपछि मालवस्तु ढुवानी गर्नेले एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जाँदा अनलाइन इन्ट्री गर्नुपर्ने छ । सिस्टमबाट सिर्जना जेनेरेट भएको QR Code सहितको Manifesto लिएर हिंडे पुग्छ । विगतमा जस्तो बिल बीजक ढाट चेकपोष्ट मा बुझाउनु पर्दैन । यसबाट एकातिर व्यवसायीलाई प्रत्येक पोष्टमा कागजपत्र देखाउनुपर्ने झन्झटिलो प्रक्रिया हटेको छ भने अर्कोतिर प्रत्येक ढुवानीको प्रत्यक्ष निगरानी हुनेछ ।

यो प्रणालीको प्रयोगले सबै व्यवसायिक मालवस्तुको खरिद बिक्री राजस्वको नियमनभन्दा बाहिर जाने छैनन् । कुनै पनि वस्तुको ढुवानी हुँदा र गन्तव्य पुगे पछि उक्त प्रणालीमा देखिने छ ।

यसबाट दुईवटा फाइदा हुन्छन् । पहिलो हामीलाई निगरानी बढाउन सहज हुन्छ । दोस्रो ढुवानीकर्तालाई पनि सजिलो हुन्छ । जसले नियम कानूनभित्र रहेर व्यापार गर्छ उसलाई निश्चय नै सहज हुनेछ ।

राजस्व चुहावट गर्नेलाई जरिवाना गर्ने कानूनी अधिकार राजस्व अनुसन्धान विभागका महानिर्देशकलाई मात्र भएकोले विना कारण दण्ड जरिवाना हुन्छ भन्ने भ्रम राख्नु वा त्रासमा रहनु पर्दैन ।

VCTS को सफल कार्यान्वयनबाट समग्र निजी क्षेत्रको व्यवसायिक कारोवार पारदर्शी हुन्छ । निजी तथा सार्वजनिक क्षेत्रमा हुने चुहावट नियन्त्रण हुन्छ । व्यवसायिक पारदर्शिता र प्रतिस्पर्धा बढ्ने गर्दा कराधारको विस्तार हुन्छ । स्वेच्छिक कर सहभागिता बढ्ने जान्छ । आर्थिक अनुशासन कायम गर्ने सघाउ पुग्दछ । भन्सार, मू.अ.कर, अन्तःशुल्क र आयकर राजस्व चुहावटमा नियन्त्रण गर्ने मद्दत पुग्दछ । VCTS को परिमार्जन र विकास गर्दै लैजान सकेमा, भन्सार विभाग तथा आन्तरिक राजस्व विभागको सूचना प्रणालीसँग आवद्ध गरी मूल्य अभिवृद्धिकर विवरण समेत स्वतः जेनेरेट हुन सक्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । यसको साथै प्रयोगकर्ताले समेत आफ्ना व्यवसायिक सूचना हेर्न र प्रयोग गर्न सक्ने भएकोले करको औपचारिकता पुरा गर्न सहज हुन जानेछ ।

प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्व सम्बन्धी अधिकार र यसको अभ्यास

थानेश्वर गौतम *

१. पृष्ठभूमि

राज्य सञ्चालनका लागि सरकारले विभिन्न श्रोतबाट राजस्व संकलन गर्ने गर्दछ । सरकारको एक तहले मात्र सबै काम गर्न सम्भव नहुने हुँदा सरकारका विभिन्न तहमा कामको जिम्मेवारी सुम्पने र सो सँगसँगै राजस्व उठाउने अधिकार समेत दिने व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ । नेपालमा विकेन्द्रीकरणको प्रयासको शुरूवातसँगै स्थानीय निकायमा कामको जिम्मेवारी विकेन्द्रित गर्नुका साथ साथै केही राजस्व संकलन गर्ने अधिकार समेत सुम्पिँदै आएको पाइन्छ । वि.सं २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी भई मुलुक संघीय प्रणालीमा प्रवेश गरे पश्चात राज्यका तीन वटा तहहरू संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको कामको जिम्मेवारी र राजस्वसम्बन्धी अधिकार संविधानको अनुसूचीमा व्यवस्थित गरिएको छ । नेपालको संविधानले सरकारका विभिन्न तह विच कामको जिम्मेवारी सुम्पने (Expenditure Assignment), उक्त कार्य सम्पन्न गर्न आवश्यक खर्चको अनुमान अनुरूप राजस्व उठाउने अधिकार दिने (Revenue Assignment), जिम्मेवारी पूरा गर्न आवश्यक खर्चको अनुमानमा प्रत्यायोजित राजस्व उठाउने अधिकार रकमबाट नपुग हुने रकम अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरणका रूपमा उपलब्ध गराउने (Intergovernmental Fiscal Transfer) र त्यसबाट पनि नपुग हुन आउने रकम तल्ला तहका सरकारलाई ऋण लिने अधिकार दिने (Sub National Borrowing) वित्तीय संघीयताका चार आधारभूत पक्षलाई आत्मसात गरेको छ ।

२. राजस्व अधिकार विभाजनको सिद्धान्त

संघीय प्रणालीमा सरकारका विभिन्न तहविच कसरी काम र जिम्मेवारी सुम्पने र राजस्व उठाउने अधिकार बाँडफाँट गर्ने भन्ने आधारभूत मान्यता र आधारहरू छन् । कामको जिम्मेवारी सुम्पँदा उपलब्ध गराउने सेवा कुन तहबाट प्रवाह गर्दा प्रभावकारी हुन्छ, कुन तहले सेवा प्रवाह गर्दा जनताले नजिकबाट सेवा पाउँछन्, सेवाको लागत कुन तहबाट गर्दा प्रशासनिक रूपले सुगम हुन्छ भन्ने कुरा निक्यौल गरिनुपर्दछ । विभिन्न तह गर्नुपर्ने कार्य र उठाउने पाउने राजस्वका अधिकार सँगसँगै निर्धारण गरिएमा राजस्वका श्रोत र खर्चको आवश्यकता विच तादाम्यता कायम गर्न सकिन्छ ।

राजस्व अधिकार विभाजन गर्दा उक्त तहको प्रमुख उत्तरदायित्व के हो भन्ने कुरामा ध्यान दिइनु पर्छ । आर्थिक स्थिरता कायम गर्ने, पूनर्वितरण र समानता कायम गर्ने कार्य केन्द्र सरकारमा निहित हुने भएकोले सो सम्बन्धी कर उठाउने अधिकार केन्द्र सरकारमा राखिनु पर्दछ, जस्तै: आयकर । चलायमान वस्तु वा सेवा र मुलुकभर प्रभाव हुने विस्तृत आधार भएका कर (जस्तै: मूल्य अभिवृद्धिकर) केन्द्र सरकारमा रहनु पर्दछ । यदि यस्ता करलाई प्रादेशिक/ स्थानीय तहमा फरक फरक दरमा लगाउने हो भने आर्थिक गतिविधि उच्च कर क्षेत्रबाट न्यून कर क्षेत्रमा मोडिन सक्छ । प्रदेश/स्थानीय तह विच अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाको स्थिति सृजना भई समग्र राजस्व गुम्ने खतरा रहन्छ । प्रशासन गर्न कठिन र सजिलै छलन सकिने कर केन्द्र सरकारमा राखिनु उपयुक्त हुन्छ । निश्चित क्षेत्रका वासिन्दामा लगाइने कर प्रदेश वा स्थानीय तहमा राखिनु उपयुक्त हुन्छ । कर संकलन, प्रशासन र कर संकलन लागतमा कमी ल्याउन करको आधार बढी हुने तहमा राखिनुपर्छ,

* उपमहानिर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

जस्तै: बहाल कर र सम्पति कर स्थानीय तहमा । विभिन्न प्रादेशिक र स्थानीय सरकारका क्षेत्राधिकार बिच असमान करका आधारमाथी लगाइने कर पनि राष्ट्रियस्तरमै लगाइनुपर्छ, यदि ती करहरू प्रादेशिक/स्थानीयस्तरमा लागू गरिएमा तिनले विभिन्न प्रादेशिक/स्थानीय तह बिच वित्तीय असन्तुलन बढाउँछन् ।

राजस्व अधिकारको बाँडफाँट गर्दा विभिन्न प्रदेश/स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र श्रोतको उपलब्धतामा प्रदेश र स्थानीय तह बिच उर्ध्ववर्गीय (vertical) र समश्रेणीगत (Horizontal) विषमता (Inequality) श्रृजना हुन सक्दछ । यसलाई अनुदान र सहभाजित करको माध्यमबाट पूर्ति गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । सहभाजित करहरूलाई विभाज्य कोषमा जम्मा गरी निश्चित सूत्रका आधारमा बाँडफाँट हुने व्यवस्था गरिनुपर्छ ।

३. नेपालमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्वसम्बन्धी अधिकार र बाँडफाँटको व्यवस्था

नेपालको संविधानको अनुसूची-५ देखि ९ सम्म सरकारका तीनवटा तह संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको कामको जिम्मेवारी र राजस्वसम्बन्धी अधिकारहरूको व्यवस्था छ । जसमा केही अधिकार एकल अधिकारको रूपमा रहेका छन् भने केही साझा अधिकारको रूपमा रहेका छन् । अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४ ले संविधानबमोजिममा करहरू लगाउने, उठाउने र बाँडफाँट गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय तहलाई केही कर तथा गैर कर तथा शुल्क लगाउने र उठाउन पाउने व्यवस्था गरेको छ । जसअनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्वसम्बन्धी अधिकार अनुसूचीमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ५ मा एकल कर प्रशासनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । जसमा सवारी साधन कर प्रदेशले लगाउने, उठाउने र सो करको रकम ६० प्रतिशत प्रदेशले र ४० प्रतिशत राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोगबाट निर्धारित सूत्रअनुसार प्रदेश भित्रका स्थानीय तहहरूबिच बाँडफाँट गर्ने व्यवस्था गरेको छ । घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क र मनोरञ्जन कर प्रदेशले दर तोक्ने र स्थानीय तहले उठाउने, विज्ञापन करको दर स्थानीय तहले नै तोक्ने र उठाउने व्यवस्था गरेको छ । यी तिनवटै कर ६० प्रतिशत स्थानीय तहले र ४० प्रतिशत प्रदेशले पाउने व्यवस्था गरिएको छ । यी साझा करहरूको बाँडफाँट गर्न संकलित रकम विभाज्य कोष खातामा जम्मा गरी बाँडफाँट गर्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ । स्थानीय तहहरूको जनशक्ति र प्रशासनिक क्षमता विकास भई नसकेकोले घरजग्गा रजिष्ट्रेशन सम्बन्धी कार्य साविककै कार्यालयले गर्ने आर्थिक ऐन, २०७५ को व्यवस्थाअनुरूप मालपोत कार्यालयले गरी घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क रकम संकलन गर्दै आएका छन् । सङ्कलित रकम मालपोत कार्यालयले सम्बन्धित स्थानीय तह र प्रदेश सरकारको सञ्चित कोषमा रकम पठाउने व्यवस्था भएको छ ।

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनको दफा ६ मा मूल्य अभिवृद्धिकर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तःशुल्क रकम मध्ये ७० प्रतिशत संघीय सरकारलाई, १५ प्रतिशत प्रदेशलाई र १५ प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँट गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । दफा ७ मा प्राकृतिक श्रोत (पर्वतारोहण, विद्युत, वन, खानी तथा खनिज, पानी तथा अन्य प्राकृतिक अन्य प्राकृतिक श्रोत) बाट प्राप्त हुने रोयल्टी विभाज्य कोषमा जम्मा गर्ने र ५० प्रतिशत संघीय सरकार, २५ प्रतिशत सम्बन्धित प्रदेश र २५ प्रतिशत सम्बन्धित स्थानीय तहलाई राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोगबाट निर्धारण भएको सूत्रबमोजिम बाँडफाँट गर्ने व्यवस्था छ ।

प्रदेश सरकारको क्षेत्राधिकार भित्र रहेका कर तथा गैर करलाई व्यवस्थित गर्न प्रत्येक प्रदेशका कर तथा गैर करसम्बन्धी ऐनहरू तर्जुमा भई लागू भएका छन् । प्रदेश सरकारका सालवसाली जारी हुने आर्थिक ऐनबाट

कर तथा गैर करका दरहरू तोकी कार्यान्वयन हुँदै आएका छन् । स्थानीय तहहरूको क्षेत्राधिकार भित्र रहेका कर तथा गैर करका दरहरू स्थानीय तहहरूबाट सालबसाली रूपमा जारी हुने आर्थिक ऐनहरूबाट तोकी कार्यान्वयन हुँदै आएका छन् ।

प्रदेश र स्थानीय तहहरूको राजस्वसम्बन्धी अधिकार प्रयोगका हिसाबले यो दोस्रो वर्ष हो । संघीय प्रणाली मुलुकका लागि नौलो र पहिलो पटकको अभ्यास भएको हुदाँ कतिपय कठिनाई, समस्या र विवादहरू पनि रहेका छन् । तापनि संविधान, अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको प्रावधान अनुरूप संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट राजस्व संकलन र बाँडफाँट हुँदै आएको छ ।

४. अभ्यासमा देखिएका समस्याहरू

संघीयता नेपालका लागि नितान्त नौलो अभ्यास भएको र कार्यान्वयनको शुरू चरणमा रहेकोले प्रदेश र स्थानीय तहबाट राजस्वसम्बन्धी अधिकारको अभ्यासमा कतिपय समस्याहरू देखिएका छन् । सोमध्ये केही प्रमुख समस्याहरू निम्नबमोजिम छन् ।

४.१. संविधान र कानून विपरितका कर तथा शुल्कहरू लगाउनु : संविधान, अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा तीनवटै तहले कुन कुन कर तथा शुल्क लगाउन पाउने भनी स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । तर व्यवहारमा केही प्रदेश र स्थानीय तहहरूले क्षेत्राधिकार बाहिरका कर तथा शुल्क लगाउँदै आएको पाइएको छ । उदाहरणका लागि नेपालको संविधानको धारा २३६ ले एक प्रदेश वा स्थानीय तहबाट अर्को प्रदेश वा स्थानीय तहको क्षेत्रमा हुने वस्तुको ढुवानी वा सेवाको विस्तारमा कुनै कर, शुल्क दस्तुर, महसुल लगाउन नपाउने स्पष्ट व्यवस्था गरे तापनि अधिकांश स्थानीय तहहरूको आर्थिक ऐनमा आफ्नो क्षेत्रबाट बाहिर निकासी हुने वस्तुहरूमा निकासी शुल्क लिने व्यवस्था गरेको पाइएको छ । यसैगरी, केही प्रदेशले उपभोक्ता समूहबाट बिक्री हुने काठमा वनपैदावार शुल्क र सिमेन्ट उद्योगहरूबाट उत्पादन र बिक्री हुने सिमेन्टमा प्राकृतिक श्रोत उपयोग शुल्क उठाउने व्यवस्था गरेको पाइएको छ ।

४.२. समयमा सम्बन्धित सभामा राजस्व र व्ययको अनुमान पेश गरी पारित नगरेको : अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा प्रत्येक स्थानीय तहले प्रत्येक आर्थिक वर्षको राजस्व र व्ययको अनुमान आषाढ १० गते भित्र सभामा पेश गरी आषाढ मसान्त अगावै पारित गरिसक्नुपर्ने प्रावधान रहेकोमा अझै केही स्थानीय तहले निर्धारित समयवधि भित्र आगामी आर्थिक वर्षको बजेट र लगाइने कर तथा शुल्कका दरहरू सहितको आर्थिक ऐन पारित नगरेको पाइएको छ । सभाबाट पारित नगराई खर्च गर्न र कर तथा शुल्क उठाउनु प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको मुलभूत मान्यता र नेपालको संविधान विपरित कार्य हो । गत आर्थिक वर्षमा यस्ता स्थानीय तहको संख्या ५० भन्दा बढी भएता पनि समयमा सभाबाट राजस्व र व्ययको अनुमान पारित नगर्ने स्थानीय तहको निकासी रोक्का गर्ने अर्थ मन्त्रालयले नीति लिएपश्चात यस वर्ष यसमा केही सुधार भने भएको छ ।

४.३. नागरिकको कर तिर्ने क्षमता नहेरी कर तथा शुल्कमा दर तोकिनु : खासगरी स्थानीय तहहरूले कर तथा शुल्कका दरहरू स्थानीयस्तर जनताको कर योग्य क्षमता नहेरी अत्यधिक मात्रामा कर लगाएको पाइएको छ र यस्ता गुनासाहरू व्याप्त छन् ।

४.४. साझा करको कार्यान्वयनमा समस्या : प्रदेश र स्थानीयतहको साझा अधिकारको रूपमा रहेका करहरू खासगरी गिटी, ढुङ्गा, वालुवा जस्ता नदीजन्य पदार्थको राजस्व कसले उठाउने र कसरी बाँडफाँट गर्ने भन्ने विषयमा विवादहरू देखापरेका छन् । पहिलो द्विविधाको विषय गिटी, ढुङ्गा, वालुवाजस्ता वस्तुहरू

प्राकृतिक श्रोतमा पर्छन् वा नदीजन्य पदार्थ हुन् भन्ने विषयमा नै द्विविधा रहेको छ । अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनको व्यवस्था स्पष्ट छैन । यही अस्पष्टतामा बिच पहिलो पटक आर्थिक वर्ष २०७४।७५ मा बनेका सबै प्रदेशका कर तथा गैर करसम्बन्धी ऐनहरूमा नदीजन्य पदार्थहरूको शुल्क दर प्रदेशले तोक्ने र स्थानीय तहले सङ्कलन गर्ने र संकलित रकम स्थानीय तहले ६० प्रतिशत र प्रदेशले ४० प्रतिशत पाउने गरी व्यवस्था गरियो । केन्द्र सरकारको पनि यसमा एक प्रकारको सहमति थियो । तर पछि मिति २०७५।१२।१९ मा केही नेपाल ऐन संसोधन मार्फत भएको संसोधनबाट स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा संसोधन गरी स्थानीय सञ्चितकोषमा जम्मा गर्ने व्यवस्था गरेपछि यसले विवाद निम्त्याएको छ ।

नदीजन्य पदार्थ बाहेक अन्य मनोरञ्जन कर र विज्ञापन कर स्थानीय तहले संकलन गरी ४० प्रतिशत सरकारलाई पठाउनुपर्नेमा पहिलो कुरा त यस्तो कर उठाउनमा स्थानीय तहहरू त्यति गम्भीर देखिएका छैनन् । अर्को कुरा उठाएको रकम पनि प्रदेश सञ्चित कोषमा पठाउने कार्य प्रभावकारी रूपले हुन सकेको छैन ।

४.५. कर तथा शुल्कका दरमा एकरूपता नहुनु : उस्तै उस्तै भौगोलिक प्रकृतिका प्रदेश र स्थानीयतहमा लगाइएका कर तथा शुल्कका दरहरू फरक फरक हुनाले मुलुकको व्यवसायिक वातावरणमा असर परेको गुनासो एकातिर छ भने अर्कोतिर नागरिकहरूमा पनि अनावश्यक करको भार थोपरेको भन्ने भनाइ रहेको छ ।

४.६. विगतको नछोड्ने नयाँ पनि लगाउने : प्रदेश र स्थानीय तहहरूमा विगतमा जिल्ला विकास समितिले लगाई आएको निकासी कर लगाउनुपर्छ भन्ने मान्यता रहँदै आएको पाइन्छ । यसैले केही प्रदेश र अधिकांश स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रबाट बाहिर जाने वस्तुहरूमा निकासी कर लगाएको पाइन्छ जुन संविधान र कानून विपरित छ ।

४.७. सरोकारवाला बिच पर्याप्त छलफल नहुनु : प्रदेश र स्थानीय तहले लगाउने कर तथा शुल्कका दरहरू सरोकारवालाहरूसँग पर्याप्त छलफल नगरी तोक्दा पनि समस्या भएको छ । सरोकारवाला बिच पर्याप्त छलफल गरी कर तथा शुल्कका दरहरू तोक्ने अभिप्रायले प्रदेश र स्थानीय दुवै तहमा राजस्व परामर्श समितिको व्यवस्था गरी सो समितिमा निजी क्षेत्रको प्रतिनिधित्वको प्रावधान भएतापनि निजी क्षेत्र र सरोकारवालाका प्रतिनिधि राखी छलफल गर्ने कार्य प्रभावकारी नभएको पाइएको छ ।

४.८. करसम्बन्धी कानूनमा संसोधन गर्दा प्रदेश र स्थानीय तहसँग छलफल नगरिनु : करसम्बन्धी कानूनमा प्रदेश र स्थानीय तहसँग छलफल नगरी गरिने संसोधनले पनि समस्या श्रृजना गरेको छ । उदाहरणको रूपमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा भएको एकीकृत सम्पत्ति करसम्बन्धी व्यवस्थाको संसोधनलाई लिन सकिन्छ । स्थानीय तहहरूले घर जग्गा आदिमा एकीकृत सम्पत्ति कर लगाउने र उठाउने व्यवस्था भई धेरै स्थानीय तहले आवश्यक तयारी समेत गरिसकेको अवस्थामा आर्थिक ऐन, २०७५ मार्फत् एकीकृत सम्पत्ति करको व्यवस्था हटाई घर र घरले चर्चेको जग्गामा मात्र सम्पत्ति कर लगाउने र अन्य जग्गामा भूमिकर लिने व्यवस्था गरियो । यो संसोधित व्यवस्थाको कार्यान्वयन फरक फरक ढंगले भएको पाइएको छ ।

४.९. दक्षता र विज्ञताको कमी : करारोपण गर्ने विषय प्राविधिक पनि हो । खासगरी स्थानीय तहहरूमा यससम्बन्धी ज्ञान र अनुभव भएका दक्ष जनशक्ति नहुनुका कारणले पनि समस्याहरू देखिएका छन् ।

४.१०. सवारी साधन कर हाल प्रदेश सरकारको क्षेत्राधिकार भित्र परी यातायात व्यवस्था कार्यालयहरू प्रदेश सरकार अन्तर्गत गएका छन् । सवारी साधनसम्बन्धी सफ्टवेयर संघीय यातायात व्यवस्था विभागकै नियन्त्रणमा रहको छ । उठेको राजस्व रकम पनि केन्द्रीय राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (RMIS) मै जम्मा हुने गर्दछ । यसले उठेको राजस्व रकमको हिसाव यकिन गर्ने र बाँडफाँट गर्ने कार्यमा पनि कठिनाई रहेको छ । यसैगरी, विगतमा जुनसुकै यातायात व्यवस्था कार्यालयहरूबाट online प्रणाली मार्फत सवारी साधन कर तिरी नवीकरण गर्न सकिनेमा अब प्रदेशको क्षेत्राधिकार भित्र गएपछि अर्को प्रदेशबाट गर्दा एक प्रदेशको राजस्व अर्को प्रदेशमा पर्न जाने अवस्था श्रृजना भएको छ । अर्को प्रदेशमा दर्ता भएका सवारी साधन धनीहरूले स्थायी ठेगाना, रोजगार/व्यवसाय रहेको स्थानको यातायात व्यवस्था कार्यालयमा ठाउँसारी गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था भएकोमा सोको कार्यान्वयन पनि त्यति प्रभावकारी भएको छैन ।

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा प्रदेश र स्थानीय तहको कर तथा शुल्क सम्बन्धमा सञ्चार माध्यमहरूमा अनेकौं प्रतिक्रियाहरू आएपश्चात् प्रदेश र स्थानीय तहको कर तथा शुल्कसम्बन्धी व्यवस्थाको अध्ययन तथा सुझाव कार्यदल गठन भई उक्त कार्यदलले दिएका सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्ले निर्णय गरी कार्यान्वयनका लागि प्रदेश र स्थानीय तहमा पठाइयो । सो पश्चात यस आर्थिक वर्षमा केही सुधार भएतापनि अझै उपरोक्त समस्याहरू देखिएका छन् । यसले एकातिर जनतामा करको भार बढेको, अर्कोतिर मुलुकको व्यवसायिक र लगानीको वातावरणमा नकारात्मक असर परेको कुरा विभिन्न व्यवसायी र सरोकारवालाबाट गुनासोहरू आउने गरेका छन् । संविधान र कानून भन्दा बाहिर गएर कर तथा शुल्क लगाउने र उठाउने परिपाटीले कानूनी राज्यको मान्यतामा आँच पुगेको छ । यसले जनतामा कतै संघीय व्यवस्था नै सर्वथा गलत त होइन भन्ने नकारात्मक सोचको समेत विकास भएको स्थिति विद्यमान छ ।

५. आगामी बाटो

- ५.१. संविधान र कानून विपरित लगाइएका कर शुल्कहरू सम्बन्धी प्रदेश र स्थानीय तहले तत्काल आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी सुधार गर्नुपर्छ ।
- ५.२. आर्थिक ऐन तथा राजस्व र व्ययको अनुमान तोकिएको समयावधि भित्रै सम्बन्धित सभाबाट पारित गर्ने कुरामा स्थानीय तहहरूले गम्भीर तवरले ध्यान दिनुपर्छ । सो नगरेसम्म सम्बन्धित स्थानीय तहहरूलाई संघीय सरकारबाट जाने अनुदान र राजस्व बाँडवाडको रकम रोक्का गरिनुपर्छ ।
- ५.३. नदीजन्य पदार्थ गिटी, ढुंगा, वालुवाको शुल्क लगाउने, उठाउने र विषयमा भएको विवाद अन्तरसरकारी वित्त परिषद र अन्तर प्रदेश परिषदको बैठकमा छलफल गरी समयमै उपयुक्त निष्कर्ष निकाल्नुपर्छ । यो शुल्कको दर प्रदेशले तोक्ने र स्थानीय तहले उठाउने र सो को बाँडफाँट सम्बन्धित स्थानीय तहले ६० प्रतिशत र प्रदेशले ४० प्रतिशत पाउने साविक व्यवस्थालाई कायम गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- ५.४. अन्य साझा करहरूको कार्यान्वयनका लागि सबै स्थानीय तहहरूमा विभाज्य कोष सञ्चालन गर्ने र स्थानीय तहहरूले मनोरञ्जन करमा ध्यान बढाई स्थानीय तह र प्रदेश बिच बाँडफाँट गर्ने कार्य प्रभावकारी बनाइनुपर्छ । यसो नगर्ने स्थानीय तहलाई समेत संघीय सरकार र प्रदेश सरकारबाट हस्तारण हुने अनुदान र राजस्व बाँडफाँटको रकम रोक्का गरी यसको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउनु जरूरी देखिन्छ ।

- ५.५. प्रदेश र स्थानीय तहको क्षेत्राधिकारभित्रका कर तथा शुल्कहरूका लागि राष्ट्रियस्तरमा संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले मापदण्ड बनाई समान भौगोलिक प्रकृतिका स्थानीय तहमा समान किसिमका कर तथा शुल्कमा दर कायम हुने व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
- ५.६. स्थानीय तहहरूले लगाउने र उठाउने कर तथा शुल्कहरू सम्बन्धी कार्यविधि संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयबाट तयार गरी संकलन प्रक्रियामा एकरूपता र सरलता कायम गरिनुपर्छ ।
- ५.७. प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्व संभाव्यताको अध्ययन गरी राजस्वहरू नयाँ क्षेत्रहरूको खोजी गरिनुपर्छ । करका दर होइन दायरा बढाउने प्रयास गरिनुपर्छ ।
- ५.८. प्रदेश र स्थानीय तहहरूमा गठन हुने राजस्व परामर्श समितिलाई थप प्रभावकारी बनाइनुपर्छ । राजस्व परामर्श समितिले निजी क्षेत्र र सरोकारवालाहरूसँग पर्याप्त छलफल गरी कर तथा शुल्कमा दर तोक्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ । यसले करको पालना (Tax Compliance) मा अभिवृद्धि गर्छ ।
- ५.९. संघीय सरकारबाट प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रमा रहेका कर तथा शुल्कको विषयमा कानूनी व्यवस्थामा संशोधन गर्दा प्रदेश र स्थानीयहरूसँग छलफल गरेर मात्र गर्ने व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ ।
- ५.१०. स्थानीय तहमा खटिने जनशक्तिका साथै राजनैतिक पदाधिकारीलाई पर्याप्त तालिम र प्रशिक्षण दिई दक्षता विकास गरिनुपर्छ ।
- ५.११. आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा प्रदेश र स्थानीय तहको कर तथा शुल्कसम्बन्धी व्यवस्थाको अध्ययन तथा सुझाव कार्यदलले दिएका सुझावहरू प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गरिनुपर्छ ।

६. उपसंहार

संघीयता कार्यान्वयनको शुरू चरणमा रहेका कारण र निर्वाचित पदाधिकारीहरूको विकास निर्माणप्रतिको उच्च चाहनाले सकेसम्म बढी राजस्व उठाई आफ्नो क्षेत्रमा केही गरौं भन्ने भावनाका कारण पहिलो वर्षमा केही समस्याहरू देखिएका थिए । संघीयता कार्यान्वयनको दोस्रो वर्षमा यसमा धेरै सुधार भएको पनि छ । गल्ती कमजोरीहरूबाट सिक्दै र सुधार गर्दै प्रदेश र स्थानीय तहहरूले संविधानको भावनाअनुरूप प्रचलित कानूनी व्यवस्थाका अनुसरण गरी राजस्व अधिकारको कार्यान्वयन गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ । यसमा संघीय सरकारको उचित मार्गदर्शन र सहयोग पनि उत्तिकै जरूरी छ । यसो गर्न सकेमात्र संघीयताको मर्मअनुरूप मुलुकले विकासका बान्छित गति लिन सक्छ । अन्यथा संघीय प्रणालीप्रति जनतामा वितृष्णा बढ्न गई प्रणाली नै असफल हुने खतरा रहन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री :

- नेपालको संविधान
- अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- प्रदेशहरूका आर्थिक ऐनहरू २०७५ र २०७६
- उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोग, २०७१ प्रतिवेदन

अनुसूची

संघीय सरकार	प्रदेश सरकार	स्थानीय तह	प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार	तीनै तहको साझा अधिकार
क) कर १. भन्सार महशुल २. अन्तःशुल्क ३. मूल्य अभिवृद्धिकर ४. संस्थागत आयकर ५. व्यक्तिगत आय कर ६. पारिश्रमिक कर ख) गैर कर १. राहदानी शुल्क २. भिसा शुल्क ३. पर्यटन दस्तुर ४. सेवा शुल्क दस्तुर ५. जुवा/चिष्टा, क्यासिनो ६. दण्ड जरिवाना ग) संघीय कानून र अन्य प्रचलित कानून अनुसार लगाइने अन्य कर तथा गैर कर ।	क) कर घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क २. सवारी साधन कर ३. मनोरञ्जन कर ४. विज्ञापन कर ५. कृषि आयमा कर ख) गैर कर १. सेवा शुल्क दस्तुर २. पर्यटन शुल्क ३. दण्ड जरिवाना ग) प्रदेशको अधिकारक्षेत्रको विषयमा प्रदेश कानून र अन्य प्रचलित कानून अनुसार लगाइने अन्य कर तथा गैर कर ।	क) कर सम्पत्ति कर २. घर वहाल कर घर-जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क ४. सवारी साधन कर ५. भूमि कर(मालपोत) ६. मनोरञ्जन कर ७. विज्ञापन कर ८. व्यवसाय कर जडिबुटी, कवाडी र जीवजन्तु कर ख) गैर कर सेवा शुल्क दस्तुर २. पर्यटन शुल्क ३. दण्ड जरिवाना ४. पार्किंग शुल्क ५. वहाल विटोरी शुल्क ग) स्थानीय तहको अधिकारक्षेत्रको विषयमा स्थानीय कानून र अन्य प्रचलित कानून अनुसार लगाइने अन्य कर तथा गैर कर ।	कर घर-जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क २. सवारी साधन कर ३. मनोरञ्जन कर ४. विज्ञापन कर	१. सेवा शुल्क/ दस्तुर २. दण्ड जरिवाना प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी ४. पर्यटन शुल्क/ दस्तुर

श्रोत: नेपालको संविधान, अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ / स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

नेपालको कर प्रणाली

मुक्ति प्रसाद पाण्डे *

विक्रम सम्वत् २०७२ मा नेपालको संविधान जारी भएपछि नेपालको कर प्रणालीमा संरचनात्मक परिवर्तन देखिएको छ। साविकमा नेपाल सरकारले कर तथा गैरकरका नीति कार्यविधि बनाउने करका क्षेत्र आधार, दर तोक्ने, छुट सुविधा प्रदान गर्ने र करको प्रशासन गर्ने प्रचलन थियो। तीन तहका सरकारको गठन भए प्रश्चात नेपाल सरकारको अलावा प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहले समेत करका दर तोक्ने र कर तथा गैरकरको प्रशासन गर्दै आएका छन्। प्रस्तुत आलेखमा कर प्रणालीमा भएको संरचनात्मक परिवर्तनको चर्चा गर्दै विद्यमान अवस्थामा देखिएका समस्या तथा चुनौतिहरूको चर्चा गर्ने कोशिस गरिएको छ। साथै विद्यमान अवस्थामा कर तथा गैरकरमा उठेका सवालहरूलाई समेत उजागर गर्ने कोशीस गरिएको छ।

१. पृष्ठभूमि:

कर प्रणाली भित्र मुलतः कर नीति, कर कानून, करका दर, करको क्षेत्र, आधार, छुट सुविधा र कर प्रशासन पर्दछन्। वृहत आर्थिक नीति अन्तरगत नेपाल सरकारले कर नीति र कर कानून तर्जुमा गर्दछ। प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले नेपाल सरकारको वृहत्तर कर नीति, कानून र संवैधानिक प्रबन्धमा प्रतिकूल नहुने गरी कर नीति र कानून तर्जुमा गर्दछन्। तीनै तहका सरकारले साल वसाली रूपमा कानूनमा व्यवस्था गरी आ-आफ्नो अधिकार क्षेत्र भित्रका कर तथा गैरकरका दर तोक्ने, छुट दिने र कर प्रशासन सम्बन्धी व्यवस्थाहरू गर्ने गर्दछन्। तीनै तहका सरकारले लगाउन सक्ने कर तथा गैर करका क्षेत्र नेपालको संविधान तथा अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले निर्दिष्ट गरे बमोजिम हुन्छ। सो को विस्तृत विवरण अनुसूचीमा समावेश गरिएको छ।

२. कर नीति र कर कानून:

हालसम्म छुट्टै दस्तावेजको रूपमा नेपाल सरकारको कर तथा गैर कर सम्बन्धी नीति प्रकाशन गरिएको छैन। आवधिक योजना र वार्षिक बजेटको साथमा कर तथा गैर कर सम्बन्धी नीतिका विषयमा जानकारी दिने प्रचलन छ। नेपाल सरकारले मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२, भन्सार ऐन, २०६४, अन्तःशुल्क ऐन २०५८, अनुसार मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तः शुल्क, भन्सार महसुल जस्ता अप्रत्यक्ष कर तथा आयकर ऐन, २०५८ जारी गरी प्रत्यक्ष कर संकलनको प्रबन्ध गरेको छ। गैरकर संकलन तर्फ क्षेत्र विशेष ऐन जस्तै वन ऐन, खानी ऐन जस्ता ऐनबाट दर तथा प्रक्रियाहरू तोक्ने प्रचलन रहेको छ।

प्रदेश सरकारले आवधिक योजना तथा वार्षिक बजेटको साथमा कर तथा गैरकर नीति सार्वजनिक गर्ने गर्दछन्। सबै प्रदेश सरकारले आफ्नो अनुकूल हुनेगरी कर तथा गैरकर सम्बन्धी ऐन तर्जुमा गरेका छन्। सालवसाली आर्थिक ऐनबाट कर तथा गैरकरका दरहरू तोक्ने गरेका छन्। सवारी साधन कर वाहेकका कर संकलनको लागि स्थानीय तहसंग सहकार्य गरेका छन्।

यसै गरी स्थानीय तहले समेत वार्षिक बजेटको साथमा कर तथा गैरकर नीति सार्वजनिक गर्ने र आर्थिक ऐन तर्जुमा गरी कर तथा गैरकरका दर तोक्ने गरेका छन्। स्थानीयसरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले समेत कर तथा गैरकर संकलनको प्रबन्ध समावेश गरेको छ।

* उपमहानिर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

३. करको क्षेत्र, आधार र दर

नेपालको संविधानले निर्दिष्ट गरेका अधिकारको आधार लिदै अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ३ तथा सो को अनुसूचीमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले उठाउन सक्ने कर तथा गैरकरका क्षेत्र तोकेको छ। जस अनुसार नेपाल सरकारले भन्सार महसुल, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर र पारिश्रमिक कर लगाउन सक्ने व्यवस्था छ। यसैगरी गैरकर तर्फ राहदानी शुल्क, भीसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क, दस्तुर, जुवा चिठ्ठा क्यासिनो, दण्ड जरिवाना जस्ता गैर कर लगाउन सक्दछ।

प्रदेश सरकारको हकमा घरजग्गा रजिस्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर र कृषि आयमा कर जस्ता कर राजस्व तथा सेवा शुल्क, पर्यटन शुल्क र दण्ड जरीवाना जस्ता गैरकर संकलनका क्षेत्र तोकिएको छ।

स्थानीय तहको लागि सम्पत्ति कर, घरबहाल कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेशन कर, सवारी साधन कर, भूमी कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, व्यावसाय कर जस्ता कर राजस्व तथा सेवा शुल्क, पर्यटन शुल्क र दण्ड जरिवाना जस्ता गैर कर राजस्वका क्षेत्रहरू तोकिएका छन्।

कर लाग्ने आधारको विषयमा समेत सम्बन्धीत कर ऐनमा उल्लेख हुने गरेको छ। कतिपय करहरू सैद्धान्तिक आधार लिई सम्बन्धीत कानूनमा व्यवस्थित गरिएको हुन्छ। उदाहरणको रूपमा आन्तरिक उत्पादनको अन्तः शुल्क Ex-Factory Door price मा लगाइन्छ। आयकर करयोग्य आयमा लाग्छ भने मूल्य अभिवृद्धि कर प्रत्येक तहको विक्री मूल्यमा लाग्दछ। मनोरञ्जन कर टिकट मूल्यमा लगाइन्छ। घर बहाल कर बहाल रकममा तोकिएको प्रतिशतमा लगाइन्छ। यसैगरी सेवा शुल्क नागरिकले सरकारी सेवा लिदा तोकिएको दस्तुरको रूपमा तिर्दछन्। उदाहरणको लागि राहदानी लिन पाँच हजार रुपैयाँ दस्तुर तिर्नुपर्ने हुन्छ। दण्ड जरिवाना कुनै तोकिएको नियम पालना नगरेमा तिर्नुपर्ने हुन्छ। जस्तै सार्वजनिक स्थलमा धुम्रपान गर्ने व्यक्तिलाई निश्चित रकम जरिवाना तिर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

करका दर तोकदा सामान्यतया मूल्यलाई आधार लिई प्रतिशतमा तोक्ने प्रचलन छ, जसलाई **Advalorum Rate** भन्ने गरिन्छ। तर कतिपय अवस्थामा परिमाणका आधारमा समेत तोक्ने गरिन्छ। जस्तै सिमेन्टमा अन्तः शुल्क लगाउदा प्रति मेट्रिक टनमा लगाइन्छ, यसलाई **Specific Rate** भनिन्छ।

४. छुट सुविधा:

नेपाल सरकारले प्रत्यक्ष कर (खासगरी आयकर) तल्लो वर्गका न्यून आय हुने व्यक्तिलाई न्यून दर र उच्च आय हुने व्यक्तिलाई उच्च दरको कर लगाउने गरेको छ। अप्रत्यक्ष कर (जस्तै मूल्य अभिवृद्धि कर) मा भने उपभोगको आधारमा कर लाग्ने हुँदा यस्तो छुट प्रदान गर्न कठिन हुन्छ। तर न्यून आय भएका व्यक्तिले समेत बढी उपभोग गर्ने आधारभूत आवश्यकताका वस्तुहरूलाई कर छुट प्रदान गरिएको छ। मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को अनुसूचि १ मा व्यवस्थित सुचि यसै प्रयोजनको लागि राखिएको हो। यसैगरी निकासी प्रवर्द्धन गर्न मूल्य अभिवृद्धि करमा शून्यदरको सुविधा प्रदान गरिन्छ। कूटनैतिक सुविधा प्राप्त व्यक्तिलाई भियाना कन्भेन्सन अनुसार कर छुट दिने प्रचलन रहेको छ। सामान्यतया सम्बन्धी कानूनमा व्यवस्थित गरी छुट तथा सुविधा प्रदान गर्ने प्रचलन छ। कतिपय अवस्थामा साल वसाली आर्थिक ऐनमा व्यवस्थित गरी कर छुट दिने प्रावधान राख्ने गरिन्छ। यसका साथै विशेष उद्योगलाई सहूलियत दरमा कर लगाउने जस्ता प्रवन्ध समेत रहेका छन्।

प्रदेश सरकारको कर तथा गैर कर सम्बन्धी ऐनमा समेत प्रदेश सभाले कानूनमा व्यवस्थित गरी छुट दिन सक्ने व्यवस्था छ। साथै प्रदेश मन्त्रिपरिषदले पटकै निर्णय गरी कर छुट दिन सक्ने व्यवस्था समेत राखिएको पाइन्छ।

स्थानीय तहमा व्यवस्थित प्रचलन नभएपनि स्थानीय तहले सभावाट कानून बनाएर व्यवस्थित गरी आफ्नो अधिकार क्षेत्रका विषयमा पर्ने कर तथा गैरकरमा छुट सुविधा प्रदान गर्न सक्दछन ।

५. कर प्रणाली सञ्चालन र कर प्रशासन:

कर प्रणाली सञ्चालनको लागि व्यवस्थित प्रक्रिया तोकी संस्थागत प्रवन्ध मिलाउनु पर्दछ । साविक देखिनै नेपाल सरकारले कर प्रणाली सञ्चालनको लागि अर्थ मन्त्रालय मातहतमा विभाग र कार्यालय व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । नेपाल राष्ट्र बैकले तोकेका बाणिज्य बैंकमा सरकारी राजस्व (कर तथा गैरकर) संकलन हुने प्रचलन रही आएको छ ।

साथै प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले समेत कर तथा गैरकरका दर तोकी आ-आफ्नो सञ्चित कोषमा जम्मा गर्ने प्रवन्ध मिलाएका छन् जस अनुसार नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुनुपर्ने राजस्व संघीय सञ्चित कोषमा जम्मा हुने प्रवन्ध मिलाईएको छ भने प्रदेश तहको राजस्व सम्बन्धीत प्रदेश सञ्चितकोष र स्थानीय तहको राजस्व सम्बन्धीत स्थानीय सञ्चितकोषमा दाखिला हुने प्रवन्ध मिलाईएको छ ।

तीनै तहवाट संकलित राजस्वको एकीकृत आर्थिक विवरण तयार गर्ने जिम्मेवारी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई तोकिएको छ । राजस्व परीचालनमा सहजिकरण गर्न Revenue Accounting System (computer software) सञ्चालनमा ल्याईएको छ । साथै प्रदेश र स्थानीयतह दुबैको अधिकार क्षेत्रमा परेका घर जग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क, पर्यटन शुल्क, विज्ञापन कर, सवारी साधन कर, संकलन गर्न एकल कर प्रशासन गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । जस अनुसार सवारी कर प्रदेशले संकलन गरी स्थानीय तहमा पठाउने र मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर जस्ता करहरू स्थानीय तहले संकलन गर्ने र प्रदेश सरकारसंग वाटफांट गर्ने प्रवन्ध मिलाइएको छ ।

कर संरचनामा राजस्वको आधार हस्तान्तरणका अतिरिक्त संकलित राजस्व बांटफांटको प्रवन्ध मिलाईएको छ । जस अनुसार संघले संकलन गर्ने आन्तरिक उत्पादन तर्फ संकलित अन्तःशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर राजस्वको ७० प्रतिशत संघीय सरकार, १५ प्रतिशत स्थानीय सरकार र १५ प्रतिशत प्रदेश सरकारमा बांटफांट गर्ने व्यवस्था छ । यसैगरी प्रदेश सरकारले संकलन गर्ने सवारी साधन करको ६० प्रतिशत प्रदेश सरकार र ४० प्रतिशत स्थानीय तहमा पठाउने प्रावधान रहेको छ ।

स्थानीय सरकारले संकलन गर्ने मनोरञ्जन कर, घरजग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क (हाल साविक मालपोतबाट संकलन) र विज्ञापन करको ६० प्रतिशत स्थानीय तह र ४० प्रतिशत प्रदेश सरकारमा बांटफांट हुने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

६. कर प्रणालीमा देखिएका परिवर्तन:

६.१ राजस्व कूल गार्हस्थ उत्पादन अनुपातमा सकारात्मक परिवर्तन देखिएको छ । सन १९९८ मा करीव ११ प्रतिशत रहेको कूल गार्हस्थ उत्पादन राजस्व अनुपात (Revenue/GDP ratio) सन २०१९ मा आईपुग्दा करीव २४ प्रतिशत पुगेको छ ।

६.२ कर संरचनामा वैदेशिक स्रोतबाट संकलित राजस्वको अंश तुलनात्मक रूपमा कमी हुन सकेको छैन । सन १९९८ मा संकलित मूल्य अभिवृद्धि कर मध्ये भन्सार विन्दुबाट करीव ५९ प्रतिशत राजस्व संकलन रहेकोमा सन २०१९ मा आईपुग्दा भन्सार वढेर गई करीव ६३ प्रतिशत पुगेको छ । विक्रि वितरणबाट संकलित मूल्य अभिवृद्धि कर तर्फ भने सो अवधिमा २ प्रतिशतबाट वृद्धि भई करीव १२ प्रतिशत पुगेको छ ।

६.३ परिवर्तित सन्दर्भमा कर संकलनको लागि एकल कर प्रशासन जस्ता तरिका अवलम्बन गरीए पनि

जनमानसमा दोहोरो तेहेरो कर तिर्न परेको गुनासो छ। खासगरी स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रमा पर्ने करको दर तोक्दा निश्चित आधार नलिई आआफ्नै तरिका अवलम्बन गर्दा विकासको स्तर तथा भौगोलिक अवस्था समान रहेका स्थानीय तहले समेत अस्वभाविक रूपमा करका दर तोक्ने गरेका छन्। आफ्नो अधिकार क्षेत्रमा पर्ने घर बाहाल कर, व्यवसाय कर जस्ता करको दर तोक्दा करको प्रभाव र जनमानसमा पर्ने नकारात्मक सोच तर्फ पर्याप्त ध्यान पुगेको देखिदैन।

६.४ कर प्रणाली संचालनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग बढ्दै गएको छ तर सो अनुपातमा जनशक्ति विकास गर्न सकिएको छैन। प्रणाली सुरक्षामा पर्याप्त ध्यान पुगेको छैन। कर प्रणाली संचालनमा करार व्यवस्थापनबाट निजी क्षेत्रलाई जिम्मा दिने प्रचलन बढ्दै गएको छ। तर प्रणालीका कुन कुन कार्य निजी क्षेत्रलाई जिम्मा दिने र कसरी प्रणाली सुरक्षा र दिगोपना कायम गर्ने भन्ने विषयमा पर्याप्त ध्यान पुगेको देखिदैन।

६.५ कर प्रणाली सुधारमा सरकारले जति ध्यान दिन खोजेको छ सो अनुरूप बजार प्रणालीले सपोर्ट गरेको देखिदैन। जसले गर्दा मूल्य अभिवृद्धि कर लागू भएको दुई दशकसम्म पनि Billing Enforcement System प्रभावकारी भएको देखिदैन।

६.७ नेपाल सरकारको करको आधार संकुचन भएको छ। साविकमा नेपाल सरकारले संकलन गर्दै आएका घर जग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, घर बहाल कर जस्ता करहरू प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भएका छन्।

६.८ कर संकलनमा बहु तहका सरकारको भूमिका अपेक्षा गरिएको छ। साविकमा नेपाल सरकारले मात्र कर तथा गैरकरका दर तोकी संकलन गर्दै आएकोमा हाल प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको समेत कर संकलन र कर प्रणाली सुधारमा भूमिका बढ्दै गएको छ। साविकमा नेपाल सरकारले प्रशासन गर्दै आएका सवारी साधन कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क, घरबहाल कर मनोरञ्जन करको प्रशासन थप व्यवस्थित हुने अपेक्षा छ।

६.९ राजस्वको एकीकृत आर्थिक विवरण तयार पार्न कठिनाई रहेको छ। स्थानीय तह र प्रदेश सरकारबाट समयमै नेपाल सरकारमा राजस्व प्रतिवेदन पेश नहुँदा विवरण तयार पार्न कठिनाई छ। यसका लागि Online Reporting System, को जरुरी देखिएको छ।

६.१०. राजस्व संकलनमा समन्वय गर्न कठिनाई परेको छ। खासगरी प्रदेश र स्थानीय तहबीच एकल कर प्रशासन गर्ने र राजस्व बाडफाट्ने गर्ने कानूनी व्यवस्था पालनामा कठिनाई देखिएको छ।

६.११ मानव संसाधन विकास र उपयोग गर्ने विषय चुनौतिपूर्ण बन्दै गएको छ। कर्मचारी समायोजन प्रश्नात तीन तहमा कार्यरत कर्मचारीका बीचमा मनोवैज्ञानिक दुरी बढ्न गएको देखिन्छ। यसबाट खासगरी प्रदेश र स्थानीय तहमा राजस्व परिचालन र संघीय सरकारमा प्रतिवेदन प्राप्त गर्न समस्या देखिएका छन्।

६.१२ प्रदेश सरकारको राजस्व परिचालनको आधार कमजोर देखिएको छ। प्रदेश सरकारको कूल खर्चमा आन्तरिक राजस्वको योगदान करिब १० प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ। प्रदेश सरकार पूर्णतः संघबाट प्राप्त राजस्व बाटफाट र अनुदान हस्तान्तरणमा निर्भर रहने देखिन्छ।

७. सुधारका विषय

७.१ कर नीति कानून तर्जुमा र कर तथा गैरकर संकलनमा प्रदेश र स्थानीयको समेत कार्य जिम्मेवारी वढेकाले ती दुवै तहका कर नीति तर्जुमा र कर संकलन गर्ने निकायको क्षमता वृद्धि गर्न जरुरी छ।

७.२ तीनै तहबाट संकलित राजस्वको एकीकृत प्रतिवेदनको लागि Online Reporting System लागू गर्न जरुरी छ ।

७.३ संकलित राजस्व बाटफाँटमा समेत समस्या देखिएकाले स्थानीय तह र प्रदेश तहमा बाँडफाँड हुने राजस्वका विषयमा संघीय सरकारबाट समेत समन्वय हुन आवश्यक देखिएको छ ।

७.४. अन्तःशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि करको राजस्व तिनै तहका विचमा बाटफाँड हुने कानूनी प्रावधान रहेकाले नेपाल सरकारले दुर्गम क्षेत्रमा नयाँ कर कार्यालय स्थापना गरी राजस्व संकलन गर्नु भन्दा प्रदेश तथा स्थानीय तहमार्फत संकलन गर्ने प्रवन्ध मिलाउन सके लागत प्रभावकारी हुन सक्ने भएकाले यस विषयमा अध्ययन गरी Pilot project को रूपमा कार्यन्वयन गर्न उपयुक्त हुन्छ ।

७.५. प्रदेश सरकारको कार्य जिम्मेवारी अनुरूपको राजस्वको आधार कमजोर भएको र नेपाल सरकारले राजस्व हस्तान्तरण गर्न पर्ने अवस्था रहने हुँदा सवैधानिक प्रावधान भित्र रही प्रदेश स्थानीय तहलाई राजस्व बाँडफाँडमा मात्र आश्रीत नगराई मिल्दाजुल्दा राजस्व आधार हस्तान्तरण गर्न उपयुक्त हुने हुँदा यसको लागी समेत अध्ययन हुन जरुरी छ ।

७.८ सवैका लागि करदाता दर्ता नम्बर प्रदान गर्ने, करदातामैत्री कर प्रशासनमा जोड दिने जस्ता करदाता सेवाका विषयहरूमा पर्याप्त ध्यान दिइएता पनि कतिपय Enforcement का विषय ओभरलमा परेका छन । तसर्थ Taxpayers service and enforcement को Right Balance मा समेत ध्यान दिन जरुरी छ ।

७.९ कर प्रणाली सुधारमा बढ्दो सूचना प्रविधिको प्रयोगसंगै यसका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति विकास गर्न प्रणाली सुरक्षामा पर्याप्त ध्यान दिन जरुरी छ ।

सन्दर्भ सुचि

१. कानून किताव व्यवस्था समिति, “अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४”
२. गण्डकी प्रदेश सरकार, “प्रदेश वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७५”
३. गण्डकी प्रदेश सरकार, “कर तथा गैरकर राजस्व सम्बन्धी ऐन, २०७५”
४. अर्थ मन्त्रालय, “आर्थिक सर्वेक्षण, २०७५।७६”
५. आन्तरिक राजस्व विभाग “वार्षिक प्रतिवेदन, २०७४।७५”
६. कानूनी किताव व्यवस्था समिति, “नेपालको सविधान, (२०७२)”
7. Subedi Shanta Raj, “Performance of Value Added Tax in Nepal”, Kathmandu: 2017

अनुसूची १

नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहले लगाउन सक्ने कर तथा गैरकरको सूची

नेपाल सरकार	प्रदेश सरकार	स्थानीय सरकार
(क) कर १. भन्सार महसुल २. अन्तःशुल्क ३. मूल्य अभिवृद्धि कर ४. सस्थागत आयकर ५. व्यक्तिगत आयकर ६. पारिश्रमिक कर (ख) गैरकर १. राहदानी शुल्क २. भिसा शुल्क ३. पर्यटन दस्तुर ४. सेवा शुल्क दस्तुर ५. जुवा चिड्वा क्यासिनो ६. दण्ड जरिवाना	(क) कर १. घरजग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क २. सवारी साधन शुल्क ३. मनोरञ्जन कर ४. विज्ञापन कर ५. कृषिमा आयकर (ख) गैरकर १. सेवा शुल्क दस्तुर २. पर्यटन शुल्क ३. दण्ड जरिवाना	(क) कर १. सम्पत्ति कर २. घर बहाल कर ३. घर जग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क ४. सवारी साधन कर ५. भुमी कर ६. विज्ञापन कर ७. मनोरञ्जन कर ८. व्यावसाय कर (ख) गैरकर १. सेवा शुल्क दस्तुर २. पर्यटन शुल्क ३. दण्ड जरिवाना

श्रोत: अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४

राजस्व नीति, प्रक्षेपण, असूली र यथार्थता

वामदेव शर्मा अधिकारी *

१. विषय प्रवेश

सन् २०२२ भित्र अति कम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने तथा दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्दै सन् २०३० सम्म मध्यम आम्दानी भएको मुलुकको रूपमा स्तरोन्नति गर्ने लक्ष्य नेपालले लिएको छ। राष्ट्रिय विकासका लागि खर्चको आवश्यकता पूरा गर्न, संघीय वित्तीय प्रणालीलाई सबलीकरण गर्न, वैदेशिक सहायता माथिको निर्भरता कम गर्न आन्तरिक स्रोत परिचालनलाई जोड दिन र आन्तरिक स्रोतको महत्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको कर राजस्व परिचालनलाई दिगो बनाई वित्तीय संरचनालाई सुदृढ बनाउनेतर्फ राजस्व नीति केन्द्रित हुनुपर्दछ। “सम्बृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली” भन्ने अभियानको सफलताका लागि लगानी मैत्री कर प्रणाली तथा दिगो एवं अनुमान योग्य राजस्व परिचालन पद्धति आवश्यक पर्दछ।

२. राजस्व नीति

संघीय वित्त परिचालनको लागि लगानी मैत्री वातावरण, राष्ट्रिय उत्पादनमा वृद्धि तथा रोजगारीको सिर्जनाबाट दिगो आर्थिक विकासलाई टेवा पुग्ने गरी स्रोतको प्रक्षेपण गर्नु जरुरी छ। हालका वर्षका बजेटले लगानीमैत्री करनीतिको माध्यमबाट आर्थिक समृद्धिको जग बसाल्ने, भूकम्प र आपूर्ति असहजताबाट प्रभावित भएकालाई पुनर्जीवन दिने, राष्ट्रिय उत्पादन वृद्धि गरी परनिर्भरता घटाउँदै निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने, प्रक्रियागत सुधार गरी स्वेच्छिक कर परिपालना वृद्धि गर्ने, राजस्व परिचालनमा गैरकर राजस्वको योगदान बढाउने संघीय वित्त सबलीकरणको लागि करधारको संरक्षण र आर्थिक पारदर्शितामा जोड दिने लगायतका नीतिगत व्यवस्था राजस्व नीतिमा उल्लेख गरिएका छन्। कर कानून र प्रक्रियालाई सबलीकरण गरी स्वेच्छिक कर सहभागितामा सहजता र एकरूपता ल्याउन एकीकृत कर संहिता तयारी भएको, राजस्वसँग सम्बद्ध विद्युतीय सूचना प्रणालीलाई आन्तरिक राजस्व, भन्सार, सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान र राजस्व अनुसन्धान विभागलगायत अन्य सरोकारवाला निकायबीच आवद्धता, राजस्वछुट सम्बन्धी निर्णयमा एकरूपता र पारदर्शिता कायम गर्न राजस्वछुट सम्बन्धी कार्य सञ्चालन कार्यविधि तय भएको, गैरकरका दरमा सेवाको मूल्य तथा समय सान्दर्भिकता कायम गर्ने उद्देश्यले गैरकर राजस्वका दरहरू परिमार्जन गर्न गैरकर सङ्कलन गर्ने निकायहरूसँग समन्वय गरी प्राप्त हुने प्रस्तावमा सहमति, न्यून विजकीकरण भएका वस्तुहरू खरिद गर्ने कार्यको लागि बजेट व्यवस्था, अन्तर निकाय र अन्तरदेशीय सूचना आदान-प्रदान, दोहोरो कर मुक्तिको सम्झौता, बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको विस्तारसँगै विद्युतीय व्यापार, मूल्य हस्तान्तरण, आयको खण्डीकरण, करधार क्षेत्रलगायतका विषयले अन्तर्राष्ट्रिय कर र करारोपणमा देखिएका जटिलता लाई क्रमशः सम्बोधन गर्न तर्फ सरकार लागि परेकोछ। सरकारले सम्पादन गर्नुपर्ने विकास निर्माण, सामाजिक सेवाको अतिरिक्त बढ्दो तलब भत्ता, निवृत्तिभरण लगायतको चालू खर्चको आकार बढ्दै गएको र सोको लागि आवश्यक पर्ने स्रोत भनेकै राजस्वको दायरा बढाई समानान्तर रूपमा परिचालन गर्ने आन्तरिक स्रोत कर राजस्व नै हो। तसर्थ, यो अवस्थामा तर्जुमा हुने राजस्व नीति एवं कार्यान्वयनमा विशेष ध्यान जानु आजको आवश्यकता रहेकोछ।

कर प्रणालीमा संरचनात्मक परिवर्तनका साथै आयातमा निर्भर कर प्रणालीलाई क्रमशः आन्तरिक आर्थिक क्रियाकलापमा आधारित दिगो कर प्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै जाने, वैज्ञानिक, अनुमानयोग्य र पारदर्शी राजस्व प्रणालीको विकास, निजी लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गरी उत्पादनमूलक उद्योग तथा व्यवसाय प्रवर्द्धन र औद्योगिक संरक्षण प्रदान गर्ने, सबै आर्थिक कृयाकलापलाई करको दायरामा ल्याउने, कर छली तथा

* नायव महालेखा परीक्षक, महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय

चुहावट नियन्त्रण गर्न करार्धार फराकिलो बनाउने र दक्ष, व्यावसायिक, स्वच्छ, सुदृढ एवं करदातामैत्री कर प्रशासनको विकास गर्ने तथा कर परिपालनाका प्रक्रियाहरू सरलीकरण गर्दै सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई बढाई सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा चालुपर्ने कदमको गति भने अबै बढाउन जरुरी देखिएको छ ।

३. राजस्व प्रक्षेपण, लक्ष्य र असुली

राजस्व परामर्श समितिको प्रतिवेदन, आर्थिक सर्वेक्षण तथा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको प्रतिवेदनअनुसार विगत ५ वर्षको कूल गार्हस्थ्य उत्पादन तथा राजस्व वृद्धि देहायबमोजिम छ -

(रकम रु.करोड)

आर्थिक वर्ष	स्थिर मूल्य आर्थिक वृद्धि दर	कूल गार्हस्थ्य उत्पादन	वृद्धि प्रतिशत	राजस्व असुली रकम	वृद्धि प्रतिशत
२०७०/७१	५।७२	१७५.८७३	१२।१७	३५.६८४	२०।२९
२०७१/७२	२।९७	१८९.९०८	८।०२	४०.५८४	१३।७३
२०७२/७३	०।०१	१९९.३५६	४।९५	४८.५२४	१९।५६
२०७३/७४	६।९४	२३३.९४८	१७।३६	६१.२५३	२६।२३
२०७४/७५	६।७०	२६१.२१०	११।६७	७३.२२२	१९।५४
२०७५/७६	७।०१	२९३.२७४	१२।२५	८५.९६०	१७।३९

राजस्व अनुमानलाई यथार्थपरक बनाउन प्रभावकारी कर दरको तरिका, कर लचकता, समष्टिगत आर्थिक ढाँचा, प्रवृत्ति विश्लेषण लगायतका अर्थशास्त्रीय औजार अपनाउन आवश्यक मानिन्छ । राजस्व प्रक्षेपण गर्दा यी पक्षहरूको सुक्ष्म विश्लेषण पश्चात् प्राप्त आँकडामा आधारित भई राजस्व लक्ष्य निर्धारण गर्ने पररिपाटीको विकास हुन अबै बाँकी रहेको छ । कूल गार्हस्थ्य उत्पादन र राजस्व सङ्कलनको आँकडाले कूल गार्हस्थ्य उत्पादन र राजस्व बीच सह-सम्बन्ध स्थापित नभएकोले यर्थात गार्हस्थ्य उत्पादन तथा सम्भाव्य राजस्व संकलन बिच विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन हुन जरुरी छ ।

४. कूल गार्हस्थ्य उत्पादन र राजस्व सङ्कलन अनुपात

राजस्व प्रक्षेपणको आधार कूल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग प्रत्यक्ष स्थापित गर्ने गरिएको छ । विश्वका विकसित देशले कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको २० प्रतिशतको हाराहारीमा राजस्व सङ्कलन गर्दा आन्तरिक स्रोतको आधार मजबुत बनाएका छन् । नेपालको परिवेशमा राजस्व सङ्कलन कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको २४ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ ।

देश	कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा राजस्व असुली		
	समयावधि/वर्ष		
अष्ट्रेलिया	२८।१	२७।८	२७।९
कोरिया	२६।९	२६।२	२५।५
स्वीजरल्याण्ड	२८।५	२७।८	२७।६
टर्की	२४।९	२५।३	२५।१
यु.एस.ए.	२७।१	२५।९	२६।१
आयरल्याण्ड	२२।८	२३।३	२३।१
नेपाल	२५।४	२४।३	२३।१

यी माथिका तथ्याङ्कले विकसित मुलुककै हाराहारीमा कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा करिव २५ प्रतिशत राजस्व प्रक्षेपण गरी असूल गरेको देखिएता पनि नेपालमा संकलित राजस्वले मुलुकी प्रशासन सञ्चालन गर्ने खर्च समेत जुटाउन नसकेको हुँदा नेपालले कूला गार्हस्थ्य उत्पादनमा सबै कारोवार समेट्न नसकेको पुष्टि हुन आउँछ । कूल गार्हस्थ्य उत्पादनलाई यर्थायतामा आधारित बनाउन नसकेको अवस्थामा सोही तथ्याङ्कको एक चौथाईका दरले राजस्व प्रक्षेपण गरेको तथ्याङ्कका सम्बन्धमा थप विश्लेषण हुनु जरुरी छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघीय लेखा पद्धतिले तयार गरेको म्यानुअल अनुसार राष्ट्रिय लेखा तर्जुमा गर्दा सो म्यानुअलमा २१ सूचकाङ्कको आधारमा राष्ट्रिय लेखाको गणना गर्ने व्यवस्था गरेको छ । उक्त म्यानुअल सन् २००८ मा परिमार्जन भइसकेकोमा नेपालले १९९३ को म्यानुअललाई नै आधार लिएको कारणले कूल गार्हस्थ्य

उत्पादनले समेटेका सबै तथ्याङ्कले पूर्णता पाएका छैनन् । उल्लिखित कूल गार्हस्थ्य उत्पादन, राष्ट्रिय आय गणना गर्ने सूचकाङ्क प्रत्येक वर्ष अद्यावधिक गर्नुपर्ने, सो सम्भव नभएमा ५ वर्षको अन्तरालमा अद्यावधिक गरी मिलान गर्नुपर्ने हुन्छ । “यस्ता तथ्याङ्कको आधार १० वर्षसम्म पनि अद्यावधिक नभएमा ती तथ्याङ्कको आधारमा गणना गरिएको सूचनाको यथार्थता राष्ट्रसंघले स्वीकार नगर्ने अवस्था हुन्छ” । नेपालले २०००।२००१ लाई बेन्चमार्किङको आधार लिएको छ । १८ वर्ष अगाडिका तथ्याङ्कलाई विश्व परिवेशमा स्वीकार नगरिने पक्ष एकातर्फ छ भने अर्कोतर्फ २०००।२००१ को कूल गार्हस्थ्य उत्पादन गणना गर्ने सूचकाङ्कहरू परिवर्तन भई नयाँ वस्तु तथा सेवाले अर्थतन्त्रमा स्थान लिइसकेको अवस्थामा आधार वर्षलाई अद्यावधिक नगरी साविकको आधारबाट गरिएको गणनाले यथार्थ गार्हस्थ्य उत्पादन देखाउँदैन । उदाहरणार्थ सपटवेयर व्यवसाय, उपभोक्ता समितिबाट हुने कारोबार, वित्तीय सहकारी संस्थाको कारोबार, शिक्षा क्षेत्रका परामर्शदात्री संस्थाको कारोबार, म्यानपावर कम्पनीका कारोबार जस्ता विषयले अर्थतन्त्रमा पुर्‍याएको योगदान राष्ट्रिय लेखाप्रणालीको दायरामा आउन सकेको छैन जसले गर्दा कूल गार्हस्थ्य उत्पादन न्यून भएकोले उल्लिखित राजस्व सङ्कलनको प्रतिशत र वृद्धिमा समेत फरकपना आउने अवस्था छ ।

५. अनौपचारिक अर्थतन्त्र

सीमाक्षेत्रको खुल्ला बजार, भन्सार नाका तथा बजारमा भएको न्यून बिजकीकरण, अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट बैकिङ प्रणाली बाहिरबाट आउने विप्रेषण लगायतका कारोबारलाई मुलुकले निश्चित मापदण्ड तर्जुमा गरी राष्ट्रिय लेखामा समावेश गर्न नसकेको अवस्था छ । विभिन्न अध्ययनले नेपालको अनौपचारिक अर्थतन्त्र एक तिहाइ भन्दा बढी देखाएको सन्दर्भमा कूल गार्हस्थ्य उत्पादनले सबै कारोबारलाई समेटेको छैन । तसर्थ, यस्ता अनौपचारिक अर्थतन्त्रको कारोबारको समेत अध्ययन गरेर क्रमशः तिनीहरूलाई औपचारिक दायरामा ल्याउने रणनीति अवलम्बन गरी राजस्व प्रक्षेपण एवं लक्ष्य निर्धारण अद्यावधिक तथ्याङ्कको आधारमा प्रक्षेपण गर्ने कार्य ढिला भइसकेको छ । अनौपचारिक अर्थतन्त्र विश्वका सबै मुलुकमा रहेको भएता पनि यसको लेभलले मूलुकको आर्थिक अवस्था र राजस्व संकलनमा असर पुर्‍याउदछ । अनौपचारिक अर्थतन्त्र बढी भएका मुलुकमा सुशासन, पारदर्शिता र आर्थिक अनुशासन र श्रोत संकलनमा समेत अस्थिरता आई विकासका गतिविधिमा नै सुस्तता आएको र अनौपचारिक अर्थतन्त्रको प्रतिशत कम भएका मुलुकमा श्रोत साधनको प्राप्ति परिचालनबाट विकशित अवस्थामा पुगी अन्तर्राष्ट्रिय सहायतामा समेत अग्र स्थानमा रहेको देखिन्छ । अनौपचारिक अर्थतन्त्रको अवस्थाका केही उदाहरण निम्न छन् -

देश	अनौपचारिक अर्थतन्त्र	देश	अनौपचारिक अर्थतन्त्र
बोलिभिया	६२।३	स्वीजरल्याण्ड	७।२
जिम्बावे	६०।६	अष्ट्रिया	८।९
घाना	६०।०	कतार	१५।९३
नाइजेरिया	५४।७	साउदी अरबिया	१६।५६
नेपाल	४९	कोरिया	१९।८

यस्तो अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई Hidden, Shadow, Black, Cash अर्थात Informal Economy को रूपमा लिइएको छ । यो अवस्था Global Average को रूपमा ३१.९ रहेको छ । यस प्रकारको अनौपचारिक अर्थतन्त्रले राजस्व प्रक्षेपण, अनुमान र असुलीमा प्रभाव पार्ने भएकोले यस्ता पक्षको कारोबारलाई राजस्वको दायरामा ल्याउने तर्फ नीति निर्माण एवं कार्यान्वयन दुवै तहमा ध्यान दिनु पर्दछ ।

६. राजस्व असुली

नेपाल सरकारले विगत ३ वर्षको राजस्व लक्ष्य र असुली भएको राजस्वको स्थिति देहाय अनुसार रहेको देखिन्छः

(रु. लाखमा)

विवरण	२०७३।०७४		२०७४।०७५		२०७५।०७६	
	लक्ष्य	असुली	लक्ष्य	असुली	लक्ष्य	असुली
आयकर	१४१६०३४	१४४८४३१	१६७१९८६	१५९८७८६	२१८०२५३	१९४४२०६
मूल्य अ. कर	१६४७२०४	१६०३१६५	२१५९६८७	२०६८०९०	२८४६९१०	२४१६६०२
अन्तःशुल्क	८०९४२६	८४६७८३	१०२८८१३	१०२५७९०	१३४९५७१	१२१८५३५
भसार महसुल	९७३८८८	१२०३२७१	११३१८४०	१३७७८४७	१५४८३८४	१३७००६८
अन्य	१८८१४७७	१०२७६५१	१०६६८०९	१२५१७६३	१५३०४६२	१६४६५७७
जम्मा	६७२८०२९	६१२९३०१	७०५९१३५	७३२२२७६	९४५५५८०	८५९५९८८

विगत वर्षको असुलीको तुलनामा राजस्व असुलीको अंकमा बढोत्तरी आएतापनि २०७५।०७६ मा लक्ष्यको तुलनामा ९१ प्रतिशत मात्र राजस्व संकलन भएकोछ । देशको आर्थिक कारोबार स्वचालित रूपमा सञ्चालन भइ रहेको अवस्थामा राजस्वको लक्ष्य पूरा हुने अवस्था नदेखिएकोले मध्यावधि मूल्याङ्कनबाट लक्ष्य घटाई २०७५।०७६ मा रु ८,६०,००,००,२३ हजार कायम गर्दा अर्थतन्त्रको अवस्था बारे विश्लेषण भएको छैन । आर्थिक आधारको मेरुदण्डको रूपमा रहेको आयकर र मूल्य अभिवृद्धि कर लक्ष्यको तुलनामा करिब ९० प्रतिशतमात्र असुली भएको छ । राजस्व लेखाप्रणाली नगदमा आधारित भएकोले करदाताले अग्रिम रूपमा दाखिला गरेको आयकरलाई सो वर्षको राजस्व मान्ने गरिन्छ । साथै, करदाताले मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ वस्तु तथा सेवा वास्तविक रूपमा उपभोग नहुँदासम्म उद्योग व्यवसाय गर्ने करदाताले बुझाएको मूल्य अभिवृद्धि कर सरकारसँग लिनुपर्ने (क्रेडिट) को रूपमा उल्लेख गर्ने भए पनि त्यस्तो रकमलाई राजस्वमा नै देखाउने गरिन्छ । मूल्य अभिवृद्धि कर क्रेडिट २०७५।०७६ को अन्त्यमा रु.३५ अर्ब ७१ करोड रहेको छ । जुन यथार्थमा आर्जन भइसकेको राजस्व नभै दायित्वमात्र हो । सरकारले अग्रिम रूपमा प्राप्त भएका यस्ता रकमलाई दायित्वमा देखाउने नगर्दा राज्यको यथार्थ हिसाब देखिदैन ।

मूल्य अभिवृद्धि करलाई आन्तरिक स्रोतको मेरुदण्डको रूपमा लिने नीति भए पनि कार्यान्वयन अवस्था विश्लेषण गर्दा दुई तिहाई अंश आयातमा आधारित छ । आन्तरिक रूपमा सङ्कलन गर्ने मूल्य अभिवृद्धि करको हिस्सा र यसको प्रभाव देखिने गरी राजस्व प्रक्षेपण एवं असुली हुन सकेको छैन । विश्वमा विकसित उदारीकरण तथा व्यापार सहजीकरण नीतिले वैदेशिक व्यापारमा आधारित कर घटाउँदै गए पनि हाम्रो मुलुकका लागि यसको योगदान घटाउन सकिएको छैन । विश्व भन्सार संगठनले तर्जुमा गरेको हार्मोनाइज्ड कोड, सो कोडअनुसार लिने महसुल दरमा विभिन्न द्रष्टव्य र पटके निर्णय गरी कर छुट दिने परिपाटीमा अबैध सुधार हुन बाँकी छ । यसको असर राजस्व प्रक्षेपण र असुली दुवैमा परेको छ । न्यून बीजकीकरण भएका वस्तुहरू खरिद गर्ने कार्यको लागि बजेट व्यवस्था गरिए तापनि खरिदको कार्य हुनसकेको छैन ।

७. मूल्य अभिवृद्धि करमा कर अन्तर

माल वस्तुको भन्सार महसुल असुली यथार्थ कारोबारमा आधारित बनाउन र बजारमा विक्री वितरण हुने सामग्रीको यथार्थ बीजक जारी गरी व्यवसाय गर्न निजी क्षेत्रलाई उत्प्रेरित हुने वातावरण तयार गरेर राजस्व प्रशासनले जोखिममा आधारित अनुगमन प्रणाली पूर्ण रूपले कार्यान्वयन , कर परिपालना अभिवृद्धि गरी राजस्व सङ्कलनका सबै क्षेत्रमा स्वयं कर प्रणाली लागू गरी तथ्याङ्कमा आधारित राजस्व प्रक्षेपण प्रणालीबाट राजस्व असुलीमा प्रभावकारिता ल्याउन र तसर्थ राजस्व प्रक्षेपण गर्दा विगतका राजस्व असुलीको आधारमा निश्चित बढोत्तरी गर्ने प्रक्रियामा सुधार गरी समष्टिगत आर्थिक परिसूचकहरू कूल गार्हस्थ्य उत्पादन, उपयोग, राष्ट्रिय आय, अर्थतन्त्रका नवीन अवधारणाको विकासबाट कर अन्तरलाई घटाउन कर छुटको दायरा घटाई केही सम्बोधन गरेको छ । तर पनि दायरा विस्तार र कर परिपालनामा उल्लेख्य सुधार नहुँदा कर सहभागिताको

अन्तर उपर अभै सुधार हुन सकेको छैन । कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको आधार वर्ष समसामयिक बनाउन नसकी सन् २००० को तथ्याङ्कलाई आधार लिनु परेकोले नवीनतम व्यावसायिक एवं उपभोग्य कार्यहरू कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको दायरामा नआएकोले यसबाट राष्ट्रिय लेखाका सबै चरणहरू समेट्न बाँकी रहेको छ ।

माल वस्तुको भन्सार महसुल असुली यथार्थ कारोबारमा आधारित बनाउन र बजारमा बिक्री वितरण हुने सामग्रीको मुलुक संघीय शासन प्रणालीमा रूपान्तरण भएपछि प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट नागरिकलाई पुर्‍याउनुपर्ने सेवा प्रवाहको स्तर बढाउन ठूलो स्रोत खर्च गर्नु परेको परिवेशमा राजस्व प्रक्षेपण र असुलीलाई अभै प्रभावकारी बनाउनुपर्ने अवस्था विद्यमान छ । तसर्थ, राजस्व प्रक्षेपण गर्दा विगतका राजस्व असुलीको आधारमा निश्चित बढोत्तरी गर्ने प्रक्रियामा सुधार गरी समष्टिगत आर्थिक परिसूचकहरू कूल गार्हस्थ्य उत्पादन, उपयोग, राष्ट्रिय आय, अर्थतन्त्रका नवीन छट क्षेत्रहरू, मुद्रा स्फीति र सरकारको कर नीतिलाई समेत आधार लिनुपर्दछ । संघको अतिरिक्त प्रदेश र स्थानीय तहबाट गरिने राजस्व प्रक्षेपणलाई समेत यथार्थतामा आधारित बनाउन निश्चित आधार तय हुने गरी राजस्व नीति र राजस्व प्रशासनको दक्षतामा सुधार गर्नुपर्दछ ।

८. खर्च संरचना

मध्यकालीन खर्च संरचना (२०७५/७६-२०७७/७८) ले आउँदो तीन वर्षमा हुने कूल खर्च रु. ४७ खर्ब ५७ अर्ब ४६ करोड १७ लाखमध्ये राजस्वबाट ६४.६ प्रतिशत अर्थात् रु. ३० खर्ब ७३ अर्ब २१ करोड ८० लाख परिचालन गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यसमा संघीय विभाज्य कोषबाट प्रदेश र स्थानीय तहमा बाँडफाँट हुने राजस्व तथा प्रदेश र स्थानीय तहका अधिकार क्षेत्रभित्र परिचालन हुने राजस्व रकम भने समावेश छैन । त्यो अनुपातसमेत जोड्ने हो भने आन्तरिक राजस्वको योगदान अझ बढी हुन आउँछ । भर्खर स्वीकृत भएको आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तिय उतरदायित्व ऐन, २०७६ मा मध्यकालीन खर्च संरचनालाई प्रभावकारी बनाउन आगामी तीन वर्षको राजस्व र खर्चको विवरण प्रक्षेपण गरी पेश गर्ने व्यवस्थामा प्रभावकारिता ल्याउन खोजिएको छ । मुलुक संघीय शासन प्रणालीमा रूपान्तरण भएपछि प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट नागरिकलाई पुर्‍याउनुपर्ने सेवा प्रवाहको स्तर बढाउन ठूलो स्रोत खर्च गर्नु परेको परिवेशमा गैरकर राजस्वमा पुनरावलोकन गरी राजस्व प्रक्षेपण र असुली प्रभावकारी हुन नसकेको अवस्था विद्यमान छ ।

कर प्रणालीका सिद्धान्तको नाम जे भए पनि वा संख्यात्मक रूपमा जति भए पनि तिनको मुख्य ध्येय भनेको नै कर संकलन तथा कर सहभागिता लागत कम गर्ने, कर प्रशासनको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा आन्तरिक स्रोतको हिस्सा महत्वपूर्ण बनाउने नै हो ।

९. पूर्वाधारहरू निर्माणको स्रोत

राजस्वको परिचालन चालु प्रकृतिका खर्चको सिमामा मात्र सीमित नराखी पूर्वाधारहरू निर्माणमा परिचालन गर्ने कार्यको थालनी विकशित राष्ट्रहरूले गरिसकेका छन् । पूर्वाधार निर्माणको क्रममा राजस्व संकलनको अतिरिक्त ऋण लिएका हुन्छन् । निर्मित पूर्वाधारको कार्य सम्पन्न भएपछि मर्मत सुधारको लागि मात्र आन्तरिक श्रोतको परिचालन हुने भएकोले कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनको तुलनामा कूल ऋणको प्रतिशतले खासै महत्व राख्दैन । तर नेपाल लगायतका विकासोन्मुख मुलुकको लागि पूर्वाधार लगायतमा प्रयाप्त विकास नभई सकेको अवस्थामा पनि कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनको तुलनामा ऋण कम भइरहेको भनी यथास्थितिमा रहन नहुने निम्न तथ्याङ्कले देखाउँछ -

देश	कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनसँग ऋण प्रतिशत	देश	कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनसँग ऋण प्रतिशत
संयुक्त राज्य अमेरिका	७६।५	लिविया	७।४
बेलायत	८९।३	अफगानिस्थान	८।३
क्यानडा	९९।४	रसिया	१०
सिङ्गापूर	११२	चाइना	१६।१
घाना	७८।१	नेपाल	२७

मुलुकको सर्वोपरी विकासको आन्तरिक स्रोतको अधिकतम परिचालनको अतिरिक्त विश्वमा विकसित उदारीकरण तथा व्यापार सहजीकरण नीतिले वैदेशिक व्यापारमा आधारित कर घटाउँदै आत्मनिर्भर हुनु समयको माग भए पनि हाम्रो मुलुकका लागि यसको योगदान घटाउन सकिएको छैन । पूर्वाधारहरू निर्माणको दीर्घकालीन सोचबाट देशलाई अधि लगानीमैत्री करनीतिको माध्यमबाट आर्थिक समृद्धिको जग बसाल्ने विकल्पको रूपमा राजस्व परिचालन मात्र एक आधार हो । मुलुकले लिएको ऋण कूल ग्राहस्थ उत्पादनको सीमा भित्र रहेको छ भनी ढुक्क हुने अवस्था छैन ।

१०. निष्कर्ष

उद्योगी र व्यापारी मात्र करदाता हुन् भन्ने विद्यमान आम बुझाइलाई परिवर्तन गरी आय आर्जन गर्ने सबै नागरिक करदाता हुन् भन्ने मनोभावना जागृत गराई **“गौरवका साथ तिरौं कर, समृद्ध राष्ट्र हाम्रो रहर्”** धारणालाई आम नागरिक र करदातामा सचेतना गराउन अबै पनि सोचेअनुरूप सफलता प्राप्त गर्न नसकिएकोले करको दायरामा नआउनेलाई दायरामा ल्याउन करदाता शिक्षा, सूचना तथा सञ्चारका कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने, आयातमुखी राजस्व संरचनामा परिवर्तन गरी उत्पादनमुखी बनाउनका लागि नयाँ क्षेत्र तथा करका थप सम्भावना खोज्ने जिम्मेवारी कर प्रशासनको रहेको आधारभूत मान्यताका साथ अधि बढ्दै जानु जरुरी छ । राजस्व संकलन गर्ने निकाय विच अन्तर समन्वय र सूचना आदान प्रदानको कार्य प्रभावकारी बनाउने, ठूला कर निर्धारणका विषय प्रचलित कानूनी प्रकृयाको पालनाबाट पूनरावेदन नगरी सिधै अदालती प्रक्रियाको बाटो अवलम्बन गर्ने प्रवृत्तिमा निरुत्साहन गर्ने राजस्व अनुसन्धान विभाग/सम्पति शुद्धिकरण विभागबाट अनुसन्धान भई राजस्व चुहावट भएकोमा शुल्क तथा जरिवानाको हद बढी हुनु यी निकायबाट कारवाही भोगेका करदाताले एउटा गल्ती पछि **correction** गरेर व्यावसाय गर्न नसक्ने अवस्थाको अन्त्य गर्ने, राजस्व अनुसन्धान विभाग र आन्तरिक राजस्व विभाग विच समन्वय र सूचनाको आदान प्रदान नहुँदा राजस्व अनुसन्धान विभागको अनुसन्धानको दायरामा परेका करदातासँग कारोवार गर्ने अन्य करदाताको कारोवार अनुसन्धानको दायराबाट तत्काल छुटकरा नपाउने संयत्रको विकास, असल नियत राखी काम गर्न भन्दा पनि नफसिने नीति अंगीकार गरी करदाताको कारोवार छानविन/अनुसन्धानमा संलग्न जनशक्तिको मनोभावनामा न्यूनीकरण, करदाताहरूमा समेत अनुसन्धान वा करपरीक्षणको दायरामा परेपछि थप कर निर्धारण र शुल्क थप भई हाल्छ भन्ने मनोविज्ञान साथ करदाखिला गर्ने भएकोले स्वयंकर निर्धारण गर्दा आय र खर्चका आइटममा नियोजन गरेर कम कर तिर्ने प्रवृत्तिमा भएको बढोत्तरीलाई नियन्त्रण गर्ने राजस्व परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउन काराधारका नयाँ क्षेत्र (विद्युतीय कारोवार, व्यापार, स्थायी संस्थापनको कारोवार) जस्ता विषयमा राजस्व प्रशासनको पहुँच विस्तार गर्ने र कर तिर्ने नियमित करदाताको लागि सम्मान, सहूलियत प्रदान गरेर अटेरी उपर दण्ड सजाय समेतको व्यवस्थागरी प्रदर्शन प्रभावबाट कर उठाउनु पर्दछ । जसले राजस्व नीति, प्रक्षेपण असूली र यथार्थता मा सामञ्जस्यता ल्याउँछ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- अर्थ मन्त्रालय र आन्तरिक राजस्व विभागका विभिन्न प्रकाशनहरू
- महालेखा परीक्षकको चवन्नौं र पचपन्नौं वार्षिक प्रतिवेदन
- OECD Revenue Statistics Report ,2018
- National Account of UN
- Publication of Department of statistics, nepal

सुशासन: हाम्रो लक्ष र अवरोध

अच्युतमणि नेउपाने *

१. परिचय

सुशासन, उत्तम किसिमको शासन वा राज्य व्यवस्था। राज्य संयन्त्रहरूको कार्य र प्रकृया। यो सक्षम, निष्पक्ष, उत्पादनशिल, मितव्ययी, छरितो, जनमुखी र उत्तरदायी प्रशासन हो। राज्य संचालनका धेरै अंगहरू सुशासन कायम गर्न संलग्न हुन्छन्। सरकार भनेको यसको महत्वपूर्ण एक अंग हो। सरकारसँगै बजार वा निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, प्रविधि, संचार, कानून, राजनीतिक दल, दात्री संस्था आदि सबै सुशासनका लागि पात्रहरू हुन्। राज्यका कृयाकलाप व्यवस्थित गर्न राजनीतिक, आर्थिक र प्रशासनिक संस्था वा अधिकारीको उचित प्रयोग सुशासन हो।

यो निर्णय गर्ने प्रकृया र निर्णय कसरी कार्यान्वयन हुन्छ वा हुँदैन भन्ने प्रकृत्यासँग सम्बन्धित छ। सुशासनले कानूनको शासन छ भन्ने कुरा निश्चित गर्छ। गैर कानूनी तथा अनियमित कार्यलाई नियन्त्रण गर्दै शान्तिपूर्ण राज्य व्यवस्था स्थापित गर्छ। सुशासनले प्राकृतिक श्रोत साधन, सामाजिक, सांस्कृतिक महत्वको संरक्षणमा जोड दिन्छ। आर्थिक तथा मानविय पक्षका साथै विकासमा राज्यको संलग्नता र निजी क्षेत्रको संलग्नतालाई प्रोत्साहित गर्छ र बिना झन्झट, सहज, सरल र सुलभ सेवा सुविधा प्रवाह गर्ने कुरा निश्चित गर्छ।

समग्रमा, जनकेन्द्रित शासन व्यवस्था। राज्य, निजी क्षेत्र र नागरिक समाज लगायतको नीति निर्माण देखि कार्यान्वयन पछिसम्मको समन्वय, सहकार्य र योगदान सुशासन हो। यो बिना राष्ट्रको समुन्नति र प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यता वा त्यसको फल जनताले पाउन सक्दैनन्। जनसहभागितामुलक शासन व्यवस्थाको माध्यमबाट जवाफदेही र पारदर्शी शासनको प्रत्याभूति सुशासन हो। सुशासन त्यहाँ हुन्छ, जहाँ राज्यका कानून, मूल्य मान्यता अनि कार्य - व्यवस्थित, दिगो, नियमित, जिम्मेवार र पारदर्शी हुन्छन्। यसमा परिणाम खोजिन्छ, हुन्छ। देशको आर्थिक अवस्था, राजनीतिक अवस्था र प्रशासनिक कार्यबाट राज्यका सबै तहमा भएको अधिकार, व्यवस्था र सन्तुष्टिका आधारमा सुशासनको अवस्था कस्तो छ अनि त्यहाँ सुशासन छ कि छैन भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ।

२. सुशासनका आयाम

सुशासनलाई हेर्दा र परिभाषा गर्दा विभिन्न दृष्टिकोणबाट हेर्ने गरिन्छ:

क) प्रशासकीय आयाम

जनमुखी, जवाफदेही, पारदर्शी, समावेशी तथा जनसहभागितामुलक सार्वजनिक प्रशासनको माध्यमबाट सार्वजनिक सेवा छिटो, छरितो तथा कम खर्चिलो ढङ्गबाट प्रवाहित गरी प्रशासन

* सह-न्यायाधिवक्ता, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग

संयन्त्रलाई सेवा प्रदायक संयन्त्रको रूपमा रूपान्तरणको माध्यमबाट मुलुकमा असल शासनको प्रत्याभूति दिनु सुशासनको प्रशासकीय आयाम हो ।

ख) सामाजिक आयाम

समाजमा रहेको विभेदको अन्त्य गरी समावेशी र सहभागितामुलक सामाजिक व्यवस्थाको स्थापना गर्ने, सामाजिक उत्तरदायित्वको विकास गर्ने, साझा स्वार्थको पहिचान गर्दै सामाजिक पुँजीको निर्माण गरी त्यसको प्रयोगलाई बृहत्तर सामाजिक कल्याणका क्षेत्रमा केन्द्रित गरी शोषण रहित समाजको निर्माण गर्ने र समतामुलक समाजको निर्माण एवं सामाजिक न्यायको सुनिश्चितता प्रदान गर्नु सुशासनको सामाजिक आयाम हो ।

ग) राजनीतिक आयाम

राज्य संयन्त्रको हरेक तहमा सबै वर्ग, क्षेत्र, लिंग र समुदायको समान र अर्थपूर्ण सहभागिता, विधिको शासन, मानव अधिकारको सम्मान र सम्बर्द्धन, स्वतन्त्र र निष्पक्ष आवधिक निर्वाचनको व्यवस्था, स्वतन्त्र र सक्षम न्यायापालिकाको स्थापना, नीति तथा निर्णय निर्माणमा सहभागिता र साझेदारी, विकेन्द्रित शासन व्यवस्था, लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताको सुनिश्चितता, सामाजिक न्याय, समावेशी र सहभागितामुलक शासन पद्धति आदि विषयहरू सुशासनको राजनीतिक आयामले समेट्ने विषय हुन् ।

घ) आर्थिक आयाम

राज्यशक्तिको प्रयोग देशमा उपलब्ध आर्थिक तथा सामाजिक स्रोत साधनको प्रभावकारी व्यवस्थापनको माध्यमबाट विकास गरिनु पर्दछ । देशमा उपलब्ध आर्थिक स्रोत साधनको परिचालनमा मितव्ययिता, प्रभावकारिता, कार्यक्षमता र औचित्यता स्थापित गर्दै रोजगारीको अवसर सिर्जना गरी गरिबी निवारण गर्ने र आर्थिक अनुशासन कायम गर्ने दिशामा आर्थिक स्रोत र साधनको न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाई भ्रष्टाचार हुन नपाउने अवस्थाको सुनिश्चितता कायम गरी आर्थिक सुशासन स्थापना गर्ने विषय सुशासनको आर्थिक आयामले समेट्ने विषय हुन् ।

ङ) नैतिक आयाम

पेशागत निष्ठा, इमान्दारिता, नैतिकता, आचरणगत शुद्धता, सदाचारी र स्वच्छता जस्ता विषयहरू सुशासनको नैतिक आयामले समेट्ने विषय हुन् ।

च) वातावरणीय आयाम

वातावरण प्रतिको इमान्दारिता, वातावरण संरक्षण र सम्बर्द्धन, दिगो विकास, वातावरणमैत्री विकास, प्राकृतिक स्रोत साधनको उचित परिचालन जस्ता विषयहरू सुशासनको वातावरणीय आयामले समेट्ने विषय हुन् ।

३. सुशासनका विशेषता

- क) हरेक संस्थाले उत्तरदायित्व बहन गर्छ, जवाफदेही बन्छ।
- ख) निर्णय र काम कारवाहीमा पारदर्शी क्रियाकलाप अपनाइन्छ।
- ग) निर्णय र काम कारवाहीमा जनतासमेतको सक्रिय सहभागिता रहन्छ।
- घ) कानूनको शासनको पालना सबैले र सबैका लागि हुन्छ।
- ङ) दक्ष र प्रभावकारी शासन व्यवस्था हुन्छ।
- च) जनताको आवश्यकता र चाहना प्रति जिम्मेवार हुन्छ।
- छ) समन्याय र समावेशितामा जोड दिइन्छ।

सुशासनका उल्लिखित विशेषताबाट थाहा पाउन सकिन्छ, सुशासन राष्ट्रको समृद्धिको सूचक हो। जुन देशमा सुशासनको अवस्था राम्रो छ, त्यस देशको विकासको स्तर सबल रहेको पाइन्छ। राज्य व्यवस्थाप्रति जनविश्वास कायम रहेको हुन्छ।

४. सुशासनका सबै पक्षले मूख्यतया चार कुरालाई सम्बोधन गर्छ:

- क) जो उत्तरदायी छ, उसको उत्तरदायित्व बहन गर्ने कुरा, जिम्मेवारी र भूमिका स्पष्ट परिभाषित छ।
- ख) निकाय र अधिकारी स्पष्ट र दृढ छ।
- ग) निर्णय प्रकृया प्रचलित र वास्तविक छ।
- घ) यसबाट राष्ट्र सबल र समुन्नत बन्दैछ।

सुशासनले राज्यमा धेरै सकारात्मक परिणामहरूलाई निर्देशित गरेको हुन्छ। सुशासन नियमहरूको संग्रह होइन, नत कृयाकलापहरूको नै। यो प्रकृया हो। सुशासनको प्रकृया नियन्त्रणमा आधारित हुँदैन, बरु समन्वयमा हुन्छ। यसमा सार्वजनिक र निजी क्षेत्रको संलग्नता हुन्छ। सुशासन औपचारिक संस्था होइन तर निरन्तरको अन्तरक्रिया हो। यसको उद्देश्य अधिकतम सार्वजनिक हितका लागि हो। यो राज्य, सरकार र प्रणालीको अवधारणासँग सम्बन्धित छ। यसबाट राजनीतिक वैधता प्राप्त हुन्छ। सरकारसँगै बजार र नागरिक समाज आपसमा हातेमालो गर्ने अवधारणासँग यो सम्बन्धित छ।

५. सुशासनको सूचक

- क) जनताको आवाजको सम्मान।
- ख) उत्तरदायी र जिम्मेवार सरकार।
- ग) राजनीतिक स्थिरता।
- घ) अपराध नियन्त्रण।
- ङ) सरकारको प्रभावकरिता।
- च) कानूनको शासन।
- छ) भ्रष्टाचार नियन्त्रण।

६. नेपाल सन्दर्भ

नेपालको संविधान सुशासनको दस्तावेज हो। सुशासन कायम गर्ने कुरामा कानूनहरू अनि संरचना, जस्तै: सरकार, संचार, अदालत, लोकतन्त्र, निजी क्षेत्र, मानव अधिकार, संसदीय समिति, कर्मचारीतन्त्र, विभिन्न संस्था र नागरिक समाज आदि छन्। विशेष कानूनको सम्बन्धमा हेर्दा, सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन, २०६४ बनेको भन्दै मुलुकको सार्वजनिक प्रशासनलाई जनमुखी, जवाफदेही, पारदर्शी, समावेशी तथा जनसहभागितामूलक बनाई त्यसको प्रतिफल सर्वसाधारणलाई उपलब्ध गराउन, कानूनको शासन, भ्रष्टाचारमुक्त र चुस्त प्रशासन, विकेन्द्रिकरण, आर्थिक अनुशासन तथा सार्वजनिक कार्य र श्रोतको कुशल व्यवस्थापन जस्ता असल शासनका आधारभूत मान्यतालाई आत्मसात गरी सर्वसाधारणले पाउनु पर्ने सेवा छिटो, छरितो तथा कम खर्चिलो ढंगबाट पाउने अवस्था सृजना गर्न, सुशासन पाउने नागरिकको अधिकारलाई व्यवहारमा उतारी कार्यन्वयनमा ल्याउन, र प्रशासन संयन्त्रलाई सेवाप्रदायक संयन्त्र तथा सहजकर्ताको रूपमा रूपान्तरण गरी मुलुकमा सुशासनको प्रत्याभूति दिने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न आवश्यक भएकोले यो ऐन बनाएको ऐनको प्रस्तावनामा उल्लेख छ।

समन्याय र समावेशीकरण, कानूनको शासन, मानवअधिकारको प्रत्याभूति, पारदर्शिता, वस्तुनिष्ठता, जवाफदेहिता तथा इमान्दारिता, आर्थिक अनुशासन एवम भ्रष्टाचारमुक्त, चुस्त र जनमुखी प्रशासन, विकेन्द्रिकरण, जनसहभागिता लगायतका आधारमा प्रशासनिक कार्य सम्पादन गर्दा आर्थिक उदारिकरण, गरिबी निवारण, सन्तुलित क्षेत्रीय विकास, वातावरणीय संरक्षण लगायतका नीति अख्यियार गर्ने ऐनमा उल्लेख छ।

सुशासन कायम गर्नु सम्बन्धित पदाधिकारीको कर्तव्य हुने व्यवस्था गर्दै ऐनले मन्त्रीको जिम्मेवारी, मुख्यसचिवको, विभागीय प्रमुखको, कार्यालय प्रमुखको त्यस्तै गरी प्रदेश र स्थानीय तहको जिम्मेवारीको पनि व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै, निर्णय गर्दा निश्चित कार्यविधि अपनाउनु पर्ने, निर्णय गर्दा पारदर्शी ढंगबाट गर्नुपर्ने, निर्णय गर्दा आधार र कारण खुलाउनु पर्ने, जिम्मेवारी पन्छाउनु नहुने, पदीय वा पेशागत आचरण पालना गर्नु पर्ने, पदाधिकारीले पदीय उत्तरदायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने, नेपाल सरकारले कुनै परियोजना वा आयोजना जनताको सहभागिता र स्वामित्वमा संचालन हुने व्यवस्था मिलाउन सक्ने, गुनासो व्यवस्थापन गर्न गुनासो पेटिका राख्नुपर्ने, कम्प्युटरिकृत सूचना प्रविधिलाई व्यवहारमा ल्याउन सकिने, अनुगमन तथा मुल्याङ्कन लगायतका व्यवस्था रहेको छ।

विशेषत यो ऐनले कर्मचारीतन्त्र भित्रको सुशासनमा जोड दिएको देखिन्छ। यो ऐनको व्यवहारमा हेर्दा प्रभावकारी रूपमा प्रयोग वा कार्यन्वयन भएको छ भन्न सकिने अवस्था देखिदैन। सुशासनको सन्दर्भमा सन्तोषजनक अवस्था देखिदैन। हाम्रा लागि यसका विशेषता चुनौतिको रूपमा देखिएका छन्। सरकारले गर्ने हरेक निर्णय र कृयाकलाप सुशासनका लागि नै हुन्। सरकारको पटक पटकको अभिव्यक्ति सुशासन मै केन्द्रित देखिन्छ पनि । तर जुन तरिका वा प्रकृयाबाट अनि जसरी काम भइरहेको छ, त्यसमा जनताले सुशासनको अनुभूति गरिरहेको भनि ढुक्क हुने अवस्था सरकार आफूले निर्णयहरू गर्दै निर्णय फिर्ता लिने, सरकारले गरेका र गर्न खोजेका काममा जनताबाट विरोधका आवाजहरू उठ्ने समेतका

आधारहरूबाट देखिदैन । हुनत सरकार मात्रको एकलो प्रयासबाट देशमा सुशासन कायम हुन सक्दैन । तर प्रभावकारी र जिम्मेवार सरकार बिना यो सम्भव पनि छैन । त्यसैले, देहायको पक्षले समेतसुशासन कायम गर्न सहयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

क) न्यायपालिकाले स्वतन्त्र रूपमा निष्पक्ष न्याय सम्पादन गर्नुपर्छ ।

ख) निजी क्षेत्रले व्यावसायिक सामाजिक जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्छ ।

ग) कर्मचारीतन्त्र प्रतिबद्ध, तटस्थ र स्वतन्त्र हुनुपर्छ ।

घ) संचार माध्यम निष्पक्ष र प्रभावकारी हुनुपर्छ ।

ङ) राजनीतिक दलमा इच्छा शक्ति र प्रतिबद्धता हुनुपर्छ ।

च) गै.स.सं र नागरिक समाज उत्तरदायी र पारदर्शी हुनुपर्छ ।

सँगठन, चाहे त्यो सार्वजनिक होस् वा निजी, सानो होस् वा ठूलो, आफ्नो मूल उद्देश्य संगै लक्ष्य हुन्छ - सुशासन । यो सार्वजनिक सँगठनको जनतालाई सेवा सुविधा दिने संस्थागत क्षमता हो । ति संस्था र प्रतिनिधि प्रभावकारी, पारदर्शी, निष्पक्ष, उत्तरदायी हुनुपर्छ । विकासका लागि, कानूनी, प्रशासनिक, लेखा र आर्थिक प्रशासनमा उत्तरदायी, विकेन्द्रिकरण, नीतिगत भ्रष्टाचार, सार्वजनिक सेवाको सुधार र परिवर्तन चाहन्छ । त्यसैले, यथास्थितिमा नभई राजनीतिक दलहरू, न्यायालय, प्रहरी, प्रशासनमा सुधार आउनुपर्छ । गरिबी र बेरोजगारी हट्नुपर्छ । भ्रष्टाचार नियन्त्रण अनि सेवा प्रभावकारी बनाई सार्वजनिक निकायमा जनविश्वास बढाउनुपर्छ ।

हामी कहाँ राष्ट्र निर्माणका एजेन्डाहरू पछि परेका छन् । सुधार गर्ने इच्छाशक्ति र प्रतिबद्धता कै अभाव छ । राजनीतिक संस्कार र स्थिरता कायम हुन सकेको छैन । अपराधमा राजनीतिकरण र राजनीतिमा अपराधिकरण हावी रहेको देखिन्छ । प्रजातन्त्र दहो हुन सकिरहेको देखिदैन । न त प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यता र कानूनको शासनले स्थिरता पाएको देखिन्छ । संविधान परिवर्तन भईरहनु, जनताको नाम लिएर विभिन्न भूमिगत वा राजनीतिक नामका शक्तिहरूले आन्दोलनलाई प्रश्रय दिनु, जनताको जीवनस्तर माथी उठ्न नसकेको, गरिबी र बेरोजगारीले असहज जीवन गुजिरहेको, राजनीतिमा भ्रष्टाचार र पदलोलुपता अनि स्वार्थको कारण शासन कमजोर रहेको देखिन्छ ।

कमजोर संस्थागत सुदृढिकरण, लामो र झन्झटिलो कार्य प्रकृया, कमजोर निजी क्षेत्र, परिणाममुखी कार्य योजना नहुनु, प्रशासनमा राजनीतिकरण, राजनीति र प्रशासनमा भ्रष्टाचार, कमजोर मनोबलको कर्मचारीतन्त्र सुशासनका लागि अवरोध देखिन्छन् । यी अवरोधहरू हटाउनलाई प्रशासनिक सुदृढिकरण, संस्थागत क्षमता, प्रशासनिक तटस्थता र निष्पक्षता, राजनीतिक शुद्धता र प्रतिबद्धता, स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायालय, मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण, निष्पक्ष र जिम्मेवार संचार, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, जनसहभागिता, विद्युतीय शासन, पारदर्शीता र उत्तरदायी सरकार आवश्यक छ ।

७.अन्त्यमा

सुशासनको परिणाम भनेको जनताले गर्ने सुखद अनुभूति नै हो । यसको सूचकांक भनेको जनताको खुशी र सन्तुष्टि नै हो । जनतामा सरकारका काम कारवाहीको सत्य तथ्य सूचना प्रवाह हुनुपर्ने, सरकार जिम्मेवार भई काम गर्नुपर्ने, कानूनको प्रयोग र पालना सबैका लागि समान हुनुपर्ने, संघ, प्रदेश र स्थानीय

तह बीच समन्वय अनि सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक सुधारका लागि सशक्त राजनीतिक ईच्छा र प्रतिबद्धता हुनुपर्छ। विकास र आर्थिक समुन्नतिको अभावमा सुशासन दहो हुन सक्दैन। संविधानमा शासन व्यवस्था सम्बन्धी नीतिमा संविधानले मुलुकमा सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने संकल्प लिएको छ। यसलाई पूरा गर्ने पहिलो दायित्व सरकारको हो। सुशासन पाउने नागरिकको नैसर्गिक अधिकार भएकोले सुशासनको अनुभूति दिन सकिएन भने शासन गर्ने वैधता रहँदैन। त्यसैले, सुशासनका निम्ति बलियो राज्य निर्माण आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्री

1. नेपालको संविधान।
2. सुशासन (व्यवस्थापन तथा संचालन) ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५
3. उदय रानामगर, (२०७३), सार्वजनिक व्यवस्थापन, पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं।
4. स्मारिका, २०७५, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, काठमाडौं।
5. विभिन्न वेबसाइटहरू।

नेपालमा संघीय संरचनामा राजस्व परिचालनको स्थिति विश्लेषण

बाल गोविन्द विष्ट*

१. पृष्ठभूमी

वि.सं. २०७२ मा नेपालको वर्तमान संविधान अर्न्तगत संघ, प्रदेश तथा स्थानीय गरी तीन तहको अधिकार क्षेत्र तथा कार्य जिम्मेवारी तोकिएका छन्। संघीय प्रणालीअनुरूप तीनै तहको सरकार सञ्चालन गर्न तथा तिनीहरूको कार्यजिम्मेवारी सम्पन्न गर्न आवश्यक स्रोत साधन परिचालन गर्न आवश्यक छ। तीनै तहका लागि निर्दिष्ट अधिकार तथा कार्यजिम्मेवारी बमोजिम प्रत्येक तहले के कस्तो राजस्व उठाउन सक्ने भन्ने अधिकार संविधानले नै तोकेको छ। संविधानको अनुसूची-५ ले संघको राजस्व सम्बन्धी अधिकारलाई निर्दिष्ट गरेकोछ। जस अनुसार संघले भन्सार, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, पारिश्रमिक कर, राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क दस्तुर, दण्ड जरिवान लगायतका कर तथा गैर राजस्व उठाउन सक्नेछ। संविधानको अनुसूची-६ मा उल्लेख भए बमोजिम प्रदेशसरकारले घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, पर्यटन शुल्क, कृषि आयमा कर, सेवा शुल्क दस्तुर, दण्ड जरिवाना लगायतका कर तथा गैर राजस्व उठाउन सक्ने व्यवस्था छ। संविधानको अनुसूची-८ मा उल्लेख भए बमोजिम स्थानीय सरकारले स्थानीय कर (सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर), सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, भूमिकर (मालपोत), दण्ड जरिवाना, मनोरञ्जन कर, मालपोत संकलन गर्न सक्नेछन्। यसैगरी। संविधानको अनुसूची-९ मा उल्लेख भए बमोजिम सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना तथा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी, पर्यटन शुल्क, प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी र सवारी साधन अनुमतिमा प्राप्त हुने राजस्वमा भने संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार रहनेछ।

उपर्युक्त बमोजिम संघीय संरचना अर्न्तगत तीन तहका सरकारद्वारा विभिन्न प्रकारका राजस्व एकल एवं साझा रूपमा उठाउने अधिकार सम्बन्धमा अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७३ द्वारा थप प्रष्टयाइएको छ। यसका साथै उक्त ऐनमा व्यवस्था भए बमोजिम संघीय कानून र अन्य प्रचलित कानून अनुसार संघीय सरकारद्वारा अन्य कर तथा गैरकर लगाउन सक्ने, प्रदेशको अधिकार क्षेत्रको विषयमा प्रदेश कानून र अन्य प्रचलित कानून अनुसार प्रदेश सरकार द्वारा अन्य कर तथा गैरकर लगाउन सक्ने र स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रको विषयमा स्थानीय कानून र अन्य प्रचलित कानून अनुसार स्थानीय सरकारद्वारा अन्य कर तथा गैरकर लगाउन सक्ने प्रावधानहरू समेत उल्लेख गरिएका छन्। यस प्रकार प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट पनि कतिपय कर तथा गैरकर राजस्व उठाउन सक्ने प्रावधानहरूको बाबजुद तीनको सीमितताले गर्दा प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट नागरिकलाई पुर्‍याउनुपर्ने सेवा प्रवाहका लागि संघबाट वित्तीय स्रोतहरू हस्तान्तरणको आवश्यकता पर्नेछ। यसका लागि संविधान र कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम संघले

* पूर्व महानिर्देशक, भन्सार विभाग

प्रदेश र स्थानीय तहलाई वित्तीय हस्तान्तरण अर्न्तगत विभिन्न प्रकारका अनुदान रकमहरू (वित्तीय समानीकरण अनुदान, सर्शत अनुदान, विशेष अनुदान र सम्पूरक अनुदान) का साथै संघले प्राप्त गर्ने मूल्य अभिवृद्धिको रकम, आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तः शुल्क रकम र प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको रकमबाट तोकिए बमोजिम संघले प्रदेश र स्थानीय तहलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था छ। यस प्रकार संघले प्राप्त गर्ने कूल राजस्वको सबै रकम संघीय प्रयोजनका लागि प्रयोग गर्न सक्ने अवस्था छैन। तोकिए बमोजिमका रकमहरू वित्तीय हस्तान्तरण अर्न्तगत प्रदेश र स्थानीय तहलाई निश्चितताका साथ उपलब्ध गराउनु पर्नेछ। यस प्रकार संघीय संरचनालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि साविकका नीति, कानून, तथा प्रशासनिक संरचनामा परिमार्जन गर्ने वा नयाँ संरचनाको विकास गर्ने कार्य जारी छ र संघीय संरचनालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि थप राजस्व जुटाउन अपरिहार्य भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को आर्थिक सर्वेक्षण अनुसार आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा संघीय सरकारको कूल राजस्व २४ प्रतिशत रहेको थियो, जस मध्ये कर राजस्वको अनुपात २२ प्रतिशत र गैरकर राजस्वको अनुपात २ प्रतिशत मात्र रहेको थियो। दिगो विकासका लागि तोकिएको १७ वटा लक्ष्य सन् २०३० सम्म पूरा गर्नका लागि राजस्व सङ्कलन र कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात ३० प्रतिशत र आन्तरिक कर राजस्वबाट बेहोरिने सार्वजनिक खर्चको हिस्सा ८० प्रतिशत पुर्याउने लक्ष्य रहेको छ। विद्यमान स्थितिमा मुलुकमा संघीय संरचना लागू भए पश्चात नेपालको राजस्व परिचालन विस्तारित एवं जटिल बन्न गएकोछ।

२. संघीय राजस्व बाँडफाँटको प्रावधान

नेपालको संविधानको धारा २५१ बमोजिम संघीय संचित कोषबाट संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकार बीच राजस्वको बाँडफाँट गर्नका लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गर्नेछ। राजस्व बाँडफाँटको सम्बन्धमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको भूमिका एवं कार्य क्षेत्रबारे राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ द्वारा थप प्रस्टाइएको छ। यसैगरी अन्तर- सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ बमोजिम विभिन्न तहका सरकारहरूको बीचमा गरिने राजस्व बाँडफाँट सम्बन्धमा उल्लेख गरिएकोछ। यस प्रकार संघीय सरकारले प्राप्त गर्ने निम्न बमोजिमका राजस्व रकमहरू निर्धारित अनुपातमा तीनै तहका बीचमा बाँडफाँट गर्नु पर्नेछ।

२.१ मूल्य अभिवृद्धिको रकम र अन्तः शुल्क रकमका बाँडफाँटः

संघीय सरकारले उठाउने मूल्य अभिवृद्धिको रकम र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तः शुल्क रकम वापत् संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा भएको रकम मध्ये ७० प्रतिशत संघलाई, १५ प्रतिशत प्रदेशलाई र १५ प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँट गरिनेछ। यस प्रकार संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा हुने मूल्य अभिवृद्धि करको रकम र अन्तः शुल्कको रकम मध्येबाट नेपाल सरकारको अंशमा पर्ने रकम संघीय संचित कोषमा दाखिला गरिनेछ। उपयुक्त बमोजिम प्रदेशहरूले प्राप्त गर्ने राजस्व बाँडफाँटको रकम प्रदेश विभाज्य कोषमा र स्थानीय तहहरूले प्राप्त गर्ने राजस्व बाँडफाँटको रकम स्थानीय विभाज्य कोषमा जम्मा गरिनेछ। ती कोषमा जम्मा भएको रकमहरू संविधान र अन्तर- सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनको अधिनमा रही राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले निर्धारण गरेको आधार र ढाँचा बमोजिम प्रत्येक प्रदेश र प्रत्येक स्थानीय तहलाई बाँडफाँट गरिनेछ। आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा

राजस्व बाँडफाँट वापत् रु १.३१ खर्ब (संघले उठाउने कूल राजस्व रु. ११.१२ खर्बको १२ प्रतिशत) प्रदेश र स्थानीय तहलाई उपलब्ध हुने अनुमान गरिएकोछ ।

२.२ प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको बाँडफाँट

प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको रकम संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा गरी नेपाल सरकारले राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसमा त्यस्तो प्राकृतिक स्रोतको उपयोगबाट प्रभावित हुने प्रदेश तथा स्थानीय तह (सम्बन्धीत स्थानीय तह, जिल्ला समन्वय समिति) लाई त्यसरी प्रभावित भएको अनुपातमा समन्यायिक रूपमा प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टीको बाँडफाँट तथा वितरण गर्नेछ । रोयल्टीको बाँडफाँट गर्नका लागि प्राकृतिक स्रोत अन्तरगत विभिन्न शीर्षकहरू पर्वतारोहण, विद्युत, वन, खानी तथा खनिज, पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टी रकमको ५० प्रतिशत नेपाल सरकार (संघ) लाई, २५ प्रतिशत सम्बन्धीत प्रदेशलाई र २५ प्रतिशत सम्बन्धीत स्थानीय तहलाई उपलब्ध हुनेछ ।

३. प्रदेश र स्थानीय तहलाई वित्तीय हस्तान्तरणको कारण संघीय राजस्वमा प्रभाव

संवैधानिक प्रावधान अनुसार राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ र अन्तर- सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा उल्लेख भए बमोजिम संघीय सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान र सर्शत अनुदान उपलब्ध गराउनु पर्नेछ । यस प्रावधानको कार्यान्वयनका लागि अन्य स्रोतहरूको भन्दा पनि अधिकांशतः राजस्व रकमनै उपयोग हुनेछ । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा संघले समानीकरण अनुदान वापत प्रदेशलाई ५५.३० अर्ब र स्थानीय तहलाई ८९.९५ अर्ब गरी कूल १४५.२५ अर्ब उपलब्ध गराउनेछ । यसैगरी आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा संघले सर्शत अनुदान वापत प्रदेशलाई ४४.५५ अर्ब र स्थानीय तहलाई १२३.८७ अर्ब गरी कूल १६८.४२ अर्ब उपलब्ध गराउनेछ । यसका साथै आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा संघले समपूरक अनुदान वापत १० अर्ब र विशेष अनुदान वापत् १० अर्ब गरी कूल २० अर्ब रकम प्रदेश र स्थानीयलाई थप अनुदान रकम उपलब्ध गराउने अनुमान गरिएको छ । यस प्रकार आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा संघले विभिन्न अनुदान वापत कूल ३३३.६७ अर्ब उपलब्ध गराउनेछ, जुन राजस्व बाँडफाँट पछि संघले प्राप्त गर्ने खूद राजस्व ९८१.१४ अर्बको ३४ प्रतिशत हुन्छ । यसमा रोयल्टि बाँडफाँट वापतको रकम पनि थपिनेछ ।

माथि उल्लेख भए अनुसार आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा संघीय राजस्व बाँडफाँट वापतको १३०.९० अर्ब समेत लाई जोडदा कूलमा ४६४.५७ अर्ब संघद्वारा वित्तीय हस्तान्तरण हुनेछ, जुन राजस्व बाँडफाँट गर्नु अघि संघले प्राप्त गर्ने कूल राजस्व १,११२.०३ अर्बको ४२ प्रतिशत हुन्छ । प्रदेश र स्थानीय तहलाई यती धेरै रकम वित्तीय हस्तान्तरण वापत उपलब्ध गराउनका निमित्त निश्चय नै संघीय राजस्वको ठूलो हिस्सा उपयोग हुनेछ ।

४. संघीय राजस्व परिचालन बढाउन सकिने उपायहरू

नेपालको पन्ध्रौँ योजना (अ.व.२०७६/७७ – २०८०/८१) अवधिमा संघीय प्रणाली अनुरूप सार्वजनिक वित्त संरचनालाई सुदृढ गरी लगानी, व्यवसाय र करदातामैत्री कर प्रशासन मार्फत उत्पादन बृद्धिलाई सहयोग पुरयाउदै अधिकतम राजस्व परिचालन गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । यस योजना अवधिमा कूल ग्राहस्थ उत्पादनको अनुपातमा राजस्व परिचालन ३२.२ प्रतिशत पुरयाउने लक्ष रहेकोछ । लक्षित राजस्व परिचालनलाई हासिल गर्न

आर्थिक तथा सामाजिक विकासको गतिलाई तिब्रता दिई सेवा प्रवाहलाई सहज एवं गुणात्मक रूपमा विस्तार गर्नु पर्नेछ । यसका लागि सवैतहका सरकारले सम्भाव्य सवै स्रोत साधनहरूलाई महत्तम रूपमा परिचालन गरी पारदर्शीता एवं जवाफदेहिताका साथ उपयोग गर्नु पर्ने आवश्यकता छ । तथापि प्रदेश र स्थानीय तहबाट हुन सक्ने स्रोत साधनको सीमितताले गर्दा संघको वित्तीय हस्तान्तरणको महत्वपूर्ण योगदान रहनु पर्ने स्थिति रहेकोछ । यस परिप्रेक्षमा संघीय राजस्व परिचालनलाई विस्तार गर्न सकिने उपायहरूको खोजी गरिनु पर्ने आवश्यकता छ । विद्यमान स्थितिमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सवैले आ-आफ्नो किसिमबाट कर तथा गैरकर उठाउने गरेबाट संघीयताको नाममा जनता अत्यधिक करको भारमा परेका छन् । यस स्थितिमा बढी राजस्व उठाउन नेपाल सरकारले करका दरहरू बढाउने तर्फभन्दा मौजूदा करको संरचना अन्तर्गतनै समन्यायिक ढंगले बढी परिमाणमा राजस्व परिचालन तर्फ पहल गरिनु पर्ने आवश्यकता छ । यस प्रयोजनका लागि महा लेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५ ले उल्लेख गरेका राजस्व नीति तथा मार्गदर्शन सम्बन्धी कतिपय बुँदाहरू सान्दर्भिक देखिन्छन् ।

संघीय कर राजस्वको संरचनालाई विश्लेषण गर्दा मूल्य अभिवृद्धि कर राजस्वको मूल स्रोतको रूपमा रहेको छ भने आयकर दोस्रो, भन्सार महसुल तेस्रो तथा अन्तःशुल्क चौथो महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा रहेका छन् । संघीय कर राजस्व स्रोतगत रूपमा राजस्वको विश्लेषण गर्दा पैठारीमा आधारित राजस्वको हिस्सा कूल कर राजस्वको आधा जति रहेको पाइन्छ । मुलुकमा संघीयताको फलस्वरूप विभिन्न तहमा बढ्दो सार्वजनिक खर्च जुटाउनका लागि संघीय सरकारको राजस्व परिचालनमा वृद्धि गरिनु बाञ्छनीय भएको परिप्रेक्षमा जनता माथि करको थप बोझ नपर्ने गरी निम्न बमोजिमका नीतिगत एवं कार्यात्मक उपायहरू अपनाउन सकिनेछन् :

- राजस्व परिचालनको आधारलाई विस्तार गर्न लगानीमैत्री वातावरण, राष्ट्रिय उत्पादनमा वृद्धि तथा रोजगारीको सिर्जनाद्वारा दिगो आर्थिक विकासको माध्यमबाट करको दायरालाई विस्तार गर्न सकिनेछ । प्रतिस्पर्धी अर्थतन्त्रलाई प्रोत्साहन गर्नका लागि करका दरहरूलाई बढाउँदै जाने नभई करका दरहरूलाई सरल र कम राखिनु पर्दछ । सवै किसिमका आर्थिक कारोवारलाई करको दायरामा ल्याई राजस्व परिचालनको आधारलाई फराकिलो बनाइनु पर्नेछ ।
- वर्तमान संवैधानिक व्यवस्था, संघीय वित्त व्यवस्थाको मूल मान्यता तथा अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास अनुसार संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको कर प्रणालीको संरचनाको विकास गरी समन्वित रूपमा लागू गरिनु पर्ने देखिन्छ । विद्यमान दोहरोपनाको कारण र विशेष गरेर स्थानीय स्तरमा बढी भन्दा बढी कर तथा सेवा महशुल असूल गर्ने प्रवृत्तिबाट आम जनतालाई पर्न गएको मर्कालाई संघीय स्तरबाट समन्वय एवं संवोधन गरिनु पर्ने टडकारो आवश्यकता छ । यसका लागि संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा कर लगाउँदा आर्थिक सक्षमता, प्रशासनिक सरलता, वित्तीय उत्तरदायित्व तथा स्वायत्तताबीच सन्तुलन कायम गर्ने तर्फ संघीय राजस्व प्रशासनले सहजीकरण गर्नु पर्नेछ ।
- संविधान अनुसार दुई तहमा लाग्ने करको हकमा राजस्व प्रशासनलाई सरल र सहज बनाउनको लागि कुनै एक तहबाट संकलन गर्ने संयन्त्रको विकास गर्न सकिनेछ । साझा सूचीभित्रका विषयमा संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा नयाँ कर लगाउन आवश्यक भएमा संघीय कानून बनाई कर लगाउने व्यवस्था गरिनु पर्नेछ ।

- सरकारी खर्चमा भईरहेको अनुत्पादनशील खर्चहरूमाथि नियन्त्रण गरी पूँजीगत खर्चहरू बढाउन सकेमा आर्थिक वृद्धिमा सकारात्मक प्रभाव पर्नगई राजस्व परिचालनमा प्रत्येक्ष सघाउ पुग्नेछ । सवै तहमा बढ्दो अनुत्पादनशील खर्चहरूले गर्दा जनताबाट उठाइने कर तथा अन्य राजस्वको अपव्यय हुन नदिने तर्फ सक्रियताको खाँचो छ ।
- अभैपनी ठूलो संख्यामा करयोग्य व्यक्ति तथा संस्थाहरू करको दायरामा नआई कर परिपालनामा एवं कर सहभागितामा उल्लेख्य सुधार नहुँदा सरकारले प्राप्त गर्न सक्ने कर राजस्वको ठूलो रकम उठाउन सकिने सम्भावनालाई तत्काल संवोधन गरी स्वैच्छिक कर परिपालनाको वातावरणलाई विस्तार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- करको संरचना र दरमा सामयिक सुधार गरी र प्रणालीलाई थप सरल र समन्यायिक तुल्याइनु पर्नेछ । स्वैच्छिक कर सहभागिता बढाउने, व्यवसाय गर्न सहज हुने वातावरणमा योगदान हुने, सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोग गर्ने, कर परिपालन लागत कमी गर्ने, कर संकलन खर्च घटाउने, करदाता मैत्री, सरल, र पारदर्शी कर प्रणाली तथा कर प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरिनु पर्दछ ।
- नेपाल सरकारले प्राप्त गर्ने अधिकांश राजस्वको रकम बैदेशिक व्यापारबाट संकलन गर्ने विद्यमान परिनिर्भरताको स्थितिमा सुधार गरी आन्तरिक उत्पादन तथा सेवा प्रवाहमा उल्लेख्य विस्तार गरिनुपर्नेछ ।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट नागरिकलाई पुर्‍याउनुपर्ने सेवा प्रवाहको स्तर बढाउन ठूलो स्रोत खर्च गर्नु परेको परिवेशमा गैरकर राजस्वमा पुनरावलोकन गरिनु जरुरी रहेकोछ । संघले प्राप्त गर्ने कूल राजस्वको करिव १०-१२ प्रतिशतमात्र गैरकर राजस्वको योगदान रहेको विद्यमान स्थितिमा सुधार गर्न तत्काल नीतिगत सुधारको खाँचो छ ।
- मूल्य अभिवृद्धि करलाई आन्तरिक स्रोतको आधारको रूपमा लिने नीति भए पनि कार्यान्वयन अवस्था विश्लेषण गर्दा दुई तिहाई अंश आयातमा आधारित छ । आन्तरिक रूपमा सङ्कलन गर्ने मूल्य अभिवृद्धि करको हिस्सा बढाउने र यसको प्रभाव देखिने गरी राजस्व प्रक्षेपण गरिनुपर्नेछ ।
- राजस्व प्रशासनमा न्यून बीजकीकरण तथा कर छली लगायतका विकृतिहरूलाई नियन्त्रण गर्नका लागि राजस्वसँग सम्बद्ध विद्युतीय सूचना प्रणालीलाई आन्तरिक राजस्व विभाग को Integrated Tax System (ITS) र भन्सार विभागको Automated System for Customs Data (ASYCUDA) का बीच आबद्धता गरिनुपर्नेछ ।
- संघीय संरचना अनुरूप राजस्व प्रशासनको संरचनागत र प्रणालीगत पक्षमा सुधारको खाँचोछ । यसैगरी प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्व परिचालनमा कार्यकुशलता, कराधार पहिचान, र करको दायरा विस्तार सम्बन्धमा क्षमता अभिवृद्धिका लागि संघले आवश्यक समन्वयात्मक एवं सहयोगात्मक भूमिका निर्वाह गर्नु पर्नेछ ।
- राजस्व छुटसम्बन्धी विभिन्न प्रावधानले गर्दा सरकारले वर्षेनी ठूलो रकम छुटको कारण राजस्व गुमाउनु परिरहेको अवस्था छ । कुनै राजस्व छुटहरू आवश्यक भएतापनि कतिपय राजस्व छुटहरू अनुत्पादनशील देखिएका छन् । कर छुटसम्बन्धी व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन र वित्तीय उत्तरदायित्व तथा पारदर्शिता कायम गर्नका लागि समसामयिक बनाइनुपर्दछ । यस सन्दर्भमा

सर्वप्रथम त कर छुटको संख्या बढाउने प्रवृत्ति रोकिनु पर्दछ । यसका साथै विभिन्न करअन्तर्गत दिइएका छुटहरूमध्ये कुन सान्दर्भिक र प्रभावकारी छन् र कुन छैनन् भनेर विश्लेषण गरिनुपर्दछ र अप्रभावकारी छुटलाई अन्त्य गरिनु पर्दछ । कर छुटसम्बन्धी व्यवस्थालाई सरल तथा पारदर्शी बनाउन छुट दिनै पर्ने भएमा संस्थागत वा उपयोगको आधारमा भन्दा पनि वस्तु, सेवा, वा आयलाई छुट दिनुपर्दछ र त्यसको आकलन गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

- राजस्व छुटका कारण राजस्व परिचालनमा कमी मात्र नभई समग्र अर्थतन्त्रमा पर्ने गएको नकरात्मक प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्नका लागि अंगालिनु पर्ने केही खास उपायहरू निम्न बमोजिम उल्लेख गरिएका छन् । यी उपायहरूको अवलम्बनले संघीय राजस्व परिचालनमा सकारात्मक प्रभाव पर्नेछ ।
 - कर छुटलाई लक्षित, उद्देश्यमूलक, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाइनु पर्दछ । विभिन्न ऐनहरूमा छरिएर रहेका विभिन्न छुटहरूलाई एउटै ऐनमा समावेश गर्ने वा कम्तिमा पनि तिनीहरूबीच एकरूपता कायम गरिने व्यवस्था मिलाइनु पर्दछ । कर छुटसम्बन्धी हचुवापन तथा स्वविवेकीय अधिकार घटाई स्वतः पाउने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ ।
 - नेपाल सरकारको विभिन्न निकायको सिफारिसको आधारमा छुट दिनुको सट्टा छुट दिनै पर्ने वस्तु तथा सेवालाई कर छुटको सूचीमा समावेश गरी सिफारिसको आधारमा छुट दिने व्यवस्था खारेज गर्नु पर्नेछ ।
 - सुरक्षा निकाय लगायत विभिन्न तहका सरकारी निकायको पैठारी वा खरिदलाई छुट दिनुको सट्टा छुट दिनै पर्ने वस्तु तथा सेवालाई कर छुटको सूचीमा समावेश गरी स्वतः छुट हुने व्यवस्था गर्ने र ती निकायको अन्य पैठारी वा खरिदमा लाग्ने मूल्य अभिवृद्धि कर तिर्नको लागि बजेटको व्यवस्था गरी तिनीहरूको पैठारी वा खरिदमा मूल्य अभिवृद्धि करछुट दिने व्यवस्था अन्त्य गर्नु पर्नेछ ।
 - वैदेशिक सहायताअन्तर्गत सञ्चालित आयोजनाले गर्ने पैठारी/खरिदमा छुट नदई बजेटको व्यवस्था गरी कर फिर्ता दिने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ ।
- समग्रतामा भन्नु पर्दा संघीयता कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता हासिल गर्न नेपाल सरकारको राजस्व परिचालनलाई उल्लेख्य अनुपातमा बढाइनु अपरिहार्य भएको छ । यसका लागि नीतिगत तथा प्रणालीगत उपायहरू अवलम्बन गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई उचित अनुपातमा वित्तीय हस्तान्तरण गर्नमा संघीय सरकार सक्षम हुनु पर्नेछ । प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई प्रदान गरिने वित्तीय हस्तान्तरणलाई समन्यायिक बनाउन संघले राजस्व परिचालनको क्षमतालाई बढाउनु पर्ने आवश्यकता छ । यसका लागि माथि उल्लेख गरिएका बुँदाहरूलाई औचित्यताको आधारमा प्रयोग गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

५. उपसंहार

राजस्वका प्रमुख स्रोतहरू (मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर, भन्सार महसुल तथा अन्तःशुल्क) संघीय अधिकार भित्र रहेकोले संघीय सरकारबाट स्वतः बढी अनुपातमा राजस्व परिचालन गरिनेछ । यस स्थितिमा नेपालको संघीय संरचना अन्तर्गत प्रदेश र स्थानीय सरकार सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने बढी भन्दा बढी रकम संघीय राजस्वबाट नै वित्तीय हस्तान्तरण हुनु पर्नेछ । नेपाल सरकारको वित्तीय व्यवस्था समेत कूल विनियोजन मध्ये करिव ७० प्रतिशत रकम कूल राजस्व परिचालनबाट व्योहरिने छ । यस स्थितिमा संघीय सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने विभिन्न

अनुदानहरू तथा राजस्व एव रोज्यल्टी बाँडफाँड लगायतका वित्तीय हस्तान्तरणका लागि संघीय राजस्व प्राप्तिलाई अत्यधिक अनुपातमा प्रयोग गर्नु पर्ने स्थिति विद्यमान रहेको छ। संघीयता कार्यान्वयनको सन्दर्भमा आगामी दिनहरूमा प्रदेश र स्थानीय तहबाट बढी भन्दा बढी कार्य सम्पादन एवं बढी कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने सम्भावनाले गर्दा संघीय सरकारबाट हुने वित्तीय हस्तान्तरण पनि स्वतः वृद्धि हुनु पर्नेछ। यस स्थितिमा नेपाल सरकारद्वारा वित्तीय स्रोतहरूको परिचालनमा अत्यधिक अनुपातमा योगदान गर्ने संघीय राजस्व परिचालनमा पनि उल्लेख्य वृद्धि हुनु पर्ने देखिन्छ। तथापि थप राजस्व परिचालनको नाममा जनतालाई गरेको बोझ थपने नभई आर्थिक क्रियालापहरूलाई विस्तार गरी गरेको दायरा बढाउने तर्फ पहल गरिनु पर्दछ। आय आर्जन गर्ने औपचारिक तथा अनौपचारिक सबै क्षेत्रका व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई गरेको दायरामा समेट्न सकेमा, राजस्व चुहावटलाई नियन्त्रण गर्न सकेमा र कर छुटमा बढ्दो प्रवृत्तिलाई न्यून गर्न सकेमा संघीय राजस्व परिचालनमा उल्लेख्य वृद्धि गर्न सम्भव हुनेछ। फलस्वरूप संघीय सरकारले बढी भन्दा बढी रकम प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई वित्तीय हस्तान्तरण गर्न सक्नेछ।

अन्तमा विचारणीय महत्वपूर्ण कुरा के हो भने संघद्वारा राजस्व परिचालनको सन्दर्भमा पारदर्शिता एवं जवाफदेहिताको परिपालन हुनु पर्नेछ भने प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले संघबाट अनुदान तथा राजस्व बाँडफाँटको रूपमा वित्तीय हस्तान्तरण भई प्राप्त गर्ने रकमलाई उत्पादनशील एव. कानून सम्मत ढंगबाट उपयोग गर्नु पर्ने हुन्छ। यसो हुन सकेमानै संघीयता कार्यान्वयनमा सार्थकता हासिल गर्नमा सम्भव हुनेछ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

- नेपालको संविधान (२०७२),
- राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपालको पन्ध्रौँ योजना (आ.व. २०७६/७७ – २०८०/८१)
- महा लेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदनहरू
- अर्थ मन्त्रालय, विभिन्न आर्थिक वर्षको बजेट तथा आर्थिक सर्वेक्षण
- आर्थिक ऐन, २०७६
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४
- अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- राजस्व परिचालन र कर छुट सम्बन्धी विभिन्न प्रतिवेदनहरू।

कर अनुपालन लागत : अवधारणा र अभ्यास

राममणि दुवाडी *

१. परिचय

कानूनले तोकेबमोजिम राज्यलाई कर तिर्नु हरेक व्यक्तिको कानूनी दायित्व हुन्छ । करको प्रकृति अनुसार यस्ता कर नाफा, कारोवार वा सम्पत्तिमाथी लगाउने गरिन्छ । करदाताको रूपमा स्थापित व्यक्तिले प्रचलित कर कानूनअनुसार करमा दर्ता हुने, लेखा राख्ने, कर विवरण दाखिला गर्ने, कर दाखिला गर्ने, कर परीक्षणको बखत कर अधिकृतसमक्ष सम्बन्धित कागज प्रमाण प्रस्तुत गर्ने, कर निर्धारणमा चित नबुझे तोकिएको निकायमा पुनरावेदन गर्ने लगायतका कार्यहरू गर्नुपर्दछ । कर लेखाङ्कन, कर विवरण तथा कर दाखिला नियमित कार्य हुन् भने अन्य कार्य यदाकदा मात्र गरिन्छन् । उल्लिखित काम करमा दर्ता भएको व्यक्तिले सम्पादन गर्नुपर्ने भएकोले करदाताको लागि थप दायित्व मानिन्छन् । यिनै दायित्व पूरा गर्ने क्रममा करदाताले व्यहोर्नुपर्ने थप मौद्रिक खर्च, लागेको समय तथा तनावलाई कर अनुपालन लागत (Tax Compliance Cost) भनिन्छ । यस्तो लागत करदाताले सरकारलाई तिर्नुपर्ने कर बाहेकको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष लागत हो र हरेक करदाताले उल्लेखित प्रक्रियागत कर्म पूरा गर्न धेरथोर रूपमा यस्तो लागत बोक्नुपरे कै हुन्छ । यस्तो लागत पूर्ण रूपमा हटाउन कठिन भएकोले कर प्रणाली सुधारका माध्यमबाट यसलाई यथासम्भव न्यूनीकरण गर्नु कर प्रशासनको प्रमुख कर्तव्य हुने गर्दछ ।

२. कर अनुपालन लागत अध्ययनको अभ्यास

कर अनुपालन लागत सर्वेक्षण हाम्रो पूर्वीय राज्य सञ्चालन प्रणालीको प्रमुख मान्यताहरूमध्ये एक थियो । "प्रजा सुखे सुखम् राज्यप्रजानाम् च हिते हितम्" अर्थात् करदाता भनेकै जनता (प्रजा) हुन् । जनता खुशी भएमात्र राजा (सरकार) खुशी हुन्छ र जनताको हित भएमात्र राजा (सरकार) को हित हुन्छ भन्ने मान्यता बोकेको राज्य प्रणालीले तदनुरूप नै करारोपण गर्ने गरेको पाइन्छ । करारोपणकै मान्यता केलाउने हो भने "पुष्पम् पुष्पम् विचिन्वीत, मूलच्छेदम् न कारयेत्" अर्थात् कर लगाउँदा कुशल मालीले फूलको बोटलाई कुनै मर्का नपारी फक्रिएका फूलमात्र टिपे झैं कर अधिकृतले कर लगाउँदा करदाताको मूल सम्पत्ति वा लगानीलाई हानी नगर्ने गरी नाफा वा आयमा मात्र कर लगाउनुपर्छ भन्ने आशयबाट निर्देशित पाइन्छ । कर अधिकृतले कर संकलन गर्दा मौरीले फूलबाट पराग लिएझैं तथा गाईको बाच्छाले माउको दूध चुसे झैं करदातालाई मर्का नपर्ने गरी लिनुपर्छ भनिन्छ । यी कथनहरूले कर प्रशासन करदातामैत्री हुनुपर्छ भन्दै कर अधिकृतको

* पूर्व उपमहानिर्देशक, अन्तरिक राजस्व विभाग

कार्यकुशलतामा जोड दिएको पाइन्छ । कान्तिपुरका तत्कालीन राजा महेन्द्र मल्लको जनताको धुरीमा धुवां नदेखी खाना नखाने बानी तथा पृथ्वीनारायण शाहको "प्रजा मोटा भया दरवार बलियो हुन्छ" भन्ने दिव्योपदेशले पनि तिनै मान्यतालाई अनुसरण गर्दै आएको पुष्टि गर्दछ ।

वर्तमान समयको कुरा गर्ने हो भने करारोपण गर्ने प्रत्येक मुलुक/सरकारले कर अनुपालन लागतको अध्ययन गरेका हुन्छन् तापनि मुलुकैपिच्छे यसको मोडेल, फोकस एरिया, प्रश्नावली, शीर्षकपिच्छे अंकभार, समयावधि आदि फरक हुनसक्छ । कर अनुपालन लागत अध्ययनको बहुप्रचलित विधि यसको सर्वेक्षण हो । सर्वेक्षण गर्दा कसैले सबै करको एकमुष्ट सर्वेक्षण गर्छन् भने कसैले करका शीर्षकपिच्छे फरकफरक सर्वेक्षण पनि गरेका हुन्छन् । कहीं संघीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारले आआफ्ना करहरूको छुट्टाछुट्टै लागत अध्ययन गरेका हुन्छन् भने कहीं सबै तहका करहरूको एकमुष्ट अध्ययन पनि गरेका पाइन्छन् । धेरै तहका धेरै करको एकमुष्ट अध्ययनबाट भन्दा कुनै एक तहका करको मात्र अध्ययन गर्दा परिणाम बढी भरपर्दो हुनसक्छ । अझ पहिलो वर्ष छानिएका करदातालाई नै आधार बनाएर केही वर्षको अन्तरालमा सर्वेक्षण (Panel Survey) गर्दै जाने हो भने एक अध्ययन पछि अर्को अध्ययनको बीचमा गरिएका सुधारको प्रभावकारिता समेत मापन गर्न सकिन्छ । ताजिकिस्तानले अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम (IFC) को सहयोगमा सन् २०१२, २०१४ र २०१६ मा उही करदाताहरूलाई लिएर यस्तै सर्वेक्षण गरी कर सुधारका कार्यक्रम कार्यान्वयन गरेको देखिन्छ । हाम्रो सन्दर्भमा पनि केन्द्रीय करको अनुपालन लागत सर्वेक्षण सन् २०१२ मा गरेको देखिन्छ । तर नेपालको वर्तमान संविधानको कार्यान्वयन पश्चात स्थापित प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले लागू गरेका करको पनि अनुपालन लागत सर्वेक्षण गरेमा करदाताको पृष्ठपोषण प्राप्त भई तत् तत् तहको कर सुधार कार्यक्रम ल्याउन सजिलो हुन्छ किनकि कर अनुपालन लागत सर्वेक्षण भनेको सरकारले लागू गरेको करनीति र कर प्रशासनको आत्ममूल्याङ्कन पनि हो । यसले कर प्रणालीका कमजोरी समयमै पहिल्याई सुधारको लागि आँखा खोलिदिन्छ ।

३. कर अनुपालन लागत वृद्धिका कारण

कर अनुपालन लागतको लागिप्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा धेरै पक्ष जिम्मेवार हुन्छन् । यसमा कर नीति, नियम बनाउने अर्थ मन्त्रालय, ऐन पारित गर्ने संसद, कर प्रशासन गर्ने विभाग, कार्यालय र तिनका पदाधिकारीहरू, कर सम्बन्धी मुद्दा हेर्ने प्रशासनिक र न्यायिक अधिकारीहरूको धेरथोर भूमिका रहन्छ भने करदाताको पक्षबाट करदाता, करदातालाई सल्लाह दिने चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट, अडिटर, कर सहयोगी र वकिलको पनि परोक्ष हात रहन्छ । सैद्धान्तिक रूपमा करदातामाथी कर अनुपालन लागत पर्नु हुँदैन भनिन्छ तापनि व्यावहारिक रूपमा हेर्दा पूर्ण रूपमा यसलाई हटाउन भने सकिन्न । विभिन्न सुधारका वावजुद संसारका असल कर प्रणाली भनिएका देशका करदाताले पनि केही न केही मात्रामा कर अनुपालन लागत बहन गर्नुपरेको देखिन्छ ।

एक अध्ययनले देखाए अनुसार सन् २०१२ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाका कूल १९ करोड ९० लाख व्यक्तिगत करदाताले कर विवरण दाखिला गर्दा कूल २० अर्ब डलर लागत परेको र १ करोड व्यावसायिक फर्मले कर विवरण दाखिला गर्दा ४ अर्ब ४० करोड डलर खर्च भएको कुरा उक्त अध्ययनले देखाएको छ । कर विवरण बाहेक करसँग सम्बन्धित अन्य कामको लागि भएको खर्च कति होला, अनुमान गर्न गाह्रो छ । त्यहाँ सन् २०१२ मा संघीय करका लागि मात्रै कर अनुपालन लागतमा करदाताको कूल ३७ अर्ब डलर खर्च भएको तथ्य पनि उक्त अध्ययनले देखाएको छ । स्थानीय र राज्य सरकारका करको लागि भएको करदाताको खर्च यसमा समावेश छैन । यस बारेका अध्ययन गरेका संसारभरिका मुलुकको कर अनुपालन लागत कूल कर संकलनको २ देखि १० प्रतिशतसम्म तथा कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको २.५ प्रतिशत को हाराहारीमा रहेको उल्लेख गरेको छ । उक्त अध्ययनले अर्को तथ्य के पनि देखाएको छ भने करदाताको व्यावसायिक कारोबार बढ्दा यो लागत घट्ने र कारोबार घट्दा यो लागत बढ्ने गरेको पाइन्छ । तसर्थ, कर अनुपालन लागत हटाउने कुरा कठिन मानिन्छ तापनि घटाउने कुरामा सरकार निरन्तर प्रयत्नशील रहनुपर्छ ।

आजको समयमा संसारका अधिकांश देशले स्वयम् कर निर्धारण प्रणाली लागू गरेका छन् जस अनुसार आफ्नो कर निर्धारण लगायत करसम्बन्धी अधिकांश काम कानूनले करदाताकै जिम्मामा छोडेको हुन्छ। तर यस प्रणालीमा पनि करसम्बन्धी सबै काम कानूनत स्वयम् कर निर्धारण भनिएतापनि कर कानूनको कठिनता, कर विवरण तथा अन्य फारामहरूको जटिलता, कम्प्यूटर प्रणालीबारे प्राविधिक ज्ञानको कमीले गर्दा करदाता आफैले मात्रै कार्यसम्पादन गर्न नसकी चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट, अडिटर, कर सहयोगी तथा वकिलको सहायता लिनुपर्ने हुन्छ । त्यसकारण स्वयम् कर निर्धारण प्रणाली पनि खर्चमुक्त भने छैन र हुन सक्दैन पनि ।

कानूनबमोजिम मात्र कर लगाउन पाइने भएकोले कर अनुपालन लागत सिर्जना हुनुमा कर कानूनमा भएको जटिलतालाई नै प्रमुख रूपमा लिने गरिन्छ । कर कानून यसै पनि जटिल हुने र त्यसमा पनि छिटोछिटो परिवर्तन भइरहने हुँदा विद्यमान कानूनी व्यवस्था बुझ्न नभ्याउँदै नयाँ परिवर्तन भइसक्ने हुँदा साधारण करदाताको मनमस्तिष्कमा कर कानून सधैं महाभारतको रूपमा रहेको हुन्छ ।

करका सामान्य सिद्धान्त, करका दरहरू र तिनको गणना विधि, कर छुट र करकट्टीका शीर्षकहरूका साथै यिनको कार्यविधि बुझ्न पनि सामान्य करदाताको लागि कठिन हुने गर्दछ । कर प्रणालीमा सरलता, सुगमता, विश्वसनीयता, एकरूपता र निर्वैयक्तिकता ल्याउन विगत केही वर्षदेखि सूचना प्रविधिको व्यापक प्रयोग र अवलम्बन गरिएको छ । यसले कर प्रशासनलाई स्वचालित बनाउँदै यसको कार्यक्षमता र विश्वसनीयतामा अभूतपूर्व सुधार गरेको छ तापनि करदाता यसमा सुसूचित हुन समय लाग्ने हुँदा तत्कालको लागि यसले पनि कर अनुपालन लागत बढाएको देखिन्छ

। कर प्रशासनमा कर अधिकृत नै फ्रन्ट डेस्कमा रहेर काम गर्ने हुँदा तिनको कर सम्बन्धी बुझाइको स्तर, कार्यक्षमता र करदातासँग गर्ने व्यवहारले पनि करदाताको कर अनुपालन लागत घटाउन वा बढाउन ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । त्यस्तै, करदाताले कर प्रणाली, कर कानून र यसको कार्यविधिबारे आफूलाई अद्यावधिक नराख्दा, कर सहयोगी माथी अत्यधिक निर्भर गर्दा र कर छलीमा संलग्न हुँदा कर अनुपालन लागत बढ्ने गर्दछ ।

देशका केही जिल्लाहरू दुर्गममा छन्, जहाँ केही न केही करदाता छन् तर तिनलाई सेवा प्रवाह गर्ने आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालय छैनन् । तर करयोग्य कारोवार तथा आय आर्जन गर्नेले करमा दर्ता गर्ने, लेखा राख्ने, कर विवरण बुझाउने, कर दाखिला गर्ने तथा कर चुक्ता लिने जस्ता दायित्व अरू सरह त्यहाँका मानिसले पनि पूरा गर्नुपर्दछ । उदाहरणको लागि हुम्ला र मुगुका मानिस करमा दर्ता हुन र कर चुक्ता प्रमाणपत्र लिन अद्यापि हवाईजहाज चढेर नेपालगंज आउनुपर्छ । काम नसकियुन्जेल होटेलमा बस्न र खान पर्छ । निजले लाग्ने कर भन्दा धेरै बढी रकम यातायात र होटेल खर्चमा तिर्नुपर्ने हुन्छ ।

कर प्रशासनले करदाताको सजिलोका लागि पछिल्ला दिनमा अवलम्बन गरेको अनलाइनको माध्यमबाट करदाता दर्ता, कर विवरण दाखिला, कर भुक्तानी र कर चुक्ता व्यवस्थाले कर अनुपालन लागत घटाउने लक्ष्य राखेतापनि सो प्रयोग गर्ने पर्याप्त ज्ञानको कमी तथा इन्टरनेटको सुलभता नहुँदा त्यहाँका करदाताले अपेक्षित लाभ लिन नसकेकोले कर अनुपालन लागत उल्लेखनीय रूपमा घटेको देखिन्छ ।

४. कर अनुपालन लागत बहन गर्ने चरणहरू

करदाताको कर अनुपालन लागत त्यो अवस्थामा सिर्जना हुन्छ, जहाँ उनीहरूको कार्यगत सम्बन्ध करसम्बन्धी विषयमा सम्बन्धित हुन्छ । यस्ता केही कार्यगत अवस्थाहरूको तल उल्लेख गरिन्छ ।

कर दर्ता: यसको लागि करदाताले आफ्नो फोटो, नागरिकताको प्रमाणपत्र, व्यवसाय दर्ता प्रमाणपत्र, व्यवसाय गर्ने स्थान/घरको घरधनीसँग गरेको बहालको करारपत्र, आफ्नै घरमा व्यवसाय गर्ने भएमा उक्त स्थान/घरको स्वामित्व पुष्टी गर्ने लालपुर्जा वा अन्य यस्तै प्रमाणपत्र संलग्न गरी सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालमा पेश गर्नुपर्दछ । कर दर्ताको लागि कुनै सरकारी दैदस्तुर लाग्दैन तापनि करदाता आफै वा कर सहयोगी मार्फत् यो काम गर्दा नगण्य लागत पनि लाग्न सक्छ ।

कर लेखाङ्कन : करयोग्य आय, कारोवार वा सम्पत्ति ग्रहण गर्ने व्यक्तिले कर कानूनले तोकेबमोजिम त्यसको नियमित रूपमा बिलिङ्ग तथा लेखाङ्कन गर्नुपर्दछ । बिलिङ्ग तथा कर लेखाङ्कन करदाताले सम्पादन गर्नुपर्ने नियमित कार्य भएतापनि करदाताको समय वा जानकारीको अभावमा धेरै करदाताले लेखाङ्कनको लागि कर सहयोगी वा अडिटरको सहायता लिने गर्दछन् । कर लेखाङ्कनमा

सामान्यतया कारोवारको आयतन जति ठूलो हुन्छ त्यति नै यसको लागि बढी समय र आर्थिक लागत पर्नजाने हुन्छ ।

कर विवरण तथा कर दाखिला : कारोवार वा आय वा सम्पत्तिको आधारमा तोकिएको कर अवधिमा आफैं वा आफ्ना कर्मचारीको माध्यमबाट कर विवरण तथा कर दाखिला गर्नु पनि करदाताको दायित्व हुन्छ । यसको लागि धेरै समय र लागत नलाग्ने भएतापनि जो लागेको समय र आर्थिक लागत करदाताको कर अनुपालन लागत अन्तर्गत गणना गरिन्छ ।

करफिर्ता दावी: करदाताले दाखिला गरेको कर तिर्नुपर्ने भन्दा बढी भएको अवस्थामा बढी दाखिला रकम तोकिएबमोजिम फिर्ता पाउने कानूनी व्यवस्था छ । तर यसका लागि तोकिएका प्रमाण पेश गरी निश्चित कार्यविधि पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । करदाताले विना इन्झस्ट छोटो समयमा कर फिर्ता पाउन सक्नु भनेर कर प्रशासनले कर फिर्ता गरिसक्नुपर्ने अधिकतम समय सीमा तोक्री प्रक्रियागत सरलीकरण गरेको छ तापनि यसको लागि लाग्ने समय वा अन्य लागत पनि कर अनुपालन लागत भित्रै पर्दछ ।

कर परीक्षण तथा अनुसन्धान : कर प्रशासनले विभिन्न पूर्व निर्धारित मापदण्ड तथा प्राप्त सूचनाका आधारमा समय समयमा कर परीक्षण तथा अनुसन्धानको लागि करदाताको छनोट गर्दछ । छनोटमा परेका करदाताले कर अधिकृतले माग गरेका व्यवसायसँग सम्बन्धित कागजपत्र तथा प्रमाणपत्रहरू निजसमक्ष पेश गर्नुपर्दछ । कारोवारको जटिलता र प्रमाणको अनुपलब्धताको अवस्थामा यदाकदा यो काममा अलि लामो समय लाग्न पनि सक्छ । यसमा करदातालाई कार्यालयमा हाजिर गराउने, बयान लिने, तेस्रो पक्ष बुझ्ने लगायत विभिन्न कार्यविधि पूरा गर्नुपर्ने हुँदा चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट, कर सहयोगी तथा वकिलको पनि सहयोग लिनुपर्ने हुन्छ । यसमा के कति थप कर तथा जरिवाना लाग्ने हो भनेर करदातालाई मानसिक तनाव पनि हुन्छ । करसँग सम्बन्धित भएकोले यी सबै तनाव सहितको लागत कर अनुपालन लागत अन्तर्गत पर्दछन् । तर करदाताले कर अनुपालनाबाट उम्कने नियतले प्रचलित कर कानून उल्लङ्घन गरी कर छलेवापत् कर, जरिवाना, ब्याज आदि निर्धारण लगायतका सजाय भएमा सो बाट सिर्जित तनाव र लागतलाई कर अनुपालन लागत अन्तर्गत समावेश गरिन्न ।

प्रशासकीय पुनरावलोकन तथा पुनरावेदन: करदाताको मौद्रिक लागत, समय र तनाव बढाउने अर्को विषय पुनरावलोकन तथा पुनरावेदन पनि हो । कर अधिकृतले गरेको कर निर्धारणमा चित्त नबुझ्नेले विभाग समक्ष प्रशासकीय पुनरावलोकनको लागि र त्यसमा पनि चित्त नबुझ्नेले राजस्व न्यायाधिकरण हुँदै सर्वोच्च अदालतसम्म पुनरावेदन दिन सक्ने व्यवस्था छ । यसमा पनि करदाताले वकिलको सहयोग लिनुपर्ने हुन्छ । धरौटी वापत रकम राख्नुपर्ने हुन्छ । यो समय र खर्च पनि कर अनुपालन लागत अन्तर्गत पर्दछ । तर प्रचलित कर कानून उल्लङ्घन गरी करदाताले कर छले वापत कर, जरिवाना, ब्याज आदि निर्धारण लगायतका सजाय भएमा सो विरुद्ध पुनरावलोकन तथा

पुनरावेदनको सन्दर्भमा लागेको समय र पैसाको खर्च र सिर्जित तनावलाई कर अनुपालन लागत अन्तर्गत समावेश गर्न मिल्दैन।

५. कर अनुपालन लागतको मापन

जुनसुकै देशले आफ्नो देशको कर प्रणालीमा सुधारका लागि त्यहाँको कर अनुपालन लागतका निर्धारक तत्वहरू र तिनको लागत पहिचान गर्नुपर्ने हुन्छ । यिनको सही समयमा सही पहिचान गर्न सके सुधारका उपायहरू अवलम्बन गर्न सघाउ पुग्छ । यसको लागि कर अनुपालन लागत सर्वेक्षण (Tax compliance cost survey) गरिन्छ । यस्तो सर्वेक्षण गर्दा विभिन्न कुरामा ध्यान पुर्‍याउनुपर्ने हुन्छ । सर्वेक्षण गर्दा पर्याप्त पूर्व तयारी नभएमा यसले समस्याको सही पहिचान गर्न नसकी कर सुधारका लागि गरिने साधन, स्रोत र समय त्यसै खेर जान्छ । तसर्थ, सर्वेक्षणलाई प्रभावकारी बनाई भरपर्दो र फलदायी परिणाम प्राप्त गर्न निम्न कुरामा विशेष ध्यान पुर्‍याउनुपर्ने देखिन्छ-

- सबै भौगोलिक क्षेत्र समेटिने गरी क्लस्टर छनोट,
- सबै व्यवसाय र कारोवार समूह समेटिने गरी करदाता छनोट ,
- कर अनुपालन लागत सिर्जना गर्ने सबै विषयमा प्रश्नावली निर्माण,
- करदातासँग अन्तर्वार्ता विधि (प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता, इमेल वा हुलाकबाट प्रश्न सम्प्रेषण गर्ने),
- पाइलट टेस्ट,
- मुख्य सर्वेक्षणबाट तथ्याङ्क, सूचना र जानकारी सङ्कलन,
- सङ्कलित सूचनाको अध्ययन, विश्लेषण एवं तालिकीकरण,
- निष्कर्षसहितको प्रतिवेदन लेखन ।

६. नेपालमा कर अनुपालन लागतको अवस्था

नेपालमा करारोपणको इतिहास लामो भएपनि खास गरी बि.सं. २०५४ पछि करदाताको अनुपालन बढाउने र लागत घटाउने उद्देश्यले करका नयाँ ऐन नियम निर्माण र कार्यान्वयन, सँगठन संरचनामा सुधार र विस्तार, सूचना प्रविधिको व्यापक प्रयोग तथा करदाता सेवामा सुधार जस्ता अभियान थालिए। करदाताको संख्यामा विस्तारसँगै कर अनुपालन लागत घटाउने उद्देश्यले बजेट वक्तव्य तथा कर कानून संशोधन मार्फत् विभिन्न संशोधन तथा सुधार गरिए । करदातालाई घरदैलोमै सेवा पुर्‍याउने उद्देश्यले कतिपय ठाउँमा करदाता सेवा कार्यालय स्थापना गरिए । करदाताको हितमा गरिएका यस्ता संशोधन, सुधार तथा सँगठन विस्तारको प्रभावकारिता मापन गर्न केन्द्र र केन्द्र, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा सामुहिक छलफल, गोष्ठी, अन्तरक्रिया, गुनासो सुनुवाई कार्यक्रम आयोजना गरियो । कर प्रशासनमा कार्यसम्पादनमा आधारित सुविधा प्रणाली लागू गरियो, जसमा करदाता सेवालाई पनि कार्यसम्पादनको आधार मानी अंक दिने परिपाटीको थालनी गरियो ।

कर अनुपालन लागत पहिचानको लागि अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम (IFC) को सहयोगमा सन् २०१२ मा अनुपालन लागतका सबै क्षेत्र समेट्ने गरी प्रश्नावली तयार गरी छानिएका जिल्लाका छानिएका करदातालाई प्रश्न सोधेर नेपालमा व्यवस्थित रूपमा पहिलोपटक कर अनुपालन लागत सर्वेक्षण गरिएको देखिन्छ । पत्रपत्रिकामा उल्लेख गरिएअनुसार कारोवार अंकको अनुपातमा साना करदातालाई कर अनुपालन लागत बढी पर्ने गरेको र मूल्य अभिवृद्धिकरमा पहिलोपटक दर्ता भएका करदाताको उक्त लागत झन् बढी भएको देखाएको उल्लेख गरिएको थियो । विश्व बैंकद्वारा प्रकाशित Ease of doing business cost, 2019 को रिपोर्टमा उल्लिखित १० वटा परिसूचकहरूमध्ये Paying taxes शीर्षक अन्तर्गतनेपालको अवस्था निम्नानुसार रहेको उल्लेख छ-

- कर तिर्नेसम्बन्धी प्राप्ताङ्क (०-१००) ४७.१
- प्रति वर्ष कर भुक्तानी गर्नुपर्ने संख्या ४६.०
- प्रतिवर्ष अनुपालन समय लागत (घण्टामा) ३७७
- कर र योगदानको जम्मा दर ४१.८
- पोष्ट फाइलिङ्ग सूचकाङ्क(०-१००) ३३.३

उल्लेख गरेका परिसूचकहरू पनि कर अनुपालन लागतका परिसूचकसँग मिल्दोजुल्दो भएकोले पनि यहाँको कर अनुपालन लागत तुलनात्मक रूपमा बढी नै रहेको पुष्टी हुन्छ । तर यो लागत बढी देखिनुमा आन्तरिक राजस्व विभागको क्षेत्रभन्दा बाहिर पर्ने सामाजिक सुरक्षा कर, स्वास्थ्य बीमा तथा दुर्घटना बीमाको थप भूमिका रहेको उल्लेख छ ।

७. कर अनुपालन लागतको प्रभाव

कर सङ्कलन विना राज्य संचालन गर्न सकिदैन भने कर सङ्कलन गर्दा करदातामा अन्य लागत पनि पर्ने गर्दछ । कर अनुपालन लागतले करदाताको आर्थिक व्यवहार र निर्णयमा मात्र नभई कर प्रणालीप्रति आम नागरिकको दृष्टिकोणमा समेत दूरगामी प्रभाव पार्दछ । अधिक कर अनुपालन लागतको कारणले कर प्रणाली अलोकप्रिय हुने र अलोकप्रिय करप्रणालीको कारण कतिपय देशमा सरकार नै भङ्ग भएका उदाहरण पनि बेलाबखत सुन्न पाइन्छ । कर अनुपालन लागतले मुख्य रूपमा निम्न क्षेत्रमा प्रभाव पारेको हुन्छ र यस्तो लागत जति बढी भयो, यसको प्रभाव त्यति नै बढी प्रत्युत्पादक हुन्छ-

- करदातामाथी प्रभाव : कर अनुपालन लागतको पहिलो भार करदातामाथी पर्दछ । यो लागत जति बढी भयो त्यति नै करदाताको अनुपालन स्तर खस्कदै जान्छ । विगतका सर्वेक्षणबाट करमा भर्खर दर्ता भएका साना तथा मझौला करदातामाथी यसको लागत अझ बढी पर्ने गरेको पाइन्छ ।

- कर प्रशासनमाथी प्रभाव : अनुपालन लागत बढ्दै जाँदा करदाताको अनुपालन स्तर घट्दै जाने हुँदा कर संकलन कम भई निर्धारित राजस्व लक्ष्य पूरा हुँदैन भने अर्कोतिर जनमानसमा सरकार र कर प्रशासनको छवि नराम्रो हुँदै जान्छ ।
- अर्थतन्त्रमाथी प्रभाव : कर अनुपालन लागतको कारण लक्ष्यित कर संकलन नभएपछि कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा करको अनुपात घट्दै जान्छ । बजेट घाटा बढ्छ । विकास बजेटका लागि राज्यले आन्तरिक तथा वाह्य ऋण लिनुपर्ने हुन्छ । लामो समयसम्म यस्तै अवस्था रहेमा राज्य ऋणको खोर (Debt trap) मा पर्न पनि सक्छ ।

८. कर अनुपालन लागत न्यूनीकरणका प्रयास

नेपालमा कर प्रणाली सुधार अभियान अन्तर्गत वि. सं. २०५४ मा मू. अ. कर र २०५८ मा नयाँ आयकर तथा अन्तःशुल्क ऐनलागू भएपछि करको दायरा विस्तारसंगै करदाताको संख्या पनि बढ्दै गएको सन्दर्भमा कर प्रशासनबाट नीतिगत तथा कार्यगत सुधारका माध्यमबाट कर अनुपालन लागत न्यूनीकरणका प्रयासहरू हुँदै आएका छन् । यसै क्रममा आन्तरिक राजस्व विभागले २ वटा रणनीतिक योजना र २ वटा कर सुधार योजना कार्यान्वयन गरी हालसालै तेस्रो कर सुधार योजनाको कार्यान्वयन थालेको छ । उक्त योजनाहरूले खास गरी ४ वटा पक्षहरूमा सुधारमा जोड दिएको छ । ती पक्षहरूमा (१) नीति तथा कानूनमा सुधार र सरलीकरण, (२) संरचनात्मक सुधार र सँगठन विस्तार, (३) करदाता सेवामा सुधार र सहजीकरण (४) सूचना प्रविधिको प्रयोग रहेका छन् ।

यी प्रयासको फलस्वरूप ऐन र नियमका जटिलता फुकाउन सामान्य करदाताले समेत बुझ्न सक्ने गरी निर्देशिकाहरू बनाई लागू गरिएका छन् । करदाताको नजिकै पुगेर सेवा प्रवाह गर्ने उद्देश्यले थप ठाउँहरूमा आन्तरिक राजस्व कार्यालय तथा करदाता सेवा कार्यालयहरू स्थापना गरी संख्या विस्तार गरिएको छ । कार्यालयहरूमा समान प्रकृतिका कार्यहरूलाई एकीकृत गरी कार्यगत शाखा विभाजन गरिएको छ । दुर्गममा रहेका करदातालाई सेवा प्रवाह गर्न आवश्यकतानुसार घुम्ती टोली परिचालन गर्ने गरिएको छ । आधुनिक सूचना प्रविधिको व्यापक प्रयोग गरी करदातासँग सम्बन्धित सूचना र सेवालाई अनलाइन हेर्न सक्ने गरी उपलब्ध गराइएको छ । खास गरी साना करदाताहरूलाई लक्ष्यित गरी कर विवरण तथा कार्यविधिहरूमा सरलीकरण गरिएको छ । प्रशासकीय पुनरावलोकनमा जानका लागि राख्नुपर्ने धरौटी रकम घटाइएको छ । करदाताको करसम्बन्धी प्रश्नको उत्तर दिन विभागमा कल सेन्टर खोलिएको छ । आवश्यकता अनुसार कर प्रशासनका कर्मचारीलाई तालिम प्रदान गरिएको छ । कार्यालयहरूको भौतिक व्यवस्थापन पक्षमा प्राथमिकता दिइएको छ ।

९. अन्त्यमा,

सरकारले अघि सारेको "समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली" को लाक्ष्य प्राप्त गर्न देशमा पर्याप्त आर्थिक विकास हुनुपर्ने, आर्थिक विकासका लागि ठूलो मात्रामा आन्तरिक तथा बाह्य लगानी भित्रिनुपर्ने, लगानी आकर्षित हुनका लागि छिमेकी देशमा भन्दा अनुकूल वातावरण हुनुपर्दछ । त्यसका लागि Doing Business Cost कम हुनुपर्ने र त्यसको लागि विश्व बैंकद्वारा निर्धारित १० वटा परिसूचकमध्ये कर अनुपालन लागत पनि एउटा प्रमुख सूचक भएकोले त्यसको न्यूनीकरण र सुधारको लागि सरकार र राजस्व सम्बद्ध निकायले निरन्तर प्रयास गर्नुपर्ने हुन्छ ।

देशमा तीन तहको सरकार बनेको र हरेक तहको सरकार संविधानले तोकेको परिधिभित्र रही कर लगाउने र उठाउने काममा अधिकारसम्पन्न भएको सन्दर्भमा फरक फरक सरकारले एउटै करदातामाथी करभार पर्ने गरी विभिन्न नामबाट कर लगाउने प्रवृत्ति बढेको भनी यदाकदा सार्वजनिक रूपमै सँगठित विरोध गरिएका खबर विभिन्न सञ्चार माध्यमबाट पढ्न र सुन्न पाइन्छ । विभिन्न तहका सरकार र तिनको कर फरक भएपनि करदाता उही हुँदाएउटै करदातामाथी दोहोरो तेहोरो करभार पर्दछ । प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले नयाँ कर लगाउदा कर प्रशासनमा तत्सम्बन्धी ज्ञान र दक्षताको कमीको कारण कर अनुपालन लागत झन् बढ्न सक्छ । बहुतहका सरकारको करबाट करदातामा पर्ने अनुपालन लागतको नकारात्मक प्रभाव घटाउन तीनै तहका सरकारबीच समन्वयको खाँचो देखिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

- कानून किताब व्यवस्था समिति, अन्तःशुल्क ऐन, २०५८, बबरमहल, काठमाडौं ।
- कानून किताब व्यवस्था समिति, आयकर ऐन, २०५८, बबरमहल, काठमाडौं ।
- कानून किताब व्यवस्था समिति, मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५४, बबरमहल, काठमाडौं ।
- खड्का, रूप, नेपालको वित्त व्यवस्था, चुनौति तथा रणनीति, २०६०, पैरवी प्रकाशन काठमाडौं ।
- दुवाडी, राममणि, नेपालमा राजस्व परिचालन, रूपान्तरण, नेपाल राष्ट्र बैंक कर्मचारी सँगठन, २०७१, बालुवाटार, काठमाडौं ।
- मल्लिक, विद्याधर, व्यवसाय गर्ने वातावरणसम्बन्धी प्रतिवेदन र नेपालको अवस्था, सातौँ राष्ट्रिय कर दिवस स्मारिका, २०७५, आन्तरिक राजस्व विभाग, काठमाडौं ।
- Deogratius Ng'winula Mahangila, *The Impact of Tax Compliance Costs on Tax Compliance Behavior*, Journal Tax Administration, Volume 3-1, 2017.
- Eichfelder, S. and Vaillancourt, F. (2014), *Tax Compliance Costs: A Review of Costs Burdens and Costs Structures*, Arqus Discussion paper (178).
- European Commission (2013), *A Review and Evaluation of Methodologies to Calculate Tax Compliance Costs*. Taxation Papers (40).
- Koirala, Maharaj, *Taxation: Theories and Practices in Nepalese Context*, 7th National Tax Day Souvenir, 2075, Inland Revenue Department, Kathmandu.
- Silwal, Narayan, *Value Added Tax: A Nepalese Experience*, April, 1999, Mrs. Indu Silwal, Kathmandu.
- World Bank, *Ease of Doing Business Report*, 2019.

मूल्य अभिवृद्धि करको दर्ता खारेजी र यसको व्यवस्थापनः

समस्या र समाधानका उपायहरू

कृष्ण प्रसाद पराजुली *

१. पृष्ठभूमि

मूल्य अभिवृद्धिकर (Value added tax-VAT) वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, पैठारी, थोक बिक्री, खुद्रा बिक्री सम्मका व्यापारका सबै तहको मूल्य अभिवृद्धि (Value added tax-VAT) मा लाग्ने अप्रत्यक्ष कर हो । निश्चित सीमाभन्दा बढिको कारोवार गर्ने, उत्पादक, पैठारीकर्ता वितरणकर्ता आदि सबै तहका वस्तु तथा सेवा प्रदायकहरूले मु.अ.करमा दर्ता भई यो कर असुल गरी सरकारलाई बुभाउने गर्दछन् । नेपालमा मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन २०५२ लागू भएपछि २०५४ साल मंसिर महिनादेखि यो कर प्रणाली कार्यान्वयनमा आएको हो ।

मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन २०५२ तथा मूल्य अभिवृद्धिकर नियामावली २०५३ (संसोधन सहित) अनुसार हाल मु.अ.करमा दर्ता हुनु पर्ने कारोवार सीमा (Threshold) वार्षिक वस्तुको हकमा ५० लाख र सेवाको हकमा २० लाख रहेको छ । मूल्य अभिवृद्धिकर लाग्ने वस्तु तथा सेवाको कारोवार गर्ने करदाताले अनिवार्य दर्ता हुनु पर्दछ भने सानो कारोवार (थ्रेसहोल्ड भन्दा मुनिको) गर्ने करदाताहरू स्वेच्छिक रूपमा मूल्य अभिवृद्धिकर मा दर्ता हुन सक्छन् ।

२. मु.अ.करमा दर्ताको अवस्था

२०५४ मंसिर १ देखि २०७६ आषाढ मसान्त सम्म मु.अ.करमा दर्ता भएका करदाताको संख्या २,५८,५६९ रहेको छ । दर्ता भएका करदातामध्ये नियमित विवरण दिने करदाता ७४ प्रतिशत रहेका छन् भने नियमित विवरण नदिने करदाता २६ प्रतिशत रहेका छन् ।

३. मूल्य अभिवृद्धिकर दर्ता खारेजीको व्यवस्थापन :

मु.अ.करमा दर्ता भएका करदाताहरूले विभिन्न कारणले (व्यवसाय बन्द गरेको, कारोवार थ्रेसहोल्ड भन्दा तल झरेको, मूल्य अभिवृद्धिकर लाग्ने वस्तु तथा सेवाको कारोवार गर्न छाडेको आदि) मूल्य अभिवृद्धिकर दर्ता खारेजी (Deregistration) को लागि आफू दर्ता रहेको आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा निवेदन दिने, कार्यालयले करदाताको दर्ता खारेजीको परीक्षण गर्ने, कागजातहरू माग गर्न र करदाताले सरकारलाई तिर्नुपर्ने कर दायित्व फरफारक गरी मूल्य अभिवृद्धिकर प्रणालीबाट हटाउने (खारेजी गर्ने) आदि सम्पूर्ण कार्यलाई मूल्य अभिवृद्धिकर दर्ता खारेजी व्यवस्थापन भनिन्छ । मूल्य अभिवृद्धिकर दर्ता यस प्रणालीमा प्रवेश गर्ने ठोका हो भने खारेजी यस प्रणालीबाट बाहिर

* निर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

निस्कने ढोका हो। दर्ता भएका करदातामध्ये कारोबार नगर्ने निष्क्रिय करदातालाई करप्रशासनले दर्ता खरेज गरी आफ्नो अभिलेखलाई अघावधिक राख्नु पर्दछ ।

३. दर्ता खारेजी सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

३.१) मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२ को दफा ११ मा दर्ता खारेजी सम्बन्धमा देहाय बमोजिम व्यवस्था रहेको छ

(१) कर अधिकृतले देहायका कुनै अवस्थामा दर्ता भएको व्यक्तिको दर्ता खारेज गर्न सक्नेछ –

क) संगठित संस्था भए त्यस्तो संगठित संस्था बन्द, विक्रि वा हस्तान्तरण भएमा वा अन्य कुनै किसिमबाट त्यस्तो संगठित संस्थाको अस्तित्व कायम नरहेमा,

ख) व्यक्तिगत स्वामित्व भए त्यस्तो स्वामित्व भएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा,

ग) साझेदार संस्था भए त्यस्तो साझेदारी संस्था विघटन भएमा वा साझेदारको मृत्यु भएमा,

घ) दर्ता भएको व्यक्तिले कर लाग्ने कारोबार गर्न छाडेमा,

घ१) लगातार एक वर्षसम्म शुन्य विवरण दिने वा विवरण नै नदिई बसेका करदाता भएमा,

ड) भूलवश दर्ता भएकोमा।

(१क) दर्ता खारेजीको लागि कर विवरण पेश भएको पन्ध्र दिनभित्र करदाताले कर परीक्षणको लागि आफ्नो कागजातहरू पेश गर्नु पर्नेछ र कर अधिकृतले त्यस्ता करदाताको कर परीक्षण गरी तीन महिनाभित्र दर्ता खारेजी गरी वा दर्ता खारेज नहुने भए सोको जानकारी करदातालाई दिनु पर्नेछ। सो अवधिभित्र कर अधिकृतले दर्ता खारेज नगरेमा वा दर्ता खारेज हुने भनी निर्णय नगरेमा सो अवधिपछिको कर विवरण करदाताले पेश गर्नुपर्ने छैन ।

(१ख) यो उपदफा लागू हुँदाका बखत वार्षिक बीस लाख रुपैयाँभन्दा कमको करयोग्य वस्तुको कारोबार भई दर्ता कायम रहेका करदाताको कारोबार आगामी बाह्र महिनामा पचास लाख रुपैयाँ नपुगेमा कर अधिकृतले खारेजीको प्रक्रियाको आदेश दिनु पर्नेछ ।

तर दफा ९ बमोजिम स्वेच्छिक रूपमा दर्ता हुन चाहने करदाताले आफ्नो दर्ता कायमै राख्न चाहेमा तोकिएको ढाँचामा सम्वत् २०७३ असार मसान्तभित्र दरखास्त दिएमा त्यस्ता करदाताको लागि यो उपदफा लागू हुने छैन ।

(१ग) यो उपदफा लागू हुँदाका बखत दर्ताको लागि तोकिएको कारोबारको सिमाभन्दा कम करयोग्य कारोबार भई दर्ता कायम रहेका करदाताको खरिद तथा पैठारीमा तिरेको मिलान गर्न बाँकी कर, मौज्दातको कर कट्टी र दर्ता खारेजीको अन्य प्रक्रिया तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

२) दर्ता खारेजी सम्बन्धी प्रक्रिया तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

३) पहिले कर कट्टी सुविधा लिई सकेका वस्तुहरूमध्ये दर्ता खारेज हुँदाका बखत बाँकी रहेको मौज्दात (पूँजीगत सामान समेत) लाई बजार मूल्यमा आपूर्ति गरेको मानिनेछ र सो बमोजिम कर निर्धारण गरी असुल गरिनेछ ।

स्पष्टिकरण , यस उपदफाको प्रयोजनको लागि, पूँजीगत सामान-भन्नाले कुनै सम्पत्तिको कुनै भाग र कर लाग्ने कारोवारमा प्रयोग हुने सम्पत्तिलाई सम्झनु पर्छ ।

४) कर लाग्ने वस्तु वा सेवाको कारोवार हुँदा कुनै कुरा गरेको वा नगरेको कारणले यस ऐन बमोजिम गनुपर्ने कार्य तथा दायित्व बाँकी भएमा सो करदाताको दर्ता खारेज हुँदा त्यस्तो दायित्वको असरबाट त्यस्तो करदाताले उन्मुक्ति पाउने छैन

३.२) मूल्य अभिवृद्धिकर नियमावलीमा २०५३ को नियम १२ मा भएको दर्ता खारेजी सम्बन्धी व्यवस्था –

१२. दर्ता खारेजीको प्रक्रिया (१) ऐनको दफा ११ को उपदफा (१) मा उल्लिखित अवस्थाको कारणबाट कुनै दर्ता भएको व्यक्तिको दर्ता खारेज हुने भएमा त्यस्तो दर्ता भएको व्यक्ति वा निज नरहेको अवस्थामा निजको हकवालाले दर्ता खारेज गर्नको लागि दर्ता खारेज हुने अवस्था खुलाई अनुसूची -११ बमोजिमको कर विवरण तथा बुझाउनु पर्ने कर रकम समेत संलग्न राखी सम्बन्धित कर अधिकृत समक्ष दरखास्त दिएमा वा दफा ११ को उपदफा (१) मा उल्लेखित अवस्था विद्यमान रही दर्ता भएको व्यक्तिको दर्ता खारेज गर्नु पर्ने कुरामा सम्बन्धित कर अधिकृत विश्वस्त भएमा बाँकि कर रकम बुझाउन लगाई त्यस्तो व्यक्तिको दर्ता खारेज गरी सो कुराको जानकारी सम्बन्धित दर्ता भएको व्यक्ति वा निजको हकवाला र विभागलाई दिनु पर्नेछ ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम दर्ता खारेजीको लागि दरखास्त दिएपछि दर्ता खारेजीको जानकारी नभएसम्म वा ३ महिनासम्म कर विवरण पेश गर्नुपर्नेछ ।

(३) दर्ता खारेजीको दरखास्त परेको मितिले ३ महिनाभित्र दर्ता खारेज भएको वा नहुने भए सो विषयको जानकारी दिनु सम्बन्धित कर अधिकृतको कर्तव्य हुनेछ ।

(४) यो उपनियम प्रारम्भ भएपछि मूल्य अभिवृद्धिकर लाग्ने सीमाभन्दा घटी कारोबार हुन जाने मूल्य अभिवृद्धिकरमा दर्ता भएको करदाताको दर्ता खारेजीको सरलीकृत प्रक्रिया उपनियम (१), (२), र (३) को अधिनमा रही विभागले तोक्न सक्नेछ ।

३. आर्थिक ऐन २०७६ मा भएको (Force deregistration) सम्बन्धि व्यवस्था:-

आर्थिक ऐन २०७५ दफा २१(३), (४), र (५) मा मूल्य अभिवृद्धिकर विवरण पेश नगर्ने करदाताहरूको दर्ता खारेजी सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था रहेको छ ।

(३) मूल्य अभिवृद्धिकर विवरण नदिई Non-filer भई बसेका करदाताहरू मध्ये २०७५ साल पौष मसान्तसम्म विवरण नदिने करदाताहरू मध्ये सम्बन्त २०७१ साल असारसम्मको वा सो भन्दा अघिदेखि कर विवरण पेश नगर्ने करदाताहरूको दर्ता खरेज हुनेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम दर्ता खरेज भएका करदाताहरूले पेश गर्नु पर्ने कर विवरण ढिला पेश गरेको वा कर विवरण नै पेश नगरेको कारणले लाग्ने जरीवाना मिनाहा हुनेछ ।

(५) उपदफा (४) बमोजिम बक्यौता बाहेक अन्य कर बक्यौता रहेको करदाताको त्यस्तो बक्यौता रकमको अभिलेख कायम गरी असुल उपर गरीने छ ।

४. दर्ता खारेजीको विद्यमान अवस्था

मु.अ.करमा दर्ता भएका करदाताको दर्ता खारेजी उर्पयुक्त कानूनी प्रावधान अनुसार देहाय अनुसार गर्ने गरिएको छ ।

४.(क) करदाताले मूल्य अभिवृद्धिकर खारेजी निवेदन दिएको आधारमा: कम्पनी खारेजी भएको, प्राकृतिक व्यक्तिको मृत्यु भएको, व्यवसाय बन्द भएको, मूल्य अभिवृद्धिकर लाग्ने कारोबार गर्न छाडेको, कारोबार घटेर तल झरेको अवस्थामा करदाता वा निजको आधिकारिक प्रतिनिधिले सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा कर अधिकृत समक्ष निवेदन दिनु पर्दछ । कर अधिकृतले करदातालाई दर्ता खारेजीको कर परीक्षण गर्न लेखा तथा कागजात माग गर्दछन् । करदाताले माग भएका खरिद बिक्री खाता, बिल बीजक तथा अन्य कागजात १५ दिनभित्र कर अधिकृत समक्ष पेश गर्नु पर्दछ । कर अधिकृतले पेश भएका कागजात छानविन, परीक्षण गरी ३ महिनाभित्र करदाताको दर्ता खारेजी हुने नहुने निर्णय गरी सम्बन्धित करदातालाई जानकारी गराउनु पर्दछ । दर्ता खारेजीको परीक्षण गर्दा कर अधिकृतले अन्य मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन नियम बमोजिम जाँच परीक्षण गर्नु पर्ने कुराहरू (खरीदमा तिरेको मूल्य अभिवृद्धिकर कट्टी गरेको कागजात, समानुपातिक करकट्टि, आदि)का अतिरिक्त अन्तिम मौज्यातमा रहेका वस्तुहरू लाई बजार मूल्यमा विक्रि भएको मानी कर निर्धारण गर्ने, पहिले करकट्टी दावी गरेको पुँजीगत सामानलाई पनि विक्रि मानी कर निर्धारण गर्ने र अन्य बाँकि कर निर्धारण भएको, बक्यौता रहेको करदायित्व फरफारक गरेपछि करदातालाई कारोबार बन्द गर्ने अवस्थामा भने फाराम (अनुसूची ११) भर्न लगाई कर अधिकृतले Verify गरी दिनु पर्दछ । करदाताले दर्ता खारेजीको कर परीक्षण नगराउँदा सम्म र बक्यौता करदायित्व चुक्ता नगर्दा सम्म करदाताको दर्ता खारेजी हुन सक्दैन ।

(ख) कर प्रशासनले वाध्यात्मक रूपमा दर्ता खारेजी गर्ने (Force deregistration):

आर्थिक ऐन २०७५ को दफा २१(३) अनुसार करप्रशासनले २०७१ साल असार सम्मको वा सो भन्दा अघि देखि कर विवरण पेश नगर्ने करदाताको वाध्यात्मक रूपमा दर्ता खारेजी गर्ने र निज

सँग कुनै बक्यौता कर असुल गर्नु पर्ने भए त्यस्तो बक्यौताको अभिलेख राखी सो असुल उपर गर्न कानूनी कारवाही गर्नु पर्दछ ।

(ग) २०७६आषाढ मसान्त सम्म मूल्य अभिवृद्धिकर दर्ता खारेजीको लागि निवेदन दिएका दर्ता खारेज भएका र कर परीक्षण गर्न बाँकी रहेका करदाताको संख्या देहाय अनुसार छ ।

दर्ता खारेजीका लागि निवेदन दिएका करदाताको संख्या	नियमित प्रकृयाबाट दर्ता खारेज भएका करदाताको संख्या	आर्थिक ऐन २०७५ को दफा २१(३)अनुसार(Force deregistration) भएका करदाता संख्या
२९,०४९	१०,१०५	१४,१८३

(५). दर्ता खारेजीको समस्या:

दर्ता खारेजी मूल्य अभिवृद्धिकर प्रणालीबाट बाहिर निस्कने द्वार हो । माथीको तथ्यांक हेर्ने हो भने दर्ता खारेजीको लागि निवेदन दिई व्यवसाय बन्दको अनुसुची भरेको करदाताको संख्या २९०४९ रहेको छ । कर प्रशासनले ऐनले तोकेको म्याद ३ महिना भित्र दर्ता खारेजीको परीक्षण गरी निर्णय दिन सकेको छैन । यो हुन नसक्नुका देहाय अनुसार कारण रहेका छन् । र अधिकृतको दरबन्दी कम हुनु ।

(क) दर्ता खारेजीको कर परीक्षणले प्राथमिकता नपाउनु ।

(ख) सवलीकृत दर्ता खारेजी प्रकृया नहुनु ।

(ग) करदाताले बाँकी बक्यौता फरफारक नगर्नु ।

(घ) करदाताले आवश्यक लेखा कागजात पेश नगर्नु ।

(ङ) कर अधिकृतले कर परीक्षण नै नभईकन Close of business (अनुसुची ११ Verify) गरी दिनु तर कर परीक्षण तर्फ चासो नलिनु ।

(च) करदाता सम्पर्क बाहिर रहनु(विदेश जाने वा कारोवार छाडेर हिड्ने) ।

(६)समस्या समाधानको उपायहरू:

(१) कर अधिकृतको दरबन्दी थप गर्ने ।

(२)मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन ,नियम अनुसार करदातासँग दर्ता खारेजीको निवेदन लिई ३ महिना भित्र कर परीक्षण गरी बाँकी बक्यौता असुल गरेर मात्र अनुसुची ११ प्रमाणित गरी दिने ।

(३).दर्ता खारेजीको सरलीकृत निर्देशिका आ.रा.वि ले जारी गर्ने ।

(४).दर्ता खारेजीको निर्णय नभइन्जेल(३ महिना सम्म करदातालाई कर विवरण दिइरहन अनुरोध गर्ने ।

(५).कर प्रशासनलाई करको दायरामा ल्याउन पहल गरे जस्तै दर्ता खारेजी गर्न पनि प्राथमिकता र पहल गर्नु पर्दछ ।

कर निर्धारणमा प्रशासकीय पुनरावलोकन र पुनरावेदन

कविराज पौडेल *

बिषय प्रवेश

एउटा अर्धन्यायिक एवं न्यायिक निकायबाट भएका निर्णयहरू पूर्ण हुन नसक्ने अथवा सरोकारवालाले न्यायको अनुभूति गर्न नसक्ने हुँदा कम्तिमा एक तहसम्म पुनरावलोकन र पुनरावेदन गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ। कर निर्धारण पनि प्रशासनिक अधिकारीबाट सम्पादन गरिने न्यायिक कार्य हो । प्रशासनिक अधिकारीबाट सम्पादन भएको हुँदा एक पटक प्रशासनिक अधिकारीबाट नै पुनरावलोकन हुन उपयुक्त हुने हुँदा कर निर्धारण उपर प्रशासकीय पुनरावलोकनको व्यवस्था राखिएको हुन्छ ।

कर प्रशासनको संचालनस्तरमा रहेका निकायहरूबाट भएका कर निर्धारण लगायतका विषयमा चित्त नबुझ्ने पक्षले प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन दिन पाउने अथवा पुनरावेदन गर्न पाउने बिषयलाई विश्वका अधिकांश कर कानूनद्वारा प्रत्याभुत गरिएको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा करदाता सेवा कार्यालय, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, मध्यम स्तरीय करदाता कार्यालय, ठूला करदाता कार्यालय, आन्तरिक राजस्व विभागको अनुसन्धान शाखा, राजस्व अनुसन्धान विभागबाट भएका कर निर्धारणमा चित्त नबुझाउने करदाताले प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन दिन पाउने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

कानूनी व्यवस्था

अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ अनुसार अन्तःशुल्क अधिकृतबाट भएको अन्तःशुल्क निर्धारण उपर सोही ऐनको दफा १९ अनुसार आन्तरिक राजस्व विभागका महानिर्देशक समक्ष प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन दिन सकिन्छ ।

मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२ को दफा २० अनुसार कर अधिकृतबाट भएको कर निर्धारण उपर सोही ऐनको दफा ३१क बमोजिम आन्तरिक राजस्व विभागका महानिर्देशक समक्ष प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन पेश गर्न पाईने व्यवस्था छ ।

आयकर ऐन २०५८ बमोजिम गरिएको कर निर्धारणमा चित्त नबुझाउने करदाताले सोही ऐनको दफा ११५ अनुसार आन्तरिक राजस्व विभाग समक्ष प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन दिन सक्छ ।

उल्लेखित ऐनहरूमा आन्तरिक राजस्व विभागका, महानिर्देशक समक्ष प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन दिँदा निश्चित प्रक्रिया पूरा गर्नु पर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

अन्तःशुल्क अधिकृतबाट जारी गरिएको अन्तःशुल्क निर्धारण आदेश तथा कर अधिकृतबाट जारी गरिएको कर निर्धारण आदेश प्राप्त गरेका मितिले ३० दिनभित्र प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन पेश गर्नुपर्छ । यदि सो तीस दिन भित्र निवेदन पेश गर्न नसकेमा सो म्याद गुज्रैका मितिले सात दिनभित्र म्याद थपका लागि निवेदन पेश गरेमा बढीमा तीस दिनको म्याद थप हुन सक्ने व्यवस्था छ । अर्थात अन्तःशुल्क निर्धारण आदेश, कर

* निर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

निर्धारण आदेश प्राप्त गरेको साठी दिन (थप म्याद समेत) पछि आन्तरिक राजस्व विभागमा प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन दर्ता गर्न सकिदैन ।

त्यसै गरी प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन पेश गर्दा अन्तःशुल्कतर्फ विवादरहित रकम सबै दाखिला गरी विवादित रकमको एक चौथाई रकम दाखिला गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । मूल्य अभिवृद्धिकर्तक विवादरहित रकम सबै बुझाउनु पर्ने र विवादित रकमको एक चौथाई पनि दाखिला गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । दाखिला गर्नुपर्ने रकम निवेदन दिनुभन्दा अगाडि नै बढी दाखिला गरेको रहेछ भने त्यस्तो रकमले खामे सम्मको रकम कटाई बाँकी रकम मात्र दाखिला गर्न पर्नेछ । यसरी दाखिला गरेको रकम मुद्दाको अन्तिम किनारा नलागेसम्म फिर्ता हुने छैन र आयकर्तक विवादरहित रकम सबै बुझाउनु पर्ने र विवादित रकमको एकचौथाई पनि दाखिला गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

अन्तःशुल्कतर्फ करदाताले दिएको निवेदन समेतका प्रमाण कागजात छानविन गर्दा निवेदकको निवेदन जिकिर उपयुक्त देखिन आएमा स्पष्ट कारण खुलाइ पर्चा खडा गरी महानिर्देशकले सो अन्तःशुल्क निर्धारण आदेश बदर गरी पुनः अन्तःशुल्क निर्धारण गर्न आदेश दिन सक्ने छ । प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन परेको मितिले साठी दिनभित्र निर्णय दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । पुनरावलोकनको निवेदनमा साठी दिनभित्र विभागले निर्णय नगरेमा सो म्याद नाघेपछि वा विभागले गरेको निर्णय उपर चित्त नबुझेमा सो निर्णयको सूचना पाएको मितिले ३५ दिनभित्र सम्बन्धित व्यक्तिले राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सक्ने व्यवस्था अन्तःशुल्क ऐनमा गरिएको छ । अन्तःशुल्क निर्धारण उपर चित्त नबुझी प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन वा पुनरावेदन दिने व्यक्तिले सोको एक प्रति पन्ध्र दिनभित्र सम्बन्धित कार्यालयमा दर्ता गराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

अन्तःशुल्क अधिकृतले कैद गर्ने गरी गरेको निर्णय उपर राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सकिने छ । अन्तःशुल्क ऐन २०५८ वा सो ऐन अन्तर्गत बनेका नियमहरू बमोजिम अन्तःशुल्क अधिकृतबाट कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति जफत गर्ने गरी निर्णय भई सो निर्णय उपर पुनरावेदन परेकोमा पुनरावेदन हेर्ने अधिकारीले पुनरावेदनको कारवाही किनारा नगरेसम्म सो सम्पत्ति जफत गर्ने कारवाही स्थगित राख्ने आदेश अन्तःशुल्क अधिकृतलाई दिन सक्ने छ । तर यसरी रोक्का रहेको सम्पत्ति सडने, बिग्रने नष्ट हुने वा त्यसको मूल्य घट्ने देखिएमा अन्तःशुल्क अधिकृतले त्यस्तो वस्तु तुरुन्त लिलाम बिक्री गरी आएको रकमको आम्दानी बाँध्नु पर्ने छ । रोक्का रहेको सम्पत्ति पछि सम्बन्धित व्यक्तिले फिर्ता पाउने ठहरिएमा लिलाम बिक्रीबाट प्राप्त भएको रकममात्र निजलाई फिर्ता दिईने छ । सम्बन्धित व्यक्तिले वस्तु नै फिर्ता पाउं भनी दावी गर्न पाउने छैन ।

पुनरावलोकनको निवेदन वा पुनरावेदन दिएको कारणबाट अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा १६ को उपदफा (१) मा उल्लेखित निर्णयको कार्यान्वयनमा असर परेको मानिने छैन ।

मदिरा ऐन २०३१ बमोजिम अन्तःशुल्क अधिकृतले गरेको निर्णय उपर राजस्व न्यायाधिकरणमा र नेपाल सरकारले तोकी दिएको अधिकारीले गरेको निर्णय उपर सम्बन्धित उच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने छ ।

यसरी पुनरावेदन दिने व्यक्तिले पुनरावेदन दिएको पन्ध्र दिनभित्र पुनरावेदनको एक प्रति सम्बन्धित कार्यालयमा दर्ता गराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

मूल्य अभिवृद्धिकर्तक करदाताले दिएको निवेदन समेतका प्रमाण कागजात छानविन गर्दा निवेदकको निवेदन जिकिर सत्य देखिन आएमा स्पष्ट कारण खोली पर्चा खडा गरी महानिर्देशकले सो कर निर्धारण आदेश बदर

गरी पुनः कर निर्धारण गर्न सम्बन्धित कर अधिकृतलाई निर्देशन दिन वा कुनै कर अधिकृतलाई सो काम गर्न आदेश दिन सक्ने छ । पेश भएको प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदनमा ६० दिनभित्र विभागले निर्णय नदिएमा सम्बन्धित व्यक्तिले राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सक्दछ ।

त्यस्तै विभागले गरेको निर्णय उपर चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । पुनरावेदन दिने व्यक्तिले पुनरावेदन दर्ता गरेको मितिले पन्ध्र दिनभित्र पुनरावेदनपत्रको प्रतिलिपि संलग्न गरी विभाग समक्ष लिखित जानकारी गराउनु पर्ने छ ।

आयकरतर्फ प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन उपर विभागले सो निवेदनमा उल्लेखित कुराहरूलाई पूर्ण वा आंशिक रूपमा स्वीकार वा अस्वीकार गर्न र निवेदन उपरको निर्णयको लिखित सूचना सो व्यक्तिलाई दिन सक्ने छ । प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन दिएको मितिले ६० दिनभित्र विभागले सो निवेदन उपरको निर्णयको सूचना निवेदकलाई नदिएमा निवेदकले सोको जानकारी विभागमा दर्ता गराई विभागले निवेदन अस्वीकार गरेको मान्न सक्ने छ । यसरी निवेदन अस्वीकार गरेको मानेको कुरा सम्बन्धित निवेदकले लिखित रूपमा विभागलाई जानकारी दिनुपर्ने छ । विभागले त्यस्तो जानकारी दर्ता भएको मितिमा त्यस्तो निवेदन अस्वीकार गर्ने निर्णय गरेको र सो व्यक्तिलाई सो निर्णयको सूचना दिएको मानिने छ भन्ने व्यवस्था आयकर ऐन २०५८ मा गरिएको छ ।

विभागमा दिएको प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन उपर भएको निर्णयमा चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले राजस्व न्यायाधिकरण ऐन २०३१ बमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सक्नेछ । पुनरावेदन दिने व्यक्तिले पुनरावेदन दिएको पन्ध्र दिनभित्र पुनरावेदनको सूचनाको एकप्रति विभागमा दर्ता गराउनुपर्ने व्यवस्था पनि रहेको छ ।

विभागमा प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन दिएको वा राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिएको कारणबाट आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११४ को उपदफा (१) मा उल्लेखित निर्णयको कार्यान्वयनमा असर परेको मानिने छैन ।

प्रशासकीय पुनरावलोकन शाखा

आन्तरिक राजस्व विभागमा प्रशासकीय पुनरावलोकन शाखा रहेको छ । उक्त शाखाले महानिर्देशकको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निर्देशनमा रही महानिर्देशकबाट सम्पादन गरिने प्रशासकीय पुनरावलोकन सम्बन्धी काममा सघाउने काम गर्दछ । करदाताबाट प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन प्राप्त भएपछि लगत्तै कार्यालयको प्रतिक्रिया र सकल फाईल पठाउन सम्बन्धीत कार्यालयमा लेखी पठाउँछ । कार्यालयबाट प्रतिक्रिया र सकल फाईल प्राप्त भएपछि महानिर्देशकबाट करदाताको निवेदन जिकिर, कार्यालयको प्रतिक्रिया, फाईल साथ रहेका कर निर्धारणसँग सम्बन्धीत कागजात, प्रमाणहरूको अध्ययन एवं विश्लेषण गरी निवेदन उपर निर्णय हुन्छ ।

राजस्व न्यायाधिकरण सम्बन्धी व्यवस्था

राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ ले राजस्व न्यायाधिकरण सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्दा निश्चित प्रक्रिया पूरा गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्दा विवादित रकमको ५० प्रतिशत धरौटी राख्नु पर्ने व्यवस्था राजस्व न्यायाधिकरण ऐन २०३१ मा गरिएको छ । यस ऐन अन्तर्गत पुनरावेदन गर्दा शुरु कारवाही र किनारा गर्ने अधिकारीले गरेको निर्णय सुनी पाएको वा त्यसको सूचना तामेल भएको पैंतीस दिनभित्र पुनरावेदन गर्नुपर्नेछ ।

प्रत्येक राजस्व न्यायाधिकरणमा नेपाल सरकारले नियुक्ति गरेका निम्नलिखित सदस्यहरू रहन्छन् ।

१. कानून सदस्य
२. राजस्व सदस्य र
३. लेखा सदस्य

कानून सदस्यले न्यायाधिकरणको अध्यक्षता गर्ने छ भने निजको अनुपस्थितिमा राजस्व सदस्यले अध्यक्षता गर्ने छ। हाल बिराटनगर, काठमाण्डौ, पोखरा र नेपालगंज गरी नेपालमा चारवटा राजस्व न्यायाधिकरण रहेका छन् । निम्नलिखित कुनै प्रश्नमा प्रत्यक्ष कानूनी त्रुटि भई न्यायाधिकरणको निर्णय पूर्ण वा आंशिक रूपमा उल्टिनेदेखि सर्वोच्च अदालतले आफू समक्ष पुनरावेदन गर्न अनुमति दिएकोमा मात्र न्यायाधिकरणको फैसला वा अन्तिम आदेश उपर सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने छ ।

१. अधिकार क्षेत्रको प्रश्न
२. बुझ्नु पर्ने प्रमाण नबुझेको वा बुझ्न नहुने प्रमाण बुझेको प्रश्न
३. वाध्यात्मक रूपमा पालन गनुपर्ने कार्यविधि सम्बन्धी कानूनको उल्लंघन भएको प्रश्न
४. गम्भिर कानूनी त्रुटि सम्बन्धी प्रश्न

समस्याहरू

प्रशासकीय पुनरावलोकन र पुनरावेदन सम्बन्धमा केही समस्याहरू रहेको पाइन्छ । ती समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

१. अत्यधिक निवेदन दर्ता हुने गरेको ।
२. पहिले नै निरोपण भई सकेको विषयमा पटक पटक निवेदन दिने ।
३. जति रकममा पनि निवेदन दिने ।
४. आन्तरिक राजस्व विभाग (महानिर्देशक) को बढी कार्यव्यस्तता ।
५. आन्तरिक राजस्व विभागबाट निर्णय भएपछि काठमाण्डौ बाहिर रहेका राजस्व न्यायाधिकरणमा जानु पर्ने अवस्था ।
६. धरौटी रकम बढी भएको गुनासो ।
७. राजस्व न्यायाधिकरणमा पनि पुनरावेदनको संख्या अति वृद्धि भएको ।
८. राजस्व न्यायाधिकरण ऐनमा समय सापेक्ष संशोधन हुन नसकेको ।
९. आवश्यक जनशक्तिको अभाव ।
१०. राजस्व कानूनमा रहेको फरक फरक व्यवस्था ।
११. राजस्व न्यायाधिकरणबाट आन्तरिक राजस्व विभागमा निवेदन फर्केर आउने ।

समस्या समाधानका उपाय

- एक पटक आन्तरिक राजस्व विभाग वा राजस्व न्यायाधिकरणमा निवेदन एवं पुनरावेदन परी ती निकायबाट निरोपण भईसकेका विषयमा फेरि निवेदन तथा पुनरावेदन दिने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न आवश्यक छ ।
- सानोतिनो रकम अर्थात् प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन एवं पुनरावेदन गर्न लाग्ने खर्च रकम भन्दा पनि कम कर निर्धारण भएको अवस्थामा समेत आन्तरिक राजस्व विभाग, राजस्व न्यायाधिकरण हुंदै पुनरावेदनको अनुमतिका लागि सर्वोच्च अदालत पुग्ने संस्कारको अन्त्य हुन आवश्यक छ ।

- आन्तरिक राजस्व विभागमा धेरै शाखा, महाशाखा रहेका र विभागको कार्य क्षेत्र निकै ठुलो भएका कारणले महानिर्देशक अति व्यस्त हुनु पर्ने भएकाले प्रशासकीय पुनरावलोकनको काम उपमहानिर्देशकलाई अधिकार प्रत्यायोजन गरी सम्पादन गर्न उपयुक्त हुने नहुने विषयमा छलफल गर्नुपर्ने बेला भएको छ ।
- करदाता प्रशासकीय पुनरावलोकनको लागि आन्तरिक राजस्व विभाग काठमाण्डौ, आइसकेपछि विभागको निर्णय चित्त नबुझेमा फेरि विराटनगर, पोखरा एवं नेपालगंज जान नपर्ने गरी काठमाण्डौमा मात्रै राजस्व न्यायाधिकरण राख्ने र त्यहाँ आवश्यकता अनुसार ईजलास थप्नु पर्छ ।
- कहिलेकाँही अत्यधिक कर निर्धारण भई करदाताले धरौटी राख्न नसकि पुनरावलोकनको निवेदन दिनबाट समेत वन्चित हुन पर्ने अवस्था आउने हुनाले करदाताको आर्थिक अवस्था समेत विश्लेषण गरी धरौटी रकमका विषयमा महानिर्देशकलाई स्वविवेकीय अधिकार दिनु उपयुक्त हुने ।
- सबै सदस्यमा नियुक्ति हुन खासगरी राजस्व र लेखा सदस्यको हालको भन्दा फरक योग्यता तोक्ने, यसरी नियुक्त हुने अध्यक्ष र सदस्यको निश्चित पदावधि राख्ने र उनीहरू आफ्नो कार्यकाल सकेपछि अदालत वा कार्यालय फर्कन नपाउने व्यवस्था गर्ने ।
- मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, आयकर ऐन, अन्तःशुल्क ऐन लगायत राजस्वसँग सम्बन्धित ऐनहरू नयाँ बनेको सन्दर्भमा यिनै ऐनहरूसँग तादात्म्यता हुने गरी नयाँ राजस्व न्यायाधिकरण ऐन ल्याउन आवश्यक छ ।
- राजस्व न्यायाधिकरणमा न्याय सेवाका साथै नेपाल प्रशासन सेवाका लेखा समुह र राजस्व समुहका कर्मचारीहरूको समेत व्यवस्था गर्ने ।
- राजस्व सम्बन्धी कानूनमा प्रक्रियागत एकरूपताको व्यवस्था गर्ने ।
- आन्तरिक राजस्व विभागबाट म्याद नाघेको, धरौटी नपुगेको कारणबाट खारेज भएका निवेदन उपर राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन परेपछि खारेज गरेको मिलेन पुनः हेर्नु भनी आन्तरिक राजस्व विभागमा पठाउनको सट्टा त्यस्तो अवस्थामा तथ्यमा नै निर्णय गरी पुनः कर निर्धारण गर्न सम्बन्धित कार्यालयमा पठाउने व्यवस्था हुनु उपयुक्त हुने ।

उल्लेखित समाधानका उपाय अवलम्बन गरिएमा प्रशासकीय पुनरावलोकनका निवेदन तथा पुनरावेदनहरू उचित समयमा निर्णय भई राजस्व असूलीमा सकारात्मक योगदान पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

१. अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ र नियमावली, २०५९ ।
२. आयकर ऐन, २०५८ र नियमावली, २०५९ ।
३. मदिरा ऐन, २०३३ र नियमहरू, २०३३
४. मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२ र नियमावली, २०५३ ।
५. राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ ।
६. विभिन्न आर्थिक वर्षका आर्थिक ऐनहरू ।
७. वार्षिक प्रतिवेदन २०७४।०७५, आन्तरिक राजस्व विभाग

कर परीक्षणको चरणहरू

पदम कुमार श्रेष्ठ*

आन्तरिक राजस्व विभागले मुख्यतः मूल्य अभिवृद्धिकर, आयकर र अन्तःशुल्क कानूनको कार्यान्वयन एवं प्रशासन गर्दछ । आधुनिक कर प्रणालीले अवलम्बन गरेको स्वयं कर निर्धारणको जोखिमको व्यवस्थापनका लागि जोखिम वर्गीकरण र सो अन्तर्गतका करदाताको समूहीकरण गरी जोखिम न्यूनीकरण गर्ने रणनीति तयार गरिन्छ । त्यसै अनुरूप छनौटका आधारमा केहि करदाताको कर परीक्षण तथा अनुसन्धान गर्ने गरिन्छ । कर कानूनको भावना र मर्म अनुसारको कर सहभागिता भए नभएको सम्बन्धमा कर लेखा परीक्षणको माध्यमबाट परीक्षण गरिन्छ । कर परीक्षण कार्यलाई करदाता शिक्षा एवं व्यवसायको समयमा नै **Take Care** गर्न सहयोग गर्ने एक माध्यमको रूपमा लिइन्छ । कर सहभागिताको स्तर मापन गरी स्वेच्छिक कर सहभागिता बढाउन अवलम्बन गरिने यो कर परीक्षण कार्यलाई सुव्यवस्थित बनाउन आवश्यक हुन्छ । कर परीक्षण कार्य प्रवाहलाई सामान्यतया देहाय बमोजिम ५ चरणमा विभाजन गरी कार्यान्वयन गरिएको खण्डमा कर परीक्षण परिणाममुखी एव प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ । यसबाट कर परीक्षणका लागि छनौट भएका करदाताको कार्य प्रगति कुन चरणमा रहेको वा पुगेको छ भन्ने थाहा पाउन सकिन्छ ।

१. डेस्क कर परीक्षण

स्थलगत कर परीक्षण शुरू गर्नु भन्दा अगाडि तयारी चरणका रूपमा गरिने कर परीक्षणलाई डेस्क कर परीक्षण भनिन्छ । करदाताको स्थलगत परीक्षणमा जानु भन्दा पहिले कार्यालयमा प्राप्त करदाताको कागजातको प्रारम्भिक चरणको रूपमा परीक्षण गरिन्छ । कर परीक्षणको लागि छनौट भएको करदाताको कर परीक्षण गर्ने क्रममा प्रथम चरणमा कार्यालयमा करदाताले पेश गरेको आय विवरण, कार्यालयमा रहेको करदाताको कारोवारसँग सम्बन्धित तथ्यांक एवं विवरणहरूको कार्यालयमै रुजु अध्ययन विश्लेषण गर्ने कार्य गरिन्छ । डेस्क कर परीक्षणको चरणमा सामान्यतया कर परीक्षणको तरीका, कर परीक्षण गरिने क्षेत्र, हेर्नुपर्ने क्षेत्र, जोखिम क्षेत्रको पहिचान, कर परीक्षणमा लाग्ने समय, स्थलगत परीक्षण लगायत समग्र पक्षको प्रारम्भिक योजना तथा सूचना जारी गर्ने सम्मको निम्न कार्य गरिन्छ ।

१.१ आय विवरण, मूल्य अभिवृद्धिकर विवरण र अन्तःशुल्क विवरण Print गर्ने, VAT Return Detail, ETDS Detail Print गर्ने, विश्लेषण गर्ने र भिडान गर्ने,

* निर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

- १.२ Mismatch Report निकाल्ने, विश्लेषण गर्ने, भिडान गर्ने,
- १.३ RAS System बाट राजस्व दाखिला भिडान गर्ने
- १.४ ASYCUDA Data सँग भिडान गर्ने,
- १.५ वेरुजु अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने,
- १.६ Desk Audit Note तयार गर्ने, जोखिम विश्लेषण गर्ने,
- १.७ आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८३ को सूचना जारी गरी कारोबारसँग सम्बन्धित विवरण तथा कागजातहरू माग गर्ने,
- १.८ दफा ८३ को सूचनाबाट माग गरिएको विवरण तथा कागजात सहितको जवाफ प्राप्त गर्ने,
- १.९ प्राप्त विवरण, कागजात भिडान एवं परीक्षण गर्ने,
- १.१० कार्यालय प्रमुखसँग छलफल गर्ने,
- १.११ कर परीक्षण योजना तयार गर्ने ।

२. स्थलगत कर परीक्षण

डेस्क कर परीक्षणको कार्य गरिसकेपछि दोस्रो चरणमा करदाताको कार्यस्थल, व्यापारिक स्थल, उद्योग तथा गोदामहरूमा स्थलगत रूपमा नै निरीक्षण गर्नुपर्दछ । स्थलगत भ्रमणबाट देखा परेका वा पत्ता लागेका सम्पूर्ण विवरणहरू नोटबुकमा टिपोट गर्नुपर्दछ । स्थलगत निरीक्षणको आधारमा कर परीक्षणको रणनीति बनाउन सहयोग मिल्ने छ । यस चरणमा निम्न कार्य गर्ने गरिन्छः

- २.१ कार्यस्थल कर परीक्षण (बील, बीजक, भौचर, लेजर, बैंक स्टेटमेन्ट भिडान गर्ने,
- २.२ स्थलगत परीक्षणको क्रममा देखिएका कैफियतको टिपोट तयार गर्ने,
- २.३ करदाता वा निजको प्रतिनिधिसँग छलफल गर्ने ।

३. जाँच, परीक्षण तथा प्रमाणको विश्लेषण

स्थलगत कर परीक्षण पश्चात करदाताको व्यवसायिक गतिविधिमा प्रयोग भएका खरीद तथा विक्रीसँग सम्बन्धित कागजात र खरीदकर्ता र विक्रीकर्ता बीचको सम्बन्धको छड्के जाँच समेत यस चरणमा गरिन्छ । करदाताले देखाएको आय तथा खर्चको पुष्टी गर्न करदाताबाट पेश भएको प्रमाणको विश्लेषण गर्ने क्रममा निम्न कार्यहरू गरिन्छः

- ३.१ पेश भएको कागजातको विश्लेषण गर्ने ,
- ३.२ करदातासँग थप कागजात विवरण माग गर्नु पर्ने भए माग गर्ने,
- ३.३ अन्य निकायसँग कुनै विवरण जानकारी माग गर्नु पर्ने भए माग गर्ने,
- ३.४ कैफियत देखिएको बुँदाहरू एकिन गर्ने,
- ३.५ कैफियत देखिएको विषय लगायत अन्य आवश्यक विषयमा करदाता वा निजको प्रतिनिधिहरू सँग छलफल गर्ने ।

४. प्रतिवेदन लेखन र प्रारम्भिक/ संशोधित कर निर्धारण

कर परीक्षण कार्य अन्तर्गत करदाताको कर विवरण विश्लेषण, कर विवरणमा देखाइएको व्यवसायिक क्रियाकलापहरूको पूर्ण रूपमा छानविन, स्थलगत भ्रमण, करदातासँगको छलफल आदि कार्य सम्पन्न भई सकेपछि कर परीक्षण प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्दछ । यस चरणमा कर परीक्षणबाट देखिएका कैफियत र प्रमाण संकलन गरिने, करदातासँग छलफल गरिने, कर परीक्षण प्रतिवेदनको तयारी, प्रतिवेदन स्वीकृति र करदातालाई प्रारम्भिक सूचना जारी गरिने छ । कर निर्धारण गर्ने मुख्य आधार नै कर परीक्षण प्रतिवेदन भएकोले कर निर्धारणको स्पष्ट आधार र कारणहरू प्रतिवेदनमा उल्लेख गर्नु पर्दछ । यस सिलसिलामा निम्न कार्य गरिन्छ :

४.१ प्रतिवेदन लेखन र छलफल गर्ने,

४.२ प्रतिवेदन अध्ययन, स्वीकृति गर्ने,

४.३ आयकर, मूल्य अभिवृद्धिकर र अन्तशुल्क ऐनमा तोकिएको ढाँचामा कर निर्धारणको आधार र कारण सहितको प्रारम्भिक/ संशोधित कर निर्धारणको सूचना जारी गर्ने,

४.४ करदाताको जवाफ प्राप्त गर्ने,

४.५ प्राप्त भएका प्रमाण , आधार कारण र जवाफ अध्ययन गर्ने,

४.६ कार्यालय प्रमुखसँग छलफल गर्ने,

४.७ Mismatch Resolution (Resolve/Remarks) गर्ने ।

५. निर्णय पर्चा र अन्तिम/ संशोधित कर निर्धारणको सूचना जारी

कर परीक्षण कार्यको अन्तिम चरणमा निर्णय पर्चा गर्ने देखि अन्तिम कर निर्धारण गर्ने कार्य गरिन्छ । करदाताले पेश गरेको जवाफ, जिकिर, प्रतिक्रिया र प्रमाणहरूको अध्ययन एवं विश्लेषण गरी निर्णय पर्चामा सोको उल्लेख गर्दै कर निर्धारण गर्नुका कारण र आधार स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिनु पर्दछ । यस चरणमा गरिने कार्य निम्न बमोजिम रहेको छ:

५.१ निर्णय पर्चा तयार गर्ने,

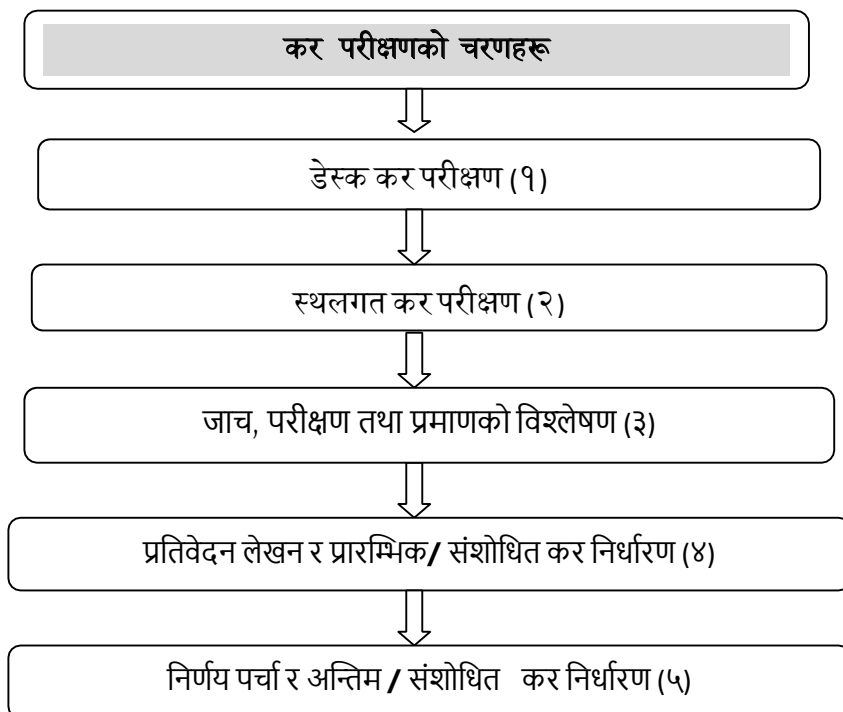
५.२ निर्णय पर्चा अध्ययन, स्वीकृति गर्ने,

५.३ आयकर, मूल्य अभिवृद्धिकर र अन्तशुल्क ऐनमा तोकिएको ढाँचामा अन्तिम/ संशोधित कर निर्धारणको सूचना जारी गर्ने,

५.४ Arrear Management मा Entry गर्ने /MA Entry गर्ने ,

५.५ अभिलेखांकन (DMS upload) गर्ने, EIMS मा प्रविष्ट गर्ने र पञ्जिका सहित फाइल शाखामा फाइल फिर्ता गर्ने ।

माथी उल्लेख गरीएका कर परीक्षणको चरणहरूलाई निम्न अनुसारको चार्टले थप स्पष्ट गर्ने छ:

उपरोक्त चार्ट अनुसार कर परीक्षण कार्य प्रवाहका प्रारम्भिक चरणका रूपमा गरिने डेस्क कर परीक्षण कार्यलाई एउटा महत्वपूर्ण कार्य मानिन्छ । कर परीक्षणका शुरु चरणमा गरिने यस कार्यमा सामान्यतया निम्न विषयका छानविन तथा अध्ययन गरिन्छ जस्तो कर परीक्षण गरिने करदाताको कारावारको कर जोखिमको क्षेत्र पहिचान गर्न सकिन्छ । यस प्रकारका जोखिम पहिचानका आधारमा करदातासंग निजको कारावारको थप विवरण माग गर्न कर कानून बमोजिम करदातालाई सूचना जारी गरिने छ ।

सि.नं.	विवरण
१	आय विवरण रुजु भएको छ/छैन
२	आय विवरण ढिला पेश गरेको भए म्याद थप गरेको छ/छैन
३	अनुमानित आय विवरण पेश गरेको छ/छैन
४	अनुसूची १३ मा सम्पूर्ण खरीद/बिक्री/डेबिटर्स/क्रेडिटर्स भरेको छ/छैन
५	आय विवरण साथ वित्तीय विवरणको अनुसूचीहरू पेश भएको छ/छैन
६	अनुसूची १० मा उल्लेखित रकम RAS सँग भिडान भएको छ/छैन
७	आय विवरण अनुसार कर गणना ठीक छ/छैन
८	किस्ताबन्दी कर दाखिला ठीक छ/छैन
९	अग्रिम कर कट्टी गरेको रकमको विवरण बिद्युतीय माध्यमबाट पेश गरेको छ/छैन

१०	वित्तीय विवरण साथ लेखा परीक्षकको Notes to Account पेश गरेको छ/छैन
११	कर लेखा परीक्षकको प्रतिवेदन पेश भएको छ/छैन
१२	वासलात तथा नाफा नोक्सान विवरणका तथ्यांक जिम्मेवारी सारेको ठीक छ/छैन
१३	मूल्य अभिवृद्धिकर विवरण र आय विवरणको खरिद विक्री भिडान भएको छ/छैन
१४	Returns Detail मा उल्लेख भएको VAT रकम र वासलातको रकम मिलेको छ/छैन
१५	मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२ को दफा ८(२) र ८(३) अनुसार कार्य भएको छ/छैन
१६	समानुपातिक कर कट्टी हुने अवस्था भए/नभएको
१७	हास खर्च तथा मर्मत तथा सुधार खर्चको गणना विवरण पेश गरेको छ/छैन
१८	कर मिलान दाबी मिलेको छ/छैन
१९	वोनस खर्च दाबी भएको भए वितरण भए/नभएको
२०	नाफा नोक्सान हिसाबमा देखाएको आय तथा खर्चहरू आय विवरणमा समावेश गरेको मिलेको/नमिलेको
२१	कार्यालयमा उपलब्ध तथ्यांक भिडान गरेको/नगरेको (Mismatch Report/ASYCUDA Report)
२२	अन्तःशुल्क लाग्ने कारोवार गर्ने करदाताको हकमा अन्तःशुल्क विवरणसँग भिडान गरे/नगरेको
२३	कर बक्यौता भए/नभएको
२४	बेरुजु भए/नभएको
२५	अघिल्लो आर्थिक वर्ष को कर परीक्षण प्रतिवेदन अध्ययन गरेको/नगरेको
२६	कर परीक्षण गर्नु पर्ने आर्थिक वर्ष को सम्बन्धमा यस अघि अनुसन्धान तथा अन्य कुनै किसिमको कर निर्धारण भए/नभएको
२७	संचालक सापटी दिएको/लिएको
२८	बिगत ३ बर्षमा ५० प्रतिशत भन्दा बढी शेयर स्वामित्व परिवर्तन भएमा दफा ५७ बमोजिम आय विवरण पेश भए/नभएको
२९	कम्प्युटर बिलिङको स्वीकृति लिए/नलिएको
३०	सम्पत्ति तथा दायित्व थपघट भए/नभएको
३१	गैर वासिन्दा व्यक्ति तथा फर्मको नेपाल मै ९० दिन भन्दा बढी समयसम्मको परामर्श सेवा, अन्य सेवा लिएको छ/छैन
३२	मूल्य अभिवृद्धिकर तर्फ करदाताको ATR मा Unused Amount/Unused Credit रकम भए/नभएको
३३	अन्य:

अन्त्यमा, कर परीक्षण कार्यलाई सुव्यवस्थित बनाउन कर परीक्षणको क्रममा पालना गर्ने चरणहरूले उपयुक्त सहयोग पुग्ने छ । प्रत्येक चरण उत्तिकै रूपमा महत्वपूर्ण रहेको व्यहोरा मनन गर्दै कर अधिकृतले कर परीक्षण गर्दा उपरोक्त बमोजिमका चरणहरू अवलम्बन गर्न सकेमा कर परीक्षण कार्य प्रभावकारी हुनुका साथै कर परीक्षण कार्यको प्रगति अवस्थाको सूपरिवेक्षण एव अनुगमन गर्न समेत मद्दत पुग्ने छ ।

कर परीक्षण र पुनरावलोकन सम्बन्धी व्यवस्था

जगदीश बसेल *

पृष्ठभूमि:

मुलुकको विकास र समृद्धिको लागि राजस्व परिचालन एउटा बलियो आधार हो । फराकिलो र दिगो कराधारबाट मुलुकले अंगिकार गरेको स्वाधिन, स्वतन्त्र, आत्मनिर्भर र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र र सामाजिक न्यायमा आधारित सभ्य समाज निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत र साधन उपलब्ध गराउन सकिन्छ । राजस्व परिचालनमा प्रभावकारीता ल्याउन सरकारद्वारा राजस्व नीति, कर कानून र राजस्व प्रणालीमा समसामयिक परिवर्तन र समय सापेक्ष सुधारका कार्यहरू गरिदै आएको छ । समसामयिक सुधारको प्रयासबाट पनि कराधार र दायरा विस्तार गरी क्षमता र सम्भावना अनुसार अपेक्षित राजस्व संकलन गर्न सकिएको छैन । विद्युतीय माध्यमबाट हुने नवीन कारोवारलाई करको दायरामा ल्याउन सकिएको छैन । यस्ता व्यवसायलाई दायरामा ल्याउन पनि सूचना प्रविधिको प्रयोगमा कर प्रशासन र करदाता दुवैपक्षले गुणात्मक सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ । बढ्दो सार्वजनिक खर्चलाई पुरा गर्न राजस्व प्रशासनलाई सुदृढ गदै करको दायरा विस्तार, चुहावट नियन्त्रण तथा अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई न्यूनिकरण गरी राजस्व संकलनमा वृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । राजस्व संकलनमा अभिवृद्धि गर्न प्रभावकारी तथा गुणस्तरीय कर परीक्षण तथा अनुसन्धानको ढाँचा र शैलीमा पनि समसामयिक परिवर्तन गदै विश्व कर प्रणालीमा अपनाइएका असल अभ्यास, नविनतम् विधि र उपकरणको प्रयोग गरी करपरीक्षण कार्यलाई आधुनिकिकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । कर परीक्षण तथा अनुसन्धान र पुनरावलोकन सम्बन्धमा विद्यमान व्यवस्थाहरूको बारेमा संक्षिप्त जानकारी होस् भन्ने अभिप्रायले यो लेख तयार पारीएको छ ।

१. कर परीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था:

करदाताले नै आफ्नो कारोवारको विवरण र सो बमोजिम आफूले तिर्नुपर्ने कर स्वयं निर्धारण गरी विवरण र सो अनुसार लाग्ने कर दाखिला गर्ने गर्दछन् । सामान्यतया यसरी स्वयं कर निर्धारण गरी दाखिला गरेको करलाई नै कर परीक्षणमा छनौट नभएमा अन्तिम मान्ने गरिन्छ । करदाताहरूले स्वयं कर निर्धारण गरी पेश गरेको विवरण र सो अनुसार दाखिला गरेको कर जानीजानी वा अज्ञानतावस यथार्थमा आधारित नभई न्यून कर दाखिला भएको वा नियतवस न्यून दाखिला भएको पनि हुन सक्दछ । यस्तो न्यून कर दाखिला भएको छ वा छैन भनी पत्ता लगाउनको लागि करदाताहरूको कारोवार, अन्य निकायहरूबाट प्राप्त सूचना र तथ्यांक समेतको आधार लिई कर छलि भए नभएको सत्य तथ्य पत्ता

* निर्देशक, आन्तरिक राजस्व विभाग

लगाई छली भएको पाईएमा कानून बमोजिम कर, शुल्क, जरिवाना र व्याज समेत असुल उपर गर्नको लागि कर परीक्षण गर्ने गरिन्छ । करदाताले पेश गरेको वित्तीय विवरण, कर विवरण र आय विवरणको आधारमा वा अन्य कुनै सूचना तथ्यांकको आधारमा कर कानूनको परिपालना नगरी दाखिला गर्नुपर्ने कर दाखिला नगरेको वा दाखिला गरेको भएपनि वास्तविक भन्दा घटी दाखिला भए नभएको सम्बन्धमा कानून बमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीले तथ्य र प्रमाण कागजातका आधारमा छानवीन, विश्लेषण गरी यकिन गर्ने कार्य नै करपरीक्षण हो । कानून बमोजिम बाहेक कर लगाउन नपाईने संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था रहेको छ । कर परीक्षण गर्नको लागि आन्तरिक राजस्व विभागले प्रयोग र प्रशासन गर्ने कर कानूनहरूमा (१) मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२ तथा मूल्य अभिवृद्धिकर नियमावली, २०५३ (२) आयकर ऐन, २०५८ तथा आयकर नियमावली, २०५९ (३) अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ तथा अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९ (४) मदिरा ऐन, २०३१ तथा मदिरा नियमावली, २०३३ रहेका छन् । वर्तमान कर कानूनहरू स्वयं कर निर्धारण प्रणालीमा आधारित रहेका छन् । कर परीक्षण गर्दा सबै करदाताहरूलाई एकै पटक छनौट गरी कर परीक्षण गर्न व्यवहारिक तथा प्रशासनिक तवरबाट संभव हुदैन । त्यसैले कर परीक्षणका लागि निश्चित मापदण्ड र आधार बनाई सो को आधारमा छनौटमा परेका वा अन्य निकायबाट कर चुहावट भएको भन्ने प्राप्त सूचना र तथ्यांकको आधारमा करदाताहरूको छनौट गरी छनौटमा परेका करदाताहरूको मात्र कर परीक्षण गर्ने गरिन्छ ।

२.कर परीक्षणका लागि करदाता छनौट गर्ने आधारहरू:

वर्तमान कर प्रणाली मूलतः स्वयं कर निर्धारण प्रणालीमा आधारित छ । यस प्रणालीमा करदाताले आफ्नो व्यवसाय र कारोवार अनुसार आफूले तिर्ने कर आफै निर्धारण गरी बुझाउने गर्दछन् । आफ्नो कारोवारको विषयमा करदातालाई जति जानकारी अरुलाई हुँदैन भनी करदातालाई विश्वास गरी कर सहभागीता अभिवृद्धि गर्ने मनसाय कर कानूनमा रहेको देखिन्छ । सामान्यतया यसरी स्वयं कर निर्धारण गरी दाखिला गरेको करलाई नै स्वीकार गर्ने गरिन्छ । करदाताले पेश गरेको विवरणहरूमा विभिन्न किसिमका त्रुटि एवं कर छलि हुने संभावना रहन्छ भन्ने मान्यताका आधारमा कर चुहावट भए नभएको सन्दर्भमा कर प्रशासन सधैं चनाखो भइरहनु पर्दछ । कर परीक्षणको लागि राजस्व जोखिम, कर कानूनहरूको सहि परिपालना भए नभएको आधारहरूमा करदाताहरूको छनौट गर्नुपर्दछ । करदाताहरूले पेश गरेको विवरणहरूको विश्लेषण गरी कर छलि र चुहावट न्यूनगर्न र कर सहभागीता बढाउन विगतवर्ष देखि नै विभिन्न सूचकांकको आधारमा कम्प्युटर प्रणालीमा रहेका Risk Engine को माध्यमबाट २ प्रतिशत करदाताको कर परीक्षण गर्नको लागि छनौट गरी कर परीक्षण गरिँदै आएको छ । हाल आन्तरिक राजस्व विभागद्वारा करदाता छनौट गर्नका लागि लिएका आधारहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

(क) आयकर तर्फ

आयकर तर्फ कर परीक्षणको लागि करदाता छनौट गर्दा लिइएका आधारहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्।

१. करदाताले देखाएको कारोबार (Large Turnover)
२. व्यवसायको कूलघाटा (Decreasing Debit)
३. डेब्ट इक्विटी अनुपात (Increasing Credit)
४. व्यवसायको कूलनाफा अनुपात (Increasing Debit)
५. व्यवसायको खुदनाफा अनुपात (Increasing Credit)
६. कर र व्याज अधिको खुदनाफा अनुपात (Mixed Transation)
७. वयसायको वित्तीय लागत अनुपात (Negative VAR))
८. चालु अनुपात (last Management Assessment)

लागि करदाता छनौट गर्दा लिइएका आधारहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

(ख) मूल्य अभिवृद्धिकर तर्फ:

मूल्य अभिवृद्धिकर तर्फ कर परीक्षणको लागि करदाता छनौट गर्दा लिइएका आधारहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

१. ठूलो कारोबार भएका करदाता (Large Credit)
२. ठूलो क्रेडिट भएका करदाता (Increasing Debit)
३. घट्दो डेबिट भएका करदाता (Decreasing Debit)
४. बढ्दो डेबिट भएका करदाता (Increasing Debit)
५. बढ्दो क्रेडिट भएका करदाता (Increasing Credit)
६. मिश्रित कारोबार गर्ने करदाता (Mixed Transation)
- ७ गणात्मकमूल्यअभिवृद्धि((Negative VAR)
८. गतलेखा परीक्षणको कर निर्धारण (last Management Assessment))
९. कर फिर्ता(VAT Refund)

अन्य क्षेत्रगत जोखिम पहिचान गरिएका करदाता

(ग) अन्तःशुल्कतर्फ:

प्रतिलव्धी (Recovery)

उत्पादन तथा खरिद (Production and Purchase)

उत्पादन विविधता

storage Loss/ Process Loss/ Breakage Loss

३.कर परीक्षणका किसिम:

करदाताबाट हुने स्वयं कर निर्धारण (Self Assessment) र कर प्रशासनबाट गरिने कर निर्धारण (Management Assessment) गरी सामान्यतया २ किसिमबाट कर निर्धारण गर्ने गरिन्छ । कर प्रशासनबाट गरिने करपरीक्षण देहाय बमोजिम रहेका छन् । (१) द्रुत र आंशिक कर परीक्षण (२) मौज्दात परीक्षण (३) पूर्ण कर परीक्षण (४) लिङ्ग कर परीक्षण (छ) सामूहिक कर परीक्षण (ट) अनुसन्धानात्मक कर परीक्षण (ठ) अग्रिम कर कट्टी परीक्षण (ड) कर फिर्ता परीक्षण (९) दर्ता खारेजी कर परीक्षण (१०) विद्युतीय सूचना प्रणाली कर परीक्षण । (११) पुनः कर परीक्षण ।

४.कर परीक्षण गर्नुको औचित्य:

कर परीक्षणबाट कर प्रशासनलाई कर कानूनको परिपालना गराई राजस्व अभिवृद्धिगर्न र करदातालाई गल्ती कमजोरी, त्रुटि सुधार गरी स्वच्छ र पारदर्शी व्यवसाय गर्नको लागि सहजीकरण हुने देखिन्छ । यसले गर्दा कर प्रशासन र करदाता दुवैलाई फाइदा पुग्ने र कर प्रणाली सुधारमा समेत टेवा पुग्दछ । बुंदागत रूपमा कर परीक्षणका औचित्यलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- (क) कर कानूनको पालना नगरी व्यवसायिक गतिविधि गरेकोलाई करको दायरामा ल्याई कराधार विस्तार गर्न ।
- (ख) करदाताको सम्पूर्ण व्यवसायिक गतिविधि खरिद, विक्री, खर्च लेखांकन व्यवस्थाको जांच गर्न ।
- (ग) कानून बमोजिम पाउने खर्च भन्दा बढी खर्च दावी गरी कर दायित्व घटाएको छु छैन हेर्न ।
- (घ) कुनै गल्ती वा जालसाजी गरी कर योजना गरी कर दायित्व कम गरेको छु छैन यकिन गर्न ।
- (ङ्) करदाताले पेश गरेको वित्तीय विवरण, कर विवरण र आय विवरण अनुसारको कर रकम ठीक भए नभएको वा सो अनुसार दाखिला गर्नुपर्ने रकम दाखिला गरे नगरेको यकिन गर्न ।
- (च) स्वीकृत लेखामानको पालना गराउन ।
- (छ) कर छुल्ने प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण र निरुत्साहित गर्न गराउन ।
- (ज) कर योजना गरी न्यून कर दाखिला गर्ने कार्यलाई निरुत्साहीत गर्न ।
- (झ) कर परिपालना लागत घटाउन ।
- (ञ) करदाताहरूमा शिक्षा, सचेतना अभिवृद्धिगरी अज्ञानतावश हुने गल्ती कमजोरी, त्रुटि सुधार गरी स्वच्छ र पारदर्शी व्यवसाय गर्नको लागि सहजीकरण गर्न ।

५.पुनरावलोकन सम्बन्धी व्यवस्था:

आयकरको प्रशासन गर्ने जिम्मेवारी आयकर ऐनले विभागका महा-निर्देशकलाई प्रदान गरेको छ । विभागका महा-निर्देशकलाई कर अधिकृतको परिभाषाबाट बाहिर राखीएको छ । विभागको महानिर्देशकले दिएको अधिकार प्रयोग गरी आयकर तर्फ कार्यालयमा कर अधिकृतले कर निर्धारण गर्ने

गर्दछन् । करपरीक्षण गरी करारोपण गर्ने कार्य आफैमा जटिल कार्य हो । कर प्रशासनबाट भएको कर निर्धारणमा करदातालाई चित्त नबुझेमा करदाताले न्यायिक उपचार पाउनको लागि विभाग समक्ष प्रशासकीय पुनरावलोकन र राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था आयकर ऐन, मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन र अन्तःशुल्क ऐनले गरेको छ । सोही व्यवस्था बमोजिम करदाताहरू विभाग समक्ष र महा-निर्देशक समक्ष प्रशासकीय पुनरावलोकन गर्ने र विभागबाट भएको निर्णयमा पनि चित्त नबुझेमा राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन गर्न र राजस्व न्यायाधिकरणको निर्णयमा चित्त नबुझेमा सर्वोच्च अदालतमा समेत अनुमतिको लागि न्यायाधिक उपचारमा जान मार्ग प्रसस्त गरेको छ । कार्यालयबाट कर निर्धारण गर्दा कर अधिकृतबाट कार्यविधि कानूनको प्रकृया नपुर्‍याई कर निर्धारण गरेको, कानूनको व्याख्यामा एकरूपता नभएको, परिपत्र र विभागीय निर्देशन बमोजिम काम कारवाही भएको नदेखिएमा त्यस्ता निर्णय वा आदेशहरू जाँचबुझ गरी बदर गर्न सक्ने अधिकार ऐनद्वारा विभागका महा-निर्देशकलाई प्रदान गरेको छ । यस्तो पुनरावलोकन २ किसिमबाट गर्ने गरिन्छ । (१) प्रशासकीय पुनरावलोकनको माध्यमबाट र (२) आन्तरिक पुनरावलोकनको माध्यमबाट ।

(क) आन्तरिक पुनरावलोकन:

कार्यालयबाट कर परीक्षण भएका फाईलहरू मध्ये विभिन्न आधारहरूमा छनौट गरी कानूनी, कार्यविधिगत र प्रकृयागत त्रुटि भए नभएको, कर दायित्व घटी भए नभएको सम्बन्धमा आन्तरिक रूपमा छानवीन गरी हेरिने प्रक्रियालाई आन्तरिक पुनरावलोकन भनिन्छ । यो विभागले आफू मातहतका कार्यालय र अन्तर्गतका कर अधिकृतहरूलाई अनुशासनमा राख्नको लागि अपनाएको आन्तरिक नियन्त्रण पद्धति पनि हो । यसबाट कर दायित्व कमी भएको वा कर छुट भएको अवस्थामा कर असुल गर्नका साथै काम कारवाहीमा एकरूपता ल्याउन, कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई मार्ग निर्देश गर्न र करदातालाई कर परिपालना गर्न का साथै राजस्व अभिवृद्धिमा समेत मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

(ख) प्रशासकीय पुनरावलोकन

कर निर्धारण कानून बमोजिम बाहेक गर्न नपाईने संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था रहेको छ । कर लगाउदा पनि कानून बमोजिम तोकिएका कार्यविधि र प्रकृयाहरू पुरा गरी करदातालाई जानकारी गराई अथवा सुनुवाईको मौका प्रदान गरी करदाताको भनाई जिकिर र पेश हुन आएका प्रमाणहरूको अध्ययन छानवीन र विश्लेषण गरेर मात्र कर लगाउने निर्णय गर्नुपर्दछ । सुनुवाईको मौका नदिई गरेको कर निर्धारण प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त विपरीत हुन्छ । कर निर्धारण गर्ने अधिकारीले कानूनका मान्य सिद्धान्तहरूको पालना गरी निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ । कर निर्धारण गर्ने कार्यको लागि प्रशासनिक अधिकारीहरू (कर अधिकृतहरू) बाट गर्ने गरी कानूनले अधिकार प्रदान गरेको छ । कर लगाउने कार्य आफैमा जटिल विषय हो । कर निर्धारण गर्दा कहिले काही मानवीय त्रुटि हुन जाने, कानूनको व्याख्यामा समेत फरक फरक कार्यालयबाट फरक फरक व्याख्या भई कर निर्धारणमा एकरूपता नभई फरक पर्ने, कर निर्धारण गर्दा अपनाउनु पर्ने प्रक्रिया (Due Process) पुरा नगरी कर निर्धारण हुने र विभागीय परिपत्रको विपरीत कर निर्धारण हुन सक्दछ । यसरी कर निर्धारण भएकोमा करदाताहरूलाई

चित्त नबुझेमा प्रशासकीय पुनरावलोकनमा जाने गर्दछन् । आन्तरिक राजस्व कार्यालयका कर अधिकृत वा विभागद्वारा भएका आदेश, पूर्वदिश र निर्णयहरूमा करदाताले चित्त नबुझाई, चित्त नबुझेको आधार र कारण स्पष्ट खुलाई कानून बमोजिम दिएको प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन उपर छानवीन गरी कानून, विधि र प्रकृया सम्मत भए नभएको हेरी महानिर्देशकबाट गरीने निर्णयलाई प्रशासकीय पुनरावलोकन भनिन्छ । यसरी छानवीन गर्दा कार्यालयबाट भएका निर्णयहरू कानून, विधि र प्रकृया सम्मत नभएको देखिएको हदसम्म त्यस्ता निर्णयहरू वा आदेशहरू बदर गरिन्छ ।

प्रशासकीय पुनरावलोकनको लागि निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११५ मा व्यवस्था गरिएको छ । आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११५ (१) मा दफा ११४ बमोजिमका प्रशासकीय पुनरावलोकन गर्न सकिने निर्णय उपर चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले सो निर्णयको सूचना पाएको मितिले तीस दिनभित्र सो निर्णय विरुद्ध विभाग समक्ष निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । सोही ऐनको उपदफा (२) मा पुनरावलोकन हुनु पर्ने कारण तथा आधारहरू स्पष्टरूपमा उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । सोही ऐनको उपदफा (३) मा तीस दिनको म्याद गुज्रिन गई कुनै व्यक्तिले म्याद थपको लागि म्याद गुज्रेको मितिले सात दिनभित्र निवेदन दिएमा मनासिव कारण देखिएमा निवेदन दिने म्याद गुज्रेको मितिबाट बढीमा तीस दिनको लागि म्याद थप गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । उपदफा (१) बमोजिम निवेदन दिने व्यक्तिले निर्धारित कर रकममध्ये विवादरहित करका सम्पूर्ण रकम र विवादित करको एक चौथाई रकम बुझाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । सोही ऐनको उपदफा (८) मा करदाताले दिएको मितिले साठी दिन भित्र विभागले सो निवेदन उपरको निर्णयको सूचना निवेदकलाई नदिएमा निवेदकले सो को जानकारी विभागमा दर्ता गराई विभागले निवेदन अस्वीकार गरेको मान्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । दफा ११५ बमोजिम विभागमा दिएको निवेदन उपर भएको निर्णयमा चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ बमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११४ मा विभाग र कार्यालयबाट भएका देहाय बमोजिका आदेश र निर्णयहरू उपर प्रशासकीय पुनरावलोकन हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । (क) विभागले जारी गरेको पूर्वदिश (ख) दफा ९० को उपदफा (८) बमोजिम गरिएको निर्णय वा दिइएको आदेश (ग) अनुमानित करका बारेमा विभागले गरेको अनुमान गर्नका लागि गरेको निर्णय (घ) आय विवरण पेश गर्ने सम्बन्धमा विभागले गरेको निर्णय (ङ) लिलाम विक्री खर्चको निर्धारण वा कुनै व्यक्तिले बुझाउनु पर्ने शुल्क तथा व्याजको निर्धारण (च) दफा १०८ को उपदफा (२) बमोजिम प्रापकको हैसियतमा कुनै व्यक्तिले पाउने रकम भनी छुट्टयाई राख्नु पर्ने गरी विभागले दिएको सूचना (छ) कर बक्यौता राख्ने व्यक्तिलाई बुझाउन पर्ने रकम राख्ने कुनै व्यक्तिलाई विभागमा दाखिला गर्न विभागले गरेको निर्णय (ज) गैरबासिन्दा व्यक्तिको तर्फबाट कुनै व्यक्तिको कर दाखिला गर्न कुनै व्यक्तिलाई आदेश दिने गरी विभागले गरेको निर्णय (झ) कर फिर्त पाउ भनी कुनै व्यक्तिले दिएको निवेदन उपर विभागले गरेको

निर्णय (ज) उजुरी दर्ता गर्ने म्याद थपको लागि कुनै व्यक्तिले दिएको निवेदन उपर विभागले गरेको निर्णय

करदाताले प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन दिँदा पुनरावलोकन गर्नुपर्ने स्पष्ट कारण र आधारहरू उल्लेख गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ तर करदाताले आधार र कारणहरू उल्लेख गरेको पाइँदैन ।

प्रशासकीय पुनरावलोकनको क्रममा देखिएका समस्याहरू:

करदाताले प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन दिँदा पुनरावलोकन गर्नु पर्ने स्पष्ट कारण र आधारहरू उल्लेख गर्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ तर करदाताहरूले स्पष्ट कारण र आधारहरू उल्लेख गरेको पाइँदैन । मुख्य विषयमा (Issue Based) भन्दा पनि कर निर्धारण भएका सबै विषयमा पुनरावलोकनमा आउने प्रवृत्ति देखिन्छ । कार्यालयबाट कर परीक्षण गर्ने क्रममा कतिपय अवस्थामा करदाता सम्पर्कमा नआउने, कर निर्धारणको चिठी नबुझ्ने र राष्ट्रियस्तरको पत्रिकामा सूचना निकाली कर निर्धारण भई सकेपछि मैले जानकारी पाईन, सुनुवाईको मौका पाईन भनी जिकिर लिने गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी कार्यालयबाट माग गरिएका प्रमाण कागजाहरू पेश नगर्ने र कर परीक्षण भइसकेपछि प्रमाणको छानवीन तथा विश्लेषण नगरी कर निर्धारण गरिएको भनी कर निर्धारण बदर गरी पाउँ भनी जिकिर लिने प्रवृत्ति देखिन्छ । कार्यालय तर्फ प्रशासकीय पुनरावलोकनमा गएका र न्यायिक निकायहरूमा गएका करदाताहरूको अभिलेख व्यवस्थापनलाई चुस्त दुरुस्त बनाउन सकिएको छैन । कर परीक्षणको क्रममा करदाताले पेश गरेका जवाफ, प्रतिक्रिया र प्रमाणहरूलाई अध्ययन विश्लेषण, छानवीन र खण्डन गरी निर्णयपर्चा तयार गर्ने कार्यमा अझै सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ । त्यसै गरी विभागबाट प्रशासकीय पुनरावलोकनका निवेदकले लिएको जिकिरका सम्बन्धमा कार्यालयले राय प्रतिक्रिया पठाउँदा निर्णयपर्चामा उल्लेख व्यहोरा नै कार्यालयको प्रतिक्रिया रहेको भनी उल्लेख भइ आउने गरेको देखिन्छ । कतिपय अवस्थामा निवेदन जिकिरमा कर परीक्षण प्रतिवेदन र निर्णयपर्चा भन्दा भिन्न व्यहोरा उठाएको सम्बन्धमा थप प्रतिक्रिया वा राय आउने गरेको पाइँदैन । त्यसै गरी विभागको तर्फबाट पनि कानूनले तोकेको समय भित्र सबै प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन उपर निर्णय दिन सकिएको छैन ।

उपसंहार

करपरीक्षणको लागि करदाता छनौट गर्नको लागि अहिले प्रयोगमा ल्याईएका परिसूचकहरूको कार्यान्वयनबाट कतिपय अवस्थामा एउटै करदाताको बारम्बार कर परीक्षणको लागि छनौटमा पर्ने गरेको र कतिपय करदाताहरूको कर परीक्षणमा पर्दै नपरेको अवस्था पनि देखिन्छ । सबै क्षेत्रका व्यवसायहरूलाई समेट्ने गरी कर परीक्षणमा छनौट गर्ने आधार तयार गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसै गरी नविनतम विद्युतीय कारोबारलाई कर परीक्षणका लागि छनौट गर्ने आधारहरूले सम्बोधन गर्न सकेको देखिँदैन । कर छुटका व्यवसाय, वासलातमा भएको परिवर्तन, स्वामित्वमा भएको परिवर्तन, नयाँ व्यवसायिक क्षेत्रको करदाताहरूलाई समेट्ने गरी कर परीक्षणमा छनौट गर्न सकिएको छैन । यी नयाँ क्षेत्रहरूलाई सम्बोधन गर्ने खालका सूचकहरू समेत थप गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी विश्व कर प्रणालीमा अपनाएका असल अभ्यास, नविनतम प्रविधि र उपकरणहरूको प्रयोग गरी कर परीक्षण तथा अनुसन्धानको

कार्यलाई गुणस्तरीय बनाउनु पर्ने देखिन्छ। कर सम्बन्धी विवादहरू बढ्दै जाने, लामो समय सम्म न्यायायिक निकायमा विचाराधीन रही सरकारले प्राप्त गर्नुपर्ने राजस्व समयमा प्राप्त हुन नसकिरहेको अवस्था हुँदा आगामी दिनमा विवाद समाधान गर्ने स्थायी संयन्त्रको व्यवस्था गरिएमा छिटो छरितो विवादको निरूपण हुन सक्ने भई करपरिपालना लागत समेत घटाउन सकिन्छ । त्यसै गरी प्रशासकीय पुनरावलोकनको कार्यलाई थप व्यवस्थित र कार्य प्रणालीलाई सहज बनाउनको लागि कार्यविधि समेत तयार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- १ आयकर ऐन, २०५८ तथा आयकर नियमावली, २०५९, कानून किताव व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।
- २ मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२, तथा मूल्य अभिवृद्धिकर नियमावली, २०५३, कानून किताव व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।
- ३ अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ तथा अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९, कानून किताव व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।
- ४ एकिकृत कर लेखा परीक्षण दिग्दर्शन, २०६८, (पहिलो संशोधन, २०७३ सहित), आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट, काठमाडौं ।
- ५ आयकर निर्देशिका, २०६६, (दोस्रो संशोधन, २०७३, सहित), आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट, काठमाडौं ।

करको “पेयी” (PAYE) सिद्धान्तः नेपालमा यसको प्रयोग र हालको कानूनी व्यवस्था

देवी प्रसाद शर्मा *

१. **अवधारणा:** आमदानी गर्नेले त्यसको केही अंश सरकारलाई बुझाउनु कर तिर्नु हो । यो विश्वव्यापी मान्यता हो । आमदानी/आय गरेको कारणले सरकारलाई करको नामबाट रकम बुझाइने हुँदा नामनै आयकर रहेको हुनु पर्दछ । यसको सिधा अर्थ आमदानी/आय नभए आयकर तिर्नु पर्दैन भन्ने हो ।

सामान्यतया आयकर, आय आर्जन गरेपछि त्यो आर्जन गर्न लागेको वास्तविक खर्च कटाएर बाँकी रहेको नाफामा लाग्ने गर्दछ । तर, केही अवस्थाहरूमा आय आर्जन गर्नेले आर्जन प्राप्त गरेकै बखत आयकर वापत तिर्नुपर्ने कर सरकारलाई बुझाउनु पर्दछ । अझ भनौं आय आर्जन गर्नेलाई भुक्तानी दिनेले सो आर्जनमा लाग्ने करको रकम कटाएर मात्र भुक्तानी गर्नु पर्दछ । यसरी कट्टा गरेको रकम सरकारको राजस्व खातामा जम्मा गर्नु पर्दछ । यस्तो अवस्थालाई कर विज्ञहरूले Pay As You Earn (PAYE) “ पेयी” सिद्धान्तको नामाकरण गरेका छन् । यस सिद्धान्त बमोजिम भुक्तानीकर्ताले आय प्राप्त गर्नेको तर्फबाट सो आयमा लाग्ने कर भुक्तानीका बखत नै कट्टा गरेर सरकारलाई बुझाउनु पर्दछ ।

भुक्तानी दिनेले, आमदानी गर्नेबाट कर वापत कटाएको रकम सिधै सरकारी कोषमा दाखिला गर्ने यस सिद्धान्तलाई स्रोतमा कर कट्टी (Tax Deduction at Source-TDS) पनि भन्ने गरिन्छ । कतिपय देशका कर प्रशासनमा यस प्रणालीलाई कर कट्टी (Tax Withholding) व्यवस्था पनि भनेको पाइन्छ । जुन सुकै नाम राखेता पनि भुक्तानी गर्नेले, भुक्तानीको समयमा आमदानी गर्नेबाट कर वापत कटाएको रकम सरकारी कोषमा अग्रिम रूपमा दाखिला गर्ने यो व्यवस्था करको प्राज्ञिक क्षेत्रमा “पेयी” सिद्धान्तको रूपमा परिचित छ ।

२. **सिद्धान्तको प्रादुर्भाव:** सन् १८६२ ताका संयुक्त राज्य अमेरिकामा कर कट्टी (Tax Withholding) को नामबाट यो व्यवस्थाको प्रादुर्भाव भएको व्यहोरा संसारका कर प्रणालीहरूको विकास क्रमको अध्ययन गर्दा पाइन्छ । अमेरिकाले उक्त समयमा सरकारी स्रोतको कमीलाई पूर्ति गर्न लागू गरिएको कर कट्टीको यस व्यवस्थालाई उक्त समस्या टरेकोले सन् १८७२ मा हटाएको र पछि फेरी सन् १९४३ मा सोही नामबाट पुनः कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ ।

* प्रमुख कर अधिकृत, ठूला करदाता कार्यालय

संयुक्त अधिराज्यमा सन् १९४४ मा Pay As You Earn (PAYE) कै नामबाट यो कर प्रणालीको कार्यान्वयन भएको पाइन्छ । सन् १९६१ को आयकर कानूनमा मित्रराष्ट्र भारतले स्रोतमा कर कट्टीको नामबाट यस्तो कर प्रणालीको व्यवस्था गरेको देखिन्छ भने अष्ट्रेलियाले सन् १९९९ देखि Pay As You Go (PAYG) को नामबाट आफ्नो कर प्रणालीमा यो सिद्धान्तको प्रयोग गरेको पाइन्छ । नेपालको कर प्रणालीमा भने कर कट्टीको नामबाट सिमित कारोबारमा भए पनि सन् १९५९ बाटै यो सिद्धान्तको प्रयोग भएको व्यहोरा नेपालको कर प्रणालीको इतिहासको अध्ययन गर्दा पाइन्छ ।

आयकरको मुलभूत सिद्धान्त बमोजिम वर्षभरमा गरेको आयमा सो आय आर्जन गर्न लागेको खर्च कटाएर बाँकी रहेको नाफामा मात्र कर तिर्नुपर्ने हो । तर, यस “पेयी” सिद्धान्त अनुसार आय आर्जन गरेकै वेलामा कर वापतको रकम कट्टा गरिने हुँदा वास्तविक लागु पर्ने भन्दा बढी कर लागेको पनि हुन सक्दछ । त्यसैले कतिपय मुलुकहरूमा यस सिद्धान्त बमोजिम कर कट्टी हुनेहरूले पनि आय विवरण बुझाउनु पर्ने र लागु पर्ने भन्दा बढी कर कट्टी भएको पाइएमा फिर्ता गर्ने व्यवस्था गरेका छन् । कतिपय मुलुकहरूले भने कट्टी भएको रकम नै सो आयकर्ताको उक्त आय वापतको कर ठिक्क हो भन्ने अनुमानमा अन्तिम कर कट्टीको रूपमा मान्यता दिएको पाइन्छ ।

३. **सिद्धान्तका विशेषताहरू:** आयकर्ताको तर्फबाट भुक्तानीकर्ता मार्फत सरकारले कर प्राप्त गर्ने गरेको यस सिद्धान्तलाई देशहरूले विभिन्न नामाकरण गरे तापनि यसका केही विशेषताहरू रहेका छन् । यो कर प्रणाली संघीय शासन प्रणाली अपनाएका तथा नअपनाएका सबैजसो मुलुकहरूमा लागू रहेको छ । संघीयता अपनाएका कतिपय मुलुकहरूमा त संघीय सरकार, प्रान्तिय सरकार तथा स्थानीय सरकार गरी तीनै तहमा समेत लागू गरेका देखिन्छन् । करको यो सिद्धान्त लोकप्रिय हुनुको प्रमुख कारण यसका निम्न विशेषताहरूले गर्दा हो भन्न सकिन्छ ।

क) आय प्राप्त हुँदाकै बखत रकम कट्टी गरिदा करदातालाई करको भार महसुस नहुने,

ख) वर्ष भरिको कर किस्ता किस्तामा गरेर बुझाउन पाइने,

ग) सरकारले समयमै कर वापतको रकम असुल उपर गर्ने,

घ) आय आर्जन गर्ने करदाता र सरकार दुवैको नगद प्रवाह व्यवस्थित हुने,

ङ) कर चुहावटको समस्या नरहने,

च) सरकार र करदाता दुवैको कर लागत कम हुने ।

४. **नेपालमा प्रयोग:** नेपालको पहिलो जन निर्वाचित सरकारले वि.सं. २०१६ मा जारी गरेको आर्थिक ऐनमा आयकरको नामबाट कर असुल गर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको थियो । त्यही समय देखिका आर्थिक ऐनहरूमा र नेपाल आयकर ऐन, २०१९ मा केही सिमित कारोबारको भुक्तानीमा कर कट्टी (Tax Withholding) गर्नुपर्ने प्रचलन कायम रहेको थियो । शुरु-शुरुमा पारिश्रमिकको भुक्तानीमा मात्र कर कट्टी गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा व्याज, बोनस जस्ता शीर्षकहरू पनि क्रमशः थपिएका थिए ।

आयकर ऐन, २०३१ जारी गरिदा ऐनको दफा ३६ मा स्रोतमै कर कट्टी गर्नुपर्ने भन्ने प्रावधान रहेकोले यस व्यवस्थाले निरन्तरता पाएको देखिन्छ । उक्त ऐनको तेस्रो तथा चौथो संशोधन हुँदा सो दफामा पनि संशोधन गरिएको र पारिश्रमिक, वाहाल, कमिशन, वोनस, मुनाफाको हिस्सा, व्याज वा आयकर लाग्ने यस्तै अन्य कुनै रकम भुक्तानी दिदा भन्ने शब्दावली राखेर यसको दायरा क्रमशः बढाउँदै लगेको पाइन्छ । यस ऐनमा यसरी स्रोतमा कर कट्टी गरेर भुक्तानी गर्नुपर्ने रकम कट्टी नगरी भुक्तानी गरेमा त्यस्तो भुक्तानीलाई आयकर प्रयोजनका लागि खर्चको मान्यता नपाउने कानूनी व्यवस्था गरेकोले यो व्यवस्थालाई वाध्यकारी बनाएको देखिन्छ ।

५. **वर्तमान कानूनी व्यवस्था:** यही पृष्ठभूमिमा आयकर ऐन, २०५८ कार्यान्वयनमा आयो । जसको १७ औं परिच्छेदमा भुक्तानीमा कर कट्टी सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । यस परिच्छेद अन्तर्गतका दफा ८७, ८८, ८८क, ८९ लगायतमा गरिएका व्यवस्थाहरूले भुक्तानी कर्ताले भुक्तानीका बखत स्रोतमा कर कट्टी गर्नुपर्ने खर्च शीर्षकको विवरण उल्लेख भएका छन् । ती व्यवस्थाहरू एवम् भुक्तानी गरिने खर्चका शीर्षकहरूलाई संक्षेपमा निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १

भुक्तानीमा कर कट्टी गर्ने वारेमा आयकर ऐन, २०५८ का व्यवस्था र भुक्तानीका किसिमहरू

करका दरहरू	ऐनका दफा र उपदफाहरू	भुक्तानीका किसिमहरू
प्रतिशत		पारिश्रमिक वा रोजगारीको आय बापतको रकम भुक्तानी गर्दा ।
प्रतिशत	दफा ८७ को उपदफा (१)	(ऐनको अनुसूची -१ को दफा १ को उपदफा (१) र (२) का प्रावधानहरू अनुशरण गरेर वार्षिक अनुमानित करको गणना गरी भुक्तानीमा क्रमशः कर कट्टी गर्नुपर्ने)
प्रतिशत र प्रतिशत थप		आकस्मिक लाभ प्राप्तिको रकम भुक्तानी गर्दा ।
प्रतिशत	दफा ८८ क बमोजिम	नेपालमा स्रोत भएको व्याजको भुक्तानी गर्दा ।
		प्रकृतिक स्रोत, भाडा, रोयल्टी, सेवा शुल्क, कमिशन, विक्री वोनस, अवकाश भुक्तानी, अन्य कुनै प्रतिफल तथा अवकाश भुक्तानी गर्दा ।
१५ प्रतिशत	दफा ८८ को उपदफा (१) र दफा ९२ को उपदफा (१) को खण्ड (ज) बमोजिम	बैठक भत्ता, व्यवस्थापन शुल्क, प्राविधिक सेवा शुल्क, पटके रूपमा अध्यापन गरे/गराए वा प्रश्नपत्र तैयार गरे/गराए वा उत्तर पुस्तिका जाँच गरे/गराए बापतको रकम भुक्तानी गर्दा ।
	दफा ८८ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (६) बमोजिम	प्राकृतिक व्यक्ति वाहेकका अन्य व्यक्ति लाई सामुहिक लगानी कोषबाट वितरण हुने प्रतिफलको भुक्तानी गर्दा ।
	दफा ८८ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (३) बमोजिम	वायुयानको लिज(पट्टा) बापतको रकम भुक्तानी गर्दा
१० प्रतिशत	दफा ८८ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (५) बमोजिम	वासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा स्रोत भएको जग्गा वा घर र सो सँग गाँसिएको जडानहरू र उपकरण समेतको भाडाको रकम भुक्तानी गर्दा ।
	दफा ८८ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (७) बमोजिम	वासिन्दा व्यक्तिले भू-उपग्रह, ब्याण्डविथ, अप्टिकल फाइबर, दूरसञ्चार सम्बन्धी उपकरण वा विद्युत प्रसारण लाइन प्रयोग गरे बापतको रकम भुक्तानी गर्दा ।

५ प्रतिशत	दफा ८८ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (१) बमोजिम	नेपाल सरकारबाट भएको अवकाश भुक्तानी वा स्वीकृत अवकाश कोषबाट योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानीको हकमा रु पाँच लाख वा भुक्तानी रकमको ५० प्रतिशत मध्ये जुन बढी हुन्छ त्यो घटाई बाँकी रहने रकमको भुक्तानी गर्दा ।
	दफा ८८ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (२) बमोजिम	बासिन्दा रोजगार कम्पनीले गैर बासिन्दा व्यक्तिलाई कमिशन रकम भुक्तानी गर्दा ।
	दफा ८८ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (६) बमोजिम	सामुहिक लगानी कोषबाट प्राकृतिक व्यक्ति लाई वितरण हुने प्रतिफल रकमको भुक्तानी गर्दा ।
	दफा ८८ को उपदफा (२) को खण्ड (क), (ख) र (ग) बमोजिम	बासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा स्रोत भएको लाभांश रकम, लगानी बीमाको लाभ रकम, र स्वीकृती नलिएको अवकाश कोषबाट लाभ रकमको भुक्तानी गर्दा ।
	दफा ८८ को उपदफा (३) बमोजिम	नेपालमा स्रोत भएको र व्यवसाय सञ्चालन सँग सम्बन्धित नभएको अवस्थामा बासिन्दा बैंक, वित्तीय संस्था, सहकारी वा ऋणपत्र जारी गर्ने अन्य कुनै निकाय वा प्रचलित कानून बमोजिम सूचिकृत भएका कम्पनीले कुनै प्राकृतिक व्यक्तिलाई निक्षेप, ऋणपत्र, डिबेन्चर वा सरकारी वण्डको व्याज भुक्तानी गर्दा ।
	दफा ८९ को उपदफा (३) को खण्ड (क) बमोजिम	बासिन्दा व्यक्तिले कुनै ठेक्का वा करार गरी वायुयान मर्मत तथा अन्य ठेक्का वा करार वापतको रकम भुक्तानी गर्दा ।
२.५ प्रतिशत	दफा ८८ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (८) बमोजिम	दुवानी सेवा वापतको भाडा रकमको भुक्तानी गर्दा ।
१.५ प्रतिशत	दफा ८८ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (४) बमोजिम	मू.अ.करमा दर्ता भएको सेवा प्रदायक बासिन्दा व्यक्ति वा मूल्य अभिवृद्धिकर छुटको कारोबार गर्ने बासिन्दा निकायलाई सेवा शुल्क वापतको रकम भुक्तानी गर्दा ।
	दफा ८८ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (५) को उपखण्ड (क) बमोजिम	मू.अ.करमा दर्ता भई सवारी साधन भाडामा दिने व्यवसाय गर्ने व्यक्तिलाई त्यस्तो सवारी साधनको भाडा वापतको रकम भुक्तानी गर्दा ।
	दफा ८९ को उपदफा (१) बमोजिम	बासिन्दा व्यक्तिले ठेक्का वा करार वापत रु ५०,०००।- भन्दा बढी रकमको भुक्तानी गर्दा ।
	दफा ८९ को उपदफा (३) खण्ड (ख) बमोजिम	गैर बासिन्दा बीमा कम्पनीलाई प्रिमियम भुक्तानी गर्दा वा गैर बासिन्दा बीमा कम्पनीबाट पुनर्वीमा वापत प्राप्त हुने प्रिमियम रकमबाट दिइने कमिशनमा ।
	दफा ८९ को उपदफा (३क) बमोजिम	उपभोक्ता समिति मार्फत काम गराउने गरी गरिएको रु पचास लाख भन्दा बढी रकमको भुक्तानी गर्दा ।

६. **निष्कर्ष:** आम्दानी गरी कर तिर्ने करदाता प्रथम पक्ष हो भने कर वापतको रकम प्राप्त गर्ने सरकार दोस्रो पक्ष । तर, करको यो “पेयी” सिद्धान्तलाई भुक्तानी गर्ने तेस्रो पक्षले कर वापतको रकमको हिसाब गरेर कट्टा गरी सरकारमा दाखिला गर्ने भएकोले तेस्रो पक्षकर पनि भनेको पाइन्छ । कर कट्टी वा स्रोतमा कर कट्टी वा आर्जन संगै कर भुक्तानी जस्ता विविध नामबाट विश्वका अधिकांश देशहरूले करको यस “पेयी” सिद्धान्तको प्रयोग आ-आफ्नो कर प्रणालीमा गरेका छन् । करको यो सिद्धान्त, करदाता र सरकार दुवैलाई फाइदाजनक र व्यवहारिक विशेषताले युक्त रहेकोले यसको लोकप्रियता संगै प्रयोगकर्ता देश र भुक्तानीका शीर्षकहरूको क्रमशः वृद्धि भई रहेको पाइन्छ ।

नेपालको कर प्रणालीको इतिहासमा कर कट्टी वा स्रोतमा कर कट्टीको व्यवस्था वि.सं. २०१६ साल देखि नै रहेको थियो । प्रारम्भमा पारिश्रमिक भुक्तानीमा कर कट्टी गर्नुपर्ने सिमित व्यवस्था रहेकोमा समयक्रम संगै अन्य आयहरूको भुक्तानीमा पनि कर कट्टी गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था आर्थिक ऐनहरूबाट क्रमशः हुदै गएकोले यसको दायरा विस्तार भएको पाइन्छ ।

नेपालको मौजुदा आयकर ऐन, २०५८ को परिच्छेद १७ अन्तर्गतका विभिन्न दफाहरूमा भुक्तानीमा कर कट्टी गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । साथै सोही दफाहरू तथा उपदफाहरूमा करका दरहरू पनि किटान गरिएका छन् । ती दफाहरू बमोजिम भुक्तानीमा कट्टी गरिएको कतिपय कर रकम नै अन्तिम कर हुने कानूनी व्यवस्था पनि रहेको छ । अन्तिम कर कट्टी हुने भनि तोकिएको मात्र आय प्राप्त गर्नेले छुट्टै आय विवरण पेश गरिरहन पर्दैन । तर, कतिपय भुक्तानीमा कट्टी गरिएका कर रकम अन्तिम कर नहुने अवस्था रहदा त्यस्तो आय आर्जन कर्ताले आय विवरण पेश गर्नुपर्ने र कट्टी भई दाखिला भएको कर रकमलाई अग्रिम कर दाखिला सरह कर भुक्तानीको अंश मानिने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । अतः नेपालको आयकर प्रणालीमा करको “पेयी” सिद्धान्तको प्रयोग शुरुआत देखि नै भइ रहेको र मौजुदा कानूनले यस सिद्धान्त बमोजिम संकलन गर्ने करको दायरा विस्तार गर्नुका साथै आय विवरण पेश गर्नु नपर्ने सहूलियत पनि प्रदान गरेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू:

आयकर ऐन, २०५८ तथा आयकर नियमावली, २०५९, नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति बबरमहल काठमाण्डौ

नेपाल सरकारको अर्थ सम्बन्धी प्रस्तावलाई कार्यान्वयन गर्न बनेको विधेयक, २०७६, संघीय संसद सचिवालय, सिंहदरवार काठमाण्डौ

उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोगको प्रतिवेदन, २०७१, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय
सातौँ राष्ट्रिय कर दिवस स्मारिका, २०७५, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, आन्तरिक राजस्व विभाग
 मल्लिक, विद्याधर, *नेपालको आधुनिक आयकर प्रणाली*, २०६०, श्रीमति अनिता मल्लिक पुरानो बानेश्वर काठमाण्डौ

आयकर (संशोधन सहित) ऐन, २०३१, श्री ५ को सरकार(तत्कालिन), कानून किताब व्यवस्था समिति बबरमहल काठमाण्डौ

Khadka, Rup, *The Nepalese Tax System*, November 2000, Sajha Prakashan, Kathmandu.

व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बरको आवश्यकता, प्रयोग र करदाताका दायित्वहरू

बोलराज आचार्य *

विषय प्रवेश:

राज्य प्रणालीको अभिन्न अङ्गको रूपमा करलाई लिइन्छ । राज्यको अवधारणासँगै करको उत्पत्ति भएको पाइन्छ । करलाई समय क्रम अनुसार आदेश, ठेक्का वा कुनै रूपमा प्रयोग गरिदै आइएको थियो । किरात, लिच्छवि, मल्लकालमा पनि करलाई कुथेर, माप्चोक, लिङ्गवल जस्ता विभिन्न उपनामले सङ्कलन गरिन्थ्यो । राणाकालमा जम्मा नजोड्नु कच्चा नछोड्नु भन्ने प्रचलनमा कर सङ्कलन गरिन्थ्यो । प्रजातन्त्रको उदयसँगै राज्यमा वार्षिक बजेट प्रणाली, आवधिक योजनाबद्ध विकास सँगै वि.सं. २०१५ सालबाट विधिवत हिसाबले ५ वटा शीर्षकमा आयकर सङ्कलन थालनी भएको देखिन्छ । नेपालको राजस्व प्रशासनमा गरिएका विविध परिवर्तन सँगै हाल स्थिर दरमा दायरा विस्तार गरी करारोपण बढाउने नीति रहेको छ । होटल, ठेक्का, मनोरञ्जन र विक्री करलाई विस्थापन गरी आधुनिक र पारदर्शी कर प्रणालीको रूपमा २०५४ मार्गबाट मूल्य अभिवृद्धि कर लगाइएको हो । विगतमा आयकर, अन्तःशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि कर को छुट्टा छुट्टै निकायबाट राजस्व प्रशासन सञ्चालन भएको अवस्थाबाट २०५८ बैशाख देखि आन्तरिक राजस्व विभागबाट एकिकृत राजस्व प्रशासन सञ्चालन भइरहेको छ । आन्तरिक राजस्व विभाग र अन्तर्गतका ठूला करदाता कार्यालय, मध्यमस्तरीय करदाता कार्यालय, ३८ वटा आन्तरिक राजस्व कार्यालय र १९ वटा करदाता सेवा कार्यालयबाट आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क, शिक्षा सेवा शुल्क र पुँजीगत लाभकरको प्रशासन हुने गरेको छ । देशको आर्थिक अवस्थाको स्तर मापनका थुप्रै सूचकहरू मध्ये आर्थिक हिसाबले सक्रिय जनशक्तिको तुलनामा करदाता दर्ता अनुपात (अन्तराष्ट्रिय स्तर अनुसार १० प्रतिशत) र कूल गाहस्थ्य उत्पादनमा राजस्वको योगदान लगायतका विषयलाई मुख्य सूचकका रूपमा लिइन्छ । नेपालमा २०६९ बाट थालनी भएको राष्ट्रिय कर दिवस र कर सप्ताहको आठौँ श्रृङ्खलामा आइपुग्दा २०७६ कार्तिक मध्य सम्ममा जम्मा करदाता संख्या १२८३२५२ पुगेको अवस्था छ । यी करदाता मध्ये करिव ९० प्रतिशत करदाता साना प्रकृतिका रहेका, कतिपय दर्ता हुनुपर्ने करदाता दायरा बाहिर रहेका र उनीहरूले व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर, यसको प्रयोग र महत्वका विषयमा सुसूचित नहुँदा करको परिपालना स्तर कमजोर रहेको अवस्था छ ।

* प्रमुख कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, भद्रपुर

आयकर सम्बन्धमा:

आफ्नो व्यवसायिकता उन्मुख जीवन यापनको सफलतासँगै राज्यका लागि प्रत्यक्ष योगदान गर्ने सन्दर्भमा व्यवसाय एक प्रमुख पेशा मानिन्छ । यसरी पेशा व्यवसाय गर्ने सन्दर्भमा आफ्नो व्यवसाय सुरु गर्नु पूर्व नियमपुर्वक दर्ता गरी व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिएर व्यवसायलाई व्यवस्थित हिसाबले संचालन गर्नु पर्छ । व्यवसायीले कर सम्बन्धी न्युनतम दायित्व पालना गर्न नसकेमा वा नगरेमा आफूले कमाएको व्यवसायिक धन पनि जोखिम युक्त हुने र राज्यको तर्फबाट सधैं त्रसित रहनु पर्ने हुन्छ । यहि अवस्थालाई सुधार गरी आफ्नो दायित्व निर्वाह प्रति सुचित गराउदै सरकारी पक्षबाट हुन सक्ने दण्ड जरिवानाबाट बचाई आफ्नो व्यवसायिक आयलाई व्यवस्थित र सुरक्षित गर्न सक्ने सक्षमता विकास गर्न र कर प्रशासनका तथ्यांक आँकडाहरूलाई तथ्यपरक बनाउन सहयोग पुग्ने उद्देश्यका साथ करदाताका दायित्वहरूलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ । जसमा आयकर, मूल्य अभिवृद्धिकर र अन्तःशुल्कतर्फका केही मुख्य विषय समावेश गरिएको छ ।

- आयकर ऐन, २०५८ र आयकर नियमावली, २०५९ को व्यवस्था अनुसार व्यवसाय, रोजगारी, लगानी, आकस्मिक लाभ लगायतको कारोबारबाट आय आर्जन हुने व्यक्ति र अग्रिम कर कट्टी गर्नु पर्ने व्यक्तिले व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिनुपर्दछ ।
- शुरु दर्ता गर्ने निकायमा व्यवसाय दर्ता गरी कानून बमोजिम म्याद भित्र सामान्यतः ३५ दिन भित्र) सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयबाट व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिए पछि मात्र कारोबार गर्नुपर्दछ ।
- जुनसुकै कारोबार गर्ने प्रत्येक करदाताले व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिनु पर्दछ । प्राकृतिक व्यक्तिको हकमा प्रोपाईटरसिप व्यवसायको लागि नेपाल भरबाट निजको आफ्नो जीवनकालको लागि एउटा मात्र स्थायी लेखा नम्बर उपलब्ध हुने व्यवस्था छ । व्यक्तिले आफ्नो आवश्यकता अनुसार कारोबार थप गर्ने, कारोबार बन्द गर्ने र पुनः दर्ता गर्नसक्ने व्यवस्था छ, त्यसका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रकृया पुरा गरे पछि त्यही व्यवसायिक पान निस्कृय र सक्रिय बनाउन सकिन्छ ।
- व्यवसायिक स्थायी लेखा दर्ता प्रमाणपत्र स्थायी परिचयपत्र भएकाले प्रमाणपत्र नविकरण गरी रहनु पर्दैन तर व्यवसायिक पान लिदाका बखतको दरखास्तमा उल्लेखित कुनै विवरण आदि परिवर्तन भएमा सोको १५ दिन भित्र सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयमा जानकारी दिनुपर्दछ । आफ्नो फर्म दर्ता प्रमाणपत्र सम्बन्धी कुनै विषय संशोधन गर्नुपर्ने भएमा सक्रल प्रमाणपत्र सहित कार्यालयमा गएर सो संशोधन अद्यावधिक गर्न सकिन्छ ।
- उद्योग, ब्यापार/ब्यावसाय, पेशा/रोजगारी गर्ने व्यक्तिले आफूले गर्ने कारोबारसँग सम्बन्धित बैंक कारोबार, बिल/बिजक, आयात निर्यात, खाता वही, राजस्व भौचर, आय विवरण लगायतका

- कागजातमा प्रष्टसँग व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर उल्लेख गर्नु पर्छ । भौचरमा उक्त पान नम्बर गल्ती भए आफूले बुझाएको रकम सिस्टममा नदेखिदा बक्यौता देखिने र समयमा चाहे अनुसारको सेवा नपाउने लगायतका अनावश्यक हैरानी ब्यहोर्नु पर्ने हुन्छ ।
- आर्थिक वर्ष अर्थात प्रत्येक श्रावण १ देखि आषाढ मसान्तको जो जुन अवधिमा दर्ता भएपनि प्रत्येक आ.व.को लागि आवधिक रूपमा बुझाउनु पर्ने विवरण र करको हकमा अर्को महिनाको २५ गते भित्र र बार्षिक आय विवरण र करको हकमा श्रावण १ देखि असोज मसान्तसम्ममा (२०७६ आषाढ मसान्तमा दर्ता भएको करदाताले पनि २०७६ श्रावण देखि असोज भित्र) बुझाउनु पर्दछ ।
 - व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिइ सकेपछि आफ्नो बार्षिक कारोबार यकिन/लेखांकन गर्न नियमानुसारको बिल/बीजक जारी गरी खाता/लेजरमा लेखांकन गर्नु पर्दछ । प्रत्येक आर्थिक वर्षको कारोबारको लेखांकन गर्दा बिजक न. १ बाट थालनी गर्नुपर्दछ । रित्त पूर्वकको बिजक बाहेकको गैर कानूनी प्रकृतिका कागजतहरू प्रयोग गरी बिजकीकरण गरेको पाईएमा नियमानुसार तिर्नु पर्ने कर भन्दा करिब १० गुणा बढीसम्म कर र जरिवाना लाग्न सक्छ ।
 - आफ्नो व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर दर्ता प्रमाणपत्र कारोबार स्थलमा सबैले देखे गरी झुण्ड्याएर राख्नु पर्दछ । कारोबार स्थल देखि बाहेकको शाखा, गोदाम र भण्डारण भएमा सोलाई सम्बन्धित कार्यालयबाट प्रमाणित गराउनु पर्दछ अन्यथा सो स्थान व्यवसायसँग सम्बन्धित मान्न सकिदैन ।
 - कारोबारको प्रकृति र आकार अनुसार मूल्य अभिवृद्धि कर छुट हुने वस्तु तथा सेवाको मात्र कारोबार गर्नेले सेतो पृष्ठभूमिमा रातो अक्षर, मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्ने वस्तु तथा सेवाको कारोबार गर्नेले हरियो पृष्ठभूमिमा सेतो अक्षरमा र मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्ने वस्तु तथा सेवाको कारोबार भएता पनि थ्रेसहोल्ड भन्दा तलको कारोबार गर्नेले पहिलो पृष्ठभूमिमा कालो अक्षरले लेखेको १० से.मि. उचाई ३० से.मी लम्बाई भएको करपाटी बनाई कारोबार स्थलमा राख्नु पर्दछ ।
 - कर सम्बन्धी प्रत्येक कारोबार सकेसम्म आफैं आई वा आफ्नो अख्तियार प्राप्त व्यक्तिबाट गराई बढी भन्दा बढी जानकारी हासिल गर्नु उपयुक्त हुन्छ । प्रत्येक करदाताले नियमानुसार निर्वाह गर्नुपर्ने आफ्नो कर्तव्य र दायित्व निर्वाह गरेपछि अधिकारको सुनिश्चितता हुने व्यहोरा अनुरोध गर्दै थप जानकारीका लागि आन्तरिक राजस्व विभागको प्रकाशन भित्र ब्रोस्योर र एफ ए क्यू भित्र गई आफूलाई चाहिएको जानकारी लिन वा आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा सम्पर्क राख्न सक्नुहुन्छ ।

मूल्य अभिवृद्धिकर सम्बन्धमा:

- मूल्य अभिवृद्धि कर नलाग्ने वस्तु तथा सेवाको सूची मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को अनुसूची १ मा व्यवस्था छ । जुन साल बसाली आउने आर्थिक ऐनमा थप/घट हुने गर्दछ । सो बाहेकका सम्पूर्ण वस्तु तथा सेवाको ग्रेसहोल्ड भन्दा बढि अर्थात मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्ने वस्तुको हकमा ५० लाख र वस्तु तथा सेवाको मिश्रित अथवा सेवाको कारोबारको हकमा २० लाख वार्षिक कारोबार भए मूल्य अभिवृद्धि कर मा दर्ता हुनु पर्छ ।
- मूल्य अभिवृद्धि कर दर्ता पछि शुरुमा तत्काल र प्रत्येक आर्थिक वर्षका लागि श्रावण महिना भित्रै खरिद/बिक्री खाता कार्यालयबाट प्रमाणित गराई कारोबारको लेखा अद्यावधिक राख्नुपर्छ । मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५९ ले निर्दिष्ट गरेको ढाचामा कर बिजक जारी गर्नुपर्छ । आवश्यकता अनुसार संक्षिप्त कर बिजक र कम्प्युटर बिजक जारी गर्नुपूर्व कार्यालयको स्वीकृति लिई जारी गर्न सकिन्छ ।
- तोकिएको अवधि अर्थात प्रत्येक महिनाको मूल्य अभिवृद्धि कर विवरण र मूल्य अभिवृद्धि कर रकम महिना समाप्त भएको २५ गते भित्र विद्युतीय प्रणाली बाट बुझाउन सकिन्छ ।
- खरिद खाता, बिक्री खाता, मौज्दात खाता अद्यावधिक गर्नुपर्छ । मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्ने वस्तु तथा सेवाको कारोबार गर्न छाडेमा वा व्यवसाय बन्द गरेमा कारोबार बन्दको सूचना विवरण अनुसूची-११ भर्ने र नियमानुसार दर्ता खारेजी निवेदन पश्चात कारोबारको कर परीक्षण गराई व्यवसायबाट बहिर्गमन भएको पत्र प्राप्त भएपछि मात्र औपचारिक प्रक्रिया सम्पन्न भएको मानिन्छ ।

अन्तःशुल्क सम्बन्धमा:

- मदिरा एवं मदिराजन्य पदार्थको उत्पादक तथा पैठारीकर्ता व्यवसायीले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरूको सम्बन्धमा अन्तःशुल्क सम्बन्धी प्रावधानमा उल्लेखित विषयवस्तु कडाइका साथ पालना गर्नुपर्नेछ ।
- मदिरा एवं मदिराजन्य पदार्थ, सूर्तिजन्य पदार्थ, चुरोट र यस्ता प्रकृतिका वस्तुको बिक्री वितरण एवं सेवा प्रदान गर्ने व्यवसायीले व्यवसाय शुरु गर्नु अगावै अन्तःशुल्क ईजाजत लिएर मात्र कारोबार गर्न पाईन्छ । व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बरको अतिरिक्त अन्तःशुल्क उत्पादन/बिक्री वितरण ईजाजत पत्र समेत प्रदान गरिन्छ ।
- आफ्नो अन्तःशुल्कजन्य वस्तु तथा सेवाको कारोबार गरुन्जेल प्रत्येक आर्थिक वर्षको श्रावण भित्र अनिवार्य रूपमा ईजाजत नविकरण गराउनु पर्छ; समयमा नविकरण नगरेमा वार्षिक शुल्कमा चर्को जरिवाना लाग्दछ । ईजाजतवालाले कारोबार गर्न छाडेमा सोको कागजात सहित १५ दिनभित्र ईजाजत स्थगनका लागि निवेदन दिनुपर्दछ ।

- अन्तःशुल्कजन्य वस्तुको कारोबार गर्दा नियमानुसार राख्नुपर्ने खाता वही, बिल बीजक, विवरण, स्टीकर लगायतका रजिष्टरहरूको व्यवस्थित लेखापालन गरी तोकिएका शर्तहरू पालना गर्दै सचेत व्यवसायी बनौं र अवैध वस्तु कब्जा नियन्त्रण र जरिवानाबाट समेत बचौं ।

अन्तमा

करदाताले आफ्नो व्यवसाय दर्ता गरेपछि गर्नुपर्ने न्यूनतम दायित्व पालना नगर्दा कर प्रशासन र व्यवसायी बिचको दूरी बढेको, अनावश्यक जरिवानाको भागिदार हुनु परेको अवस्था छ । यी तथ्यहरूको राम्रोसँग मनन गरी वस्तुगत हिसाबले नियमानुसारको व्यवस्था पालना गर्न सकेमा कर प्रशासन र करदाता बीचको दूरी घट्न गई कर प्रशासन र व्यवसायी एक रथका दुई पाङ्ग्रा हुन भन्ने धारणा स्थापित गर्न सकिन्छ । यसबाट आन्तरिक राजस्व प्रशासन बजार अनुगमनमा जाँदा व्यवसायिक कारोबार दर्ता भएको हुने, व्यवसाय स्थलमा प्रमाणपत्र र कर पाटी राखेको साथै कारोबारको लेखा राख्ने खाताहरू अद्यावधिक हुने, थ्रेसहोल्ड भन्दा माथीको कारोबार गर्ने व्यवसायीले मूल्य अभिवृद्धि कर दर्ता गरेको र अन्तःशुल्क इजाजत समयमा नविकरण हुने आशा गरिएको छ । यसबाट करको दायरा बढ्न जाने, विवरण नबुझाउने करदाताको सङ्ख्या घटेर जाने, समयमा कर भुक्तानी भई अनावश्यक जरिवाना तथा शुल्क बच्न गई कर सहभागिता लागत घट्न जाने अपेक्षा राजस्व प्रशासनले राखेको राखेको व्यहोरा यो आलेख मार्फत स्पष्ट गराउन पाउँदा खुसी लागेको छ ।

सन्दर्भ सामाग्री:

१. आन्तरिक राजस्व विभाग अन्तर्गतका कार्यालयहरूको राजस्व सङ्कलनको प्रयोजनार्थ मिति २०७६/०४/०१ देखि लागू हुने गरी कायम भएका कार्यालय कोड सम्बन्धी सूचना, आ.रा.वि. Website ।
२. आन्तरिक राजस्व विभाग, रजिष्ट्रेशन तथ्याङ्क ।
३. राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रद्वारा प्रकाशित राजस्व पत्रिकाका विभिन्न अङ्कहरू ।
४. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, भद्रपुरद्वारा निर्मित व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर सम्बन्धी व्यवस्थाको ब्रोस्यर ।
५. आन्तरिक राजस्व विभागबाट प्रकाशित विभिन्न विषयसँग सम्बन्धित ब्रोस्यर र हाते पुस्तिकाहरू ।

कर सम्बन्धी विवादमा राजस्व न्यायाधिकरणको भूमिका

निर्मला सुवेदी *

नेपालको संविधानको धारा ११५ मा कानूनबमोजिम बाहेक कर लगाउन र उठाउन नपाइने संवैधानिक प्रावधानअनुसार नेपालमा करसम्बन्धी विभिन्न कर कानूनहरूको निर्माण भएको पाइन्छ । संविधानअनुसार करसम्बन्धी प्रशासन गर्न आयकर ऐन, २०५८, अन्तःशुल्क ऐन, २०५८, र मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२ तथा यी ऐनसँग सम्बन्धित नियमावलीहरू बनी यिनै ऐन र नियमहरूका आधारमा कर प्रशासन सञ्चलनमा रहेको छ । संस्थागत रूपमा संविधान र कानून अनुसार कर कानूनको कार्यान्वयन गर्नको लागि अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत आन्तरिक राजस्व विभाग र सो विभाग अन्तर्गतका आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरू र करदाता सेवा कार्यालयहरू समेत स्थापना भई ती कार्यालयहरूमा आवश्यकता अनुसार कर अधिकृत र अन्य सहायक कर्मचारीहरूबाट संविधान र ऐन कानूनका आधारमा कर प्रशासन सञ्चालन भईरहेको पाइन्छ । करसम्बन्धी विषयमा कर प्रशासनबाट भएका कर निर्धारण, कर छुट, कर फिर्ता लगायतका कार्यहरू उपर करदाताको चित्त नबुझेमा कानूनबमोजिम स्थापित निकायमा कानूनी उपचार खोज्न पाउने व्यवस्था समेत करसम्बन्धी कानूनमा गरिएको छ । यसरी कानूनी उपचार खोज्न जाने पक्षले कर सम्बद्ध कानूनमा भएको व्यवस्था र आवश्यकतानुसार प्रशासकीय पुनरावलोकन, पुनरावेदन, पुनरावेदनको अनुमतिको लागि निवेदन दिन सक्ने र अदालतको रिट क्षेत्राधिकार अन्तर्गत रिट निवेदन दिन सक्ने लगायतको उपचार माग्न सम्बन्धित निकायमा जान पाउने व्यवस्था छ ।

प्रस्तुत लेखमा अन्य न्यायिक उपचारको पाटोलाई उल्लेख नगरी राजस्व न्यायाधिकरणको पुनरावेदकीय कार्यक्षेत्र र सो निकायमा करसम्बन्धी मुद्दाको सन्दर्भमा उपचारको लागि जान सकिने विषयवस्तुको बारेमा मात्रै उल्लेख गरिएको छ । नेपालको संविधानको धारा १२७ को उपधारा २ तथा राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ को दफा ३(२) ले व्यवस्था गरेबमोजिम हाल राजस्वसम्बन्धी मुद्दा हेर्नको लागि काठमाडौं, पोखरा, विराटनगर र नेपालगंजमा समेत गरी चार स्थानमा चारवटा राजस्व न्यायाधिकरणहरू स्थापन भई हाल आ-आफ्नो क्षेत्रमा क्रियाशील रहेका छन् ।

राजस्व न्यायाधिकरणको अधिकार क्षेत्र

राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ को दफा ६ (१) ले राजस्वसम्बन्धी मुद्दामा न्यायाधिकरणको पुनरावेदन र निवेदन सुन्ने अधिकार क्षेत्र यो ऐन र प्रचलित अन्य नेपाल कानूनबमोजिम हुने छ भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

सोही ऐनको दफा ६(२) ले पुनरावेदन सुन्दा न्यायाधिकरणलाई देहायको अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ

- क. मुद्दाको अन्तिम निर्णय गर्ने,
- ख. मुद्दामा मुख्य ठहयाउनु पर्ने कुरा खुलाई मनासिव समय तोक्ने मुद्दाको लगत कायमै राखी सो विषयमा कारवाही र किनारा गर्ने शुरु किनारा गर्ने अड्डा वा अधिकारी छेउ फिर्ता पठाउने,
- ग. शुरु किनारा गर्ने अड्डा वा अधिकारीले गरेको फैसला वा आदेशलाई सदर, उल्टी वा केही उल्टी गर्ने र सो तल्लो अड्डा वा अधिकारीले गर्न पाउने कारवाही र निर्णय गर्ने,
- घ. आफैले बढी प्रमाण बुझ्ने र तल्लो अड्डा वा अधिकारीबाट पनि बुझ्न लगाउने, र

* उप न्यायाधिवक्ता, आन्तरिक राजस्व विभाग

ड पक्ष र साक्षी झिकाउने, बयान लिने, प्रमाण बुझ्ने, कागजपत्र दाखिल गराउने र दण्ड सजाय गर्ने समेत प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्ने ।

राजस्व न्यायाधिकरणको पुनरावेदकीय अधिकार

राजस्व न्यायाधिकरण एक पुनरावेदकीय निकाय भएकोले, कर भन्सार, अन्तःशुल्क लगायतको निकायहरूले गरेको निर्णय उपर पक्षले कानूनले तोकेबमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणमा सामान्यतः दोस्रो तहको पुनरावेदनको रोहमा जान पाउने व्यवस्था रहेको भएता पनि कतिपय मुद्दाहरूको हकमा सिधै राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन लाग्न सक्ने व्यवस्था पनि रहेको पाइन्छ ।

(क) सिधै पुनरावेदन गर्न सकिने अवस्था

मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२ को दफा ३२ मा यस ऐनबमोजिम कर अधिकृत वा दफा ३० बमोजिम महानिर्देशकले गरेको आदेश उपर ३५ दिन भित्र सिधै राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदनको रोहमा जान सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । त्यस्तै अन्तःशुल्क ऐन, २०५१ को दफा १९ बमोजिम अन्तःशुल्क अधिकृतले गरेको निर्णय उपर पनि ३५ दिन भित्र सिधै राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन लिएर जान सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसको साथै भन्सार ऐन, २०६४ को दफा १३ बमोजिमको निर्णय वा आदेश बाहेक यस ऐनबमोजिम भन्सार अधिकृत वा अन्य कर्मचारीले निर्धारण गरेको भन्सार महसूल वा भन्सार अधिकृतले दिएको दण्ड सजायको आदेश वा निर्णय उपर पनि ऐनको दफा ६२ बमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सकिने छ ।

(ख) दोस्रो तहको पुनरावेदकीय अधिकार:

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ११४ (१) बमोजिम व्यक्ति वा पक्षले पेश गर्नुपर्ने आय विवरण, कर विवरण र सो आधारमा हुने कर वा व्याजको निर्धारण वा कर फिर्ताको निवेदन उपर समेतको काम कारवाही निर्णय वा आदेशका सम्बन्धमा आन्तरिक राजस्व विभागबाट भएको निर्णय उपर चित्त नबुझे प्रशासकीय पुनरावलोकनको लागि सूचना पाएको मितिले तीस दिन भित्र आन्तरिक राजस्व विभागमा निवेदन दिन सकिने र सो विभागले गरेको निर्णय उपर मात्र ऐनको दफा ११६ तथा राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ बमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । तर दफा ११४ (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि सो उपदफा बमोजिम प्रशासकीय पुनरावेदन हुन सक्ने निर्णय महानिर्देशकले गरेको भए राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन लाग्नेछ भन्ने व्यवस्था सोही ऐनको दफा ११६(४) ले गरेको देखिन्छ । त्यस्तै भन्सार ऐन, २०६४ को दफा १३ बमोजिम निर्धारण वा कायम भएका भन्सार मूल्यहरू उपर चित्त नबुझेको सो पुनरावलोकनका लागि दफा ६१ बमोजिम मूल्याङ्कन पुनरावलोकन समिति समक्ष त्यस्तो निर्णय वा आदेश भएको मितिले १५ दिन भित्र निवेदन दिन सकिने र सो मूल्याङ्कन पुनरावलोकन समितिले गरेको निर्णय उपर चित्त नबुझे महसूल निर्धारण भएको वा दण्ड सजाय दिएको वा निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र सोही ऐनको दफा ६२ बमोजिम राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सकिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसैगरी अन्तःशुल्क ऐन २०५८ को दफा १९ (१) अनुसार अन्तःशुल्क अधिकृतले गरेक निर्णय उपर चित्त नबुझेमा सो अन्तःशुल्क लगाउने आदेश प्राप्त मितिले ३० दिनभित्र महानिर्देशक समक्ष निवेदन दिन सकिने र महानिर्देशकले गरेको निर्णय उपर दफा १९ को उपदफा (१) र (६) बमोजिम ३५ दिन भित्र राजस्व न्यायाधिकरणमा पुनरावेदन दिन सकिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत लेखमा करसम्बन्धी विवादको अन्य कानूनी उपचारको पाटोलाई उल्लेख नगरी करसम्बन्धी विवादमा राजस्व न्यायाधिकरण काठमाडौँमा विगत आ.व. २०७३।०७४, २०७४।०७५ र २०७५।०७६ मा दर्ता भएका मुद्दा र सोही अवधिमा फछ्यौँट भएका मुद्दा मध्ये फछ्यौँटका आधारमा तुलनात्मक विवरण मात्र उल्लेख गरिएको छ ।

१.आ.व.२०७३।०७४

(क) मुद्दा दत्तको ५ वर्षे तुलनात्मक विवरण: (जिम्मेवारी गरेको मुद्दा समेत)

मुद्दा	आ. व. २०६९/०७०			आ. व. ०७०/७१			आ. व. ०७१/७२			आ. व. ०७२/७३			आ. व. २०७३/०७४		
	जिम्मेवारी गरेको	यस आ. व. को दर्ता	जम्मा	जिम्मेवारी गरेको	यस आ. व. को दर्ता	जम्मा	जिम्मेवारी गरेको	यस आ. व. को दर्ता	जम्मा	जिम्मेवारी गरेको	यस आ. व. को दर्ता	जम्मा	जिम्मेवारी गरेको	यस आ. व. को दर्ता	जम्मा
आयक र मु. अ. कर	४१४	४३१	८४५	६४५	१४४	७८९	५७२	१४५	७१७	२५२	५६	३०८	२५२	१३९	३९१
भन्सार	२४५	२५२	४९७	४०२	१२२	५२४	४०९	१२०	५२९	१७६	२८	२०४	१७६	६४	२४०
अन्य	७१	४५	११६	६५	६३	१२८	१०१	६५	१६६	१०९	१८३	२९२	२४९	४५२	७०१
जम्मा	७४५	७२९	१५२७	१११०	३४०	१५१०	११३८	३४८	१४८६	५६२	२७६	८३८	६९९	६७८	१३७७

(ख) मुद्दा फछ्यौटको तुलनात्मक विवरण:-

राजस्व न्यायाधिकरण काठमाडौँबाट आ. व. २०६९।०७० देखि आ. व. २०७३।०७४ सम्म जम्मा ५ वर्ष सम्ममा भएका मुद्दाको फछ्यौटको तुलनात्मक विवरण निम्न तालिकामा उल्लेख गरिएको छ -

सदर	केही उल्टी	उल्टी	खारेज	पुनः निर्णय	तापेली	मूलतवी	सरुवा	अन्य/ फिर्ता	जम्मा
आ. व ०६९।७०	१२९	१०७	५९	३२	०	१५	५	०	३५७
आ. व ०७०।७१	९८	१०७	८४	३४	१	३९	०	०	३७२
आ. व ०७१।७२	९१	१८९	१५६	२३	०	१६	२	४३७	९२४
आ. व ०७२।७३	५२	९	३१	५	०	८	२	३०	१३९
आ. व ०७३।७४	६४४	११८	१०७	५७	१	१७	०	०	९४५
जम्मा	८८५	४२३	३७८	१२९	१	८०	४	४६७	२३८०

२. आ.व.२०७४।०७५

(क) मुद्दा दर्ताको ५ वर्षे तुलनात्मक विवरण

मुद्दा	आ. व. ०७०।७१			आ. व. ०७१।७२			आ. व. ०७२।७३			आ. व. २०७३।०७४			आ. व. २०७४।०७५		
	निम्मेवारी सरेको	यस आ व को दर्ता	जम्मा	निम्मेवारी सरेको	यस आ व को दर्ता	जम्मा	निम्मेवारी सरेको	यस आ व को दर्ता	जम्मा	निम्मेवारी सरेको	यस आ व को दर्ता	जम्मा	निम्मेवारी सरेको	यस आ व को दर्ता	जम्मा
आयकर	४१४	४३१	८४५	६४५	१४४	७८९	५७२	१४५	७१७	२५२	५६	३०८	१२२	१२१	२४३
मु.अ. कर	२४५	२५२	४९७	४०२	१२२	५२४	४०९	१२०	५२९	१७६	२८	२०४	५१	५१	१०२
भन्सार	७१	४५	११६	६५	६३	१२८	१०१	६५	१६६	१०९	१८३	२९२	२५१	४४	२९५
अन्य	१५	५४	६९	५८	११	६९	५६	१८	७४	२५	९	३४	८	६	१४
जम्मा	७४५	७८२	१५२७	११७०	३४०	१५१०	११३८	३४८	१४८६	५६२	२७६	८३८	४३२	२२२	६५४

(ख) मुद्दा फछ्यौटको तुलनात्मक विवरण:-

राजस्व न्यायाधिकरण काठमाडौँबाट आ.व. २०७०।०७१ देखि आ.व.२०७४।०७५ सम्म जम्मा ५ वर्ष सम्ममा भएका मुद्दाको तुलनात्मक विवरण निम्न तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

	सदर	केही उल्टी	उल्टी	खारेज	पुनःनिर्णय	तापेली	मूलतवी	ससुवा	अन्य/ फिर्ता	जम्मा
आ.व ०७०।७१	९८	१०७	८४	९	३४	१	३९	०	०	३७२
आ.व ०७१।७२	९१	१८९	१५६	०	३३	०	१६	२	४३७	९२४
आ.व ०७२।७३	५२	९	३१	२	५	०	८	२	३०	१३९
आ.व ०७३।७४	६४४	११८	१०७	२	५७	०	१७	०	०	९४५
आ.व ०७४।७५	२५५	६०	२४	५	२७	०	३	०	०	३७४
जम्मा	१०४२	३७६	३१८	९	१२२	०	४४	४	४६७	२३८२

३. आ.व.२०७५।०७६

मुद्दा दर्ताको ५ वर्षे तुलनात्मक विवरण:

न्यायाधिकरण काठमाडौंमा विगत ५ वर्षमा नयाँ दर्ता भएका मुद्दालाई तुलनात्मक रूपले हेर्दा आ.व. २०७१।०७२ नयाँ मुद्दा दर्ता ३४० भएकोमा आ.व.२०७२।०७३ मा जम्मा ३४८ थान मुद्दा दर्ता हुन आएको थियो तर आ.व. २०७३।०७४ मा २७६ थान नयाँ मुद्दा दर्ता हुन आएको थियो । यस आ.व. २०७४।०७५ मा २२२ थान र आ.व. २०७५।०७६ मा ४१४ थान मुद्दा दर्ता हुन आएको छ । जिम्मेवारीतर्फ हेर्दा आ.व. २०७१।०७२ मा ११७० थान, आ.व. २०७२।०७३ मा ११३८ थान मुद्दा जिम्मेवारी सरेकोमा, आ.व. ०७३।७४ मा ५६२ थान मुद्दाको जिम्मेवारी सरेको थियो । आ.व. २०७४।०७५ मा जम्मा ४३२ थान जिम्मेवारी सरेको थियो । यसै गरी गत आ.व. २०७५।०७६ मा २८० थान मुद्दा जिम्मा जिम्मेवारी सरेको थियो । समग्र मुद्दा भार तुलना गरी हेर्दा आ.व.२०७१।०७२ को १५१० मुद्दाको तुलनामा आ.व.२०७२।०७३ को मुद्दा भार १४८६ रहेको थियो भने आ.व ०७२।७३ मा जम्मा ८३८, आ.व. २०७३।०७४ मा १३७७ रहेको थियो । त्यसैगरी यस आ.व. २०७४।०७५ मा ६५४ थान रहेको थियो । यस आ.व. २०७५।०७६ मा ६९४ थान मुद्दा रहेको थियो । विगतको आ.व. हरू भन्दा आ.व २०७३।०७४ मुद्दाको फछ्यौटमा उल्लेखनीय प्रगति भई जम्मा ६८.२२ प्रतिशत मुद्दा फछ्यौट भएको थियो भने आ.व. २०७४।०७५ मा ३७४ अर्थात ५७.१८ प्रतिशत मुद्दा फछ्यौट भएका थिए भने यस आ.व. मा २१५ थान अर्थात ३०.९७ प्रतिशत मुद्दा फछ्यौट भएका थिए । यस न्यायाधिकरणले व्यहोर्नु परेको मुद्दा भारमा भने यस वर्ष पनि विषयगत वर्गीकरणका आधारमा आ.व. २०७१।०७२, २०७२।०७३ आ.व. २०७३।०७४ र २०७४।०७५ समेत ५ वर्षमा दर्ता भएका र जिम्मेवारी सरेका मुद्दाहरूको तुलनात्मक विवरण देहायको तालिकामा दिईएको छ -

(क) मुद्दा दर्ताको ५ वर्षे तुलनात्मक विवरण

मुद्दा	आ. व. ०७१।०७२			आ.व. ०७२।०७३			आ.व. २०७३।०७४			आ.व. २०७४।०७५			आ.व. २०७५।०७६		
	जिम्मेवारी सरेको	यस आ.व.को दर्ता	जम्मा	जिम्मेवारी सरेको	यस आ.व.को दर्ता	जम्मा	जिम्मेवारी सरेको	यस आ.व.को दर्ता	जम्मा	जिम्मेवारी सरेको	यस आ.व.को दर्ता	जम्मा	जिम्मेवारी सरेको	यस आ.व.को दर्ता	जम्मा
आयकर	६४५	१४४	७८९	५७२	१४५	७१७	२५२	५६	३०८	१२२	१२१	२४३	१६०	२१२	३७२
सु.व.कर	४०२	१२२	५२४	४०९	१२०	५२९	१७६	२८	२०४	५१	५१	१०२	७८	९३	१७१
भन्सार	६५	६३	१२८	१०१	६५	१६६	१०९	१८३	२९२	२५१	४४	२९५	३४	८५	११९
अन्य	५८	११	६९	५६	१८	७४	२५	९	३४	८	१४	८	२४	३२	
जम्मा	११७०	३४०	१५१०	११३८	३४८	१४८६	५६२	२७६	८३८	४३२	२२२	६५४	२८०	४१४	६९४

(ख) मुद्दा फछ्यौटका तुलनात्मक अवस्था

न्यायाधिकरण काठमाडौंबाट आ.व.२०७१।०७२ देखि आ.व. २०७५।०७६ सम्म जम्मा ५ वर्षसम्ममा भएका मुद्दा फछ्यौटका तुलनात्मक विवरण निम्न तालिकामा उल्लेख गरिएको छ -

	सदर	केहीउल्टी	उल्टी	पूनःनिर्णय	डिसमिस	तामेली	मुलतवी	खारेजी	सरुवा	जम्मा
आ.व ०७१।७२	९१	१८९	१५६	०	३३	०	१६	२	४३७	९२४
आ.व ०७२।७३	५२	९	३१	२	५	०	८	२	३०	१३९
आ.व ०७३।७४	६४४	११८	१०७	२	५७	०	१७	०	०	९४५
आ.व ०७४।७५	२५५	६०	२४	५	२७	०	३	०	०	३७४
आ.व ०७५।७६	९४	९२	८	१०	०	०	०	१०	१	२१५
जम्मा	११३६	४६८	३२६	१९	१२२	०	४४	१४	४६८	२५९७

राजस्व न्यायाधिकरण काठमाडौँबाट प्रकाशित आ.व. २०७३।०७४, २०७४।०७५ र २०७५।७६ को वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका मुद्दा दर्ता र फछ्यौटको तुलनात्मक विवरणलाई हेर्दा करसम्बन्धी मुद्दाको दर्ता र फछ्यौटलाई यसरी तुलना गर्न सकिन्छ -

दर्ता तर्फ

आ.व. २०७१।७२ मा ३४० थान मुद्दा नयाँ दर्ता भएको पाइन्छ । आ.व. २०७२।०७३ मा ३४८ थान आ.व २०७३।०७४ मा २७६, आ.व.२०७४।०७५ मा २२२ थान र २०७५।०७६ मा ४१४ थान नयाँ मुद्दा दर्ता भएको थियो । यो दर्ता संख्या आ.व.२०७१।०७२ मा भन्दा आ.व २०७२।०७३ मा नयाँ दर्ता हुने क्रम बढेर ३४८ पुगेको थियो । आ.व. २०७३।०७४ मा भने २७६ र आ.व.२०७४।०७५ मा भने सो अनुपात घटेर क्रमशः २७६ थान र २२२ थान नयाँ मुद्दा दर्ता भएको पाइन्छ भने आ.व. २०७५।०७६ मा भने मुद्दा दर्ताको क्रम बढेर ४१४ थान नयाँ मुद्दा दर्ता भएको पाइन्छ ।

यी माथीका प्रकरण र तालिकामा उल्लिखित विवरणहरू हेर्दा राजस्व न्यायाधिकरण काठमाडौँमा दर्ता हुने नयाँ मुद्दाको अनुपात क्रम आ.व.२०७१।०७२ को तुलनामा आ.व. २०७२।०७३ र आ.व. २०७५।०७६ मा बढेको देखिन्छ भने आ.व. २०७३।०७४ र २०७४।०७५ को क्रम घट्दो देखिन्छ ।

जिम्मेवारी तर्फ

जिम्मेवारी तर्फ हेर्दा आ.व. २०७१।०७२ मा ११७० थान, आ.व. २०७२।०७३ मा ११३८ थान मुद्दा जिम्मेवारी सरेकोमा, आ.व. ०७३।७४ मा ५६२ थान मुद्दाको जिम्मेवारी सरेको थियो । आ.व. २०७४।०७५ मा जम्मा ४३२ थान जिम्मेवारी सरेको थियो । यसैगरी गत आ.व. २०७५।०७६ मा २८० थान मुद्दा जिम्मा जिम्मेवारी सरेको थियो ।

मुद्दा फछ्यौट तर्फ:

मुद्दा फछ्यौटतर्फ हेर्दा आ.व. २०७१।०७२ को जम्मा मुद्दा संख्या थान १५१० मध्ये ९२४ थान फछ्यौट भएको देखिन्छ भने आ.व.२०७२।०७३ मा ३४८ थान मध्ये १३९ थान, आ.व.२०७३।०७४ मा जम्मा ८३८ मध्ये ९४५ थान, आ.व. २०७४।०७५ मा ६५४ थान मध्ये जम्मा ३७४ थान र आ.व.२०७५।०७६ मा ६९४ मध्ये २१५ थान मुद्दा फछ्यौट भएको पाइन्छ ।

मुद्दा फछ्यौटको तुलनात्मक अवस्था:-

मुद्दा फछ्यौटको तुलनात्मक आधारमा हेर्दा आ.व. २०७१।०७२ मा फछ्यौट भएको जम्मा ९२४ थान मुद्दा मध्ये ९१ थान सदर, १८९ थान केही उल्टी, १५६ थान उल्टी, ३३ थान डिसमिस, १६ थान

मुलतवी, २ थान खारेजी र ४३७ थान सरुवा भएको अवस्था छ । त्यसैगरी आ.व. २०७२।०७३ मा फछ्यौट भएको १३९ थान मुद्दाहरू मध्ये ५२ थान सदर, ९ थान केही उल्टी, ३१ थान उल्टी, २ थान पुनः निर्णयको लागि पठाउने, ५ थान डिसमिस, ८ थान मुलतवी, २ थान खारेजी र ३० थान मुद्दा सरुवा भएको देखिन्छ । आ.व. २०७३।०७४ मा मुद्दा फछ्यौटमा आधारमा भएका जम्मा मुद्दा थान ९४५ मध्ये ६४४ थान सदर, ११८ थान केही उल्टी, १०७ थान उल्टी, २ थान पुनः निर्णयको लागि पठाउने, ५७ थान डिसमिस, १७ थान मुलतवीमा रहेको पाइन्छ । त्यस्तै गरी आ.व. २०७४।०७५ मा हेर्दा फछ्यौट भएका जम्मा ३७४ थान मुद्दा मध्ये २५५ थान मुद्दा सदर, ६० थान केही उल्टी, २४ उल्टी, ५ थान पुनः निर्णयको लागि पठाउने निर्णय भएको, २७ थान डिसमिस र ३ थान मुद्दा मुलतवीमा रहेको अवस्था छ । आ.व. २०७५।०७६ मा फछ्यौट भएका जम्मा २१५ थान मुद्दा मध्ये ९४ थान मुद्दा सदर, ९२ थान मुद्दा केही उल्टी, ८ थान मुद्दा उल्टी, १० थान मुद्दा पुनः निर्णयको लागि पठाउने, १ थान खारेजी र १ थान मुद्दा सरुवा भएको पाइन्छ ।

यी माथीका विगत पाँच आ.व. को राजस्व न्यायाधिकरण काठमाडौँबाट भएको मुद्दा फछ्यौटको आधारमा तुलना गरी हेर्दा सबै पाँच आ.व.मा नै बदर भन्दा सदर र केही उल्टी संख्या तुलनात्मक रूपमा बढी भएको पाइन्छ । यसबाट के देखिन्छ भने कर प्रशासकबाट कर निर्धारण गर्दा कानूनको पालना र कानूनअनुसार पूरा गर्नुपर्ने कार्यविधि धेरै हदसम्म पूरा भएको छ भन्ने कुरा पुष्टी हुन्छ ।

राजस्व न्यायाधिकरण काठमाडौँबाट भएका फैसलाको प्रकारका आधारमा हेर्दा केही उल्टी, पुनः निर्णयको लागि पठाउने लगायतका निर्णयमा पनि कतिपयमा पूरा गर्नुपर्ने कानूनी कार्यविधि पूरा नभएका र कतिपयमा करदाताले पेश गरेका प्रमाण कागजातहरूको उचित मूल्याङ्कन नगरेको कारणले त्यस्तो निर्णय भएको कुरा निर्णयमा उल्लेख भएको पाइन्छ । कर प्रशासकबाट कर निर्धारणबाट कर निर्धारण गर्दा ऐन, कानूनमा उल्लेख भएका अनिवार्य रूपमा पालना गर्नुपर्ने कार्यविधि पूरा गरी करदाताबाट पेश भएका प्रमाणको उचित मूल्यांकन गरी कर निर्धारण, कर फिर्ता लगायतका कार्य भएको अवस्थामा एकातिर राजस्व न्यायाधिकरणमा करदाता मुद्दा लिएर जाने क्रम घट्ने र अर्को तर्फ राजस्व न्यायाधिकरणबाट पनि कर प्रशासकबाट भएको निर्णय नै सदर भई नेपाल सरकारको सफलता प्रतिशत बढ्ने कुरामा द्विविधा छैन ।

न्यायिक निकायमा दर्ता भएका मुद्दाहरूमा सम्बन्धित निकायबाट लामो समयसम्म शुरू मिसिल, प्रमाण मिसिल र मागेको जवाफ प्राप्त नहुँदा, लामो समयसम्म फैसला नभई बक्यौता रही रहँदा, नेपाल सरकारको पक्षमा भएका फैसलामा पनि फैसला कार्यान्वयनमा नेपाल सरकारले तदरुक्ता नदेखाउने, करदाताको पक्षमा नभएका फैसलाहरूमा करदाता पुनः पुनरावेदनको अनुमति माग्न सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा जाने, सम्मानित सर्वोच्च अदालतले लामो समयसम्म अनुमति दिने वा नदिने निर्णय नगर्ने, अनुमति दिने निर्णय भएका मुद्दाहरू पनि लामो समयसम्म फैसला नभई बक्यौता रही रहने, करदाताले प्रशासकीय पुनरावलोकन र पुनरावेदन दिन पाउने नियमित उपचारको बाटो छोडी अदालतको रीट क्षेत्राधिकारको बाटो रोज्न प्रवृत्तिले गर्दा लामो समयसम्म नेपाल सरकारले प्राप्त गर्ने र उठाउनु पर्ने राजस्व समयमा नै उठ्न नसकी समग्र कर प्रशासनमा नै लक्ष्यअनुसारको प्रगति हासिल गर्नमा बाधा पुगेको पाइन्छ ।

यी माथी उल्लिखित कुराहरूलाई केही हदसम्म भए पनि सामाधान गर्नको लागि कानून अधिकृत रहेको कार्यालयमा अन्तिम जवाफदेहिता कार्यालय प्रमुखमा रहने गरी सम्मानित सर्वोच्च अदालत र न्यायाधिकरणबाट माग भई आएका मिसिल तथा जवाफको तत्काल सम्बोधन गर्न सम्पर्क अधिकारीको रूपमा

कानून अधिकृतलाई तोक्ने, कानून अधिकृत नरहेका कार्यालयमा अन्तिम जिम्मेवारी कार्यालय प्रमुखमा रहने गरी प्रशासन शाखा हेर्ने अधिकृतलाई सम्पर्क अधिकृतको रूपमा तोक्ने, सामान्यता: पत्राचार भएको १५ दिनभित्र मिसिल तथा जवाफ मुद्दा हेर्ने न्यायिक निकायहरूलाई प्राप्त हुन सक्ने आन्तरिक व्यवस्था सम्बन्धित राजस्व कार्यालय तथा विभागबाट मिलाउने, न्यायालयको मुद्दा फछ्यौट लक्ष्यको प्राप्तिबाट राजस्वसम्बन्धी कार्यालयको कार्य सम्पादन सूचकमा समेत असर गर्ने हुँदा आफ्नो मुख्य कार्य सम्पादन दायित्व भित्र मुद्दा हेर्ने न्यायिक निकायहरूलाई गर्नुपर्ने Response लाई पनि राखी सकारात्मक पहल गर्ने, कर प्रशासकहरूलाई लक्षित गरी समय समयमा आवश्यकतानुसार कानूनी कार्यविधिसम्बन्धी प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, कर प्रशासन र न्यायालय बीच समन्वयात्मक रूपमा कार्य गर्ने, करदातालाई नियमित कानूनी उपचारको बाटो छोडी रिट क्षेत्राधिकारको बाटोबाट उपचार माग्न निरुत्साहित गर्ने आदि कार्य गर्न सकेमा धेरै हदसम्म राजस्व प्रशासनले आफ्नो लक्ष्य प्राप्तिसमा सफलता पाउने कुरामा सहयोग पुग्नेछ ।

निष्कर्ष:

नेपालमा कर सम्बन्धी विवाद समाधानको लागि राजस्व प्रशासनसँग सम्बन्धित निकायहरू बिच आपसी सहयोग र समन्वयात्मक भूमिकाको अपेक्षा आवश्यक रहेको छ । कतिपय कर प्रशासनसम्बन्धी प्राविधिक शब्दावलीहरू जटिल भएको हुँदा ती शब्दावलीहरू समेत समेटी राजस्वसम्बन्धी ऐन, नियमहरूलाई समेत समेटेर त्यसको व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको निर्देशिकाहरू जारी गरी रस्वन्धित निकायहरूलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिन्छ । कर प्रशासनसँग सम्बद्ध निकायहरू र मुद्दा हेर्ने न्यायिक निकायहरूलाई बिच आवश्यकतानुसार अन्तरक्रियाको माध्यमबाट एक आपसका समस्याको सामाधान गर्न सकिन्छ । कर प्रशासनमा कार्यरत सम्पूर्ण जनशक्तिलाई करसम्बन्धी कार्यविधिगत विषय वस्तुको पालनामा प्रशिक्षण प्रदान गर्नु पनि त्यतिकै आवश्यकता र जरुरी देखिन्छ । कर सम्बन्धी विवाद समाधानका लागि स्थापना गरिएका निकायहरूको संस्थागत र संरचनागत क्षमता अभिवृद्धिको माध्यमबाट राजस्व चुवावट र कर छल्ने जस्ता क्रियाकलापहरूलाई न्यूनीकरण गर्नु पनि आजको आवश्यकता रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. आयकर ऐन, २०५८
२. अन्तःशुल्क ऐन, २०५८
३. आयकर नियमावली, २०५९
- ४ अन्तःशुल्क शुल्क नियमावली, २०५३
५. भन्सार ऐन, २०६४
६. मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२
७. सातौँ राष्ट्रिय कर दिवस विवरण स्मारिका, २०७५ प्रकाशित विभिन्न लेखहरू
८. राजस्व न्यायाधिकरण अनामनगर काठमाडौँका वार्षिक प्रतिवेदनहरू (२०७३।०७४, २०७४।०७५ र २०७५।०७६)
९. राजस्व न्यायाधिकरण काठमाडौँको अध्यक्ष किशोर सिलवालद्वारा मिति २०७६।४।२९ मा राजस्व न्यायाधिकरण र आन्तरिक राजस्व विभागका पदाधिकारीहरू बीच भएको अन्तरक्रिया कार्यक्रममा प्रस्तुत गरेको विवरण ।

मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ यस वर्ष भएका मुख्य संशोधनहरू

राजु प्रसाद प्याकुरेल *

मुलुकको बृहत्तर आर्थिक विकास र समृद्धिका लागि आवश्यक पर्ने स्रोतको प्रभावकारी परिचालनका लागि समग्र राजस्व प्रणालीमा नीतिगत, कानूनी, संरचनागत र प्रशासनिक एवं कार्यविधिगत सुधार गरी समय सापेक्ष बनाउँदै लिएको छ। नेपाल सरकारले विभिन्न क्षेत्रहरूको नियमन, नियन्त्रण तथा प्रशासनका लागि तत् तत् क्षेत्रका अलगगै नीतिहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको भएतापनि राजस्व परिचालनका सम्बन्धमा अलगगै सार्वजनिक नीति जारी भएको पाईदैन।

राज्यको शासकीय स्वरूप र ढाँचा संघीय प्रणालीमा रूपान्तरण भई तीन तहका सरकारले संविधान तथा कानून बमोजिम वित्त व्यवस्था संचालन गर्ने कार्यको थालनी भई सकेको वर्तमान सन्दर्भमा दीर्घकालीन राजस्व नीतिको आवश्यकता भएको विचारहरू मुखरित हुन थालेका छन् । दीर्घकालीन नीतिको जारी नभएको अवस्थामा आवधिक योजना, संघीय सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेट बक्तव्यमा घोषणा भएका विषयहरूलाई नै राजस्वका नीतिका रूपमा कार्यान्वयन गर्दै लिएको छ र सोही घोषणा एवं बक्तव्य नै राजस्व परिचालनका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने रणनीति तर्जुमा लागि आवश्यक मार्गदर्शन पनि हुन् । राजस्व परिचालनका सम्बन्धमा तर्जुमा गरिने उल्लिखित नीतिको कार्यान्वयनका क्रममा सालवसाली रूपमा जारी गरिने आर्थिक ऐन एवंकर सम्बन्धी कानूनहरूमा आर्थिक ऐनले गरेका संशोधित प्रावधानहरू कानूनी सुधार हुन् भनेकर प्रशासनको सांगठनिक संरचनामा हुने गरेको समयगत परिवर्तन तथा विस्तार, कार्यप्रवाहमा सूचना प्रविधिको प्रयोग एवं कार्य पद्धतिमा भएको परिवर्तनहरू प्रशासनिक सुधारका विषय हुन । यिनै सुधारका प्रयास अनुरूप गरेको परिपालनामा प्रशासनिक तथा कार्यविधिगत ढाँचाहरू एवं कर सहभागिताको लागि गरिने प्रक्रियागत सुधारहरू कार्यविधिगत सुधार हुन् । यी बहुपक्षीय सुधारका कदमले समग्र कर प्रणालीलाई आधुनिक र व्यावसायिक बनाउनका लागि मार्ग प्रशस्त गरेको हुन्छ। यस लेखमा कानूनी सुधार अन्तर्गत आर्थिक ऐन, २०७६ ले मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ मा गरेको संशोधन र यस वर्ष मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३ मा एक्काईसौं संशोधनले गरेका परिवर्तित प्रावधानका विषयमा समीक्षात्मक टिप्पणीहरू उल्लेख गरिएको छ।

मूल्य अभिवृद्धि करमा अनिवार्य दर्ता:

मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्ने वस्तु तथा सेवाको कारोबार गर्ने व्यक्तिले मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएरमात्र कारोबार गर्नु पर्ने व्यवस्था मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ मा रहेको छ। साथै सानो कारोबार गर्ने व्यवसायी अर्थात वार्षिक रूपमा तोकिएको रकमसम्मसहोल्ड भन्दा कमको कारोबारमा संलग्न व्यक्तिलाई दर्ता हुन तथा यस सम्बन्धी आवश्यक प्रक्रिया पूरा गर्न नपर्ने गरी छुट दिईएको पाईन्छ। यसका बावजुद ऐनमा तोकिएका वस्तु तथा सेवाको कारोबार गर्ने व्यक्तिलाई भने अनिवार्य रूपमा मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता हुनुपर्ने

* शाखा अधिकृत, आन्तरिक राजस्व विभाग

प्रावधान रहको देखिन्छ । यो व्यवस्था विगत वर्षहरूदेखि नै केहि कारोबारमा तोकिएकोमा यस वर्षको संशोधनले नेपालको जुनशुकै क्षेत्रमा हुने मदिरा, वाइन, हेल्थ क्लब, डिस्को थेक, मसाज थेरापी, मोटर पार्ट्स, विद्युतीय सफ्टवेयर, भन्सार एजेण्ट, खेलौनाको व्यवसाय, कवाडी तथा पत्रको व्यवसायको कारोबार थप गरिएका छन्। साथै कुनै व्यक्तिले महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका, नगरपालिका वा विभागले तोकेको क्षेत्रभित्र शैक्षिक तथा कानूनी परामर्श, लेखा तथा लेखापरीक्षण सम्बन्धी सेवा गरेमा अनिवार्य रूपमा मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता हुनुपर्ने गरी तोकिएको छ।

आर्थिक ऐन, २०७६ बाट भएको उल्लिखित संशोधित व्यवस्था सहित मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा १० को उपदफा (२) बमोजिम मूल्य अभिवृद्धि करमा अनिवार्य दर्ताका कारोबारको सूची देहाय बमोजिम कायम भएको छ।

कुनै व्यक्तिले कारोबार गरेको वस्तु वा सेवामा कर लाग्ने भएमा वा देहायको कारोबार गरेमा त्यसरी कर लागेको वा कारोबार सञ्चालन गरेको मितिले तीस दिनभित्र त्यस्तो कारोबार दर्ताको लागि तोकिएको ढाँचामा कर अधिकृत समक्ष दरखास्त दिनु पर्नेछः

(क) ईटा उत्पादन गरी कारोबार गरेमा, मदिरा, वाइन, हेल्थ क्लब, डिस्को थेक, मसाज थेरापी, मोटर पार्ट्स, विद्युतीय सफ्टवेयर, भन्सार एजेण्ट, खेलौनाको व्यवसाय, कवाडी तथा पत्रको व्यवसाय ट्रेकिङ, ज्यापिटङ, अल्ट्रालाइट फ्लाइट, प्याराग्लाइडिङ, पर्यटक सवारी, कसर, वालुवा खानी, स्लेट र ढुंगा उद्योग सम्बन्धी व्यवसाय सञ्चालन,

(ख) कुनै व्यक्तिले महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका, नगरपालिका वा विभागले तोकेको क्षेत्रभित्र हार्डवेयर, सेनिटरी, फर्निचर, फिक्स्चर, फर्निसिङ, अटोमोवाइल्स, मोटर पार्ट्स, इलेक्ट्रोनिक्स, मार्बल, शैक्षिक तथा कानूनी परामर्श, लेखा तथा लेखापरीक्षण सम्बन्धी सेवा, डिस्को थेक, हेल्थ क्लब, मसाज थेरापी, व्यूटीपार्लर, क्याटरिङ्ग सेवा, पार्टीप्यालेस व्यवसाय, पार्किङ सेवा, मेशिनरी उपकरण प्रयोग भएको ड्राईक्लिनर्स, बार सहितको रेष्टुरेण्ट, आइसक्रिम उद्योग, कलरल्याब, बुटिक, सुटिङ्ग सटिङ्गको सामान सहितको टेलरिङ्ग व्यवसाय, शिक्षण संस्था वा स्वास्थ्य संस्था वा अन्य निकायमा युनिफर्म आपूर्ति गर्ने ।

यसै गरी मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३ को नियम ६ क. मा भएको संशोधनले सरकारी निकाय, सार्वजनिक संघ, संस्था वा दर्ताभएको व्यक्तिले वार्षिक पाँच लाख रुपैयाँ भन्दा बढीको ठेक्का पट्टा वा परामर्श सेवा लिँदा मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ताभएको व्यक्ति सँगमात्र दिनुलिनुपर्ने भएकोछ । संशोधन पुर्व रकमको सीमा उहि भएता पनि साविकमा सरकारीनिकाय वा सार्वजनिकसंघ, संस्थालाईमात्र यो व्यवस्था लागू भएकोमा अब दर्ता भएको व्यक्तिले समेत पालना गर्नुपर्ने गरी थप भएको हो ।

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन तथा नियमावलीमा रहेका प्रावधानहरू अध्ययन गददिहायका कारोबारहरू समेत अनिवार्य दर्ताका सम्बन्धमा थप अनिवार्य शर्तहरू रहेको देखिन्छ।

- निरीक्षणका बखत वस्तुको प्रकृतिको आधारमा विभागले तोकेको रकमभन्दा बढी मूल्यको मौज्दात रहेमा

- वार्षिक दश लाख रुपैयाँभन्दा बढी व्यवसायिक ऋण प्राप्त गरेमा
- अस्थायी दर्ता सम्बन्धी विशेष व्यवस्था र
- संयुक्त उपक्रमको दर्ता सम्बन्धी विशेष व्यवस्था।

मूल्य अभिवृद्धि कर भुक्तानी:

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा १९ को उपदफा (७) पछि (७क.) थप भई दश लाख रुपैयाँभन्दा बढीको कर भुक्तानी गर्दा चेक, ड्राफ्ट वा विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्नु पर्ने प्रावधान थप भएको छ।

मूल्य अभिवृद्धि कर फिर्ता:

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा २४ को उपदफा (३) मा संशोधन भई "यस दफा बमोजिम लगातार चार महिनासम्म मिलान गरेर बाँकी रहेको रकम दर्ता भएको व्यक्तिले एकमुष्ट फिर्ता पाउन तोकिए बमोजिम कर अधिकृत समक्ष निवेदन दिन सक्नेछ।" भएको छ।

मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएको व्यक्तिले कर लाग्ने कारोबारसँग सम्बन्धित वस्तु वा सेवामा तिरेको करको रकम आफूले उठाएको करको रकमबाट कट्टी गर्न पाउने व्यवस्था रहेको छ। यसरी कट्टा गर्दा उठाएको भन्दा तिरेको रकम बढी भएमा त्यस्तो बढी रकम सो महिना (वा कर अवधि)सम्म बुझाउनु पर्ने कुनै रकम भए त्यसमा मिलान गर्न पाउने व्यवस्था हुन्छ। यसरी मिलान गर्दा लगातार ४ महिनासम्म पनि मिलान नभएमा बाँकी रहेको रकम दर्ता भएको व्यक्तिले फिर्ता पाउने कानूनी व्यवस्था छ। संशोधन हुनु पूर्व यो समय ६ महिना रहेको थियो।

साथै ऐनको दफा २५ पछि २५(क१) थप गरी कूटनीतिक नियोगलाई हुने कर फिर्ताका सम्बन्धमा "नेपाल सरकार, परराष्ट्र मन्त्रालयको सिफारिसमा कूटनीतिक सुविधा प्राप्त नियोगले नेपाल भित्र कर लाग्ने वस्तु वा सेवा खरिद गर्दा तिरेको करको रकम" भन्ने प्रावधान राखी थप स्पष्टता गरेको देखिन्छ।

यसैगरी दफा २५ को उपदफा (१क) मा भएको परिवर्तनले कूटनीतिक निकाय वा कूटनीतिज्ञले कर लाग्ने वस्तु वा सेवा खरिद गर्दा तिरेको कर एक पटकमा दश हजार रुपैयाँभन्दा कमको खरिदमा फिर्ता नहुने गरी न्यूनतम रकममा वृद्धि गरेको छ। जुन यस अघि रु. पाँच हजार रहेको थियो।

ऐनको दफा २५ को उपदफा (१क)पछि (१ख) थप गरी उपभोक्तालाई निश्चित प्रतिशत रकम फिर्ता दिने नयाँ प्रावधान उल्लेख भएको छ। थप भएको व्यवस्था यस प्रकार रहेको छ।

(१ख) कुनै उपभोक्ताले वस्तु तथा सेवा खरिद गर्दा त्यस्तो खरिदको मूल्य प्रचलित कानून बमोजिम विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गरेमा निजलाई नगद प्रोत्साहन स्वरूप भुक्तानी गरेको करको दश प्रतिशत रकम विभागले तोकेको प्रक्रिया बमोजिम निजको बैंक खातामा फिर्ता गरिनेछ।

मूल्य अभिवृद्धि करको मुख्य आधार बनेको सहि रकमको बीजक जारी भएको हुनु हो। खरिद विक्री भएको यथार्थ मूल्यमा बीजक लेनदेन भएमा कारोबारको सहि चित्रण हुने र आयकर गणना समेत यथार्थपरक हुन्छ। अतः आम उपभोक्तालाई वस्तु वा सेवा खरिदका बखत पूरा मूल्यको बीजक लिन उत्प्रेरित गर्ने उद्देश्यले

प्रोत्साहन स्वरूप यो व्यवस्था भएको देखिन्छ। हाल यो व्यवस्था विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्ने खरिदकर्ताहरूका लागि मात्र हुने देखिएकोले विद्युतीय कारोवारलाई प्रश्रय दिन समेत खोजेको देखिन्छ।

रिफण्ड सप सम्बन्धी नयाँ व्यवस्था:

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५३ को नियम ४५ को उपनियम (२क) मा भएको थप व्यवस्थाले कूटनीतिक नियोग तथा कूटनीतिज्ञले कर फिर्ता प्रयोजनका लागि विभागमा सूचीकृत भएका फर्म तथा कम्पनी (रिफण्ड सप) बाट खरिद गरिएको वस्तु तथा सेवामा तिरेको कर विभागले तोकेको प्रक्रिया बमोजिम तीन दिनभित्र फिर्ता गरिनेनयाँ प्रावधान शुरु भएको छ। यस व्यवस्थाले कूटनीतिक नियोग तथा कूटनीतिज्ञले परम्परागत रूपमा फाराम भरी बिल बीजक राखी माग दावी गर्ने प्रक्रिया सुधार हुने एवं विभागको कार्य चापमा कमी आउने र लक्षित वर्गलाई सुविधा हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

दण्ड सजायमा बृद्धि:

मूल्य अभिवृद्धि कर पूर्णतया स्वयं कर निर्धारण पद्धतिमा संचालित छ। यसमा दर्तावाला करदाताले सरकारी राजस्व संकलन गर्ने र आवधिक रूपमा दाखिला गर्ने सुविधा रहेको हुँदा स्वभावतः करदाताले दायित्व तथा जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने हुन्छ। तसर्थ जिम्मेवारी पालनामा लापरवाही गरेमा वा कर्तव्य पूरा नगरेमा दण्ड सजायको भागीदार हुनु पर्ने गरी कानूनमा व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यस वर्ष भएका संशोधन साविकको तुलनात्मक अवस्था सहित तालिकामा उल्लेख गरिएको छ।

दफा	कर परिपालना उलंघनको अवस्था	जरिवाना रकम वा सजाय	साविकको अवस्था
२९(१)(ख२)	दरखास्तमा उल्लिखित विवरण परिवर्तन हुँदा १५ दिनभित्र जानकारी नगराएमा	रु.१००००।-	रु.१०००।- जरिवाना
२९(१)(ग)	प्रापकलाई बीजक नदिएमा दर्ता भएको व्यक्तिलाई पटकैपिच्छे	रु.१००००।-	रु.५०००।-जरिवाना
	बीजक नलिएमा प्रापकलाई पटकैपिच्छे	रु.१०००।-	नयाँ थप भएको
२९(१)(ग१)	तोकिए बमोजिम ढुवानीका बखत बीजक साथमा नराखेमा	रु.१००००।-	रु.५०००।-जरिवाना
२९(१)(ग२)	वस्तु तथा सेवाको हस्तान्तरण नगरी बीजक मात्र जारी गर्ने बिक्रेता व्यक्तिलाई	जारी बीजक मूल्यको पचास प्रतिशत जरिवाना वा ६ महिनासम्म कैद वा दुवै	जारी बीजक मूल्यको ५० प्रतिशतजरिवाना

प्रशासकीय पुनरावलोकनमा रकम दाखिला:

कर अधिकृतले निर्धारण गरेको कर निर्धारणको निर्णय उपर चित्त नबुझाई महानिर्देशक समक्ष प्रशासकीय पुनरावलोकनको निवेदन बमोजिम निवेदन दिने करदाताले निर्धारित कर रकममध्ये विवादरहित कर रकम बुझाई विवादित कर रकमको एकचौथाई रकम मात्र दाखिला गर्नु पर्ने गरी संशोधन भएको छ । संशोधन पुर्व यो रकम एकतिहाई रहेको थियो।

मूल्य अभिवृद्धि कर लागने:

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा ५ मा अनुसूची -१ मा उल्लिखित वस्तु तथा सेवाहरूको कारोबारमा कर नलाग्ने व्यवस्था उल्लेख भएको छ। यस वर्ष अनुसूचीमा संशोधन भई सामान्य थपघट भएको छ। ऐनको अनुसूची १ को समूह १ आधारभूत कृषि उत्पादन अन्तर्गतको उपशीर्षक नं.११०३.११.०० को "गहुँको आँटा" एवं सोहि समूहमा उल्लिखित "सोयाबडी मस्यौरा" सूचीबाट हटेकोले अब यी वस्तुहरूको कारोबारमा मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्दछ। यसैगरी समूह ९ मा रहेको "ढुवानी सेवा (आपूर्तिसँग सम्बन्धित ढुवानी बाहेक)" सो सूचीबाट हटेकोले ढुवानी सेवामा मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्ने समूह ११ अन्य वस्तु तथा सेवा अन्तर्गतको उपशीर्षक नं.८७०३.८०.१० को "टेम्पो" सूचीमा नरहेको हुँदा मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्नेभएको छ।

आर्थिक ऐन, २०७६ को संशोधित व्यवस्था बमोजिम मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्ने थप वस्तु तथा सेवाहरू			
गहुँको आँटा	सोयाबडी मस्यौरा	ढुवानी सेवा	टेम्पो

मूल्य अभिवृद्धि कर छुट भएका:

आर्थिक ऐन, २०७६ ले मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को अनुसूचीको "समूह: ६ शिक्षा" को देहाय (घ) र "समूह:११ अन्य वस्तु तथा सेवाहरू" अन्तर्गत (आ) को देहाय (४) मा गरेको संशोधनले देहायका सेवाहरूमा अब मूल्य अभिवृद्धि कर छुट भएको छ।

- शिक्षण संस्थाले सोही संस्थाको प्रयोजनको लागि स्वयंले सञ्चालन गरेका यातायात सेवाको कारोबार,
- दुर्घटना बीमा, स्वास्थ्य बीमा

उल्लिखित संशोधित व्यवस्थाले यस वर्ष ४ वस्तु तथा सेवामा मूल्य अभिवृद्धि करको दायरा विस्तार गरेको देखिन्छ भने ३ सेवाहरू - दुर्घटना बीमा, स्वास्थ्य बीमार शिक्षण संस्था स्वयंले संचालन गरेका यातायात सेवालार्इ मूल्य अभिवृद्धि कर मुक्त गरेको देखियो।

ठेक्काको कर भुक्तानी सम्बन्धी विशेष व्यवस्था:

मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता रहेको वस्तु वा सेवा प्रदायक व्यक्तिसँग मूल्य अभिवृद्धि करयोग्य वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्दा प्राप्तले मूल्य अभिवृद्धि कर सहितको रकम भुक्तानी गर्नु पर्दछ। मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३ मा यस वर्ष भएको एक्काईसौं संशोधनले सरकारी निकाय वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व भएको संघ संस्थाले गर्ने भुक्तानीमा केहि विशेष व्यवस्थाहरू थप गरेको छ। जस अनुसार सरकारी निकाय वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व भएको संघ संस्थाले ठेक्का सम्झौता वा करार अन्तर्गत आपूर्ति हुने वस्तु वा सेवा वा वस्तु तथा सेवा बापतको रकम सम्बन्धित ठेकेदार वा आपूर्तिकर्तालाई भुक्तानी गर्दाअबदेखि निजलाई भुक्तानी गर्ने कर रकमको पचास प्रतिशतले हुनआउने रकम निजको नामबाट सम्बन्धित राजस्व शीर्षकमा जम्मा गरी बाँकी रहने कर बापतको रकम मात्र भुक्तानी गर्नु पर्ने हुन्छ। यसरी मूल्य अभिवृद्धि कर रकम कट्टा गरी भुक्तानी गरेपछि भुक्तानी गर्ने निकायले राजस्व शीर्षकमा जम्मा गरिदिएको व्यहोराको जानकारी सम्बन्धित ठेकेदार वा आपूर्तिकर्तालाई दिनु पर्ने गरी दायित्व तोकिएको छ। उक्त कट्टी

भई जम्मा भएको कर रकम सम्बन्धित ठेकेदार वा आपूर्तिकर्ताले मूल्य अभिवृद्धि कर वापत तिर्नु बुझाउनु पर्ने करमा मिलान गर्न पाउने व्यवस्था उल्लेख रहेको छ।

संक्षिप्त कर बीजकको दायरा संशोधन:

मूल्य अभिवृद्धि करमादर्ता भएको व्यक्तिले कुनै वस्तुको खुद्रा बिक्री गर्ने भएमा अनुमति प्राप्त गरी एकपटकमा रु.पाँच हजारसम्मको बिक्रीमा कर बीजकको सट्टा अनुसूची-६ बमोजिमको ढाँचामा संक्षिप्त कर बीजक जारी गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको थियो। मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३ मा भएको संशोधन बमोजिम वस्तुलगायत सेवा बिक्रीमा समेत संक्षिप्त कर बीजक जारी गर्न मिल्ने र बिक्री रकमको सीमा वृद्धि भई रु.दश हजारसम्म भएको छ।

कर कट्टी गर्न नपाइने:

मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३ को नियम ४१ मा भएको संशोधन बमोजिम मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा १७ को प्रयोजनको लागि पेट्रोलियम पदार्थ (पेट्रोल, डिजेल र एल.पि. ग्याँस) मा तिरिकोमूल्य अभिवृद्धि कर कट्टी गर्न नपाइने व्यवस्था थप भएको छ।

कर सहयोगीको व्यवस्था हटेको:

मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३ को नियम ५८क. खरेज भएकोले करदाताले कर सहयोगी राख्न सक्नेव्यवस्थाको अन्त्य भएको छ।

करको दायरामा आउने व्यक्तिलाई छुट:

आर्थिक ऐन, २०७६ को दफा २० ले स्टार्ट अप व्यवसायीलाई कर, जरिवाना, थप दस्तुर, शुल्क तथा व्याज मिन्हा सम्बन्धी विशेष व्यवस्था गरेको छ। नवीनतम् सोच, सीप, उद्यमशीलता र प्रविधिको उपयोग गरी शुरु गरिएका (स्टार्ट अप) व्यवसाय गर्ने व्यक्ति वा संस्था करको दायरामा नआएका भएत्यस्ता व्यक्तिले आगामी २०७६ पौष मसान्तभित्र स्थायी लेखा नम्बर लिई मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता गरेमा आर्थिक वर्ष २०७५।०७६ भन्दा अधिका वर्षहरूको कुनै पनि किसिमको विवरण, कर, जरिवाना, थप दस्तुर, शुल्क तथा व्याज बुझाउनु नपर्ने गरी सुविधा सहित आव्हान गरिएको छ।

र अन्त्यमा:

नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर कार्यान्वयनको बाईस वर्षको अभ्यासमा नीतिगत रूपमा नियमित र साल वसाली रूपमा गरिएका परिवर्तित व्यवस्थाहरूको विश्लेषण गर्दा परिवर्तित व्यवस्थाले करको दायरामा विस्तार, कर फिर्ता व्यवस्थामा सरलीकरण, भुक्तानी प्रकृत्यामा सुधार (सरकारी ठेक्का करारको भुक्तानीमा पचास प्रतिशत कट्टी गरेर मूल्य अभिवृद्धि कर भुक्ती गर्नु पर्ने नयाँ व्यवस्था) लगायतका विषय समावेश भएको देखिन्छ। मूल्य अभिवृद्धि करलाई आन्तरिक राजस्वको परिचालनको मुख्य आधारको रूपमा विकास गर्दै लगिएको देखिन्छ। जसलाई समग्र राजस्व परिचालनमा विगत वर्षहरूकोमूल्य अभिवृद्धि करको संकलित हिस्साले समेत पुष्टी गर्दछ। राजस्वको बनौट हेर्दा आर्थिक वर्ष २०७५।७६ मा कूल कर राजस्वमा मूल्य अभिवृद्धि करको अंश ३२ प्रतिशत भन्दा बढी रहेको देखियो। पैठारीतर्फको शीर्षकगत राजस्वको विश्लेषण गर्दा भन्सार विन्दुमा भन्सार

महसूल भन्दा मूल्य अभिवृद्धि कर संकलनको अंश बढी रहेको देखिन्छ। तथापि विक्री वितरणको आन्तरिक कारोबारमा हुने मूल्य अभिवृद्धि तथा यस करको संकलनमा यथोचित बढोत्तरी हुन सकेको देखिदैन। मूल्य अभिवृद्धि करको उपादकत्व बढाउन र क्याच अफ इफेक्ट (Catch UP Effect) ले राम्ररी काम गर्ने एवं विलिङ्ग प्रणालीले सहि रूपमा काम गर्ने गरी कानूनमा सुधार एवं समग्र कर संरचनामा परिवर्तन गर्दै जाँदा मूल्य अभिवृद्धि कर अझ सबल र बलियो रूपमा स्थापित भई राजस्व परिचालनमा दीगो योगदान गर्न सक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सूची:

- खड्का, रूप बहादुर, नेपालको वित्त व्यवस्था: चुनौति र रणनीति, पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं
- नेपालको संविधान २०७२, कानून किताब व्यवस्था समिति
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३, कानून किताब व्यवस्था समिति
- आर्थिक ऐन २०७६, कानून किताब व्यवस्था समिति
- आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को बजेट बक्तव्य, २०७६, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय
- चौधौ योजना (आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि २०७५/७६), राष्ट्रिय योजना आयोग
- पन्ध्रौ योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७ देखि २०८०/८१) आधार पत्र, राष्ट्रिय योजना आयोग
- प्याकुरेल राजुप्रसाद, नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर कार्यान्वयनका दुई दशक, राजस्व, वर्ष ३८, अंक १, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र, ललितपुर।

राजस्व प्रशासनमा सूचना प्रविधिको उपयोग, चुनौति र समाधानका बाटोहरू

रमेश सुबेदी *

१. विषय प्रवेश:

कम्प्युटरको आविस्कार हुनु भन्दा पहिले सत्रौँ शताब्दीमा फ्रान्सका गणितज्ञ वेलिस पास्कलले Pascaline नामक उपकरणको प्रयोग गरी आफ्ना पिताको कर प्रशासकको कामलाई सहजता प्रदान गरेका थिए। आदम स्मिथले सन् १७७६ मा करका सिद्धान्तहरूको रूपमा समानता, निश्चितता, मितव्ययिता र सुविधाको सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका थिए। करका सिद्धान्त अनुसार मितव्ययी, करदाताको सहजता र सुविधाअनुसार सेवा प्रदान गर्न राज्यले राजस्व प्रणालीलाई सूचना प्रविधिमा आबद्ध गरी सेवालाई सरलीकरण र सहजीकरण गर्दै लैजाने काम गरेको छ।

आजको समय सूचना प्रविधिको युग (Digital Era of Governance) हो। राज्य र यसको विभिन्न निकाय तथा संरचनाबाट नागरिक समक्ष प्रवाहित हुने अधिकार, सेवा, सुविधाहरूलाई कम्प्युटर लगायतका नयाँ प्रविधिको प्रयोग गरी नागरिक समक्ष पुर्याउने मुख्य उद्देश्य यस शासन प्रणालीको रहेको छ। नागरिकले राज्यलाई कुनै सेवा सुविधाको माग तथा कानून बमोजिम परिपालना गर्नुपर्ने विषय वा सरकारको एक निकायले अर्को सरोकारवाला निकायलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने सूचना एवं जानकारी विद्युतीय माध्यमबाट नै उपलब्ध गराउने समग्र प्रक्रिया एवं प्रणालीहरूको समष्टिगत रूप नै सूचना प्रविधि वा विद्युतीय शासन हो। विद्युतीय शासनलाई प्रभावकारी बनाउन विद्युतीय कारोबार ऐन २०६३ को दफा ७९ अनुसार सरकारी निकायद्वारा सामाजिक सञ्जाल प्रयोग गर्ने कार्यविधि २०७५ जारी भएको छ। नेपालको संविधानले समेत आधुनिक सेवा प्रवाहमा जोड दिएको छ। तथापि सार्वजनिक प्रशासन वा राजस्व प्रशासनको विद्यमान कार्य शैली, प्रविधियुक्त शिक्षा, नागरिक चेतना र पूर्वाधारको कमीले सेवा प्रवाहमा प्रयोग भएका नवीन प्रविधिको प्रयोगले उल्लेखनीय गति लिन सकेको छैन।

२. राजस्व प्रशासनमा सूचना प्रविधिको प्रयोगको विद्यमान अवस्था

राजस्व प्रशासनलाई प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी कन्द्रीय निकायको रूपमा अर्थ मन्त्रालयको रहेकोछ। आर्थिक नीति तय गरी राजस्वको प्रक्षेपण गरि लक्ष्यअनुसारको राजस्व सङ्कलन गर्न यसअन्तर्गतको निकायहरू आन्तरिक राजस्व विभाग, भन्सार विभाग क्रियाशिल रहेका छन् भने महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले समग्र आयव्ययको हिसाव संचित कोषमा राख्ने कार्य गरेको छ। प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

* सूचना प्रविधि अधिकृत, आन्तरिक राजस्व विभाग

अन्तर्गत रहेको राजस्व अनुसन्धान विभागले समेत राजस्व चुहावटसम्बन्धी अनुसन्धानात्मक कार्यहरूमा देहायअनुसारको सूचना प्रविधिको प्रयोग भई रहेको छ ।

कर राजस्वतर्फ

(क) आन्तरिक राजस्व विभाग

आन्तरिक राजस्व विभागले कर राजस्व तर्फको आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तः शुल्कको प्रशासन गर्ने गर्दछ । यस विभागले नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सूचना प्रविधिको प्रयोग निम्नानुसार गरिएको छ :

- कर प्रशासन र करदाता दुवैले प्रयोग गर्ने गरी Integrated Tax System तयार गरि Taxpayer Portal र officer Portal को व्यवस्था गरिएको
- Business Continuity Plan तयार गरी आफ्नै Data Center र Disaster Recovery Center को स्थापना एवं सञ्चालनमा रहेको Nearby Data Center (GIDC मा) समेत सञ्चालन मा ल्याउने तयारी भएको
- सूचना प्रविधि महाशाखाको व्यवस्था गरी आवश्यक दक्ष जनशक्तिको समेत रहेको
- स्थायी लेखा नम्बरको दर्ता, कारोबारको विवरण, राजस्व आदी अनलाइन प्रणालीबाट करदाताले राजस्व प्रशासनमा दाखिला गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको
- एक पटकमा १० लाखसम्मको राजस्व दाखिला अनलाइन प्रणालीबाट (E-Payment) गर्न सकिने व्यवस्था लागू भएको
- करदाताले आफूले दाखिला गर्ने राजस्वको भौचर विवरण अनलाइन प्रणालीबाट (e-Vouching) नै तयार गर्न सकिने
- IRD Nepal नामक Mobile Application (Android तथा IOS) सञ्चालन रहेको ।
- करदाता स्वयंले कर विवरणहरू समेत रूजु गर्न सक्ने व्यवस्था भएको
- निश्चित कारोबार हुने करदाताले (D-01 बिस लाख सम्म, D-02 पचास लाख) कर विवरण र राजस्व दाखिला गरिसकेपछि अनलाइनबाट नै कर चुक्ता प्रमाणपत्र जारी गर्न थालिएको
- कम्पनी संस्थापना गर्दा नै स्वचालित रूपमा कम्पनी दर्ता नम्बरअनुसारको (Reserved PAN) उपलब्ध गराउन सक्ने गरी कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय र आन्तरिक राजस्व विभागको प्रणालीबिच अन्तरआवद्धता गरी २०७० असोज १८ गतेबाट नेपाल सरकारको पहिलो (Government to Government) को रूपमा शुरुवात भएको ।
- व्यवसायीले कर बिजक जारी गर्दा तत्काल सो कर बीजकका विवरणहरू विभागको Centralized Billing Monitoring System (CBMS) मा समेत भण्डार हुने प्रकृया २०७४।०८।०१ बाट सुरु भई सञ्चालन मा रहेको
- महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट करदाताले दाखिला गरेको भौचरको सम्पूर्ण विवरण प्रणालीबाट नै प्रत्येक दिन राति १२ बजे पश्चात २०७५।०४।०१ देखि प्रणालीगत अन्तरआवद्धता कायम भएको

- भन्सार विभागबाट आयात निर्यातको डाटासमेतलाई प्रणालीगत रूपमा अन्तरआवद्धता कायम गरी डाटा प्राप्त गर्ने गरिएको
- नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट संस्थामा आवद्ध भई नवीकरण भएका लेखा परीक्षकले तयार पारेको लेखा परीक्षण प्रतिवेदनमात्र आन्तरिक राजस्व विभागमा बुझाउन सकिने गरी २०७६।०१।०१ बाट लागू भई लेखा परीक्षक नेपाल चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट संस्थामा नवीकरण भए नभएको प्रणालीगत अन्तरआवद्धताबाट नै थाहा पाउन सकिने व्यवस्था सुरु गरिएको ।
- करदाताले बैंक तथा वित्तीय संस्थामा कर्जा लिन बुझाउने वित्तीय विवरण फरक फरक बुझाउन नसकिने गरि बैंक तथा वित्तीय संस्थामा कर्जा लिन करदाताले नै TaxPayer Portal बाट Bank Loan Application Form तयार गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थामा कर्जा लिनको लागि आवेदन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसले गर्दा करदाताले कर कार्यालयमामा बुझाएको आय विवरण नै बैंकमा पेश भई आर्थिक अनुशासनको पालन गर्ने प्रणालीको विकास गरी मिति २०७६ भाद्रबाट सञ्चालनमा आएको ।
- राजस्व प्रशासन Faceless प्रणालीतर्फ उन्मुख भएको ।

(ख) भन्सार विभाग

भन्सार विभागले कर राजस्वतर्फको भन्सार महसुल, आय कर, मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्कको प्रशासन गर्ने गर्दछ। यस विभागले नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सूचना प्रविधिको प्रयोग निम्नानुसार गरेको छ ।

- वैज्ञानिक प्रणालीमा आधारित वस्तुनिष्ठ भन्सार जाँचपास गर्न ASYCUDA, ASYCUDA++ हुँदै हाल अनलाइन प्रणालीमा आधारित Online Based ASYCUDA World System सञ्चालनमा रहेको
- प्रमुख भन्सार कार्यालयहरूलाई विभागबाट नै अनुगमन गर्न सकिने IP Camera जडान गरिएको
- वैदेशिक व्यापारलाई सहजीकरण गर्ने EXIM Code जारी गर्ने गरिएको
- Business Continuity Plan तयार गरी आफ्नै विभागमा Modular Data Center को स्थापना एवं सञ्चालन मा रहेको र Disaster Recovery Center / Failover System Center सञ्चालनमा ल्याउने तयारी भई रहेको ।
- सूचना प्रविधि शाखामा आवश्यक दक्ष जनशक्तिको समेत व्यवस्था गरेको ।
- आयात/निर्यातकर्ता वा निजले तोकेको भन्सार प्रतिनिधि (एजेन्ट) ले मालवस्तुको घोषणा अनलाइन प्रणालीबाट गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको

(ग) महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय

महालेखा नियन्त्रक कार्यालय नेपाल सरकारको संचित कोष सञ्चालन गर्ने जिम्मेवार निकाय हो । यस कार्यालयले बजेट कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने, सरकारको आयव्ययको लेखा राख्ने र सोको केन्द्रीय वार्षिक विवरण तयार गरी महालेखा परीक्षकको कार्यालयमा पेस गर्ने जिम्मेवारी वहन गर्दै आएको छ । नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले सूचना प्रविधिको प्रयोग निम्नानुसार गरेको छ ।

- सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका कर तथा गैरकर राजस्वको प्राप्ति गर्ने Revenue Management Information System (RMIS) २०७१।३।२४ देखि लागू भई विभिन्न संस्करण हुँदै New Revenue Management Information System (NewRMIS) तयार गरी २०७५ साल बैशाख १२ गते तत्कालीन करदाता सेवा कार्यालय ठमेलका करदाताले E-Payment मार्फत राजस्व भुक्तानी गरि नेपाल सरकारका सबै निकायमा विद्युतीय भुक्तानी गर्न सक्ने E-payment २०७५ साल श्रावण १ गतेबाट सुरु गरेको ।
- संघ र प्रदेशका सरकारको सञ्चित कोष व्यवस्थापन, वित्त बाँडफाड, एकल खाता सञ्चालन (Treasury Single Account) गरिएको
- संघ अन्तर्गतका सबै सरकारी खर्चको भुक्तानी विद्युतीय माध्यमबाट आपूर्तिकर्ताको खातामा नै भुक्तानी गरिदिने Electronic Fund Transfer (EFT) सम्बन्धी कार्य सञ्चालनमा रहेको
- Communized Government Accounting System (CGAS) सरकारी खर्च २०६५ सालबाट सुरु भई सञ्चालनमा रहेको
- राजस्व सङ्कलन गर्ने बैङ्कको एउटामात्र खाता सञ्चालन गरि Ontime Revenue Collection and Expenditure को जानकारी सम्बन्धित निकायले प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको ।
- SUTRA (Sub-national Treasury Regulatory application) स्थानीय तहमा २०७६ साल बैशाख १८ को मन्त्रि परिषदको निर्णय अनुसार लागू भई सञ्चालन मा रहेको ।

गैरकर राजस्व तर्फ

गैरकर राजस्व प्रशासन सम्बन्धमा नेपाल सरकारको सबैजसो निकायमा नागरिकले कर तथा गैरकर राजस्व दाखिला गर्न सक्ने Web Based अनलाइन प्रणाली महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले New Revenue Management Information System (NewRMIS) २०७५ साल श्रावण १ गतेबाट सुरु गरेको छ । यसको प्रयोग गरि देशको ७६१ वटै सरकारीका निकायहरूमा अनलाइन प्रणालीबाट कर तथा गैरकर राजस्व बुझाउन सकिने प्रणालीको सुरुवात भएको छ । हाल कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय, लोक सेवा आयोगको अनलाइन आवेदन, राजस्व भुक्तानी, राहदानी विभागको अनलाइन आवेदन र अनलाइन राजस्व भुक्तानी गैरकर राजस्वमा प्रयोग भएका सूचना प्रविधिका उदाहरणहरू हुन ।

(क) राजस्व अनुसन्धान विभाग (राजस्व चुहावटतर्फ)

हाल प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय अन्तर्गत रहेको राजस्व अनुसन्धान विभागले कर तथा गैर कर राजस्व चुहावटसम्बन्धी अनुसन्धान गरी दण्ड जरिवाना गराउने काम गर्दछ । नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न यस विभागले सूचना प्रविधिको प्रयोग निम्नानुसार गरिएको छ ।

- मालवस्तु ओसार पसार व्यवस्थित गर्न २०७६।०४।०१ देखि अनिवार्य रूपमा Vehicles Consignment Tracking System लागू गरिएको ।

- उक्त प्रणाली भित्र रहेर हाल दैनिक करिव २०,००० भन्दा बढी मालवस्तु ओसार पसार गर्ने ढुवानीकर्ताले ढुवानी गरिरहेका छन।
- अनुसन्धान अधिकृतले मोवाइल वा ट्याबलेटमार्फत जुनसुकै स्थानमा बसेर ढुवानी कर्ताले धोषणा गरेअनुसार सामान भए नभएको चेकजाँच गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको

३. राजस्व प्रशासनमा सूचना प्रविधिको प्रयोगले प्राप्त भएको अवसर

- राजस्व प्रशासन सेवामा सर्वसाधारण नागरिकको पहुँच पुर्‍याउन सफल भएको
- सेवा प्रवाह प्रक्रियालाई सरलीकरण गरिएको
- सेवा प्रवाहको क्रममा लाग्ने समय तथा लागतलाई न्यूनीकरण गरिएको
- सरकारको (Paperless Administration) कागजविहीन प्रशासनको मान्यता सार्थक तुल्याउन सहयोग गरिएको
- राजस्व प्रशासनमा आबद्ध निकायहरू र सरोकारवाला बीच विश्वासको वातावरण सिर्जना गरेको
- एकीकृत सार्वजनिक सेवा वितरण प्रणालीलाई स्थापित गर्न सहयोग गरिएको
- राजस्व प्रशासनमा सेवा प्रवाहमा Co-location को अवधारणा लागू गर्न सफल भएको
- सेवा तथा सूचना वितरणमा पारदर्शिता कायम भएको
- सार्वजनिक निकाय तथा पदाधिकारीलाई उत्तरदायी बनाउन सफल बनेको
- सहभागितामूलक शासन प्रणाली स्थापना भएको
- सेवाको लागत र समय बचत गर्न सफल भएको
- विद्युतीय शासन लागू गर्न सफल भएको
- कार्यालयको कार्यबोझ कमभएको सरलीकरण गरिएको

४. राजस्व प्रशासनमा सूचना प्रविधिको चुनौति

- सालबसाली आउने आर्थिक ऐनले केही न केही नयाँ नीतिगत व्यवस्था गरेको हुने जस अनुसार सूचना प्रविधिलाई समायोजन गर्नु पर्ने
- विभिन्न निकायका प्रणालीगत अन्तरआबद्धताले एउट प्रणालीमा देखिएको समस्याले अर्को प्रणालीमा समेत असर गर्न सक्ने
- विभिन्न तहमा आइपर्न सुरक्षात्मक चुनौतिहरू
- आधुनिक प्रविधिमा पहुँचको कमी हुनु
- साइबर सुरक्षाको विश्वसनीयता अभिवृद्धिगर्नु
- मनोवैज्ञानिक त्रास र द्वन्द्व निवारण गर्नु
- महत्त्वपूर्ण सरकारी विवरण बहुराष्ट्रिय कम्पनीको हातमा पुग्नबाट बचाउनु
- अध्ययन, अनुसन्धान र अन्वेषण विकास गर्दै लैजानु
- पहुँचवालाको प्रभाव न्यूनीकरण गर्नु
- विद्युत् र उच्च गतिको इन्टरनेटलाई व्यवस्थित बनाउनु
- मुलुकको सूचना प्रविधि क्षेत्रमा विदेशी लगानी आकर्षित गर्न यहाँ भएका आइटी कम्पनीको अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बजारीकरण गर्नु
- उच्च सीपयुक्त जनशक्ति र अर्धदक्ष जनशक्ति पर्याप्त मात्रामा विकास गराउनु

- सूचना प्रविधि क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिई केही वर्षका लागि निश्चित प्रतिशत करछुटको व्यवस्था गर्नु
- आइटी कम्पनीका लागि स्थानीय बजार पर्याप्त बनाई श्रम कानून सहज गराउनु
- लगानी गर्दा सुरुमै चर्को लाभकर तिर्नुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्नु

५. अबको बाटो

राजस्व प्रशासन देशको आर्थिक पक्षको प्रशासन भएको हुँदा यस प्रशासनलाई समयअनुसार निरन्तर रूपमा नीति, ऐन, नियम, कार्यगत स्थल एवं नियमित रूपमा सूचना प्रविधिको प्रयोगमा आएका नविनतम प्रणालीलाई आत्मसाथ गर्दै निम्नानुसारको काम गर्नुपर्ने देखिन्छ:

- राजस्व प्रशासनमा काम गर्ने सबै निकायहरूलाई सम्बोधन गर्ने दीर्घकालीन ICT Vision in Revenue Administration तयार गरी लागू गर्ने
- नीतिगत सरलता ल्याउँदै सूचना प्रविधि मैत्री नीति ऐन र कार्यक्रमहरू ल्याउने
- Third Party Data validation को आधारमा भण्डारमा भएका तथ्याङ्कहरूको data Cleansing गर्ने
- विभिन्न निकायबाट प्राप्त भएका Data लाई Processing गरी Data Mining गरी सूचनाको आधारमा अडिट, अनुसन्धान गर्ने कार्य गर्ने
- सरल, सहज र मितव्ययी रूपमा भुक्तानीका लागि Online Payment, QR Code Pay जस्ता सरलीकृत विधिहरू सबै राजस्व प्रशासनका निकायहरूमा प्रयोगमा ल्याउने
- राजस्व प्रशासनमा काम गर्ने कर्मचारीहरूको आन्तरिक क्षमता बृद्धि कार्यक्रम लागू गर्ने
- विद्यमान बजारमा देखिएको बिजक सम्बन्धी समस्यालाई समाधान गर्न Digital Cash Register, E-Invoicing समेतको केन्द्रीय बिजक अनुगमन प्रणाली सुदृढ गर्दै लैजाने
- उपभोक्ताले वस्तु तथा सेवा खरिद गर्दा त्यस्तो खरिद मूल्य प्रचलित कानून बमोजिम विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गरेमा निजलाई नगद प्रोत्साहन स्वरूप भुक्तानी गरेको करको विद्यमान १० प्रतिशतले रकम विभागले तोकेको प्रकृया बमोजिम निजको बैंक खातामा फिर्ता गर्ने व्यवस्थालाई २० प्रतिशतमा बढाउने ।

६. निष्कर्ष

आधुनिक युगमा नयाँ प्रविधिको उपयोगमार्फत सरकारी सेवालाई गुणस्तरीय, जनमैत्री र प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ । यसबाट सेवा प्रवाहको समय र लागत घट्ने एवं गुणस्तर अभिवृद्धिहुन्छ । राजस्व प्रशासनमा कार्यरत जनशक्तिलाई प्रशिक्षित गर्दै नागरिक चेतनाको विस्तार र आधुनिक प्रविधिको उपयोग बढाउन सके राजस्व प्रशासनमा रहेका विद्यमान समस्याहरू र सेवा प्रवाहमा देखिएका अनियमितता घट्ने र समयमै सेवा वितरण हुने कुरामा कसैको दुई मत हुन सक्दैन ।

राजस्व न्यायाधिकरण: पुरातन संरचनाको भविष्योन्मुख प्रयास

डम्बरबहादुर कार्की *

१. न्यायाधिकरणको परिचय

१.१ अर्थ र परिभाषा:

न्यायलाई छिटोछरितो, व्यवस्थित, प्रभावकारी र विशेषज्ञतायुक्त तुल्याउन विशिष्टीकृत अदालतहरूको व्यवस्था गर्ने प्रचलन विश्वभरि नै रहेको छ । Tribunal भन्ने अंग्रेजी शब्दको नेपाली रूपान्तरण न्यायाधिकरण भन्ने अर्थ हुन्छ । जसलाई तोकिएको काम गर्न गठित न्यायाधिश समेत भएको एक अदालत वा पीठ भनिन्छ । "न्यायाधिकरण भन्नाले निर्धारित अख्तियारी लिएर कुनै विशेष मामिलाका बारेमा निर्णय गर्न नियुक्त व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको ईजलाश बुझिन्छ ।" -- नेपाली बृहत् शब्दकोष ।

न्यायाधिकरणलाई प्रशासकीय न्यायाधिकरण (अदालत) पनि भन्ने गरिन्छ । न्यायाधिकरण अर्धन्यायिक निकाय जस्तो विभागीय अड्डा होईन । न्यायाधिकरणहरू सरकारको विभागीय नियन्त्रण र मातहतमा रहने प्रशासकीय संयन्त्र होईनन्, कानूनी शासन अन्तर्गतको न्यायिक पद्धतिको मौलिक स्वरूप हुन् ।

निश्चित प्रकृतिका मुद्दा हेर्न ऐन, नियमबाट खडा गरिएका स्वतन्त्र निकायहरू हुन् । न्यायाधिकरण सामान्यतः न्यायाधिश वा विशेषज्ञ समेतको संलग्नतामा एकल वा समितिगत हुन्छ । यो स्वतन्त्र निकाय भएतापनि केहीको भनाईमा सामान्य अदालत जतिको स्वतन्त्र मानिदैन ।

१.२ विशेषता, आवश्यकता र महत्व:

(क) विशेषता:-

- आवश्यकता अनुसार गठन र विगठन हुने,
- साधारण अदालत र अर्धन्यायिक निकाय भन्दा भिन्न प्रकृति,
- न्याय क्षेत्र बाहेकका पदाधिकारी समेतको संलग्नता,
- प्राविधिक एवं विभिन्न क्षेत्रगत विषयसँग सम्बन्धित

यी विशेषताबाट प्रष्ट हुन्छ कि विशिष्ट क्षेत्रहरूमा न्यायिक कार्य गर्नका लागि प्राविधिक, राजस्व, वाणिज्य तथा निर्माण र कानूनी क्षेत्रमा विशेषज्ञता हासिल गरेका दक्ष पदाधिकारी सहितको न्यायाधिकरण

- यी न त सामान्य अदालत हुन न त प्रशासनिक निकाय नै हुन् यी त शुद्ध विशिष्ट प्रकृतिका प्राविधिक विषय जसको कानून बमोजिम निरूपण गर्ने अधिकरण हुन्,
- यसको मुख्य कार्य प्राविधिक विषयको तथ्य पत्ता लगाउनु र वस्तुगत रूपमा कानून लागू गरी निर्णय गर्नु हो,
- न्यायिक कार्यविधिको पूर्ण रूपमा पालना नगर्ने भएतापनि निर्णयमा निष्पक्षताका लागि प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको मूलभूत नियमको अनिवार्य पालना गर्नुपर्दछ,
- न्यायाधिकरणको कार्यमा निष्कपटता, शुद्धता, निष्पक्षता र शिघ्रता विद्यमान हुनु पर्दछ,

* लेखा सदस्य, राजस्व न्यायाधिकरण, काठमाडौं

विशिष्टिकृत ज्ञान र सीपका आधारमा शिघ्र, सुलभ, कम खर्चिलो र वास्तविक न्याय दिलाउने निकाय भएकाले सैद्धान्तिक एवं व्यवहारिक दृष्टिकोणले कार्यविधिमा लचिलोपना हुनु नै न्यायाधिकरणको विशेषता हो ।

(ख) आवश्यकता र महत्व:

- विशेष कार्यविधिबाट छिटो छरितो न्याय प्राप्त हुने,
- कम खर्चिलो हुने,
- नियमित अदालतको कार्यबोझमा कमी आउने,
- विशिष्टिकरणको आधारमा निर्णय हुने,
- व्यवसायिकताको विकास हुने,
- विषयगत क्षेत्रको न्याय व्यवस्थामा सुधार हुने,
- निर्णय कार्यान्वयन शिघ्र एवं सहज हुने,
- न्यायमा जनताको सहज पहुँच,
- कार्यविधि सरल हुने र निर्णयमा एकरूपता हुने,
- विषयगत दक्षताको कारण प्रभावकारी विवाद निराकरण
- बदलियो परिवेश अनुसार उत्पन्न हुने नयाँ नौला विवादको समेत प्रभावकारी निरूपण,
- विवादको विशिष्टिकरण गरी निर्णय सम्पादन हुने,

२. नेपालमा न्यायाधिकरण:

२.१ संवैधानिक व्यवस्था:

हाम्रो विगत र वर्तमानका संवैधानिक प्रावधानबाट विभिन्न प्रकृतिका विशिष्टिकृत अदालतहरूको गठन गर्ने प्रावधान राखिएका छन् । वर्तमान संविधानको भाग- ११ धारा - १२६ न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालतबाट प्रयोग हुने: (१) नेपालको न्याय सम्बन्धी अधिकार यो संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिनेछ ।

(२) मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालना गर्नुपर्नेछ ।

धारा १५२ विशिष्टिकृत अदालत: खास किसिम प्रकृतिका मुद्दाहरूको कारवाही र किनारा गर्न संघीय कानून बमोजिम अन्य विशिष्टिकृत अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन गर्न सकिनेछ । तर कुनै खास मुद्दाका लागि विशिष्टिकृत अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको गठन गरिने छैन । उक्त व्यवस्थानुसार नेपालको न्याय सम्बन्धी अधिकारको प्रयोग निम्न न्यायिक निकाय बाट हुँदै आएको छ

(क) सामान्य अदालत: सर्वोच्च, उच्च र जिल्ला अदालत ,

(ख) विशेष प्रकृतिका अदालत: विशेष अदालत, श्रम अदालत, प्रशासकीय अदालत,

(ग) न्यायाधिकरण: राजस्व न्यायाधिकरण, ऋण असुली न्यायाधिकरण र ऋण असुली पुनरावेदन न्यायाधिकरण ।

यस बाहेक कानून बमोजिम मुद्दा हेर्न स्थानीय स्तरमा न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यकता अनुसार अन्य निकाय गठन गर्न सकिनेछ भन्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको छ ।

२.२ कानूनी व्यवस्था:

२.२.१ कार्यक्षेत्रमा रहेका न्यायाधिकरण सम्बद्ध ऐनहरू

- विशेष अदालत, २०५९ अन्तर्गत विशेष अदालत
- श्रम ऐन, २०४८ अन्तर्गत श्रम अदालत
- निजामती ऐन, २०४९ अन्तर्गत प्रशासकीय अदालत,
- राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ अन्तर्गत राजस्व न्यायाधिकरणहरू,
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाको ऋण असुली ऐन, २०५८ अन्तर्गत ऋण असुली न्यायाधिकरण र ऋण असुली पुनरावेदन न्यायाधिकरण ।
- वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ अन्तर्गत वैदेशिक रोजगार न्यायाधिकरण,
- सूचना प्रविधि ऐन, २०६४ अन्तर्गत सूचना प्रविधि न्यायाधिकरण,
- संवैधानिक अदालत,
- समय समयमा गठन हुने निर्वाचन विशेष अदालतहरू,
- अन्य: सैनिक अदालत ऐन, २०६३ अनुसार गठन हुने, नगर विकास पुनरावेदन समिति, त्रि.वि.वि. पुनरावेदन समिति, प्रहरी विशेष अदालतहरू, सशस्त्र प्रहरी विशेष अदालत, पुनर्निर्माण पुनरावलोकन समिति आदि ।

३. राजस्व न्यायाधिकरण:

३.१ सँगठन र संरचनागत ब्यबस्था:

"सर्वसाधारण जनताको सुविधा र आर्थिक हित कायम राख्न राजस्व सम्बन्धी न्याय व्यवस्थामा सामयिक सुधार गर्न आवश्यक भएकोले" प्रस्तावना राखी राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ कार्यान्वयनमा आएको ४५ वर्ष पुरा भएको छ ।

यस अवधिमा सम्बन्धित ऐनमा वि.सं. २०३३ र २०३६ मा, न्याय प्रशासन ऐन, २०४८, केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०४८, अदालत व्यवस्थापन तथा न्याय प्रशासन सम्बन्धी केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०५८ र गणतन्त्र सुदृढिकरण तथा केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०६६ बाट संशोधन भएको बाहेक यसलाई समसामयिक तुल्याउने गरी कानूनी एवं नीतिगत सुधारको जमर्को भएको पाईदैन ।

राजस्व न्यायाधिकरण अध्यादेश, २०३० का आधारमा न्यायाधिकरण नियमावली, २०३० तर्जुमा भै कार्यान्वयनमा आएको एक वर्ष पछि तर्जुमा भएको राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ अद्यापि कार्यान्वयनमा रहनुले नै यस सम्बन्धमा नीतिगत एवं कानूनी विडम्बनालाई प्रष्ट्याउँछ । झण्डै पाँच दशकसम्म अध्यादेशबाट सिर्जित ऐन भन्दा जेठो नियमावलीबाट राजस्व असुलीसँग सम्बन्धित न्याय सम्पादन भईरहनु कत्तिको समसामयिक न्याय हो विचारणीय नै छ ।

३.१.१ राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ का केही प्रावधानहरू:-

दफा ३ राजस्व न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन:-

(१) राजस्व न्यायाधिकरण अध्यादेश, २०३० अन्तर्गत स्थापना भएका राजस्व न्यायाधिकरणहरू यसै ऐन अन्तर्गत स्थापना भएका मानिने छन् । (२) प्रत्येक न्यायाधिकरणको ईलाका र सदरमुकाम नेपाल सरकारले समय समयमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिदिए बमोजिम हुनेछ ।

(३) प्रत्येक न्यायाधिकरणमा नेपाल सरकारले नियुक्त गरेका देहायका सदस्यहरू रहनेछन्

(क) कानून सदस्य, (ख) राजस्व सदस्य र (ग) लेखा सदस्य

(४) उपदफा (३) बमोजिम नियुक्त गर्दा दफा (४) बमोजिम योग्यता पुगेका कुनै पदाधिकारीलाई कुनै न्यायाधिकरणको वा एकै समयमा एक भन्दा बढी न्यायाधिकरणको सदस्य तोक्न सकिनेछ ।

(५) कानून सदस्य न्यायाधिकरणको अध्यक्ष हुनेछ र निजको अनुपस्थितिमा राजस्व सदस्यले अध्यक्षता गर्नेछ ।

दफा ४ न्यायाधिकरणको सदस्य हुन योग्यता:

राजस्व न्यायाधिकरणको सदस्य नियुक्त हुनको लागि देहायको योग्यता आवश्यक हुनेछ:

(क) कानून सदस्यको लागि पुनरावेदन अदालतको न्यायाधिश भैरहेको वा हुन योग्यता पुगेको,

(ख) राजस्व सदस्यको लागि स्नातक भएको र राजस्व प्रशासनमा सात वर्ष अनुभव प्राप्त गरेको,

(ग) लेखा सदस्यको लागि स्नातक भएको र लेखाको क्षेत्रमा सात वर्ष अनुभव प्राप्त गरेको ।

दफा ५ न्यायाधिकरणको अधिकार क्षेत्रको प्रयोग:

(१) न्यायाधिकरणको अधिकार क्षेत्रको प्रयोग तीनै सदस्यले सामूहिक रूपमा गर्नेछन् र बहुमतको राय न्यायाधिकरणको निर्णय मानिनेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि कानून सदस्य र अर्को एकजना सदस्यको उपस्थिति भएमा मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्न सकिनेछ । कानून सदस्य बाहेक अरु दुईजना सदस्यको उपस्थितिमा मुद्दाको फैसल गर्न वा अन्तिम आदेश दिन बाहेक अरु कारवाही गर्न सकिनेछ । अरु सदस्यहरूको अनुपस्थितिमा कानून सदस्यले मुद्दाको फैसल गर्न वा अन्तिम आदेश दिन बाहेक अरु कारवाही गर्न बाधा पर्ने छैन ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम दुईजना सदस्यको उपस्थितिमा मुद्दाको कारवाही वा किनारा गर्दा दुई जनाको मतैक्य हुन नसकेमा कारवाहीको हकमा अध्यक्षता गर्ने सदस्यको राय बमोजिम गर्नुपर्दछ र फैसला वा अन्तिम आदेशको हकमा पहिले अनुपस्थित रहेको सदस्य समक्ष पेश गरी निजले समर्थन गरेको राय न्यायाधिकरणको राय मानिनेछ ।

(४) तीनजना सदस्यको उपस्थितिमा मुद्दाको कारवाही गर्दा तीन जनाको भिन्दा भिन्दै राय भएमा अध्यक्षको राय बमोजिम गर्नु पर्दछ र मुद्दाको किनारा गर्दा तीनै जनाको भिन्दा भिन्दै राय भएमा अध्यक्षको राय बमोजिम गर्नु पर्दछ र मुद्दाको किनारा गर्दा तीनैजनाको भिन्दा भिन्दै राय भएमा वा उपदफा (३) बमोजिम दुईजना सदस्यको उपस्थितिमा मुद्दाको किनारा गर्दा मतैक्य हुन नसकी पहिले अनुपस्थित रहेको सदस्य समक्ष पेश हुँदा तीन राय भएमा पुनरावेदन अदालतमा साधक जाहेर गर्नुपर्नेछ र सो अदालतको डिभीजन बेञ्चबाट भएको निर्णय अन्तिम हुनेछ ।

दफा ६ न्यायाधिकरणको अधिकार क्षेत्र:

(१) राजस्व सम्बन्धी मुद्दामा न्यायाधिकरणको पुनरावेदन र निवेदन सुन्ने अधिकार क्षेत्र यो ऐन र प्रचलित अन्य नेपाल कानून बमोजिम हुनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम पुनरावेदन सुन्दा न्यायाधिकरणलाई देहायको अधिकार हुनेछ

(क) मुद्दाको अन्तिम निर्णय गर्ने,

(ख) मुद्दामा मुख्य ठहर्याउनुपर्ने कुरा खुलाई मुनासिब समय तोकी मुद्दाको लगत कायमै राखी सो विषयमा कारवाही र किनारा गर्न अड्डा वा अधिकारी छेउ फिर्ता पठाउने,

(ग) शुरु किनारा गर्ने अड्डा वा अधिकारीले गरेको फैसला वा आदेशलाई सदर, उल्टी वा केही उल्टी गर्ने र सो तल्लो अड्डा वा अधिकारीले गर्न पाउने कारवाही वा निर्णय गर्ने,

(घ) आफैले बढी प्रमाण बुझ्ने र तल्लो अड्डा वा अधिकारीबाट पनि बुझ्न लगाउने , र

(ङ) पक्ष र साक्षी झिकाउने, बयान लिने, प्रमाण बुझ्ने, कागजपत्र दाखिल गराउने र दण्ड सजाय गर्ने समेत प्रचलित नेपाल कानून बमोजिम अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्ने ।

दफा ९, सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने:

देहायको कुनै प्रश्नमा प्रत्यक्ष कानूनी त्रुटी भई न्यायाधिकरणको निर्णय पूर्ण वा आशिक रूपमा उल्टिने देखि सर्वोच्च अदालतले आफू समक्ष पुनरावेदन गर्न अनुमति दिएकोमा मात्र न्यायाधिकरणको फैसला वा अन्तिम आदेश उपर सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्नेछ:

(क) अधिकार क्षेत्रको प्रश्न,

(ख) बुझ्नु पर्ने प्रमाण नबुझेको वा बुझ्न नहुने प्रमाण बुझेको प्रश्न वा

(ग) वाध्यात्मक रूपमा पालन गर्नुपर्ने कार्यविधि सम्बन्धी कानूनको उल्लंघन भएको प्रश्न,

(घ) गम्भीर कानूनी त्रुटि सम्बन्धी प्रश्न ।

राजस्व न्यायाधिकरणले अदालत सरहको अधिकार प्रयोग गरी न्याय सम्पादन गर्ने, सर्वोच्चमा सोझै पुनरावेदन नलागी निवेदन मात्र लाग्ने र कानून (दफा ९) बमोजिमको अवस्था देखिएमा मात्र निस्सा पाउने अवस्था हुँदा विशेष अवस्थामा बाहेक राजस्व न्यायाधिकरणको फैसला नै अन्तिम हुने देखिन्छ । यस अवस्थामा राजस्व न्यायाधिकरणको आधुनिकीकरण एवं सवलीकरण नभै राजस्व न्याय प्रभावकारी हुने देखिदैन ।

३.२ राजस्व न्यायाधिकरणमा उजुरी आउने ऐन सम्बद्ध प्रावधानहरू र विवादका मुल विषयहरू:

३.२.१ उजुरी सम्बद्ध कानूनी प्रावधान:-

आयकर ऐन, २०५८ मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ भन्सार ऐन, २०६४

दफा ७६ बमोजिम विभागले जारी गरेको पूर्वदिश कर अधिकृतले कर निर्धारण गर्न गरेको निर्णय वा कर निर्धारण आदेश, अन्तःशुल्क सम्बन्धी कसुरमा दफा १६ को उप दफा १, २, ३ र ४ बमोजिम अन्तःशुल्क अधिकृतले कैद गर्ने गरी गरेको निर्णय ऐनको दफा १३ बमोजिमको निर्णय

दफा ९९(८) बमोजिम अग्रिम कर कट्टी दाखिला गर्न भएको निर्णय वा आदेश महानिर्देशकले कुनै व्यक्तिको कारोवार स्थलमा निलम्बन गर्न गरेको दफा ३० बमोजिमको आदेश ऐनको दफा १३ बाहेक भन्सार अधिकृत वा अन्य कर्मचारीले गरेको निर्णय

दफा ९५(७) अनुमानित करका लागि भएको निर्णय मालवस्तुको वर्गीकरण उपर महानिर्देशकले गरेको निर्णय आय विवरण पेश गर्न दिएको विभागीय आदेश दफा ९६(५) र ९७

आय विवरण पेश गर्न म्याद थपको मागमा विभागीय निर्णय दफा ९८

बुझाउनुपर्ने करको निर्धारण दफा १०० वा १०१ र लिलाम विक्री खर्चको निर्धारण दफा १०५(५)

कर बक्यौता रकम दाखिला गर्ने आदेश दफा १०९(१)

गैरवासिन्दा व्यक्तिको तर्फबाट दाखिला गर्नुपर्ने कर आदेश दफा ११०(१)

कर फिर्ता मागको निवेदन उपरको निर्णय दफा ११३(५)

प्रशासकीय पुनरावलोकनको उजुरी दर्ता गर्ने म्याद थपको निवेदनमा निर्णय दफा ११५(३)

३.२.२ विवादका मुख्य मुख्य सन्दर्भहरू:

आयकर ऐन, २०५८ मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ भन्सार ऐन, २०६४

आधार प्रमाण बेगर खर्चकट्टी दावी गरेको वा दफा १३ र १५ को अधीनमा रही खर्च कट्टी नगरेको, नपाउने कर कट्टी दावी गरेको, असुल गर्नुपर्ने अन्तःशुल्क असुल नगरेका, प्रज्ञापन पत्र भर्दा वस्तु वर्गीकरणको संकेत नम्बर फरक पारी कम महसुल लाग्ने संकेत नम्बर राख्ने,

व्यवसायको आय आर्जन सँग सम्बन्धित नभएको खर्च कट्टी दावी गरेको, जति नोक्सानी भएको आधार लिई विक्री लुकाई कर छली गरेको, घटी अन्तःशुल्क असुल गरेको चोरी, पैठारी गरी भन्सार महसुल छली गरेको,

आयमा समावेश गर्नुपर्ने रकम र आधिकारिक विक्रेता वापतको उत्पादक कम्पनीबाट प्राप्त कमिशन आयमा समावेश नगरेको, मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता नभई कारोवार गरेको, जति गएको आधार देखाई उत्पादन कम अभिलेखाकन गरी अन्तःशुल्क छली गरेको, न्यून विजकीकरण गरी कम मूल्य घोषणा गरेको,

बैंकबाट कर्जा लिएको रकम आय आर्जनमा प्रयोग नगरी ब्याज खर्च दावी गरेको बीजक जारी नगरी मूल्य अभिवृद्धिकर लुकाएको, असुल गर्नुपर्ने कर असुल नगरेको र न्यून विजकीकरण गरी कर छलेको,

निर्माण सामाग्रीको कच्चा पदार्थ, सहायक कच्चा पदार्थ र प्याकिंग सामाग्री समेतको अन्तःशुल्क फिर्ता सम्बन्धी विवाद फरक फरक मालवस्तुका लागि एउटै संकेत नम्बर प्रयोग गरेको,

कनून बमोजिम पाउने भन्दा बढी हास खर्च र मर्मत सम्भार खर्च दावी गरेको, नक्कली बीजक जारी गरी करकट्टी दावी गरेको तिर्नुपर्ने कर नतिरेको, वर्गीकरणमा नपरेका मालवस्तुका सम्बन्धमा विभागीय स्वीकृति नलिई गरेको वा दिईएको स्वीकृति अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता वा प्रचलन अनुरूप नभएको जिकीर लिने गरेको, अन्तिम मौज्दातको गणना यथार्थपरक नगरेको र अस्वाभाविक रूपमा बढी कर्मचारी तलब खर्च कट्टी गरेको। व्यवसायिक प्रयोजनका लागि निर्माण भएको भवनको अभिवृद्धि कर असुल नगरेको, भारतीय मालवस्तु

र तेश्रो देशको मालवस्तुमा भन्सार महसुल कमी भएको कारण ती देशकालाई समेत भारतीय भनी भन्सार महसुल घोषणा गर्ने गरेको,

भुक्तानीमा अग्रिमकर कट्टी गर्नुपर्नेमा समेत नगरेको, कर लाग्ने र कर छुट हुने दुवै प्रकृतिका वस्तुको कारोवार गर्ने करदाताले कर छुट हुने वस्तु वा सेवा सँग सम्बन्धित वस्तु वा सेवाको खरीदमा तिरेको मूल्य अभिवृद्धिकर कट्टी दावी गरेको । बीमा, भाडा जस्ता कारोवारका अन्य खर्चहरू समावेश नगरेको,

आपूर्ति र भुक्तानी नै नभएका नक्कली बिलबीजकबाट खर्च कट्टी दावी गरेको, पैठारीकर्ताले ग्रीन च्यानलबाट मालसामान भित्र्याएकोमा भन्सार मूल्य निर्धारणमा चित्त नबुझाएको,

कर्मचारीहरूलाई ऋण सहितको सुविधामा उपलब्ध गराएका सवारी साधन कम्पनीको नाममा दर्ता गरी हास खर्च, ईन्धन खर्च, मर्मत सम्भार खर्च, बीमा, सवारीसाधन कर समेत खर्च कट्टी दावी गरेको,

४. राजस्व न्यायाधिकरणको वर्तमान अवस्था:

४.१ संरचनागत व्यवस्था सँग सम्बन्धित सन्दर्भहरू

उच्च अदालतको वरिष्ठ न्यायाधिशको अध्यक्षतामा गठन हुने राजस्व न्यायाधिकरणमा हालको कानूनी प्रावधान अनुसार स्नातक भएको र राजस्व प्रशासनमा सात वर्षको अनुभव प्राप्त गरेको व्यक्ति राजस्व सदस्य एवं स्नातक भएको र लेखाको क्षेत्रमा सात वर्षको अनुभव प्राप्त गरेको व्यक्ति लेखा सदस्य हुने व्यवस्थाले संरचनागत रूपमा अमिल्दो देखिएको छ । अझै ऐनमा स्नातक र अनुभव मात्र तोकिएर कुन तहको भन्ने उल्लेख नभएकाले जुनसुकै तहका कर्मचारी तोकिएको सम्भावना रहेको भएतापनि उपसचिव तहका कर्मचारी सदस्य तोकिएको (हालसम्म लेखा तर्फका दुईजना सह सचिव सदस्य तोकिएको भै काम गर्नु भएको र राजस्वका एकजना तोकिएको हाजिर हुन नजानु भएको) गरेको छ ।

यसरी हेर्दा सांगठनिक संरचना नमिलेको एवं प्रशासकीय पुनरावलोकन गर्ने पदाधिकारीको मातहत रही कार्य सम्पादन गर्ने तहका कर्मचारी तोकिएको पुनरावलोकन गराउनुले न्यायिक कार्यमा कस्तो प्रभाव रहेको होला भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । स्वतन्त्र हुनुपर्ने भनिएको निकायमा काम गरेको तलब भत्ता समेत पदाधिकार रहेकै (राजस्व सदस्य- अर्थ मन्त्रालय र लेखा सदस्य- महालेखा नियन्त्रक) कार्यालयबाट लिनुपर्ने विद्यमान अवस्थाले कस्तो स्वतन्त्रता हासिल गर्ला ? त्यसैगरी विशेष अदालतको पुनरावलोकन सर्वोच्च अदालतमा हुने र राजस्व न्यायाधिकरणको समेत पुनरावलोकनको निस्सा पाएको अवस्थामा मात्र सर्वोच्चमा पुनरावेदन लाग्ने अवस्थामा राजस्व न्यायाधिकरण ऐन, २०३१ को दफा ५(४) बमोजिम सदस्यहरू बीच मतैक्य नभई तीन राय भएमा पुनरावेदन अदालतमा साधक जाहेर गर्नुपर्नेछ र सो अदालतको डिभीजन बेच्नबाट भएको निर्णय अन्तिम हुनेछ भन्ने कानूनी व्यवस्थाले समान तहको अदालतमा साधक जाहेर गर्ने तथ्य उपयुक्त मात्र सकिदैन ।

४.२ यस संरचनागत व्यवस्थाका कारण सिर्जित अवस्था:

- राजस्व न्यायाधिकरण आफैं एउटा अदालत सरह होईन, यसले गर्ने न्याय निरूपण विशुद्ध न्यायिक हुदैन,
- यो सरकारद्वारा गठन हुने र यसका राजस्व तथा लेखा सदस्य नेपाल सरकारकै बहालवाला कर्मचारी नियुक्त हुने हुँदा यो नेपाल सरकार प्रति उत्तरदायी हुन्छ,

- राजस्व न्यायाधिकरण राजस्व प्रशासनका निर्णय उल्टी वा बदर गर्ने प्रतिष्पर्धी वा अप्रिय निकाय हो,
- बहुमतको निर्णय मात्रै हुने कानूनी प्रावधान अनुसार कार्यपालकीय सदस्यहरूको रायले निर्णयाधार लिंदा न्यायिक मन प्रयोग हुने सम्भावना कमै रहने,
- राजस्व र लेखा सदस्यहरूको भूमिकालाई विशेषज्ञतायुक्त न्यायिक योगदानका लागि आसिन विशेषज्ञ न्यायविद्का रूपमा रूपान्तरण गर्ने वातावरण बनिसकेको छैन ।

४.३ राजस्व न्यायाधिकरणको वर्तमान क्रियाकलापः

राजस्व न्याय देशको अर्थतन्त्र मापन, परीक्षण गर्ने एक प्रमुख आधार हो । सरकार र करदाता बीचको आर्थिक सम्बन्धको पहिचान र आपसी व्यवहारको कसी लगाउने प्रक्रिया पनि राजस्व न्याय नै हो । राजस्व नीति, ऐन, कानून एवं कार्यविधि समेतका ज्ञाता कर, भन्सारमा कार्यरत जनशक्तिहरूले आफूसँग भएको विषयगत ज्ञानका आधारमा कानूनद्वारा पुर्व निर्धारित प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरी न्यायिक मनका साथ कर दायित्व निर्धारण गर्दछन् ।

वर्तमानमा विराटनगर, काठमाडौं, पोखरा र नेपालगञ्ज समेत गरी ४ स्थानमा राजस्व न्यायाधिकरण क्रियाशिल रहेका छन् । मुद्दाको विवरण र फल्लुयौटको अवस्था यस प्रकार देखिएको छः-

(आ.व. २०६९।०७० देखि २०७३।७४ सम्म)

न्यायाधिकरण क्षेत्र	५ वर्षमा मुद्दाको संख्या	क्षेत्रगत आधारमा मुद्दाको प्रतिशत	फल्लुयौटको अवस्था	फल्लुयौट प्रतिशत
१. विराटनगर	८५६	१०.८१ प्रतिशत	२४३	२८.३८ प्रतिशत
२. काठमाडौं	६६१८	८३.५८ प्रतिशत	३०२९	४५.७७ प्रतिशत
३. पोखरा	३७५	४.७३ प्रतिशत	१८३	४८.८० प्रतिशत
४. नेपालगञ्ज	७०	०.८८ प्रतिशत	३६	५१.४३ प्रतिशत
जम्मा	७९१९	१००.००	३४९१	४४.०८ प्रतिशत

राजस्वका मुद्दाहरूको संख्यात्मक विवरण हेर्दा क्रमशः काठमाडौं, विराटनगर, पोखरा र नेपालगञ्ज प्रथम, दोश्रो, तेश्रो र चौथोमा देखिन्छन् । हुन त काठमाडौं बाहिरका स्थानमा न्यायाधिकरणको संरचनागत व्यवस्था भएतापनि राजस्व र लेखा सदस्य अर्कै निकायबाट आफ्नो कार्यालयको कार्य सम्पादन गरी सकेर मात्र हप्ताको एक वा दुई दिन मात्र उपस्थित हुने गरेको देखिन्छ । राजस्व सदस्यका रूपमा सोही जिल्लामा बसेर कर दायित्व निर्धारण गर्ने पदाधिकारी नै न्यायाधिकरणको सदस्य हुनुले यदाकदा थप विवादास्पद समेत हुने गरेको छ । मुद्दाको संख्या कम हुनुले राजस्व न्यायाधिकरणको लागत क्रमशः काठमाडौं, विराटनगर, पोखरा र नेपालगञ्जमा बढी हुदै गएको पाईन्छ ।

५. राजस्व न्यायाधिकरणको भावी आवश्यकता, संभावना र स्वरूपः

समय सापेक्ष नयाँ राजस्व न्यायाधिकरण ऐन आउन ढिला भैसकेको छ । न्यायाधिकरणको संरचनागत ढाँचामा परिवर्तन हुनु जरुरी छ । धेरै अधिदेखि समय समयमा विषय सन्दर्भ उठिरहेकै हुन् तर ती आवाजहरूको सुनुवाई हालसम्म हुन सकेको देखिएन । ४५ वर्ष अघिका संस्थागत आवश्यकता र काम कारवाहिको विशिष्टता कसरी समान रहन सक्छ । राजस्वसँग सम्बन्धित सबै ऐन नियमहरू पटक पटक संशोधन, परिमार्जन एवं पुनर्लेखन समेत भैसकेको अवस्थामा राजस्व न्यायाधिकरण ऐनमा परिमार्जन हुन नसक्नुले न्यायिक कानूनको क्षेत्रमा रहेको उदासिनताको स्तर अनुमान नै गर्न सकिदैन ।

५.१ राजस्व न्यायाधिकरणको अबको संरचनागत ब्यबस्था:

हालको संरचनामा देखिएका कमजोरी हटाई पूर्ण विज्ञतायुक्त न्यायाधिकरण तुल्याउन:

- क) वाणिज्य कानूनमा स्नातकोत्तर उपाधि समेत हासिल गरी उच्च अदालतको न्यायाधिश पदमा बहाल रहेको वा न्यायाधिश हुन योग्यता पुगेको कानून सदस्य -- अध्यक्ष
- ख) अर्थशास्त्र वा वाणिज्य कानूनमा स्नातकोत्तर उपाधि हासिल गरी राजस्व प्रशासनमा कम्तीमा दश वर्षको अनुभव सहित राजपत्रांकित विशिष्ट श्रेणी वा कम्तीमा राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको पदबाट कुनै प्रकारको खतवात नलागी सेवानिवृत्त भएको ब्यक्ति -- राजस्व सदस्य
- ग) अर्थशास्त्र वा वाणिज्य कानूनमा स्नातकोत्तर उपाधि हासिल गरी आर्थिक प्रशासनमा कम्तीमा दश वर्षको अनुभव सहित राजपत्रांकित विशिष्ट श्रेणी वा कम्तीमा राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको पदबाट कुनै प्रकारको खतवात नलागी सेवा निवृत्त भएको वा चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट भई लेखा व्यवसायमा १५ वर्षको अनुभव हासिल गरेको ब्यक्ति -- लेखा सदस्य

उल्लेखित तीनै जना सदस्यहरूको उच्च मनोबल एवं स्वतन्त्र कामकारवाहि गर्नका लागि स्थायी प्रकृतिको दरबन्दी तत् तत् न्यायाधिकरणमा कायम गरी तीन मध्ये अध्यक्षलाई उच्च अदालतको मुख्य न्यायाधिश सरह र सदस्यहरूलाई उच्च अदालतको न्यायाधिश सरहको सेवा सुविधा प्रदान गर्ने, सँगसँगै भौतिक, सूचना प्रविधि एवं जनशक्तिको व्यवस्था समेत कार्यबोझ सुहाउँदो तुल्याउनु पर्दछ ।

संघीय शासकीय प्रणालीमा वित्तीय संघीयताले जगको काम गरेको हुन्छ भने राजस्व प्रशासन तथा यसको न्याय सम्पादनले वित्तीय संघीयताका लागि काम गर्दछ । तसर्थ संघीयताको मर्म अनुसार समग्र न्यायिक प्रणालीकै स्वरूपमा प्रादेशिक तहमा राजस्व न्यायाधिकरणको गठन हुनु आवश्यक छ ।

वर्तमान अवस्थामा देखिएका मुद्दाको संख्याले सबै प्रदेशमा राजस्व न्यायाधिकरण लागत प्रभावी हुने जस्तो नदेखिएतापनि सन्तुलित विकासका लागि राज्यले लिएको नीति अनुसार सबै प्रदेशमा औद्योगिक क्षेत्र स्थापनाको क्रममा रहेकाले उद्योगधन्दा र ब्यापार विकास तथा विस्तार हुने क्रममा छ भने अर्को तर्फ संघीय प्रणालीका सबै इकाईहरूमा कर लगाउने र उठाउने निम्न संवैधानिक ब्यबस्था:

संविधान बमोजिम तीन तहका सरकारको कर सम्बन्धी अधिकार:

संघको अधिकार	प्रदेशको अधिकार	स्थानीयको अधिकार	प्रदेश र स्थानीयको साझा अधिकार	तीनै तहको साझा अधिकार
भन्सार, अन्तशुल्क र मूल्य अभिवृद्धिकर	कृषि आयमा कर	सम्पति कर	घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क	पर्यटन दस्तुर
संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, पारिश्रमिक कर	व्यवसाय कर	सवारी साधन कर	सेवा शुल्क	भिसा शुल्क
घरबहाल कर मनोरञ्जन कर	दण्ड जरिवाना	राहदानी शुल्क	भूमिकर (मालपोत विज्ञापन कर	

क्र.स.	शीर्षक	संघीय इकाई	सम्बन्धित प्रदेश	सम्बन्धित स्थानीय तह
१	पर्वतारोहण	५०	२५	२५
२	विद्युत्	५०	२५	२५
३	वन	५०	२५	२५
४	खानी तथा खनीज	५०	२५	२५
५	पानी तथा अन्य प्राकृतिक श्रोत	५०	२५	२५

ले निकट भविष्यमा नै राजस्व (कर) प्रशासनलाई व्यवस्थापन, नियमन गरी करदाता र कर प्रशासन बीचको विवादलाई न्यायको रोहमा सवलीकृत, स्थलगत, तत्काल एवं प्रभावकारी न्याय निरूपण गरेर संघीय शासकीय प्रणालीको मर्म र भावना अनुरूप प्रभावकारी सेवा प्रवाहका लागि राजस्व न्याधिकरणको प्रादेशिक संरचना आवश्यक छ ।

६. निष्कर्ष

संघीय शासकीय प्रणालीमा न्याय व्यवस्था आम जनताको भावनाको कदर गर्ने र समता सहितको समानता प्रत्याभूति गर्न सक्ने हुनुपर्दछ । न्यायको अनुपस्थितिमा शान्ति र विकास मात्र असम्भव हुने होईन आदर्श राज्यको व्यवस्थापन, सञ्चालन र लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताको संरक्षण, सम्बर्धन गर्न समेत असहज हुन्छ । विश्वसँग एकाकार भै अन्तर्राष्ट्रिय तहमा भए गरेका ब्यापार वाणिज्यसँग सम्बन्धित सन्धी सम्झौताहरूको पालना, विश्व ब्यापार सँगठनसँगको तादाम्यता समेतका लागि मुलुकको राजस्व (कर) प्रशासन आधुनिक, पारदर्शी र जनअपेक्षित हुनु जरुरी भएको छ । न्यायाधिकरणबाट हुने न्याय निरूपणमा संविधान, सम्बद्ध कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तमा न्यायकर्मिकै भूमिकामा न्यायाधिकरणका पदाधिकारीहरूले आत्मासात गर्नुपर्दछ । यस परिवेशमा राजस्व न्यायसँग सम्बन्धित पाँच दशक अघिको कानूनी व्यवस्था अंगालेर नवीनतम चूनौतिहरू सामना गर्न सम्भव हुदैन, त्यसैले यसको यथाशक्ति पुनरावलोकन मात्र होईन पुर्नलेखन र भौतिक एवं सूचना प्रविधि सम्बद्ध व्यवस्था समेत सुधार गर्न अपरिहार्य छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

१. नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति,
२. राजस्व न्यायाधिकरण पुनर्संरचनाका आयामहरू २०७४ - राजस्व न्यायाधिकरण, काठमाडौं
३. प्रशासकीय कानून -चौथो संस्करण - केशवराज पाण्डे
४. निजामति पत्रिका वर्ष ४०, अंक १ २०७५ पौष, स्थानीय न्यायिक समिति, आवश्यकता, चूनौति र संभावना - डम्बर बहादुर कार्की

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको भूमिका

बाबुराम सुवेदी *

१. भूमिका

परिवर्तित सन्दर्भमा सरकारको आय व्यय व्यवस्थापन एउटा चुनौतिपूर्ण कार्यको रूपमा रहेको छ । नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धको अकांक्षा पूरा गर्न साधन स्रोतको व्यापक परिचालन गर्नु जरुरी रहेको छ । करिव १०% को आर्थिक विकासको लक्ष्य लिएको नेपालले दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) प्राप्त गर्न, आर्थिक समाजिक विकासको आकांक्षा पूरा गर्न औषत तहको उत्पादकत्वको अवस्थाबाट चुनौति भोगिरहेको राजस्वले मात्र देशको विकासको गतिलाई अगाडि वढाउन कठिन भएकोले आन्तरिक र बाह्य ऋण लिनुपर्ने अवस्था विगत ६ दशकदेखि नै रहि आएको छ । आर्थिक वर्ष २०७५।७६ मा नेपालमा सार्वजनिक ऋण कूल गाह्यर्थ उत्पादनको ३२.२% पुगेको छ (IMF, 2019) । यस सन्दर्भमा सार्वजनिक ऋणको व्यवस्थापन एकीकृत रूपमा गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको स्थापना गरेको छ । सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनमा एक विशिष्टिकृत कार्यालयको रूपमा यसका आफ्नै सम्भावना र चुनौतिहरू रहेका छन् ।

२. सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयसम्बन्धी अवधारणा

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनले देशको आर्थिक-सामाजिक विकासको लागि आवश्यक ऋण रकमको आँकलन, ऋण प्राप्तिको स्रोत निर्धारण, ऋण प्राप्ति त्यसको अभिलेखाङ्कन, उपयोग, ऋण भुक्तानी, दिगोपन विश्लेषण आदिलाई समेट्दछ ।

छरिएर रहेको सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको कार्यलाई एकीकृत रूपमा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्न र ऋण व्यवस्थापन कार्यमा कार्यकुशलता बढाउन सन् १९९० को दशकबाट भिन्दै ऋण व्यवस्थापन कार्यालय (DMO)को अवधारणा अगाडि आएको हो । दिगो आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी र कार्यकुशल बनाउन भिन्दै सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको लहर चलेको हो । छरिएर रहेको ऋण व्यवस्थापनको कार्यलाई एकीकृत गर्नु यसको अर्को उद्देश्य हो ।

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको स्थापना गर्ने सन्दर्भमा २ किसिमका विकल्पहरू अगाडि आएका थिए :

क) एकीकृत (ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको) नमुना

* कायम मुकायम प्रमुख, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय

- अ) अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गतको विभाग
- आ) अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गतको कार्यकारी निकाय
- ख) **भिन्न (ऋण व्यवस्थापन) संस्था**
 - अ) कानूनी अङ्ग(Statutory body)
 - आ) सरकारी कम्पनी ।

उल्लेखित चार मोडलहरूमध्ये नेपालमा एकीकृत नमुना अनुसार अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गतको कार्यकारी निकायको रूपमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको स्थापना भएको पाइन्छ ।

३. सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयका कार्यहरूको सैद्धान्तिक पक्ष

विश्वव्यापी प्रचलनमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयले निम्न प्रकृतिका कार्यहरू (Functions) गर्ने गरेको पाइन्छ :

क. अग्र-भागका कार्यहरू (Front Office Functions)

यसमा स्वीकृत ऋण नीति र कानूनको अधिनमा रही कोष परिचालनको काम पर्दछ जसमा सञ्चालनगत कार्यहरू जस्तै : ऋण सम्झौताहरू गर्ने, जमानतहरू (ग्यारेन्टी) जारी गर्ने र सरकारी ऋण पत्रहरू (Securities) गर्ने कार्यहरू पर्दछन् । यसको मूलभूत उद्देश्य सरकारले लिने ऋणको लागत कम गर्नु र जोखिम कम गर्नु हो । नेपालमा अघिल्ला २ कार्यहरू अर्थ मन्त्रालयले र ऋणपत्र जारी गर्ने कार्य नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दै आएको छ ।

ख. मध्य-भागका कार्यहरू (Middle Office Functions)

मध्य-भागका कार्यहरूमा मूलतः विश्लेषणका कामहरू पर्दछन् जसबाट सरकारको Financing Need र Debt Service Obligation बारे सूचना प्राप्त हुन सकोस् । अग्रभागका कार्यहरूको कार्यसम्पादन अनुगमन गर्ने काम पनि यसमा पर्दछ ।

ग. पृष्ठ-भागका कार्यहरू (Back Office Functions)

पृष्ठ-भागका कार्यहरूमा ऋण(Debt Portfolio) को एकीकृत डाटावेस तयार गर्ने कार्य पर्दछ । सार्वजनिक ऋणको हिसाव फरफारक (Settlement), भुक्तानी र प्रतिवेदन यस कार्यमा पर्दछन् । पूर्ण, सहि र निरन्तरता सहित(Consistent) को तथ्याङ्क यसमा रहनु पर्दछ । आन्तरिक र बाह्य ऋण भुक्तानीको प्रक्षेपण, लेखाङ्कन, अभिलेख र प्रतिवेदनका कार्यहरू यसमा पर्दछन् ।

सिद्धान्ततः सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको भूमिका र जिम्मेवारी निम्नानुसार रहने गरेको पाइन्छ: (Deloitte, 2013 and UK, DMO)

- सरकारको कूल ऋण आवश्यक प्रक्षेपण र ऋण व्यवस्थापन गर्ने,
- सरकारको तत्कालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन ऋण व्यवस्थापन रणनीति तर्जुमा गर्ने,
- सरकारी ऋणको फरफारक (Settlement) र भुक्तानी गर्ने,
- सरकारी ऋण व्यवस्थापन संरचना निर्माण गर्ने,

- सरकारलाई नगद प्रवाहमा सहयोग गर्ने,
- सार्वजनिक ऋणको जोखिम व्यवस्थापन गर्ने,
- तल्लो तहका सरकारहरूलाई ऋण लगानी गर्ने,
- सार्वजनिक क्षेत्रका अन्य निकायहरू तथा संस्थानहरूलाई ऋण प्रवाह गर्ने,
- सरकारको तर्फबाट दिइने ग्यारेन्टीको व्यवस्थापन गर्ने ।

४. नेपालमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय स्थापना गर्नुपर्नेको कारणहरू

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको कार्य विभिन्न संस्थाहरूमा छरिएको र ऋण व्यवस्थापनको लागि एउटा एकीकृत संस्था नभएकोले सार्वजनिक ऋण रणनीति निर्माण र कार्यान्वयनमा कमी-कमजोरीहरू रहेको सन्दर्भमा नेपालमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको स्थापना भएको हो । हाल वैदेशिक ऋण अर्थ मन्त्रालय र आन्तरिक ऋणको सञ्चालनगत पक्ष नेपाल राष्ट्र बैंकले व्यवस्थापन गरिरहेको अवस्था छ । ऋणको साँवा र व्याज भुक्तानी, अभिलेख र प्रतिवेदनको कार्य महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले गरिराएको छ ।

नगद व्यवस्थापन लागत र जोखिम विश्लेषण, ऋण व्यवस्थापन रणनीति जस्ता कार्यहरू या त सम्पादन भएका छैनन् या पर्याप्त मात्रामा सम्पादन भएकाछैनन् (Deloitte, 2019) । ऋण नीतिले लागत कम गर्ने अल्पकालीन रणनीतिबाट अगाडि बढ्दा अल्पकालीन आन्तरिक ऋणको अवस्था नजरअन्दाज हुने जोखिम समेत रहने अवस्था रहेको थियो । साथै, नेपाल राष्ट्र बैंकले ऋण व्यवस्थापन गर्दा वित्त नीति र मौद्रिक नीतिबीच स्वार्थ बाझिने अवस्था समेत रहेको छ । ऋण व्यवस्थापन लागत पनि बढ्न सक्छ । यस सन्दर्भमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको परिकल्पना भएको पाइन्छ ।

नेपाल सरकारको सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनका कामहरू हाल विभिन्न निकायबाट सम्पादन हुँदै आएका छन् । यी निकायहरूबाट सम्पादन गर्दा विद्यमान सँगठन, संरचना र कार्य विवरणमा देखिएका समस्या देहाय अनुसार रहेका छन्: (अर्थ मन्त्रालय, २०७५)

- छरिएर रहेका निकायहरूबीच समन्वय गर्न समस्या भएको,
- सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन सम्बन्धी काम एकैद्वारबाट सम्पादन हुन नसकेको,
- सँगठनहरू बीच स्वार्थको द्वन्द्व हुनसक्ने भएको,
- पेशागत विज्ञको विकासमा समस्या भएको,

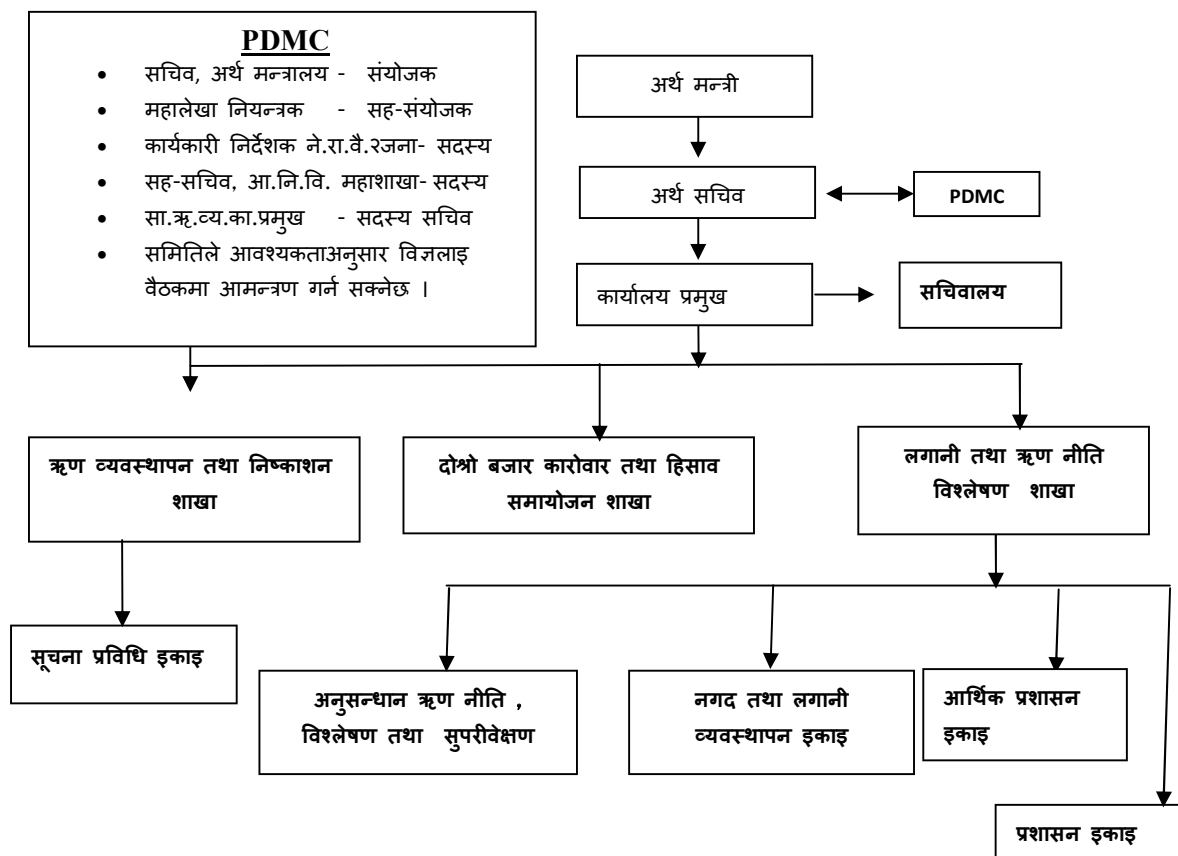
राष्ट्रले लिएको सार्वजनिक ऋण निश्चित समय पछि साँवा तथा व्याज सहित वुझाउनु पर्दछ । यसरी भुक्तानी तालिका अनुसार समयमै भुक्तानी गर्नको लागि आवश्यक स्रोतको व्यवस्थापन गर्नु, लिइने ऋण आन्तरिक र बाह्य, बहुपक्षीय र द्विपक्षीय, सहुलियतपूर्ण वा सहुलियतविनाको, व्यापारिक के-कतिलिने, अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन ऋणको अनुपातके-कति गर्ने, सोको अभिलेख भरपर्दो र सरलतरिकाले कसरी राख्ने आदि जस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षमा गहन विश्लेषण गरेर मात्रै ऋण लिँदासोको दिगोपना सुनिश्चित गर्न सकिने भएकोले निर्णयकर्तालाई

तथ्यमा आधारित सुझाव पेश गर्न सहज हुने र सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनमा गुणस्तर बृद्धि गर्न सकिने भएकोले सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय स्थापना गर्नुपरेको हो । (अर्थ मन्त्रालय, २०७५)

५. सँगठन संरचना तथा कार्यहरू:-

नेपाल सरकारले २०७५/०३/२० मा स्वीकृत गरेको सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको सङ्गठनात्मक संरचना निम्नानुसार रहेको छ :

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको सँगठनात्मक संरचना

(क) सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको कार्य विवरण:

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यहरू राष्ट्र ऋण ऐन, २०५९ ले निर्दिष्ट गरेको छ । नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) को मिति २०७५।३।२० को निर्णयले सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयका कार्यहरू निर्दिष्ट गरेको छ । नेपाल सरकारको संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले लिने

आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋणको व्यवस्थापन गर्न सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको कार्य जिम्मेवारी देहाय अनुसार रहेको छ : (संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २०७५)

१. सार्वजनिक ऋणको प्रक्षेपण सम्बन्धी

नेपाल सरकारको प्रक्षेपित आय व्यय र आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गरी राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग र नेपाल राष्ट्र बैंकसँगको समन्वयमा प्रत्येक वर्ष उठाउन सकिने सार्वजनिक ऋणको आवश्यकता प्रक्षेपण गरी अर्थ मन्त्रालयमा सुझाव पेश गर्ने ।

२. सार्वजनिक ऋणको नीति तर्जुमासम्बन्धी

- सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनसम्बन्धी अल्पकालीन, मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन नीति प्रस्ताव तयार गरी अर्थ मन्त्रालयमा पेश गर्ने,
- सार्वजनिक ऋणसम्बन्धी कानून तर्जुमा वा अद्यावधिक गर्न आवश्यक विषय वस्तु तयारी गरी अर्थ मन्त्रालयमा पेश गर्ने,
- सार्वजनिक ऋणको परिचालन गर्ने क्षेत्र पहिचान गरी अर्थ मन्त्रालयमा सुझाव पेश गर्ने ।
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग र अन्तर सरकारी वित्तीय महाशाखासँग समन्वय गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहको सार्वजनिक ऋणको सीमा तथा परिचालनका क्षेत्रसम्बन्धी सुझाव दिने ।

३. आन्तरिक ऋण व्यवस्थापन

- आन्तरिक ऋण निष्काशन गर्ने सम्बन्धमा निष्काशन तथा बोलकबोल तालिका अर्थ मन्त्रालयबाट स्वीकृत गराई कार्यान्वयन गर्ने,
- आन्तरिक ऋण प्राप्त गर्न सरकारी ऋणपत्रहरूको निष्काशन गर्ने, बोलकबोल गराउने तथा रकम प्राप्त गर्ने,
- प्राप्त रकम नेपाल सरकारको ऋण खातामा जम्मा गर्ने/गराउने
- ऋणको साँवा तथा व्याज रकम भुक्तानी गर्ने व्यवस्था गर्ने /गराउने, हिसावमिलान गर्ने
- निष्काशन भएका ऋणपत्रहरूको अभिलेख राख्ने
- ऋणपत्रको प्रमाणपत्र तयार गरी वितरण गर्ने, आवश्यकताअनुसार नामसारी (ऋणपत्रको धनीको नाम परिवर्तन), एकीकरण, खण्डीकरण, प्रमाणीकरण तथा मृत्यु नामसारी आदि गर्ने,

४. वैदेशिक ऋण व्यवस्थापन

- वैदेशिक ऋण लिने सम्बन्धमा अर्थ मन्त्रालयलाई पृष्ठपोषण उपलब्ध गराउने,
- ऋण सम्झौताअनुसार वैदेशिक ऋणको साँवा, व्याज तथा अन्य शुल्क भुक्तानी गर्ने, हिसावमिलान गर्ने
- वैदेशिक ऋणको अभिलेख तथा लेखा दुरुस्त राख्ने ।

५. सेयर तथा ऋण लगानीसम्बन्धी

- नेपाल सरकारको तर्फबाट सार्वजनिक संघ/संस्थानहरूमा सहायक ऋण सम्झौता (Subsidiary loan Agreement) गरी ऋण लगानी गर्ने,
 - नेपाल सरकारको तर्फबाट शेयर तथा ऋण लगानीसम्बन्धी काम गर्ने,
 - सहायक ऋण सम्झौता (Subsidiary loan Agreement) गरी नेपाल सरकारको तर्फबाट गरिएको शेयर तथा ऋण लगानीको अभिलेख तथा लेखा दुरुस्त राख्ने र हिसाबमिलान गर्ने
 - सम्झौतामा उल्लेखित शर्तबमोजिम ऋणलगानीबाट प्राप्त हुने व्याजको गणना गर्ने, भाखा नाघेका ऋण तथा व्याजको हिसाब गरी लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदनगर्ने।
 - शेयरको प्रतिफलस्वरूप नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने बोनस शेयर प्राप्त गरी अभिलेख अद्यावधिक गर्ने तथा लाभांश वितरणबाट प्राप्त हुने राजस्व सम्बन्धीत खातामा दाखिला गरी लेखाङ्कन गर्ने,
 - शेयरको रूपमा गरिएको लगानीको प्रमाणपत्र प्राप्त गरी अभिलेख अद्यावधिक गरी राख्ने,
 - वैदेशिक ऋण सम्झौता तथा सहायक ऋण सम्झौताबाट गरिएको लगानीसम्बन्धी सम्झौता तथा तमसुकको अभिलेख खडा गर्ने र अद्यावधिक गर्ने,
६. **ऋणपत्रहरूको दोस्रो बजार कारोवारको व्यवस्थापन**
- प्राथमिक बजार निर्माताको व्यवस्था गर्ने,
 - सरकारी ऋणपत्रको दोस्रो बजारको सञ्चालन एवं प्रवर्द्धन गर्न सहयोग गर्ने,
 - साँवा तथा व्याजको भुक्तानी कमिसन उपलब्ध गराउने,
७. **सरकारी जमानत (Guarantee)को अभिलेख राख्ने,**
- सम्झौतामा उल्लेखित दरअनुसार जमानती कमिसन असुल गर्नेएवं जमानत सम्बन्धी सम्झौताहरू प्राप्त गरी अद्यावधिक रूपले राख्ने,
८. **सार्वजनिक ऋण तथा लगानीको अध्ययन अनुसन्धान र प्रकाशन**
- नेपाल राष्ट्र बैंकको अनुसन्धान विभागसँग समन्वय गरी बजार तरलताको जानकारी लिई अध्ययन गर्ने
 - सार्वजनिक ऋणको प्राप्ति तथा सोको लगानीको विषयमा अध्ययन अनुसन्धान तथा विकाससम्बन्धी कार्यहरू गर्ने गराउने,
 - आवधिक रूपमा सार्वजनिक ऋण तथा लगानीको प्रतिवेदनसम्बन्धीत निकायमा पेश गर्ने तथा प्रकाशन गर्ने,
९. **बजेट प्रस्ताव, लेखापरीक्षण तथा वेरुजू फछ्यौट**
- आन्तरिक तथा वैदेशिक ऋण भुक्तानी लगायतका लागि त्रिवर्षीय बजेट प्रक्षेपण गरी अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगमा पेश गर्ने ।
 - आफूले राखेको स्नेस्ताको आन्तरिक तथा अन्तिम लेखापरीक्षण गराउने ।
 - लेखापरीक्षणबाट औल्याइएको वेरुजू फछ्यौट गराउने ।
१०. **विविध**

- आन्तरिक ऋण उठाउने सम्बन्धमा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगलाई सुझाव गर्ने र आयोगबाट आएको निर्देशन पालना गर्ने
- नेपाल सरकारको नगद व्यवस्थापन (Cash Management) गर्ने,
- सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित निकाय एवं विकास साझेदारहरूसँग आवश्यकताअनुसार समन्वय तथा सहकार्य गर्ने,
- ऋण तथा लगानी व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित कामलाई सरलीकरण गर्न आवश्यक लेखाढाँचा तयार गरी महालेखानियन्त्रक कार्यालय मार्फत् महालेखापरीक्षकबाट स्वीकृत गराइ लागू गर्ने,
- सार्वजनिक ऋण तथा लगानीसम्बन्धी लेखाको लेखापरीक्षणबाट औल्याइएको वेरुजूको जवाफ पेश गरी फछ्यौट गर्ने,

११. नेपाल सरकारले तोकेका ऋण तथा लगानी व्यवस्थापनसम्बन्धी अन्य कार्यहरू गर्ने ।

६. जनशक्ति व्यवस्थापन :

नेपाल सरकारले २०७५।०३।२० मा सँगठन संरचना स्वीकृत गरी सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको स्थापना गरेको छ । यस संरचना अन्तर्गत राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको अधिकृतको नेतृत्वमा १३ जना अधिकृत तहका, १० जना सहायक तहका र अन्य सहयोगी कर्मचारी गरी ३३ जनाको दरबन्दी नेपाल सरकारबाट स्वीकृत भएको छ । अन्य ३ जना विशेषज्ञहरू नेपाल राष्ट्र बैंकबाट काजमा खटाउने र एक जना ऋण व्यवस्थापन विशेषज्ञको सेवा परामर्शदाताको रूपमा राख्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । हाल २० जना कर्मचारीहरू कार्यालयमा कार्यरत छन् ।

७. सम्भावना तथा चुनौतिहरू

क) सम्भावना :-

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनसम्बन्धी काम अर्थ मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा छरिएर रहेको अवस्थामा एकीकृतरूपमा कार्य गर्ने गरी सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको स्थापना हुँदा सो कार्यमा प्रभावकारिता बढ्न सक्ने र संस्थागत विशेषज्ञता पनि बढ्न जाने अवस्था छ । सार्वजनिक ऋण नीति तथा रणनीति तर्जुमा, ऋण व्यवस्थापन, अभिलेख तथा प्रतिवेदन र मुलतः सरकारलाई आवश्यक पर्ने ऋणको प्रक्षेपण एवं यससँग सम्बन्धित आवश्यक अध्ययन तथा विश्लेषणमा बढ्दा हुने सम्भावना छ । साथै सार्वजनिक ऋणसँग सम्बन्धित जोखिम र ऋणको दिगोपना विश्लेषण समेतमा विशेष ध्यान पुग्न जाने भई सार्वजनिक ऋणको गुणस्तरीयता वृद्धि गर्न नेपाल सरकारलाई सघाउ पुग्ने छ ।

ख) चुनौतिहरू:-

नेपालमा सुधारका कुनैपनि अभ्यास चुनौतिरहित नभएको इतिहास छ । त्यसै गरी यो कार्यालय पनि विभिन्न चुनौतिहरूबीच अगाडि बढिरहेको छ । ती निम्नानुसार छन्:

- क. अर्थ मन्त्रालयका दुई महाशाखा, नेपाल राष्ट्र बैंकको ऋण राष्ट्र ऋण विभाग र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले सञ्चालन गरिरहेको सरकारी ऋण व्यवस्थापन कार्य ती निकायहरूबाट सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयमा हस्तान्तरण गर्न हचिकने समस्या देखिएको छ । गरी राखेको काम अन्यत्र जान्छ भन्दा त्यहाँको जनशक्तिले आफ्नो काम खोसिएको अनुभूति गरिरहेको अवस्था छ । ती काम हस्तान्तरण गर्नुपर्ने चुनौति छ ।
- ख. संगठन संरचना निर्माण गर्दा मुलतः प्रशासन, लेखा, राजस्व, तथ्याङ्क र इन्जिनियरिङ्ग सेवाबाट दरबन्दी स्वीकृत भएका छन् । ऋण विशेषज्ञ नेपाल राष्ट्र बैंकबाट खटाउने व्यवस्था भएकोमा सो जनशक्ति खटिई नसकेको अवस्था छ ।
- ग. सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको लागि अर्थ मन्त्रालयबाट विकास भएको Debt Operation and Management System (DOMS) लाई अन्तिम रूप दिनका साथै म.ले.नि.का. र नेपाल राष्ट्र बैंकबाट ऋणका तथ्याङ्कहरू DOMS मा Migrate गर्नुपर्ने चुनौति छ ।
- घ. खटिएको जनशक्तिलाई तालिम दिई ऋण व्यवस्थापनको विशेषज्ञ जनशक्तिको रूपमा व्यवसायिक बनाउनु पर्ने अर्को चुनौति रहेको छ ।
- ङ. विभिन्न निकायहरू बीच र विभिन्न प्रणालीहरू बीच अन्तर सम्बन्ध स्थापना काम गर्नुपर्ने कुरा स्वभावैले एक चुनौति हो ।
- च. देशको बजेट व्यवस्थापनमा सार्वजनिक ऋणको आवश्यकता, नगद प्रवाहको प्रक्षेपण, ऋण रणनीति र जोखिम व्यवस्थापनमा अध्ययन अनुसन्धान गराई सही सूचना उत्पादन गर्ने चुनौति पनि एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो ।
- छ. नयाँ राष्ट्र ऋण ऐन स्वीकृत भई नसक्नु अर्को चुनौति हो ।

द. भावी दिशा :

नेपालमा सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको कार्यलाई एकीकृत रूपमा सम्पादन गर्न सार्वजनिक व्यवस्थापन कार्यालयको स्थापना भएको हो । नयाँ कार्यालय र नयाँ कार्यदिश भएकोले स्वभावैले स्थापना कालका चुनौतिहरू यसमा छन् । ती चुनौतिहरूको सामना गर्दै निम्न रणनीतिहरूका साथ यस कार्यालयलाई अगाडि बढाउन सकिन्छ :

क) तत्कालीन :

१. **परिवर्तन व्यवस्थापन** : नयाँ स्थापना भएको कार्यालयलाई नेपाल सरकारले निर्णय गरी सुम्पेका कार्यहरू साविकका संस्थाहरूले हस्तान्तरण गर्दै जानु जरुरी छ । नेपाल सरकारको निर्णयको पालना गर्नु सबैको कर्तव्यपनि हुन्छ ।
२. Debt Operation and Management System लाई जति सक्दो छिटो अन्तिम रूप दिई सञ्चालनमा ल्याउने, Data Migration सम्पन्न गर्ने ।

३. ऋण भुक्तानी तथा लेखाङ्कनसँग सम्बन्धित अभिलेख म.ले.नि.का.बाट प्राप्त गरी ऋण अभिलेख तथा भुक्तानीको कार्य शुरु गर्ने । ऋण भुक्तानीको लागि यस कार्यालयमा बजेट व्यवस्था गर्ने ।
४. नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट सरकारी ऋणमा विशेषज्ञता प्राप्त गरेको जनशक्ति तथा बाह्य विशेषज्ञ प्राप्त गरी अनुसन्धानका कार्यहरूलाई अगाडि बढाउने । ऋणको दिगोपन विश्लेषण गराउने ।
५. कार्यालयमा भइहेको र सम्भावित जनशक्तिलाई सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको क्षेत्रमा पर्याप्त तालिम दिने । स्वदेश र विदेशमा सो विषयको तालिम दने ।
६. अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय र नेपाल राष्ट्र बैङ्कसँग समन्वय कायम गरी कार्यालयको कामलाई अगाडिबढाउने ।
७. अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई प्रकाशन एवं प्रसारण गर्ने ।

ख) मध्यमकालीन र दीर्घकालीन :

१. यसका अग्रभाग, पृष्ठ र मध्य भागका कार्यलाई पूर्णरूपमा सञ्चालन गरी कार्यालयलाई सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको एक Center for Excellence को रूपमा विकास गर्ने जसमा ऋण व्यवस्थापन प्रणाली, पूर्णरूपको डाटावेस, विश्लेषण क्षमता र आन्तरिक र बाह्य ऋण व्यवस्थापनका पूर्णरूपका कार्यहरू पर्दछन ।
२. साथै, राष्ट्र ऋण ऐन, २०५९ संसोधन गरी ऋण व्यवस्थापनको कामलाई यस कार्यालयबाट पूर्ण रूपमा सञ्चालन गर्ने। सो ऐन संसोधन भएपछि नेपाल राष्ट्र बैङ्कले गर्ने आन्तरिक ऋण व्यवस्थापनको अग्रभागको कार्य यस कार्यालयबाट सम्पादन गर्ने ।

संदर्भसूची (References)

१. अर्थ मन्त्रालय(२०७४), "सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको स्थापना गर्ने सम्बन्धी सँगठन र व्यवस्थापन प्रतिवेदन, २०७४", (अप्रकाशित प्रतिवेदन)
२. संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय (२०७५), "सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको सँगठन संरचना" स्वीकृति प्रतिवेदन, (अप्रकाशित)
३. राष्ट्र ऋण ऐन, २०५९, कानून किताव व्यवस्था समिति,
४. IMF (2019) "Nepal Monthly Chart Panel-2019.9.30", IMF, [https://www.imf.org/en/countries/Res Rep/NPL](https://www.imf.org/en/countries/Res%20Rep/NPL).
५. Deloitte (2013) "Institutional Structure of Public Debt Management Office in Nepal", 2013(Unpublished Report)
६. United Kingdom Debt Management Office, <https://www.dmo.gov.uk>

डुइङ्ग विजनेशमा नेपाल: सन्दर्भ कर प्रशासन

प्रकाश शर्मा ठकाल*

पृष्ठभूमि:

कुनै पनि मुलुक कति व्यवसायमैत्री रहेको छ भन्ने जानकारी लिन त्यहाँ व्यवसाय दर्ताको शुरुवातदेखि व्यवसाय वन्द वा खारेजीसम्मको अवधि र यसबीचमा हुने विभिन्न प्रकृया तथा क्रियाकलापहरूमा पारदर्शिता, सहजता, चुस्तता, र मितव्ययिताको अवस्थाको अध्ययन गर्नु जरुरी हुन्छ। यस्ता विषयहरू विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवेदनले एकीकृत रूपमा समावेश गरेको देखिन्छ। अर्थतन्त्रलाई मार्गनिर्देश गर्ने नीति, संरचनागत प्रवन्ध, कानूनको शासन, सदाचारिता, लगानीका लागि श्रोतको उपलब्धता, श्रमशक्तिको उपलब्धता र गुणस्तर, व्यवसायका लागि पूरा गर्नु पर्ने औपचारिकता, नाफा तथा लगानी सुरक्षाको प्रत्याभूति, करको भार, कर्मचारीतन्त्रको अवस्था जस्ता महत्वपूर्ण पक्ष अनुकूल हुंदा मात्र लगानी आकर्षित हुने अवस्थाको सिर्जना हुन्छ। यस्ता कुराको अभावमा वाह्य लगानी आकर्षित नहुने मात्र होइन आन्तरिक लगानीमा समेत संकुचन आउदछ। २१ औं शताब्दीको विश्व अर्थतन्त्रको होडवाजी आर्थिक रूपमा कसरी अग्रस्थानमा आउने भन्ने रहेको देखिन्छ। यसका लागि विकसित तथा विकासोन्मुख मुलुकहरू व्यवसायिक वातावरण निर्माण कसरी गर्न सकिन्छ कसरी लगानी बढी भन्दा बढी भित्राउन सकिन्छ भन्ने मै केन्द्रित छन्।

के हो डुइङ्ग विजनेश रिपोर्ट ?

विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगमद्वारा विभिन्न अर्थतन्त्रका उद्योग तथा व्यापार सञ्चालनका सम्बन्धमा शुरु देखि अन्तिम सम्मको प्रकृया र सो मा लाग्ने समय एवं व्यहोर्नुपर्ने भन्कट लगायतका विषयमा बृहत अध्ययन गरी डुइङ्ग विजनेश नामक प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्दै आएको छ। व्यवसाय संचालनमा सहजता, अपनाउनु पर्ने कार्यविधि, लाग्ने समय, लगानीको सुरक्षा, व्यवसाय संचालनका लागि ऋण प्राप्त गर्ने प्रकृया र समय, वैदेशिक व्यापार संचालन, कर तिर्दा अपनाउनु पर्ने प्रकृया र लाग्ने समय, व्यवसाय वन्द गर्ने प्रकृया र यसका लागि अपनाउनु पर्ने कार्यविधि जस्ता विभिन्न १० वटा सूचक तथा थप अन्य दुई सूचक श्रम/रोजगार सम्बन्धी नियमनको अवस्था तथा सार्वजनिक खरिद व्यवस्थाको आधारमा यो प्रतिवेदन तयार पारी वर्षेनी प्रकाशन हुँदै आएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताहरू यस्तै प्रतिवेदनहरूको अध्ययन गरी आफ्नो लगानी कहाँ लैजाने भन्ने कुराको निचोडमा पुग्दछन।

के छ २०२० को डुइङ्ग विजनेश रिपोर्टमा ?

कुनै पनि अर्थव्यवस्थामा व्यवसाय संचालन गर्न कतिको सहज छ भन्ने विषयमा विश्व बैंकले १९० देश/अर्थतन्त्रको अध्ययन विश्लेषण गरी तिनीहरूका बीच तुलनात्मक अवस्था समेत उल्लेख गरी यो प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको छ। सन् २००३ देखि प्रत्येक वर्ष प्रकाशन हुँदै आएको यो प्रतिवेदनले साना तथा मझौला स्तरका कम्पनीहरूको नियमन गर्ने कानूनी व्यवस्था तथा सोको कार्यान्वयनको गुणस्तरलाई केन्द्रबिन्दुमा राख्दै आएको छ। सन् २००३ को सेप्टेम्बरमा प्रकाशित पहिलो प्रतिवेदन केवल ५ वटा क्षेत्रका विभिन्न सूचकहरूको आधारमा प्रकाशित थियो भने २०२० को १७ औं संस्करणमा १२ क्षेत्र समावेश गरिएको छ।

* उपसचिव, नेपाल सरकार

२०२० को प्रतिवेदनमा समावेश सूचक तथा सूचकले समेटेका क्षेत्रहरू देहाय अनुसार रहेका छन्:

Indicator set	What is measured
Starting a business	Procedures, time, cost, and paid-in minimum capital to start a limited liability company for men and women
Dealing with construction permits	Procedures, time, and cost to complete all formalities to build a warehouse and the quality control and safety mechanisms in the construction permitting system
Getting electricity	Procedures, time, and cost to get connected to the electrical grid; the reliability of the electricity supply; and the transparency of tariffs
Registering property	Procedures, time, and cost to transfer a property and the quality of the land administration system for men and women
Getting credit	Movable collateral laws and credit information systems
Protecting minority investors	Minority shareholders' rights in related-party transactions and in corporate governance
Paying taxes	Payments, time, and total tax and contribution rate for a firm to comply with all tax regulations as well as post filing processes
Trading across borders	Time and cost to export the product of comparative advantage and to import auto parts
Enforcing contracts	Time and cost to resolve a commercial dispute and the quality of judicial processes for men and women
Resolving insolvency	Procedures and Resolving insolvency Time, cost, outcome, and recovery rate for a commercial insolvency and the strength of the legal framework for insolvency
Employing workers	Flexibility in employment regulation time to participate in and win a works contract through public procurement and the public procurement regulatory framework
Contracting with the government	time to participate in and win a works contract through public procurement and the public procurement regulatory framework

Note: The employing workers and contracting with the government indicator sets are not part of the ease of doing business ranking in Doing Business 2020.

स्रोत: *Doing Business 2020, World Bank Group*

प्रतिवेदनमा सार्क मुलुकको अवस्था संक्षेपमा:

प्रतिवेदनका अनुसार दक्षिण एशियाली मुलुकमा यस वर्ष व्यावसायिक वातावरणमा उल्लेखनीय सुधार आएको छ। यस क्षेत्रको अर्थतन्त्रमा विभिन्न १७ वटा सूचकमा सुधार भएको जनाइएको छ। पाकिस्तानले यस वर्ष विभिन्न ६ वटा सूचकमा उल्लेख्य सुधार गरेको छ भने भारतले ४ वटामा सुधार गरेको छ। नेपालले विभिन्न ४ वटा सूचकमा उल्लेख्य सुधार गरेको जनाइएको छ। अफगानिस्तान, श्रीलंका, भुटान तथा माल्दिभ्सले यस वर्ष कुनै सूचकमा सुधार गर्न सकेको देखिदैन। यस क्षेत्रमा सम्पत्ति हस्तान्तरणको प्रकृया ओइसिडी मुलुकको तुलनामा चार गुणा बढी रहेको छ। सार्क मुलुकमा २००३ को पहिलो प्रतिवेदनको तुलनामा सवैभन्दा बढी व्यवसायमैत्री भएका मुख्य ३ सूचक व्यवसाय दर्ता, कर प्रशासन एवं वाह्य व्यापार रहेको जनाइएको छ। यस वर्ष भारत तथा पाकिस्तान व्यावसायिक वातावरण सुधार गर्ने प्रमुख १० मुलुकमा परेका छन्।

विश्वका अर्थतन्त्रमा तुलनात्मक रूपले दक्षिण एशियाली मूलकहरूको अवस्था सन्तोषजनक देखिदैन। प्रायः जसो सूचकमा यस क्षेत्रका देशको अवस्था निराशाजनक नै रहेको देखिन्छ। सार्कका ८ मुलुक मध्ये तुलनात्मक रूपमा भारत तथा भुटानको अवस्था सन्तोषजनक रहेको छ। यो प्रतिवेदनमा भारत ७१ अंक सहित ६३ औं स्थानमा, भुटान ६६ अंकका साथ ८९ औं स्थानमा रहेको छ। ९४ औं स्थानमा उक्लिएको नेपाल ६३.२ अंक

सहित तेस्रो स्थानमा रहेको छ । त्यसछि श्रीलंका ९९ औ स्थानमा रहेको छ, उसको जम्मा अंक ६१.८ रहेको छ । पाकिस्तान, माल्दिभ्स, बंगलादेश र अफगानिस्तान क्रमशः १०८ औ, १४७ औ, १६८ औ तथा १७३ औ स्थानमा रहेका छन् । सबै भन्दा कम व्यवसायमैत्री वातावरण भएको अफगानिस्तानले ४४.१ अंक मात्र प्राप्त गर्न सफल भएको छ । बंगलादेशको ४५ अंक रहंदा र पाकिस्तानले ६१ अंक प्राप्त गरेको छ । माल्दिभ्सको जम्मा ५२.९ अंक रहेको छ ।

के के सुधार गर्यो नेपालले ?

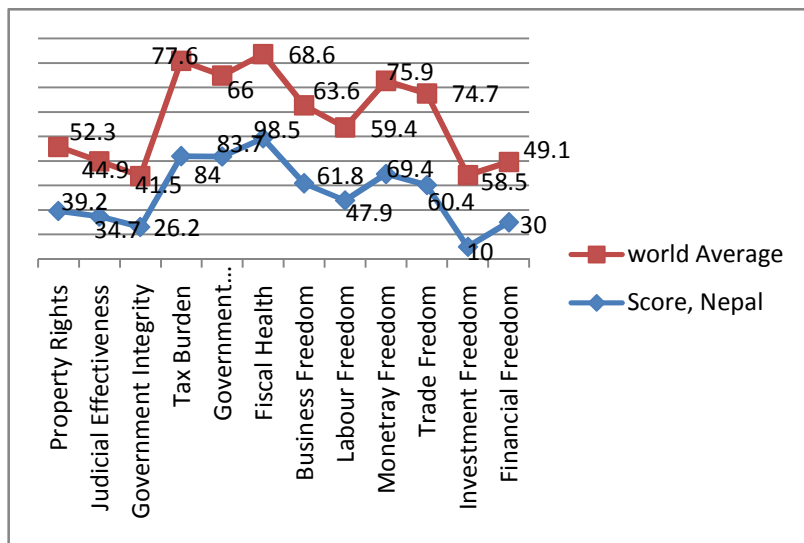
नेपालले यस वर्ष व्यवसायमैत्री वातावरणका लागि गरेका विभिन्न सुधारका कारण एकै पटक १६ स्थान माथि उक्किन सफल भएको छ । नेपालले गत वर्षको तुलनामा Starting a business, Getting electricity , Getting credit, Trading across borders, Enforcing contracts जस्ता सूचकमा विश्व वरियतामा अघिल्लो वर्षको तुलनामा अग्रस्थानमा उभ्याउन सफल देखिएको छ । प्राप्त अंकका आधारमा Starting a business, Getting electricity, Dealing with construction permits , Getting credit, Trading across borders, Enforcing contracts, Resolving insolvency मा देहाय अनुसार सुधार गरेको देखिन्छ:

Indicator set	2019		2020		Change in Rank
	Rank	Scores	Rank	Scores	
worldwide Rank	110	59.63	94	63.2	↑ 16
Starting a business	107	84.38	135	81.7	↓ 28
Dealing with construction permits	148	57.99	107	67.3	↑ 41
Getting electricity	137	58.28	135	60.9	↑ 2
Registering property	88	64.86	97	63.6	↓ 9
Getting credit	90	50	37	75	↑ 40
Protecting minority investors	72	58.33	79	58	↓ 7
Paying taxes	158	52.87	175	47.1	↓ 17
Trading across borders	82	77.17	60	85.1	↑ 22
Enforcing contracts	154	45.26	151	46	↑ 3
Resolving insolvency	83	47.1	87	47.2	↓ 4

आर्थिक स्वतन्त्रता सम्बन्धी प्रतिवेदन:

हेरिटेज फाउण्डेशन र वाल स्ट्रीट जर्नलले सन् १९९५ देखि प्रकाशन गर्दै आएको द इण्डेक्स अफ इकोनोमिक फ्रीडमको पछिल्लो प्रतिवेदन २०१९ मा पनि नेपालको आर्थिक स्वतन्त्रताको स्तर कमजोर देखिन्छ । सम्पत्तिको अधिकार, न्यायलयको सवलता, सरकारको सदाचारिताको अवस्था, **करको भार**, सरकारी खर्चको अवस्था, देशको वित्तीय क्षेत्रको गुणस्तर, व्यवसायिक/ मौद्रिक/व्यापार/लगानी तथा वित्तीय स्वतन्त्रता जस्ता पक्षहरूको आधारमा प्रकाशन गरिने उक्त प्रतिवेदनमा १३६ औ स्थानमा रहेको नेपालको अंक जम्मा ५३.८ मात्र रहेको छ । प्रतिवेदनका अनुसार अघिल्लो वर्षको तुलनामा नेपालको स्तर भन खस्किएको छ । अघिल्लो वर्ष भन्दा नेपालको अंक ०.३ ले घटेर ५३.८ मा झरेको छ । नेपाल सरकारी खर्च तथा व्यापार स्वतन्त्रताको सूचकमा गत वर्ष

भन्दा कमजोर देखिएको नेपाल मौद्रिक तथा श्रम स्वतन्त्रता सूचकमा सुधार गर्न सफल भएको छ । नेपाल विश्वको औषत तथा एशिया प्यासिफिक क्षेत्रको औषत भन्दा कमजोर श्रेणीमा रहेको छ ।

डुइङ्ग बिजनेसमा नेपालको करको अवस्था:

डुइङ्ग बिजनेस रिपोर्टले मध्यम स्तरीय करदाताले तिर्नु पर्ने कर तथा गर्नु पर्ने अनिवार्य योगदान, प्रशासनिक भण्डार/प्रकृया, कर परीक्षण तथा मूल्य अभिवृद्धि कर फिर्ताका लागि पेश गर्नु पर्ने कागजात एवं पुराउनु पर्ने औपचारिकता समेतलाई आधार मानी Paying Tax नामक सूचक तयार गर्दछ । प्रतिवेदनका अनुसार यो सूचकले समेट्ने विषय वस्तु निम्नानुसार रहेको छ:

- 1. Tax payments for a manufacturing company in 2018 (Number per year adjusted for electronic and joint filing and payment)**
 - Total number of taxes and contributions paid or withheld, including consumption taxes (value added tax, sales tax or goods and service tax)
 - Method and frequency of filing and payment
- 2. Time required to comply with 3 major taxes (hours per year) Collecting information, computing tax payable**
 - Preparing separate tax accounting books, if required
 - Completing tax return, filing with agencies
 - Arranging payment or withholding
 - Total tax and contribution rate (% of commercial profits) Profit or corporate income tax
 - Social contributions, labor taxes paid by employer
 - Property and property transfer taxes
 - Dividend, capital gains, financial transactions taxes
 - Waste collection, vehicle, road and other taxes

3. Post filing Index

- Time to comply with VAT refund (hours)
- Time to obtain VAT refund (weeks)
- Time to comply with a corporate income tax correction (hours)
- Time to complete a corporate income tax correction (weeks)

प्रतिवेदनमा नेपालको अवस्था निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छः

Tax or Mandatory Contribution	Payments No.	Time (hours)	statutory tax rate	total tax rate % of Profit
Corporate Income Tax	3	125	20%	14.98
Social Security Tax	12	122	10	11.28
Employer paid-Gratuity contribution	12		8.33	9.40
Employer paid-Medical insurance	1		5000/Employee	4.42
Employer paid-Accident insurance	0		1250/Employee	1.10
Ownership renewal tax on vehicles	1		33000	0.49
Tax on Interest	0		15%	0.38
Municipal business tax	1		10000	0.15
Property Tax	1		various rate	0.02
Land Revenue Tax	1		40/aana	0.01
Stamp Duty on Insurance Premium	1		various rate	0.00
VAT	12	130	13	0.0
Capital Gain Tax	1		10%	0.0
Total	46	377		41.8

समग्र सूचकमा यो सूचक सवैभन्दा कमजोर सूचक हो। १०० अंकमा केवल ४७.१ अंकका साथ नेपाल वरियताको १७५ औ स्थानमा रहेको छ। एक वर्षमा कर तथा करका विवरणहरू दाखिला वा पेश ४६ पटक गर्नु पर्ने अवस्था रहेको प्रतिवेदनले औल्याएको छ। यस्तो औपचारिकता सन् २००६ मा २३ पटक रहेको थियो। जुन सार्कको औषत २६.७ भन्दा निकै बढी हो। करदाताले करका औपचारिकताहरू पूरा गर्न एक वर्षमा खर्चिनु पर्ने समय सार्क क्षेत्रको औषत २७३.५ घण्टाभन्दा नेपालको १०४ घण्टा बढी अर्थात ३७७ घण्टा रहेको छ। एउटा कम्पनीले तिर्नु पर्ने करको दर भने सार्क क्षेत्रको औषत ४३.९ प्रतिशतभन्दा नेपालको कम अर्थात ४१.८ प्रतिशत रहेको छ। मूल्य अभिवृद्धि कर फिर्ता तथा आयकर परीक्षण सम्बन्धी सूचकमा पनि नेपाल कमजोर रहेको जनाइएको छ। यो सूचकमा सार्क मूलुकको औषत अंक ४१.२ रहेकोमा नेपालको केवल ३३.३ मात्र रहेको छ। नेपालमा मूल्य अभिवृद्धि कर फिर्ताका लागि ३७ हप्ता लाग्ने पनि प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ।

अन्तमा:

एउटा मूल्य अभिवृद्धि करको विवरण तयारी, अनलाइन विवरण प्रविष्टि तथा राजस्व रकम दाखिला गर्न ११ घण्टा, चालु आय वर्षको अनुमानित नाफाको गणना गरी निर्दिष्ट फारम अनलाइन मार्फत पेश गर्न, सो विवरण प्रमाणित गर्न तथा दाखिला गर्नु पर्ने देखिएको किस्ताको रकम बैंकमा दाखिला गर्न ४२ घण्टा भन्दा बढी समय व्यतित गर्नु पर्ने तथा सामाजिक सुरक्षा करको विवरण तथा राजस्व दाखिला गर्नको लागि प्रत्येक महिना १० घण्टा समय खर्चिनु पर्ने प्रतिवेदनले देखाएको छ। यसलाई सूचना प्रविधिको प्रयोग, निर्दिष्ट

फारमहरूमा परिमार्जन, राजस्व दाखिलाका लागि एउटै भौचर तथा समयावधिको प्रयोग, करदाताको कर सहभागिता क्षमतामा अभिवृद्धि मार्फत कम गर्दै लैजान सकिन्छ ।

करका विवरणहरू दाखिला/पेश गर्न अनलाईन सेवा उपलब्ध गराइएको भए पनि Any Branch Banking विद्युतीय प्रणालीबाट भुक्तानी जस्ता आधुनिक प्रविधिको प्रयोग मार्फत करदाताको कर सहभागिता लागत एवं कर प्रशासनको कर संकलन लागत कम गर्नु पर्ने देखिन्छ । मूल्य अभिवृद्धि कर फिर्ता तथा कर परीक्षणका लागि पेश गर्नु पर्ने कागजात तथा परीक्षण विधि र प्रकृयालाई अबै सरलीकृत बनाउदै जाने कर प्रशासनको प्रतिवद्धताले नेपालको कर प्रशासन व्यवसायमैत्री बन्दै जाने र आगामी दिनमा नेपालको वरियताक्रम अबै माथि उक्लिने अपेक्षा गरिएको छ ।

नेपाली अर्थतन्त्रको नव-विश्लेषण

डा. निरज पौड्याल *

विगतका दशकहरूमा नेपाली अर्थतन्त्रको विश्लेषणमा धेरैजसो उपर्युक्त एवं प्रमाणित आर्थिक तथ्याङ्कहरू भन्दा नकारात्मकता, भावुकता, व्यक्तिगत आशा र अनुभवजन्य कुराले ठाउँ पाउने गरेको कुरा छर्लङ्गै छ। आफूले दिनदिनै भोग्ने अनुभवका आधारमा निष्कर्ष निकाल्नु मानिसको स्वभाव पनि हो। भत्किएको बाटोमा हिँड्दा धुलो र कष्ट वेहोर्दा, महर्गी भोग्दा मानिसले देशको अर्थतन्त्रको बारेमा नकारात्मक निष्कर्ष निकाल्नु अस्वभाविक पनि होइन। तर व्यक्तिको दैनिकी भोगाइ र समग्र देशको दीर्घकालिन आर्थिक गतिविधिको विश्लेषणको निष्कर्ष फरक हुन सक्दछ। एउटा मानिसले १०० वर्ष अघि नेपालीको वा विश्वकै औषत आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक र स्वास्थ्यको स्थितिको लेखाजोखा विरलै गर्ने गर्दछ। मानिस त हिजो भन्दा आज सजिलो भयो या पोहोर साल भन्दा यसपाली सजिलो भयो भनेर हेर्दछ। सुचनाको युगमा त झन एउटा नेपालीले आफ्नो समग्र स्थितिलाई विकसित मुलुकको हालको स्थिति (विगतको होइन) सँग तुलना गर्दछ र निराशाको खाडलमा पर्दछ। के हामीले आफ्नो निकट विगतको भोगाइ वा विकसित राष्ट्रको हालको स्थितिसँग तुलना गरेर हाम्रो विकासको वास्तविक चित्र कोर्न सक्छौं त? यस लेख मार्फत यस्तो तुलना उपर्युक्त नहुने कुरालाई नेपालको आर्थिक विकासको इतिहासको परिपेक्षमा विश्लेषण गरिएको छ।

यसमा हामीले बुझ्नु पर्ने कुरा के छ भने कुनै पनि वैज्ञानिक विश्लेषण तथ्याङ्क र प्रमाणका आधारमा गरिनु पर्ने हुन्छ। अन्य तरिकाले गरिने मनोगत र भावनात्मक विश्लेषणबाट कुनैपनि तार्किक निष्कर्षमा पुग्न सकिन्न। यसमा केहि उदाहरण दिनु सान्दर्भिक हुन्छ।

जस्तो, नेपालको आर्थिक स्थिती प्रति जनमानसमा र विश्लेषणहरूमा दश वर्ष अघि र अहिलेमा कुनै भिन्नता पाउने गाह्रो देखिन्छ। आम मानिसको जीवनमा केही तात्त्विक भिन्नता नआएको र आएको भए पनि त्यो प्रगतिको दर अत्यन्त न्युन रहेको कुरा सर्वस्वीकार्य सत्य जसरी विश्लेषण गरिएको पाइन्छ। अझ हाम्रो पालामा यस्तो थियो, अहिले खत्तम भयो भन्ने निष्कर्ष त व्याप्त नै छ। के स्थिती यस्तै हो त ? यसमा तथ्याङ्क के भन्छ त ? नेपालीको प्रति व्यक्ति आय सन् १९६० तिर हालकै मूल्यमा पनि २०० अमेरिकी डलर भन्दा कम थियो। अहिले यो १००० अमेरिकी डलर भन्दा माथी छ र प्रत्येक वर्ष उल्लेख्य रूपमा बढ्दो छ। यो सुस्तरी नै सहि तर औसत नेपालीको जीवनमा आएको ५ गुणाँको प्रगति होइन र ? अझ नेपालीले उपभोग गर्ने वस्तु तथा सेवाको विविधतामा आएको उच्चााल र स्वास्थ्य र शिक्षामा भएको गुणस्तरको वृद्धि हेर्ने हो भने जीवनस्तर निकै सुधार भएकै मान्नु पर्दछ। तर किन यो कुरा सधैं छायाँमा पर्छ भन्ने कुरा अनुसन्धान कै विषय हुन सक्छ। विगत २०० वर्षको प्रगतिका बारेमा अर्थशास्त्रीहरू बीच आम सहमति जस्तै भए पनि, मिडियामा र आम बहसमा यसले स्थान किन पाउँदैन त? यसमा स्टिभन पिन्करले आफ्नो पुस्तक “Enlightenment Now”मा नकारात्मक समाचारको प्राकृतिक तर उच्च मागलाई जिम्मेवार ठहराएका छन्। उनले उक्त पुस्तकमा संसारमा विगत २ शताब्दिमा आर्थिक, सामाजिक, सुरक्षा, समानता, मानव अधिकार,

* अस्सिस्टेन्ट प्रोफेसर (अर्थशास्त्र), काठमाण्डौं विश्वविद्यालय

लोकतन्त्र, विज्ञान, शिक्षा, स्वास्थ्य आदि क्षेत्रमा यस्तो उल्लेखनिय र अति तिव्र प्रगतिका बावजुत किन मानिस निराश छ र किन सामाजिक संजाल र प्रेस नकारात्मकतामा केन्द्रित छ भन्ने कुरा व्याख्या गरेका छन। यस लेखमा नेपालको सन्दर्भमा विकासको स्थिति र आम मानिसको त्यस प्रतिको हेराइ कस्तो छ त भन्ने कुराको छोटो विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

अर्थशास्त्रीहरू कुनै पनि मुलुकको आर्थिक स्वास्थ्य जाँचन निश्चित परिसुचकहरू प्रयोग गर्ने गर्दछन। जसरी एउटा चिकित्सकले कुनै बालकको स्वास्थ्य जाँचनको निम्ती उसको उचाइ, तौल र वृद्धि दर नाप्छ, अर्थशास्त्रीले अर्थतन्त्रको स्वास्थ्य जाँचन प्रति व्यक्ति कूल ग्राहस्थ उत्पादन (GDP) र यसको वृद्धिदर हेर्ने गर्दछन। जसरी चिकित्सकले शरीरको तापक्रम जाँचदछ, अर्थशास्त्रीले देशको मूल्य र यसको वृद्धिदर हेर्छ। यी दुई परिसुचकहरूले स्वास्थ्यको र अर्थतन्त्रको सम्पूर्ण जानकारी दिने होइनन र यसबाट व्यक्ति वा अर्थतन्त्रको स्वास्थ्य बारे सबै कुरा थाह हुने पनि होइन। तर यीनीहरू स्वास्थ्य वा अर्थतन्त्रको न्युनतम परिसुचक चाहिँ हुन।

अब यिनै र यी जस्तै केहि परिसुचकहरू प्रयोग गरेर हर्दा नेपालको अर्थतन्त्रको विगतका दशकहरूको र हालको दिशा कता हो त? प्रति व्यक्ति वास्तविक कूल ग्राहस्थ उत्पादनलाई लिने हो भने आधुनिक नेपालको (सन १९६० पछि: जुन समय देखी तथ्याङ्क उपलब्ध छ) इतिहासलाई ३ भागमा बाँड्न सकिन्छ। प्रथम चरण: सन १९८५ सम्मलाई मान्न सकिन्छ। यो अवधिमा वास्तविक प्रतिव्यक्ति कूल ग्राहस्थ उत्पादन को औसत वृद्धिदर ० प्रतिशत आसपास रहेको छ। यसको अर्थ, औसत नेपालीको आयमा कुनै परिवर्तन भएन भन्ने हो। दोस्रो अवधि (१९८६-२०१५) मा यो औसत २-३ प्रतिशत रहन पुग्यो, जसको अर्थ वास्तविक प्रतिव्यक्ति कूल ग्राहस्थ उत्पादन दोब्बर हुन २५-३५ वर्ष सम्म लाग्यो। सन २०१६ देखि लगातार ४ वर्ष सम्म यो औसत ६.५ प्रतिशत भन्दा माथी रहेको छ, जसको अर्थ यो दर कायम रहेमा वास्तविक प्रतिव्यक्ति कूल ग्राहस्थ उत्पादन दोब्बर हुन ११ वर्ष लाग्छ। यो दृष्टिकोणबाट हेर्दा नेपालको अर्थतन्त्र २०१५ को विनाशकारी भुकम्प पछि एउटा नयाँ युगमा पसेको भान हुन्छ। यहाँ मनन योग्य कुरा के पनि छ भने एक दशक सम्म कायम रहेको दोहोरो अङ्कको मुद्रास्फिति दर पनि तेस्रो अवधिमा आइपुग्दा ५-६% को दायरामा सिमित हुन सकेको छ। यस्तो उच्च आर्थिक वृद्धिदर न्युन मुद्रास्फिति एउटा विकासोन्मुख अर्थतन्त्रको लागि सुनौलो क्षण मानिन्छ। यो वृद्धि दर क्षणिक होइन भन्ने कुरा विश्व बैङ्क, एसियाली विकास बैंक आदिले गरेका आगामी वर्षहरूको उत्साहजनक प्रक्षेपणले प्रष्ट पार्दछ। उत्पादन लागत कम गर्न सुलभ र सस्तो उर्जा, व्यवसायिक वातावरणमा केहि सुधार गर्दै वैदेशिक लगानी आकर्षण गर्न सकेमा र पूँजीगत खर्चको प्रतिशत बढाउन सकेमा यो आर्थिक वृद्धि दर ९ प्रतिशतको हाराहारी पुर्याउन कठिन हुने छैन। यो वृद्धिदरले वास्तविक प्रतिव्यक्ति कूल ग्राहस्थ उत्पादन दोब्बर हुन मात्र ८ वर्ष लाग्नेछ, जुन अहिले लगभग बङ्गलादेशको अर्थतन्त्र अवस्था हो। बङ्गलादेशको अर्थतन्त्रको १० वर्ष अगाडि लगभग नेपालकै स्थितिमा रहेको थियो।

कृषि क्षेत्रलाई लिएर पनि नकारात्मक समाचारले सार्वजनिक बहसमा धेरै महत्व पाएको देखिन्छ। जस्तो भनिन्छ कि नेपाल पहिले अन्न निर्यातक मुलुक थियो, अहिले धान पनि आयात गर्दछ। अब यस विषयलाई तार्किक दृष्टिकोणबाट नियाल्ने कोसिस गरौं। विश्व बैंकको तथ्याङ्क अनुसार सन १९६१ मा नेपालको प्रति हेक्टर अन्न उत्पादन १.८५ हजार के.जि. थियो। सन २०१५ मा यो २.७४ हजार के.जि. रहेको छ।

यसमा याद गर्नु पर्ने कुरा कुरा के छ भने सोहि अवधिमा कृषिमा काम गर्ने जनसंख्या निरन्तर घट्दो अवस्थामा रहेको छ। त्यसो भए, हामी निर्यातकर्ता बाट कसरी आयात कर्ता भयौं त? यसको कारण हो उपभोगमा भएको तीव्र वृद्धि र पोषणमा दिइएको प्राथमिकता। कृषि क्षेत्रको कूल गार्हस्थ उत्पादनमा योगदान निरन्तर कम हुनु पनि सुखद सुचकको रूपमा लिने गरिन्छ। सन १९६० को दशकमा ९० प्रतिशत रहेको यो प्रतिशत हाल २८ प्रतिशतमा झरेको छ। यस हिसाबले नेपालको कृषि क्षेत्रको विकासलाई धेरै नकारात्मक भएर हेर्नु पर्ने अवस्था छैन। हो हामीले अझ धेरै गर्न सक्थ्यौं र गर्न पनि सक्छौं। तर विस्तारै सहि प्रगति उल्लेख्य चाहिँ छ।

अब उद्योग को कुरा गरौं। यो क्षेत्र पनि दैनिक समाचारलाई हेर्ने हो भने अति निराशाजनक स्थितिमा छ। औद्योगिक विकास सोचे अनुसार नहुनु यथार्थ हो। तर विगतका दशकहरूमा सेवा क्षेत्रको विकास उल्लेख्य भएको छ। सेवाको उत्पादन पनि वस्तुको उत्पादन जस्तै हो। यसले पनि रोजगारी सृजना गर्दछ, मानिसको दैनिक आवश्यकता पुरा गर्दछ र राष्ट्रिय ढुकुटिमा महत्वपूर्ण योगदान गर्दछ। फेरी सामान्यतया भनिने गरे जस्तो नेपालमा उद्योगहरू धमाधम बन्द मात्र भएका छैनन् र औद्योगिक उत्पादन घटेको नभई यसको कूल गार्हस्थ उत्पादनमा योगदान मात्र कम भएको हो।

उद्योगको संख्या बढेकै छ र औद्योगिक उत्पादन पनि प्रत्येक वर्ष बढेकै छ। धेरै जसो सरकारी स्वामित्वमा भएका अति नाजुक व्यवस्थापन र आर्थिक संभावना नभएका उद्योगहरू बन्द हुनु खुला बजार अर्थ व्यवस्थाको निम्ति सकारात्मक र सामान्य कुरा हो। यी उद्योगहरू राजनैतिक आधारमा स्थापित भएका हुनाले आर्थिक मुनाफा एवं रोजगारीमा धेरै सकारात्मक भन्दा पनि संपूर्ण औद्योगिक वातावरणमा नै नकारात्मक असर पार्ने खालका हुन्छन्। उदाहरणको लागि जुत्ता उत्पादन लाई लिउँ। सन १९९० भन्दा अघि, एउटा सरकारी स्वामित्व को उद्योग रहेको थियो र नेपालमा जुत्ता एउटा विलासी वस्तुको रूपमा रहेको थियो। एउटा उद्योगले कति रोजगारी र राजस्व दियो होला? कति नेपालीले त्यो उद्योगको उत्पादन सुलभ मूल्यमा खरिद गर्न पाए होलान? कति मुनाफा गर्यो होला त्यो बेलामा? हाल नेपालमा ७९ वटा निजी क्षेत्रका जुत्ता उद्योग रहेका छन्। ६०००० भन्दा धेरैले प्रत्यक्ष रोजगारी पाएका छन्, उपभोक्ताले निकै सस्तो उत्पादन प्रयोग गर्न पाएका छन्, निर्यात भएको छ र राज्यले ठूलो मात्रामा राजस्व संकलन गर्न सकेको पनि छ।

यहाँ प्रश्न उठ्न सक्दछ कि के आर्थिक प्रगति मात्रले राष्ट्रको विकास हुन सक्छ? कदापी हुन सक्दैन। शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता कुराहरूमा सुधार नहुने हो भने, आयमा भएको वृद्धि मात्रले विकास भयो भन्न नमिल्न सक्छ। तर यो कोणबाट हेर्ने हो भने त नेपालको प्रगति झनै उत्साहजनक भेटिन्छ। नेपालको प्रतिव्यक्ति कूल गार्हस्थ उत्पादन अन्य विकसित मुलुकको तुलनामा जुन मात्रामा कम छ, नेपालको सामाजिक, शैक्षिक र स्वास्थ्यका सुचकहरू त्यहि मात्रामा कम छैनन्। नेपालको हालको औसत अपेक्षित आयु ७१ वर्ष रहेको छ, जुन प्राप्त गर्न अमेरिकालाई लगभग १२००० (सन १९७९ मा) अमेरिकी डलरको प्रतिव्यक्ति कूल गार्हस्थ उत्पादनको आवश्यकता परेको थियो। नेपाल मात्र होइन, विकसित मुलुकका तुलनामा धेरै विकासोन्मुख राष्ट्रहरूले निकै कम समय र खर्चमा स्वास्थ्य र शिक्षामा उतिनै सुधार गर्न सफल भएका छन्। यो यथार्थ हो।

यसैगरी साक्षरता लाई हेर्ने हो भने, नेपालमा यो क्रमशः सन् १९५१, १९८१, २००१ र २०१८ मा २%, २०%, ५९.६% र ६५% रहेको छ (स्रोत: विश्व बैङ्क)। यो प्रगति ढिलै भए पनि निकै उत्साहजनक छ। यसले भावी नेपालको आर्थिक क्षमतामा निकै अर्थ राख्दछ।

अब पूर्वाधारको कुरा गरौं। हामी हालको सडक एवं अन्य पूर्वाधारको गुणस्तर प्रति कतै सन्तुष्ट छैनौं। संचार माध्यममा आउने निरासा झन-झन बढ्दो छ। यसमा दूई कारण जिम्मेवार छन। प्रथम हामीले हाम्रो धरातल विर्सिएका छौं। सन् १९९० सम्म पनि नेपालको कूल सडक सन्जालको लम्बाई करिब ६.८४ हजार किलोमिटर रहेको थियो। हाल यो २०००० किलोमिटर भन्दा धेरै रहेको छ। सन् १९५० तिर जाने हो भने त नेपालमा कुनै राजमार्ग नै थिएन भने पनि हुन्छ। सडक नै नहुँदा, सडकको गुणस्तरको कुरा आउने नै भएन। दोस्रो, परिमाणात्मक वृद्धि नभई गुणस्तरको वृद्धि विरलै हुने गर्छ। यो कुरा शिक्षामा विद्यालय र शिक्षकको संख्या र स्वास्थ्यमा अस्पताल र दक्ष जनशक्तिको संख्या पनि अपवादको कुरा होइन।

निकै लामो प्रयासपछि नेपालको पर्यटन क्षेत्रले ठुलै फड्को मार्ने देखिन्छ। कुनै समय ५ लाख पर्यटन भित्र्याउन हम्मे-हम्मे परेको नेपालमा सन् २०१८ मा १२ लाख भन्दा बढि पर्यटक भित्रिएका छन भने सन् २०२० मा २० लाख पर्यटक भित्र्याउने महत्वाकांक्षा बोकेको छ। यसको प्रभाव पर्यटन क्षेत्रमा भैरहेको लगानी र रोजगारी वृद्धिमा परिसकेको छ। यसका उदाहरण तारे होटेल, अन्तराष्ट्रिय एयरपोर्टहरू र यी क्षेत्रमा आवश्यक जनशक्ति उत्पादन आदिमा भैरहेको लगानी वृद्धि लाई लिन सकिन्छ।

नेपालको अर्को प्रमुख लगानीको क्षेत्र भनेको जल उर्जा रहेको छ। लामो समय सम्म स्थिर रहेको यो क्षेत्र हाल आएर तीव्र वृद्धिको क्रममा रहेको छ। यसले औद्योगिक उत्पादन लागत कम गर्ने निश्चित देखिइ सकेको छ। हालै विद्वुत प्राधिकरणले उद्योगको महसुल कम गर्न गरेको निर्णय औद्योगिक विकासको निम्ति महत्वपूर्ण सावित हुने छ।

अब नेपालको तुलना विश्वसंग गर्दा ध्यान पुर्याउनु पर्ने कुरालाई छोटकरीमा व्याख्या गरौं। जेसुकै कारणले होस, नेपाली अर्थतन्त्र विश्वसंग प्रष्ट रूपमा जोडिएको, औद्योगिकरणमा पाइला टेकेको, वैज्ञानिक प्रणाली अनुसार स्वास्थ्य र कृषिमा लागेको केवल ६०-७० वर्ष भएको छ। तर युरोपमा २५० वर्ष अघि नै यो प्रकृया सुरु भै सकेको थियो। सुरुवात नै फरक समयमा गरेपछि दौडमा को अघि र को पछि भन्नु त्यती सान्दर्भिक हुँदैन। हो दक्षिण कोरिया र सिंगापुर जस्ता केहि मुलुकले छोटो अवधिमा नै ठूलो आर्थिक सामाजिक फड्को मारे। तर ति मुलुकहरूको राजनैतिक र रणनैतिक स्थिति नेपालसंग तुलना नगरी नेपालको विकास किन त्यती नै छिटो भएन भनेर प्रस्न गर्नु अनुचित हुन्छ।

यस लेखको उद्देश्य नेपालमा रहेका समस्याहरू नजर अन्दाज गर्नु वा अति आशावादि हुनु होइन। नेपालको विकासमा गम्भिर समस्याहरू छन् र रहिरहने छन। तर भएको सकारात्मक प्रगतिलाई सहि तरिकाले मुल्याङ्कन नगर्नु र शिक्षा नलिनु भविष्यको विकास रणनीति बनाउन सहायक हुँदैन। समस्याको विश्लेषण धेरै भयो, अब उपलब्धिको पनि थोरै मुल्याङ्कन गरौं भन्ने मात्रै हो।

कर छुटले विदेशी लगानी आकर्षित हुन्छ ?

जनार्दन बराल *

आर्थिक मन्दीबाट पार पाउने उद्देश्यसहित २० सेप्टेम्बरमा भारतले विदेशी लगानी आकर्षित गर्न कर्पोरेट आयकरको दरमा भारी कटौती गर्यो । भारतले ३० प्रतिशतबाट आधारभूत कर्पोरेट आयकरको दर घटाएर २२ प्रतिशतमा झारेको छ । भारतीय अर्थतन्त्रलाई गति दिन अर्थमन्त्री निर्मला सिथारमणले अप्रत्यासित रूपमा करको दरमा कटौती गरेपछि कर सहूलियतले लगानी आकर्षण गर्छु गर्दैँन भन्ने विषयमा पुनः बहस शुरु भएको छ । भारतमा करको दरमा भएको कटौतीको प्रभावका विषयमा छलफल गर्नु अहिल्यै हतार हुन्छ । यो नीतिबाट ठूलो मात्रामा विदेशी लगानी भारत भित्रने र त्यसले भारतको आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजनालगायतमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने अपेक्षा भारत सरकारले गरेको छ । तर, भारतीय अर्थतन्त्रमा माग नै घटिरहेकाले कर छुट दिँदैँमा लगानी आकर्षण नहुने विश्लेषकहरूले बताएका छन् ।

पछिल्लो कदमपछि छिमेकी मुलुक भारत नेपालभन्दा कम कर्पोरेट आयकर दर भएको मुलुक बनेको छ । नेपालमा कर्पोरेट आयकरको आधारभूत दर २५ प्रतिशत रहेको छ । उत्पादनमूलक उद्योगमा २० प्रतिशत आयकर लागूदै आएको छ । भारतको तुलनामा आयकरको दर कम हुँदा नै पनि नेपाल विदेशी लगानी सबैभन्दा कम भित्रने मुलुकमध्येमा पर्छ, भारत विश्वकै सबैभन्दा धेरै विदेशी लगानी भित्र्याउनेमध्येको मुलुक हो । यस्तो अवस्थामा भारत र तेस्रो मुलुकबाट नेपालमा आउने लगानी प्रभावित हुने नेपाली अधिकारीहरूको धारणा छ । तर, करको दर कम हुनुमात्रै विदेशी लगानी भित्र्याउन पर्याप्त हो त? कर छुट वा दर घटाउँदा लगानी आकर्षित भइहाल्छ त? विश्वव्यापी रूपमा यो विगत लामो समयदेखि बहसको विषय हो । नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने कर छुट वा करको दरमा हुने कटौतीले यहाँ विदेशी लगानी आकर्षित गर्न खास भूमिका खेलेको देखिन्न ।

विश्वका धनी राष्ट्रहरूको सँगठन ओइसिडीको एक प्रकाशन भन्छ- लगानीकर्ताले कहाँ लगानी गर्ने भन्ने निर्णय गर्नुअघि हेर्ने एक महत्त्वपूर्ण पक्ष कर पनि हो, तर यो नै मुख्य निर्धारक भने होइन । बजार पहुँच र नाफाको अवसर दिने, अनुमानीय (प्रेडिक्टिबल) र भेदभावरहित कानूनी र नियामक संरचना, आर्थिक स्थायित्व, दक्ष र उत्तरदायी श्रमबजार तथा राम्रो विकास भएका पूर्वाधार जुन मुलुकले प्रदान गर्छ, विदेशी लगानी त्यहीँ आकर्षित हुन्छ । किनभने, लगानीको दीर्घकालीन प्रतिफलमा यी पक्षहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । (ओइसिडी, २००८) ।

खासगरी कर नाफामा लगाइन्छ । कुनै मुलुकमा लगानी गऱ्यो भने उच्च नाफा आर्जन गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वास लगानीकर्तामा हुन सक्थ्यो भने उसले त्यहाँ कर तिर्न आनाकानी गर्दैन । राज्यले निर्धारण गरेको कर

* आर्थिक ब्यूरो प्रमुख, नयाँ पत्रिका दैनिक

तिरैरै त्यहाँ लगानी गर्न ऊ तयार हुन्छ । तर, घाटामा कर तिर्नु नै पर्दैन, सम्बन्धित देशमा नाफा आर्जन गर्न सकेन भने लगानीकर्ताले त्यहाँ कर नै तिर्नुपर्दैन । र, घाटा खाने नै उद्देश्य राखेर कोही पनि लगानीकर्ता अर्को मुलुकमा लगानी गर्न जाँदैन । त्यसैले राम्रो पूर्वाधार र सार्वजनिक सेवा प्राप्त हुँदैन, बजारको आकार पर्याप्त छैन भने कर छुट दिने वित्तिकै त्यस ठाउँमा लगानी जाँदैन । ओइसिडी मुलुकहरूमा कर्पोरेट आयकरको दर उच्च हुँदाहुँदै पनि उनीहरू सबैभन्दा धेरै विदेशी लगानी आकर्षित गर्ने मुलुकहरूमा पर्छन् (ओइसिडी, २००८) । उच्च करछुटको सुविधा हुँदाहुँदै नेपालजस्ता मुलुकहरू विश्वमै कम विदेशी लगानी भित्रिनेमा पर्छन् ।

अन्य पूर्वाधारहरू उस्तै अवस्थिति र बजारको आकार भएका मुलुककै स्तरको रहेको अवस्थामा भने करको दर पनि लगानी आकर्षणको एउटा महत्त्वपूर्ण आधार हुन सक्छ । गैरकर अवरोधहरू हटाएको र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रहरू एकीकृत भएको अवस्थामा लगानीकर्ताले कहाँ लगानी गर्ने भन्ने निर्णय गर्न करको दरले माने राख्छ भन्ने विचार आम रूपमा स्वीकार गरिएको छ । पछिल्लो समयमा मुलुकहरूबीच करको दरमा कटौती गर्ने प्रतिस्पर्धा नै चलेको छ । यही मेसोमा भारतले आफ्नो मुलुकमा कर्पोरेट आयकरको दर घटाएर दक्षिणपूर्वी एशियाली मुलुककै हाराहारीमा पुऱ्याएको छ । कतिपय मुलुकले कम विदेशी लगानी भएका क्षेत्रहरू छनोट गरेर ती क्षेत्रमा कर सहूलियत दिने गरेका छन् ।

चीनको जिनान विश्वविद्यालयले त्यहाँ देशव्यापी रूपमा गरेको एक अध्ययनले कर छुटले विदेशी लगानी आकर्षित हुने/नहुनेमा मिश्रित नतिजा देखाएको थियो । चीन विश्व व्यापार सँगठनको सदस्य बनेयता उसले दिएका करछुटले विदेशी लगानी भित्र्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको अध्ययनको निष्कर्ष थियो । चीनको मध्य क्षेत्रमा कर सहूलियतले चीनको केन्द्रीय क्षेत्रमा राम्रो भूमिका निर्वाह गरे पनि पश्चिमी, पूर्वी क्षेत्रमा भने यसको भूमिका गौण देखिएको अध्ययनको निष्कर्ष थियो (यान, २०१६) । पाकिस्तानमा गरिएको एक अध्ययनले भने कर सहूलियत दिँदा पाकिस्तानमा विदेशी लगानी आकर्षणमा सकारात्मक असर परेको देखाएको थियो (बाबर, अवान, नदीम, २०१७) ।

कुन देशमा कति कर्पोरेट आयकर

देश	कर्पोरेट करको दर	सन् २००८ मा विदेशी लगानी (अमेरिकी डलर)
नेपाल	२५ प्रतिशत	१६ करोड
भारत	२२ प्रतिशत	४२ अर्ब
ब्रुनाइ	१८.५ प्रतिशत	५१ करोड
कम्बोडिया	२० प्रतिशत	३ अर्ब
म्यानमार	२५ प्रतिशत	१ अर्ब २९ करोड
फिलिपिन्स	३० प्रतिशत	९ अर्ब ८० करोड
भियतनाम	२० प्रतिशत	१५ अर्ब ५० करोड
थाइल्यान्ड	२० प्रतिशत	१३ अर्ब २५ करोड
सिंगापुर	१७ प्रतिशत	८२ अर्ब
बंगलादेश	२५ प्रतिशत (लिस्टेड), ३५	२ अर्ब ९४ करोड

	प्रतिशत (ननलिस्टेड)	
चीन	२५ प्रतिशत	२ खर्ब ३ अर्ब ४९ करोड

स्रोत: केपीएमजी, २०१९, विश्वबैंक, २०१९

विश्वमा सबैभन्दा धेरै विदेशी लगानी भित्र्याउने देश र त्यहाँको आयकर दर

देश	सन् २०१८ मा भित्रिएको विदेशी लगानी (अर्ब डलर)	कर्पोरेट आयकरको दर
अमेरिका	२५२	२१ प्रतिशत
चीन	१३९	२५ प्रतिशत
हङकङ	११६	१६.५ प्रतिशत
सिंगापुर	८२	१७ प्रतिशत
नेदरल्याण्ड्स	७०	२५ प्रतिशत

स्रोत: अंकटाड, २०१९

विदेशी लगानी आकर्षित गर्न कस्ता कर नीति?

विदेशी लगानीलाई पनि समान कर लिने अथवा राष्ट्रिय व्यवहार गर्ने नीतिलाई धेरै मुलुकहरूले अँगाल्दै आएका छन् । कुनै पनि मुलुकमा लगानी गर्दा त्यस देशको आन्तरिक लगानीकर्ता समान व्यवहार पाउँदा निश्चय पनि विदेशी लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्छ । नेपालले पनि यो नीति अँगालेको छ । विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५ मा विदेशी लगानी नेपाल भित्रिसकेपछि यहाँ रहेसम्म त्यसलाई राष्ट्रिय व्यवहार गर्ने उल्लेख छ । यो व्यवस्था अनुसार नेपालीलाई जुन करको दर लगाइन्छ, विदेशी लगानीकर्तालाई पनि सोही दरमा कर लगाइने गरेको छ । औद्योगिक व्यवसाय ऐनले स्वदेशी उद्योगहरूलाई दिएको कर छुटको व्यवस्था विदेशी लगानीकर्तालाई पनि दिएको छ । विसं २०१९ को विदेशी लगानी कर ऐनले विदेशी लगानीको मूल्याङ्कन गर्ने र कर निर्धारण गर्ने तजबिजी अधिकार कर अधिकृतलाई दिए पनि त्यसपछि करका दरमा भेदभाव गरेको देखिन्न । तर, पनि नेपाल विश्वमा सबैभन्दा कम विदेशी लगानी भित्रने मुलुकमध्येमा पर्छ । त्यसो हुँदा कर छुट वा सहूलियत विदेशी लगानी आकर्षित गर्न सहायक तत्व मात्रै रहेको देखिन्छ ।

आयकर बाहेकका कर नीतिका विषयमा पनि लगानीकर्ताको ठूलो चासो हुने गर्छ । ऊर्जा कर, पारिश्रमिकमा लाग्ने कर, नाफासँग असम्बन्धित अन्य करका विषयमा पनि लगानीकर्ता ध्यान दिने गरेका छन् । कुनै विशेष वस्तु उत्पादन गर्न चाहने लगानीकर्ताले त्यो वस्तुमा लाग्ने विक्री कर कति छ भन्ने विषयमा पनि ध्यान दिन्छ । त्यस्तै, मुलुकको कर प्रशासन कतिको व्यवसायमैत्री छ, त्यो विषयलाई पनि ध्यान दिने गर्छन् । लगानीकर्ताले करको दरजत्तिकै महत्त्व दिएर हेर्ने भनेको मुलुकको करसँग सम्बन्धित नियमहरूको स्थायित्व र स्थिरता, अनुमानीयतालाई पनि हो ।

दोहोरो करमुक्ति सम्झौता पनि कर विदेशी लगानी आकर्षण गर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण औजार हो । नेपालले हालसम्म १२ मुलुकसँग दोहोरो करमुक्ति सम्झौता गरेको छ । सन् १९८७ मा भारतसँग पहिलोपटक यस्तो सम्झौता भएको थियो, सबैभन्दा पछि बंगलादेशसँग यस्तो सम्झौता भएको हो । नेपालमा दोहोरो करमुक्ति सम्झौता गरेका मुलुकबाट आएको लगानी हेर्ने हो भने त्यसले विदेशी लगानी भित्र्याउन सकारात्मक भूमिका लेखेको स्पष्ट हुँदैन । मुलुकमा सबैभन्दा धेरै लगानी भित्र्याउने १० मुलुकमध्ये आधासँग मात्रै नेपालले दोहोरो करमुक्ति सम्झौता गरेको छ ।

नेपालले दोहोरो करमुक्ति सम्झौता गरेका देश र त्यहाँबाट आएको लगानी (सन् २०१६)

देश	भित्रिएको लगानी (रु. १० लाखमा)
भारत	27,254.10
नर्वे	2,041.30
थाइल्याण्ड	35.3
कतार	-
मरिसस	62,779.70
कोरिया	2,904.60
अष्ट्रिया	-
चीन	10,844.10
श्रीलंका	111.6
पाकिस्तान	1,772.70
बंगलादेश	2,509.90

स्रोत: नेपाल राष्ट्रबैंक, २०१८

नेपालमा लगानीकर्तालाई कर छुट

नेपालले पनि लगानी प्रवर्द्धनका लागि क्षेत्र तोकेर कर छुट दिने कानूनी संरचना तयार गरेको छ । नेपालमा कर्पोरेट आयकरको आधारभूत दर २५ प्रतिशत रहेकोमा उत्पादनमूलक उद्योगमा २० प्रतिशत आयकर छुट हुने व्यवस्था औद्योगिक व्यवसाय ऐन २०७३ ले गरेको छ । त्यस्तै, सडक, पुल, सुरुङ्ग, रोपवे, रेल्वे, ट्राम, ट्रलीबस, विमानस्थल, औद्योगिक संरचना एवं पूर्वाधार कम्प्लेक्समा ४० प्रतिशत, अति अविकसित, अविकसित र कम विकसित क्षेत्रमा उद्योग खोलेमा नब्बे प्रतिशतसम्म कर छुट पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।

१ अर्बभन्दा बढीको पुँजी लगानीमा स्थापना हुने र ५ सयभन्दा बढीलाई वर्षभरि नै प्रत्यक्ष रोजगारी प्रदान गर्ने उत्पादनमूलक उद्योगलाई कारोबार शुरू गरेको मितिले पाँच वर्षसम्म पूर्ण रूपमा आयकर छुट दिई

त्यसपछिको तीन वर्षसम्म लाग्ने करको पचास प्रतिशत आयकर छुट हुने व्यवस्था गरिएको छ । २०८० साल चैत्र महिनासम्म उत्पादन शुरू गर्ने जलविद्युतलाई १० वर्षसम्म पूरै आयकर छुटको व्यवस्था गरिएको छ । २ अर्बभन्दा बढीको पुँजी लगानीमा स्थापना हुने पर्यटन क्षेत्रसँग सम्बन्धित उद्योगलाई र ५ करोड भन्दा बढीको पुँजी लगानीमा महानगरपालिका र उपमहानगरपालिका बाहेकका क्षेत्रमा स्थापना हुने पूर्वाधारयुक्त होटल, रिसोर्ट जस्ता पर्यटन क्षेत्रसँग सम्बन्धित उद्योगलाई कारोबार शुरू गरेको मितिले पाँच वर्षसम्म पूर्ण रूपमा आयकर छुट दिने व्यवस्था भई त्यसपछिको तीन वर्षसम्म लाग्ने आयकरको दरमा पचास प्रतिशत छुट हुनेछ । आयकरमा अन्य धेरै किसिमका छुटको व्यवस्था ऐनमा छ । त्यस्तै, भन्सार र मूल्य अभिवृद्धिकरमा समेत लगानीकर्तालाई छुट दिई लगानी आकर्षित गर्ने कानूनी व्यवस्था नेपालमा छ । यद्यपि, यसरी प्रदान गरिएको कर छुटका कारण अपेक्षित रूपमा विदेशी लगानी आएको भने देखिन्न ।

निष्कर्ष

लगानीकर्ताले कुन देशमा लगानी गर्ने भन्ने निर्णय गर्नुअघि सम्बन्धित मुलुकमा करको दर र त्यहाँको कर प्रशासनका बारे चासो राख्नु स्वाभाविक हो । तर, कर नै लगानीको निर्णयको सबैभन्दा बलियो आधार भने बिलकूल होइन । लगानीकर्ताले कुन ठाउँमा लगानी गर्ने भन्ने निर्णय गर्नुअघि त्यहाँ व्यवसाय गर्न कत्तिको सजिलो छ र नाफा कत्तिको कमाउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई ध्यान दिन्छन् । त्यसो हुँदा बजारको सुनिश्चितता, आवश्यक पूर्वाधारको विकास, कानूनी र आर्थिक स्थायित्वलगायत विषयलाई सबैभन्दा पहिला ध्यान दिन आवश्यक छ । त्यसपछि करको दरलाई आफूजस्तै अन्य मुलुकसँग प्रतिस्पर्धी हुने किसिमको बनाउन पनि आवश्यक हुन्छ । यसै पनि संसारको सबैभन्दा धेरै विदेशी लगानी भित्र्याउने मुलुक भारतले करको दरमा भारी कटौती गरेपछि त्यसको छिमेकमै रहेको नेपालमा प्रभाव पर्ने नै भयो । त्यसो हुँदा कर सहूलियत दिनुका अतिरिक्त कर प्रशासनलाई प्रतिस्पर्धी र पारदर्शी बनाउन पनि ध्यान दिनुपर्छ । तर, नेपालजस्तै कम विकसित मुलुकहरूमा यस्ता नीतिहरूको प्रयोग आम रूपमा हुने गरेको छ ।

References

- Nepal Rastra Bank (2018). *A Survey Report on Foreign Direct Investment in Nepal*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.
- World Bank (2019, November 6). *World Bank Data*. Retrieved from Foreign direct investment, net inflows: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD>
- KPMG. (2019, November 06). *Asia Pacific Tax Profiles*. Retrieved from Asia Pacific Tax Profiles: <https://home.kpmg/xx/en/home/services/tax/regional-tax-centers/asia-pacific-tax-centre/guides-resources.html>
- OECD. (2008, February). Tax Effects on Foreign Direct Investment. p. 1.
- UNCTAD, U. N. (2019). *World Investment Report 2019*. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD).
- Yan, J. (2016). An Empirical Analysis to the Impact of Tax Incentives on FDI after WTO. *Modern Economy* 7, 1270-1271.
- Zaheer Ahmed Babar, Masood Sarwar Awan, Muhammad Nadeem. (APRIL 2017). Relationship Between Corporate Tax and Private Investment in Pakistan: An Empirical Analysis. *Pakistan Business Review*, 157.

लगानी आकर्षित गर्न सार्वभौम साख मूल्याङ्कन

पुष्पराज आचार्य *

राष्ट्रिय योजना आयोगले गरेको प्रक्षेपणअनुसार सन् २०३० सम्म दिगो विकास हासिल गर्नका लागि प्रक्षेपण गरेको स्रोतको आवश्यकता र उपलब्धताबिच वार्षिक ५ खर्ब ८५ अर्ब रूपैयाँको खाडल देखिएको छ । मुलुकमा लगानीको आवश्यकता पूर्तिका लागि हामीले बाह्य लगानी आकर्षित गर्नुपर्ने हुन्छ ।

स्रोतको खाडल पूर्ति गर्न लगानी आकर्षित गर्न सरकारले लगानी सम्मेलन आयोजना गर्ने, परियोजनाहरूको अध्ययन गरी कार्यान्वयनमा जान योग्य अवस्थामा राख्ने र तिनको प्रदर्शनी समेत गर्दै आएको छ । लगानी भित्र्याउन बाह्य लगानीकर्ताहरूसँगको छलफलको क्रममा सार्वभौम साख मूल्याङ्कन (कन्ट्री रेटिङ) प्रमुख विषय हुँदै आएको छ । यसै पृष्ठभूमिमा सरकारले सार्वभौम साख मूल्याङ्कन गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाएको छ । यसका लागि अर्थ, उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति, उर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ, वन, वातावरण मन्त्रालय लगायत नेपाल राष्ट्र बैंक, बिमा समिति, धितोपत्र बोर्डमा सार्वभौम साख मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक तथ्य, तथ्याङ्क र सूचना सङ्कलन गर्न सम्पर्क व्यक्ति तोकिएको छ । विश्वव्यापी रूपमा प्रतिष्ठीत रेटिङ कम्पनीहरूबाट प्रस्ताव लिएर मूल्याङ्कनका आधारमा काम अघि बढाइएको छ । मुलुकको आर्थिक सामाजिक विकासका लागि आवश्यक र उपलब्ध स्रोतबीचको खाडललाई पूर्ति गर्नका लागि लगानी भित्र्याउन सरकारको यो कदम महत्त्वपूर्ण हुनेछ ।

अहिले संसारभर पुँजीको प्रवाह हेर्ने हो भने प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी पहिलो स्थानमा छ । यसको वार्षिक प्रवाह १५ खर्ब अमेरिकी डलर छ । ६०० अर्ब अमेरिकी डलरको विप्रेषण वार्षिक रूपमा प्रवाह हुन्छ भने १३० देखि १३५ अर्ब अमेरिकी डलरको वैदेशिक सहयोग परिचालन भइरहेको छ । प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको प्रवाह विश्वव्यापी रूपमा ठूलो भए पनि नेपालमा २००८-०९ सालदेखि गत आर्थिक वर्ष २०७५-७६ सम्म कूल प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी एक खर्ब ८१ अर्ब ७६ करोड रूपैयाँ पुगेको छ जुन कूल गार्हस्थ उत्पादनको ५.२५ प्रतिशतमात्र हो ।

प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीमात्र होइन, अन्तर्राष्ट्रिय बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट ऋण (एक्स्टर्नल कमर्सियल बरोडिङ) भित्र्याउन समेत समस्या भइरहेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकमार्फत् बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरूलाई विदेशी वित्तिय संस्थाबाट परिवर्त्य मुद्रामा र भारतीय रूपैयाँमा ऋण ल्याएर तोकिएका उत्पादनमूलक र पूर्वाधार क्षेत्रमा लगानी गर्ने बाटो खुला भएको छ । तर मुलुकको जोखिमको

* अन्नपूर्ण पोष्टसंग आबद्ध

अवस्थाका बारेमा जानकारी दिने सार्वभौम साख मूल्याङ्कनको अभावमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले अपेक्षित परिमाणमा ऋण ल्याउन सकिरहेका छैनन् ।

विदेशी वित्तीय संस्थाबाट नेपाली बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ऋण प्राप्त गर्न सबैभन्दा ठूलो कठिनाइको प्रमुख कारण साख मूल्याङ्कन नहुनु पनि हो । प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी होस् या बाह्य मुलुकबाट ल्याउने ऋण लगानी यहाँको जोखिमको स्तर के हो भन्ने जानकारी लगानीकर्तामा हुन जरूरी छ ।

सार्वभौम साख मूल्याङ्कन गराउँदा यसले हाम्रो धरातलीय यथार्थलाई लगानीकर्तामाझ पुर्याउन सकिन्छ भने आगामी दिनमा आवश्यक सुधारका लागि तत्परता देखाएको सन्देश पनि साथसाथै दिनेछ । सार्वभौम साख मूल्याङ्कनले नै हामी लगानीसम्बन्धी जोखिमको कुन अवस्थामा छौं र कस्तो सुधार आवश्यक छ भन्ने यथार्थ जानकारी गराउँछ ।

अन्तर्राष्ट्रियरूपमा ख्यातिप्राप्त रेटिङ कम्पनी सम्झौता भइसकेपछि सम्भवतः चालु आर्थिक वर्षभित्र कन्ट्री रेटिङको काम सम्पन्न हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । रेटिङ एजेन्सीले पाँच वर्षयताको आर्थिक तथा वित्तीय स्थितिसम्बन्धी तथ्य तथ्याङ्क विश्लेषण र एकाध महिना स्थलगत मूल्याङ्कनका आधारमा 'कन्ट्री रेटिङ' गर्दै आएका छन् । विश्वका धेरै देशहरूले सार्वभौम साख मूल्याङ्कन गराएका छन् ।

सार्वभौम साख मूल्याङ्कनमा जोखिमको स्तरबारे जानकारी भइसकेपछि त्यसका आधारमा हामीले अन्तर्राष्ट्रिय पुँजीबजारबाट समेत पुँजी परिचालन गर्न सक्छौं ।

कुनै पनि देशको साख मूल्याङ्कनबाट तयार हुने 'रिस्क प्रोफाइल'मा दुई थरी ग्रेडहरू हुन्छन् । पहिलो इन्भेस्टमेन्ट ग्रेड, जसमा साख जोखिम कम र मध्यमखालको हुन्छ । यस्तो रेटिङलाई सबैभन्दा कम जोखिम 'ट्रीपल ए' रेटिङ दिइन्छ । यसमा संयुक्त राज्य अमेरिका, जर्मनी, सिंगापुर जस्ता देशहरू छन् । त्यसभन्दा एक तह तल्लो 'डबल ए' रेटिङ प्राप्त गर्ने देशहरूमा बेलायत, फ्रान्स, दक्षिण कोरिया लगायत देशहरू छन् । मध्यममा पनि कम जोखिम मानिने 'ए' रेटिङ पाउने देशहरूमा मेक्सिको, पोल्याण्ड तथा जापान जस्ता देशहरू छन् भने पोर्चुगल, दक्षिण अफ्रिका, भारत जस्ता देशहरू इन्भेस्टमेन्ट ग्रेडमा समावेश भएका बढी जोखिम भएका देशहरू हुन् । यी देशहरूले 'बी डबल ए' रेटिङ प्राप्त गरेका छन् ।

दोस्रो, 'नन-इन्भेस्टमेन्ट ग्रेड' जहाँ जोखिम उच्च छ । यस ग्रेडमा 'बीए' रेटिङ प्राप्त गर्नेमा ब्राजिल, जर्जिया, भियतनाम जस्ता देशहरू छन् । त्यस्तै, 'बी' रेटिङ प्राप्त गर्नेमा इक्वेडर, घाना, कम्बोडिया लगायत देशहरू छन् । 'नन-इन्भेस्टमेन्ट ग्रेड' मा सबैभन्दा उच्च जोखिम 'सी' रेटिङ प्राप्त गर्नेमा बाबेडोस, भेनेजुएला, इराक जस्ता देशहरू छन् ।

धेरै टाढा जानुपर्दैन 'नन-इन्भेस्टमेन्ट ग्रेड' अन्तर्गत 'बीए' र 'बी' रेटिङ प्राप्त गर्ने एसियाली देशहरू भियतनाम र कम्बोडियाकै उदाहरण हेरौं । के त्यहाँ विदेशी लगानी आएको छैन र ? त्यसकारण हामीले सार्वभौम साख मूल्याङ्कनका लागि डराउनुपर्ने छैन । अवश्य पनि हामीकहाँ जोखिम केही उच्च छ, तर

केही पक्षहरूमा हामी सशक्त पनि छौं । अर्कोतर्फ, इराक या भेनेजुएलाजस्तो खराब अवस्थामा भने हामी छैनौं ।

अब हाम्रा जोखिम र सशक्त पक्षको विश्लेषण गरौं ।

चालु आर्थिक वर्षमा समेत गरी तीन आर्थिक वर्षमा हामी लगातार उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्दैछौं । सार्वभौम साख मूल्याङ्कनमा राम्रो मूल्याङ्कन पाउन हाम्रा सामु देखिने चुनौति भनेको त्यो आर्थिक वृद्धिको स्थायित्व कसरी कायम गर्ने भन्ने अहम् सवाल रहन्छ । हाम्रो राजस्वको वृद्धिदर राम्रो छ । वार्षिक १८-२० प्रतिशतको राजस्व वृद्धिदर भइरहेकै छ । यसमा हामीलाई चुनौति भनेको उठाएको राजस्वलाई उत्पादनमूलक क्षेत्र विस्तारमा कत्तिको परिचालन गर्न सकेका छौं भन्ने हो किनकि यसमा त हामीले सुधार गर्नेपर्नेछ । राजस्वको उत्पादनमूलक उपयोगमा परिचालन नभए असली अर्थमा त्यो पुनर्वितरण प्रभावकारी हुनै सक्दैन । त्यसकारण यसमा त हामीले मेहनत गर्नेपर्नेछ भने साख मूल्याङ्कनमा जान हामीलाई के आपत्ति रहन्छ र ? अर्कोतर्फ, साख मूल्याङ्कनमा ऋण (बाह्य र आन्तरिक) को स्थिरताको प्रश्न आउँछ । यसमा त हाम्रो ऋण तिर्ने क्षमतामा व्यापक सुधार भएको भनेर बहुपक्षीय विकास साझेदारहरूले अनुदान दिनै बन्द गरिसकेका छन् । आन्तरिक ऋण त चालु आर्थिक वर्षमा अत्यन्त कम उठाए पुग्ने देखिन्छ । त्यसकारण ऋणग्रस्तताको चिन्ता नेपाललाई छैन । त्यस्तै, भुक्तानी सन्तुलनमा रहेको गतवर्षको ऋणात्मक अवस्था चालु आर्थिक वर्षमा सुधार भएको छ । गत वर्षबाहेक त्यसअघिका पाँच वर्षयता हामीकहाँ भुक्तानी सन्तुलनको अवस्थामा ठूलो समस्या पैदा भएको थिएन । अहिले वैदेशिक व्यापारको अवस्थामा सुधार आएको छ । पहिलो त्रैमासमा आयातको वृद्धिदर १०.३४ प्रतिशत ऋणात्मक छ भने निर्यातको वृद्धिदर १४.४१ प्रतिशत छ । निर्यातको विस्तारले अर्थतन्त्रमा उत्पादन विकास र रोजगारी सिर्जनालाई बढावा दिएको छ ।

तर हाम्रा केही निहित चुनौतिहरू छन् जसले साख मूल्याङ्कनमा उच्च महत्त्व राख्छन् । वित्तीय बजारमा तरलता संकट केही वर्षयतादेखि चिरस्थायी समस्या जस्तै भइरहेको छ । राजस्व वृद्धिदर अघिल्लो वर्षको तुलनामा सामान्य घटेको छ ।

सार्वभौम साख मूल्याङ्कनमा विभिन्न चार वृहद् पक्षमाथी सुक्ष्म ढंगले मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरिन्छ । पहिलो, आर्थिक सशक्तता । माथी उल्लेख गरिएजस्तै आर्थिक वृद्धिदर र यसको स्थायित्व अहम् सवाल हुन् । यसअन्तर्गत अर्थतन्त्रको स्केल हेर्न/गर्न नोमिनल जीडीपी (सकूल गार्हस्थ उत्पादन) का आधारमा विश्लेषण गरिन्छ । अहिले हामीले हासिल गरेको उच्च आर्थिक वृद्धिदरलाई स्थायित्व दिने आधारको भने हामीले खोजी गर्नेपर्छ । यसमा दुवै विषय आपसमा जोडिएर आउँछन् । प्राप्त राजस्वको उत्पादनमूलक उपयोगबाट यसले आर्थिक क्रियाकलाप प्रवर्द्धन गर्छ । यसबाट आर्थिक वृद्धिदरले स्थायित्व पाउँछ भने राजस्वको आधार पनि फराकिलो हुन्छ । पुँजीगत खर्च गर्ने सवालमा हामीले आमूल सुधार ल्याउनेपर्छ । अर्को, कूल गार्हस्थ उत्पादन प्रतिव्यक्ति आय कति छ ? हाम्रो प्रतिव्यक्ति आय न्यून छ ।

भर्खरै प्रतिव्यक्ति आय एक हजार डलरको थ्रेसहोल्ड पार गरेको छ जुन अन्य विकासोन्मुख देशहरूको तुलनामा पनि अत्यन्त कम हो ।

दोस्रो, संस्थागत क्षमता । यो पाटोमा भने हाम्रा थुप्रै कमीकमजोरी छन् । यसमा मुख्यतः कानूनी शासन र भ्रष्टाचार नियन्त्रणलाई हेरिन्छ । नागरिकहरूले प्रजातान्त्रिक अभ्यास कत्तिको सही ढंगले गर्न पाएका छन्, सरकारका नीति तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयन कत्तिको प्रभावकारी छ भनेर विश्लेषण गरिन्छ । खासगरी वित्तीय नीति (बजेट) र मौद्रिक नीति कार्यान्वयनको सुक्ष्म विश्लेषण गरिन्छ । वार्षिक औसत मुद्रास्फितिको अवस्था के छ, मुद्रास्फितिको उतारचढावले पनि साख मूल्याङ्कनलाई प्रभाव पार्छ । तर मुद्रास्फितिलाई नियन्त्रण गर्ने हाम्रो मौद्रिक नीतिको मुख्य औजार भनेको भारतसँगको स्थिर विनिमय दर हो । जसका कारण माग पक्ष सिर्जितमात्र नभई आपूर्ति पक्षबाट सिर्जित मुद्रास्फिति नियन्त्रण हाम्रो वंशमा नहुन सक्छ । बजेट कार्यान्वयनका सवालमा हामी कमजोर छौं । अव्यवस्थित खर्च प्रणालीलाई निरुत्साहित गर्दै बजेटको विश्वसनीयता अभिवृद्धिगर्न आवश्यक छ । बजेटमा खर्च प्रणालीलाई यथार्थपरक बनाउन लागू गरिएको मध्यकालीन खर्च संरचना लगायतले साख मूल्याङ्कनमा हाम्रो अंक थपिनेछ ।

साख मूल्याङ्कनको तेश्रो आयाम हो- सार्वजनिक वित्त । कूल गार्हस्थ उत्पादनको तुलनामा हाम्रो ऋणभार अत्यन्त कम छ । साँवा तथा ब्याज भुक्तानी दायित्व रहेको वैदेशिक ऋण कूल गार्हस्थ उत्पादनको २५ प्रतिशतभन्दा कम छ । आन्तरिक ऋणमा पनि कूल गार्हस्थ उत्पादनको ५ प्रतिशतभन्दा माथी नबढ्ने मार्गदर्शन छ । सरकारलाई ऋणको साँवा तथा ब्याज भुक्तानीको ठूलो दायित्व नहुनुले पनि साख मूल्याङ्कनमा हाम्रो सशक्त पक्ष हो ।

चौथो पक्ष हो- जोखिमको घटनातर्फको संवेदनशीलता । घटनाजन्य जोखिमलाई पनि साख मूल्याङ्कनमा त्यत्तिकै महत्व दिइन्छ । यसमा आर्थिक, वित्तीय र राजनीतिक घटनाले निम्त्याउन सक्ने जोखिमको अनुमानलाई आधार बनाइन्छ । आर्थिक, वित्तीय या राजनीतिक घटनाजन्य जोखिमको चपेटामा पर्ने सम्भावनाहरूको विश्लेषण गरौं । राजनीतिक जोखिमका हिसाबले हामी खुला र उदार प्रजातान्त्रिक व्यवस्था र आवधिक निर्वाचन प्रणाली अपनाएको मुलुक हौं । भर्खरै संघीय नेपालको संविधान जारी भएको छ । आवधिक निर्वाचनसँगै मुलुक राजनीतिक स्थायित्वतर्फ प्रवेश गरेको छ जसका कारण व्यवस्था परिवर्तन या आन्दोलनको गुञ्जायस देखिदैन । यो सकारात्मक पक्ष हो । सार्वभौम साख मूल्याङ्कनमा नागरिकले प्रजातान्त्रिक अधिकार उपभोग गर्न वञ्चित गरिएको छ या छैन भन्ने सवाल पनि अहं रहन्छ । राजनीतिक स्थायित्व र विकासका एजेण्डामा अघि बढ्दै गर्दा ठूलो राजनीतिक दलबाट चोइटिएको एउटा सनो अंशले दलका नाममा हिंसात्मक कार्यहरू गर्ने, द्वन्द्व चर्काउन खोज्ने गतिविधि कायमै राखेको छ । लगानीकर्तामाथी चन्दाका लागि दबाव दिने, नदिए तिनका सम्पत्तिमा भौतिक क्षति पुर्याउने क्रियाकलापले त झनै राजनीतिक जोखिम बढाउँछ । घटना जोखिम अन्तर्गत अरू आर्थिक र वित्तीय जोखिमको चर्चा गर्ने हो भने हाम्रो बाह्य क्षेत्र जोखिम सामान्य बढेको देखिन्छ । विदेशी मुद्रा सञ्चिति केही घटेको छ । यद्यपि, ८ महिनाको वस्तु र सेवाको आयात धान्न पुग्छ । विदेशी मुद्रा

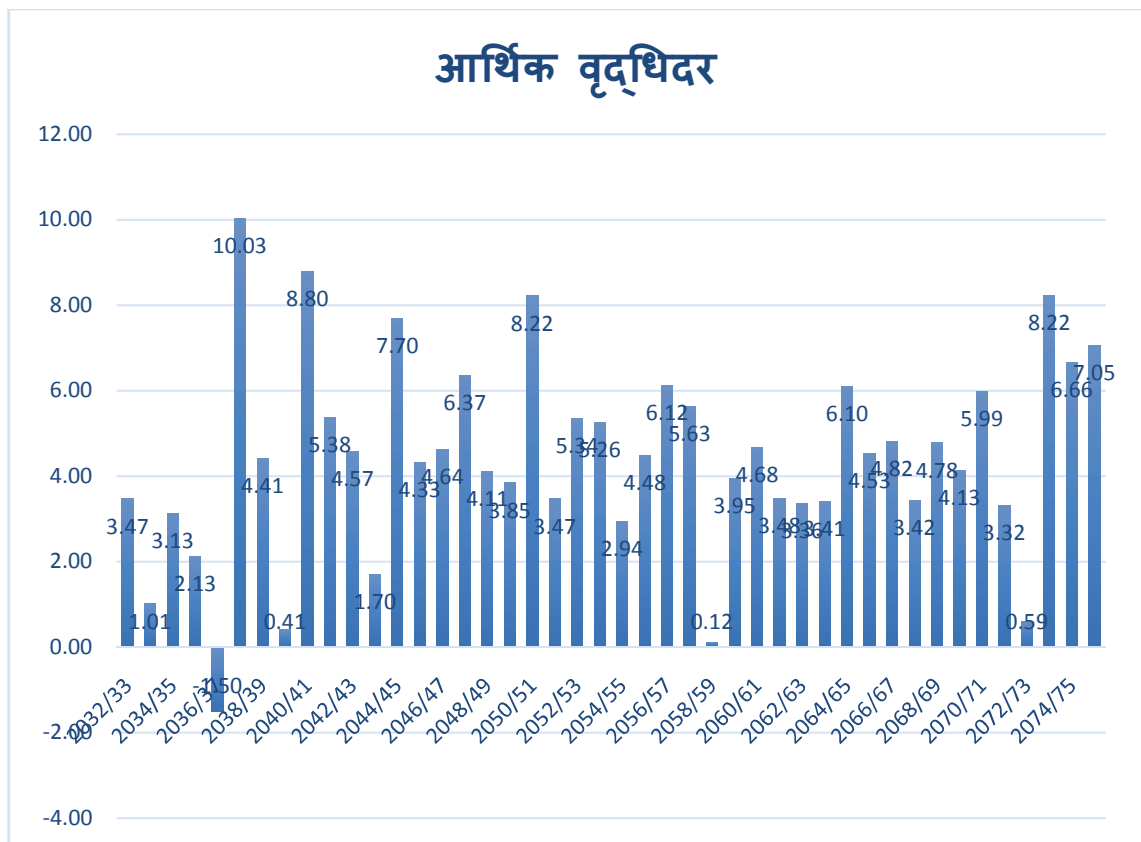
प्राप्तिको सबैभन्दा ठूलो आधार विप्रेषण (रेमिटयान्स) रहेको छ । त्यसकारण नेपालमा मात्र नभएर मध्यपूर्वी देशहरू, जुन नेपालीका श्रम गन्तव्य हुन्, त्यहाँ उत्पन्न हुने घटनाजन्य जोखिमले समेत हामीलाई प्रत्यक्ष आघात पार्ने देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा कच्चा तेलको भाउ तल जाँदा तेल निर्यातक मध्यपूर्वी देशहरूमा रोजगारी कटौती हुनथाल्छ जसको असर हाम्रो विप्रेषण आप्रवाहमा पर्न थाल्छ । अर्कोतर्फ, मुलुक संघीय प्रणाली अबलम्बन गरेसँगै प्रशासनिक खर्चको दायित्व बढेको छ । तल्लो तहका सरकारलाई केन्द्र सरकारले अनुदान दिने तथा राजस्व बाँड्नुपर्छ जसका कारण सरकारलाई भविष्यमा थप ऋण उठाउनुपर्ने आवश्यकता पर्न सक्छ ।

अर्कोतर्फ, हाम्रो वित्तीय क्षेत्रको कर्जा धेरै कम मात्र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन भएको छ । ठूलो हिस्साको कर्जा आयातमा लगानी भएको छ । वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्वको लागि कर्जा लगानी विविधिकरणमा केन्द्रीय बैंकले वित्तीय संस्थाहरूलाई प्रोत्साहन गरेको भएपनि यिनीहरूको नाफामुखी कर्जा नीतिले ल्याउनसक्ने जोखिमलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन । अर्कोतर्फ, सरकारलाई पनि राजस्व प्राप्तिमा लागि आयातमा लचिलो हुनपर्ने बाध्यता छ । बैंकको कर्जा लगानी, आयात, उपभोग र राजस्व प्राप्तिको बलियो अन्तरसम्बन्धले थप जोखिमको दुष्चक्रमा जान नदिन उत्पादनमूलक क्षेत्रलाई प्रोत्साहन तथा रोजगारी सिर्जनामा ध्यान दिन आवश्यक छ जसका लागि वस्तु तथा सेवाको मूल्यमा अभिवृद्धि(भ्यालु एडिसन) गर्ने, रोजगारी सिर्जना गर्ने र विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने सबै क्षेत्रमा थप लगानी भित्र्याउन आवश्यक छ । यसका लागि स्वदेशी लगानीले मात्र पर्याप्त नहुने भएकाले समयमै सार्वभौम साख मूल्याङ्कन गराई विदेशी लगानीकर्तालाई जोखिमको यथार्थ अवस्थासहित आवश्यक लगानी सुरक्षा र संरक्षणको प्रत्याभूति प्रदान गर्नु जरूरी छ ।

अर्थतन्त्रको बढ्दो आकार र राजस्व संरचना

गजेन्द्र बुढाथोकी *

नेपालको अर्थतन्त्रमा विगत केही वर्षदेखि सुधारका संकेतहरू देखिएका छन्। विगत तीन वर्ष (आव २०७३/७४-२०७५/७६) मा औसतमा ७ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिदर हासिल भयो। नेपालजस्तो कमजोर आर्थिक वृद्धिदर भएको मुलुकमा ६ प्रतिशतभन्दा माथिका आर्थिक वृद्धिलाई निकै उत्साहजनक र उपलब्धिमूलक मान्नु पर्ने हुन्छ, किनभने २०४६ सालयताको ३० वर्षको औसत आर्थिक वृद्धिदर ४.६३ प्रतिशतमात्र रह्यो। यसले हाम्रो मन्द विकासको संकेत गर्छ। यद्यपि यसलाई पनि कम आँकलन गर्न भने मिल्दैन।

देश २०५२ सालदेखि सशस्त्र द्वन्द्वमा फँस्यो। करिब एक दशक अवधिसम्म कायम रहेको सशस्त्र द्वन्द्वका कारणले देशमा करिब ९२ अर्ब रूपैयाँको भौतिक क्षति भयो। तत्कालीन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको एक प्रतिवेदनअनुसार विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि २०६३ मंसिरदेखि २०६९ चैत २० गतेसम्म माओवादी लडाकुहरूको व्यवस्थापनमा मात्रै १९ अर्ब ७१ करोड रूपैयाँ खर्च भयो। सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा ध्वस्त पारिएका

* आर्थिक पत्रकार, कारोबार राष्ट्रिय दैनिक

२०७४ गाविस भवन, ९८६ सदरमुकामस्थित सरकारी कार्यालयहरू, १,०७४ इलाकास्तरीय सरकारी कार्यालयहरू, १३० जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका तथा जिल्ला प्राविधिक कार्यालय, ४,३९४ विद्यालय भवन, १०१ भोलुंगे पुलसहितका पूर्वाधारहरूको पुनर्निर्माण लागत ३८ अर्ब ३३ करोड निस्केको थियो। यसमा व्यक्तिगत सम्पत्तिको गणना छैन। करिब १८ हजार व्यक्तिगत सम्पत्तिको क्षति भएको उक्त मन्त्रालय खारेज हुनुभन्दा अगाडिका प्रतिवेदनले देखाएको छ। द्वन्द्वमा परेर १७ हजार ८८६ जना मारिएका, करिब २ हजार बेपत्ता भएका, करिब ८० हजार व्यक्तिहरू विस्थापित भएका थिए। यसले देशमा सशस्त्र द्वन्द्वको आर्थिक तथा सामाजिक लागत निकै उच्च भएको इंगित गर्छ, जसलाई मूल्यमा रूपान्तरण गर्न गाह्रो छ। द्वन्द्वकालीन अवधिमा देशको आर्थिक वृद्धिदर औसत ४ प्रतिशतमात्र रह्यो। माओवादी द्वन्द्व चरम अवस्थामा पुगेको आर्थिक वर्ष २०५८/५९ मा वृद्धिदर ०.२ प्रतिशतमात्र थियो। (उक्त वर्षको कूल गार्हस्थ्य उत्पादन-जीडीपी- तथ्यांक पुनर्गणना गरिएको थियो। सुरुमा सो वर्ष आर्थिक वृद्धिदर २ प्रतिशतले नै ऋणात्मक रहेको प्रतिवेदन जारी भएको थियो।)

द्वन्द्वपश्चातको १० वर्षे राजनीतिक संक्रमणकाललाई हेर्ने। आर्थिक वर्ष २०६२/६३ देखि २०७२/७३ सम्मको दशकमा औसत वृद्धिदर ४.४४ प्रतिशत रह्यो, अर्थात् सशस्त्र द्वन्द्वकालीन एक दशक र त्यसपछिको अर्को दशकमा आर्थिक वृद्धिदरमा खासै भिन्नता देखिएन। अर्थतन्त्रको गति सामान्य नै रहेकाके केन्द्रीय तथ्यांक विभागको विवरणले देखाउँछ।

वर्ष २०७२ नेपाली अर्थतन्त्रका लागि दुर्भाग्य नै बनेर आयो। ०७२ वैशाखमा गएको महाभूकम्पका कारण अर्थतन्त्रमा करिब १० खर्ब रूपैयाँको क्षति भएको आँकलन छ। तत्कालीन मूल्यमा यो कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब आधा हो। यसबाहेक सोही वर्ष भारतले लगाएको पाँच महिने अघोषित आर्थिक नाकाबन्दीले नेपाली अर्थतन्त्र करिब-करिब प्यारालाइज्ड नै भयो। नेपाल राष्ट्र बैंक, अनुसन्धान विभागले सोही समयमा निकालेको एक अध्ययन प्रतिवेदनले नाकाबन्दीका कारण करिब ५ प्रतिशतले अर्थतन्त्रमा क्षति पुग्ने प्रक्षेपण गरेको थियो। (हेर्नुहोस चार्ट)।

आर्थिक वर्ष	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३*		
				बजेट अनुमान	प्रक्षेपण १	प्रक्षेपण २
कृषि क्षेत्र	१.१	२.९	१.९	१.७	-०.५	०.५
औद्योगिक क्षेत्र	२.७	६.२	२.६	७.७	-२.५	१.०
सेवा क्षेत्र	५.७	६.३	३.९	७.७	-१.०	२.२
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (आधारभूत मूल्यमा)	३.८	५.१	३.०	५.८	-१.१	१.५
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (उत्पादकको मूल्यमा)	४.१	५.४	३.४	६.०	-०.९	१.७

* प्रक्षेपण १: वर्तमान नाकाबन्दीको प्रभाव चालू आर्थिक वर्षको पहिलो ६ महिनासम्म यथावत कायम रहने अनुमानका आधारमा।

प्रक्षेपण २: वर्तमान नाकाबन्दी तत्काल समाधान भई भारतीय नाकाबन्दीको असर चालू आर्थिक वर्षको पहिलो ६ महिना भित्र समाप्त भई विकास निर्माण कार्यले तीव्रता पाउने अनुमानका आधारमा।

भयो पनि त्यस्तै, उक्त वर्ष आर्थिक वृद्धिदर ०.६ प्रतिशतमात्रै रह्यो, यसमा उक्त वर्षको १० प्रतिशतको उच्च मुद्रास्फीतिदर समायोजन गर्दा वास्तविक आर्थिक वृद्धिदर ऋणात्मक नै भएको स्पष्टै देखिन्छ। उक्त वर्ष

औद्योगिक क्षेत्रको वृद्धिदर ६.४७ प्रतिशतले ऋणात्मक रह्यो भने कृषि क्षेत्रको वृद्धिदर ०.१९ प्रतिशतले मात्र वृद्धि भयो सेवा क्षेत्रले मात्र उक्त वर्षको वृद्धिदर सकारात्मक बनाउनमा भूमिका खेलेको हो ।

नेपाली अर्थतन्त्रको बहनशील (resilience) क्षमतासँगै आर्थिक गतिविधिमा आएको क्रियाशीलताले आर्थिक वर्ष ०७३/७४ मा आर्थिक वृद्धिदर ८.२२ प्रतिशत पुग्यो, यस किसिमको उच्च आर्थिक वृद्धिदर पछिल्ला तीन वर्षमा लगातार कायमै छ । अब देशमा राजनीतिक स्थिरता कायम भएको, संघीयताको कार्यान्वयन बलियो हुँदै गएको परिप्रेक्ष्यमा आउँदा वर्षहरूमा यो उच्च आर्थिक वृद्धिदर कायमै रहने अपेक्षा गरिएको छ ।

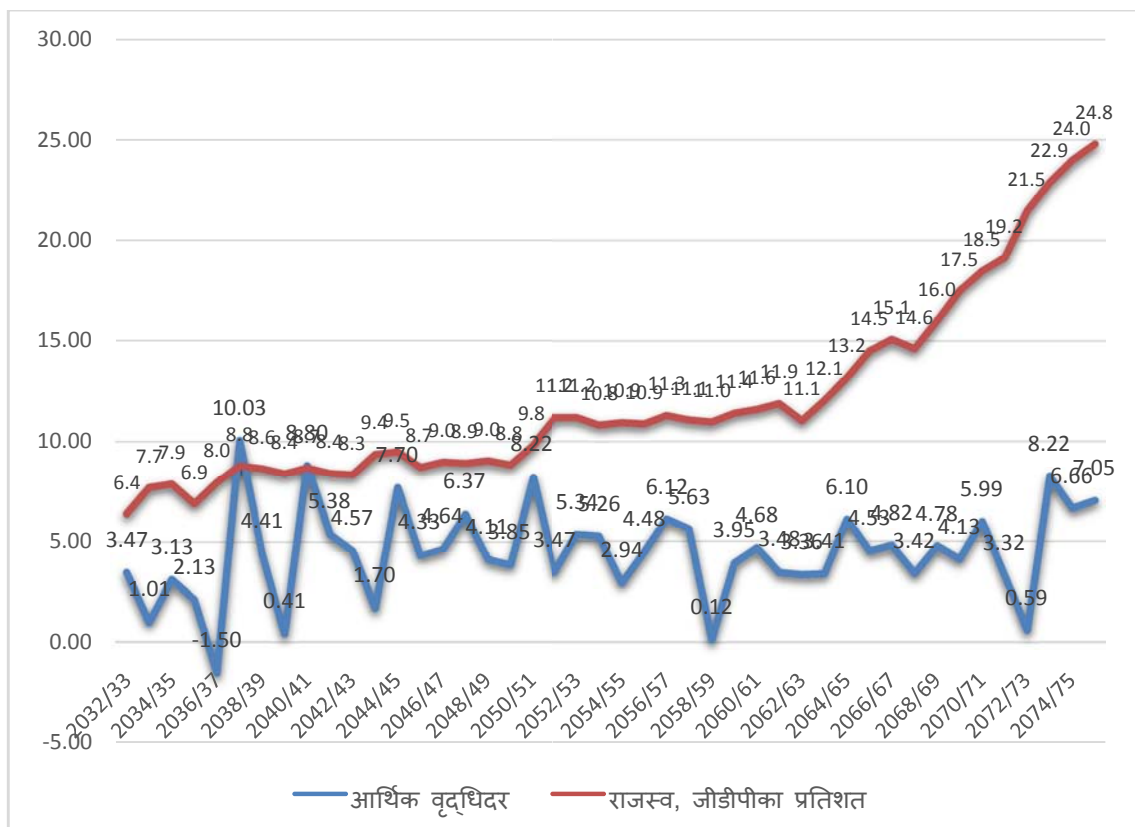
पन्ध्रौँ योजना अवधिमा औसत १० प्रतिशतको उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । लगानीका दृष्टिकोणले यो निकै महत्वाकांक्षी लक्ष्य हो । यद्यपि, अर्थतन्त्रमा सुधारका कार्यक्रमहरू बलियो ढंगले चलाउन सके, संघीयताको कार्यान्वयनका लागि संस्थागत संरचना (इन्स्टिट्युसन)हरू खडा गर्न सके र सार्वजनिक तथा निजी लगानी बढाउन सकिए १० प्रतिशत नै नभए पनि औसतमा ७ प्रतिशतभन्दा माथिको वृद्धिदर भने हासिल गर्न सकिन्छ ।

उत्साहजनक राजस्व

अर्थतन्त्रको आकारमा भएको वृद्धिसँगै मुलुकको आन्तरिक स्रोत अर्थात् राजस्वको हिस्सा पनि बढ्दै गएको छ । सरकारको बजेट अर्थात् वित्त व्यवस्थापनका लागि मुख्य तीन स्रोत मानिन्छन्- राजस्व, आन्तरिक ऋण र वैदेशिक सहयोग । कुनै समयमा देशको कूल विकास वित्त आवश्यकताको ६५ प्रतिशतसम्म वैदेशिक सहायताले ओगट्ने गरेकोमा हाल आएर त्यो अनुपात औसत २० प्रतिशतमा झरेको छ । अझ आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को अपरिस्कृत बजेट खर्च विवरण हेर्ने हो भने कूल बजेट खर्च (रु. १० खर्ब ९४ अर्ब)को केवल १२.१६ प्रतिशत (रु. १ खर्ब ३३ अर्ब)मात्र वैदेशिक सहायता परिचालन भएको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा कूल बजेटको २२ प्रतिशत र आव २०७३/७४मा बजेटको २९ प्रतिशत वैदेशिक सहायताले ओगटेको थियो ।

आर्थिक वर्ष २०३२/३३ मा कूल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी)को ६.४ प्रतिशतमात्र राजस्व हिस्सा रहेकोमा त्यो आर्थिक वर्ष २०४३/४४ मा ९.४ प्रतिशत पुग्यो भने त्यसपछिका केही वर्ष औसत ८ देखि ९ प्रतिशतकै हाराहारीमा घुमिरह्यो । आर्थिक वर्ष ०५१/५२मा यो ११.२ प्रतिशत पुगेकोमा एक दशकभन्दा लामो अवधिसम्म त्यही अनुपातमा स्थिरजस्तै रह्यो ।

आर्थिक वर्ष ०६४/६५ पछि लगातार जीडीपीमा राजस्वको अनुपात बढ्दै गइ हाल २४.८ प्रतिशत पुगेको छ । राजस्वको हिस्सा बढ्दै जानुमा नेपालमा चालिएका राजस्व प्रणाली सुधार कार्यक्रमहरूको मुख्य हात छ ।

गत आर्थिक वर्ष २०७५/७६मा बजेट लक्ष्यअनुसार खर्च हुन सकेन । राजस्व पनि लक्ष्यअनुरूप परिचालन हुन सकेन । यद्यपि राजस्वका वृद्धिदर २२.६१ प्रतिशत रह्यो । यो विगत एक दशकको औसत स्तर हो । यसलाई नराम्रो भन्न मिल्दैन । अर्थतन्त्रमा भएको विस्तार, आमनेपालीहरूको आयस्तरमा भइरहेको सुधार तथा राजस्व प्रशासनमा गरिएका सुधारहरू कारण राजस्व असुलीमा उत्साहजनक वृद्धि हुँदै आएको छ ।

विश्व बैंकका एक विवरणअनुसार नेपालको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा राजस्वको अनुपात दक्षिण एसियामा नै बढी छ । भारतमा यो अनुपात ११.२ प्रतिशत, अफगानिस्तानमा ९.२ प्रतिशत, बंगलादेशमा ८.८ प्रतिशत, भुटानमा १२ प्रतिशत, माल्दिभ्समा १९.५ प्रतिशत, नेपालमा २१ र श्रीलंकामा यो अनुपात १२.४ प्रतिशत छ । (विश्व बैंक, डेभलपमेन्ट इन्डिकेटर, २०१७ का डाटामा आधारित) । यसले करका भार अहिले नै नेपालमा बढी भइसकेको हो कि भन्ने देखाउँछ । अझ स्थानीय तहमा थपिएको करको भारले गर्दा अझ यो अनुपात बढेको छ ।

रघुवंशममा कालीदासले लेखेका छन्- ‘जसरी सूर्यले जमिनबाट चिस्यान सोचेर त्यसका हजार गुणा फिर्ता गरिदिन्छ, ठीक त्यसै गरी राजाले आफ्ना प्रजाबाट करहरू असुल गरेर, त्यसलाई आफ्ना प्रजाका भलाइका लागि खर्च गर्छन् ।’ राज्यले सूर्यले जस्तो थाहै नपाइ कर लिएर, त्योभन्दा बढी फिर्ता गरेको नागरिकले अनुभूति गर्नुपर्ने कालीदासको भनाइ अहिले भन्नै सान्दर्भिक भएर गएको छ । देशमा रहेका करिव २८ लाख करदाताले आफूमाथि दोहोरो कर थोपेरिएको गुनासो गर्ने गरेका छन् । त्यसैले विगत लामो समयदेखि नै करको दर होइन,

दायरा विस्तार गर्नुपर्ने धारणा प्रगाढ भएको छ । सरकारहरूले हरेक वर्ष पेश गर्ने बजेट वक्तव्यमा पनि यो कुरा समेटिएको पाइन्छ, तर व्यवहारिक धरातलमा गरेको दायरा विस्तार भएकै देखिंदैन ।

करको दायरामा आउनु पर्ने समुदायले विभिन्न बहाना बनाइ आफूलाई कर तिर्ने दायित्वबाट अलग राख्ने, कर छल्ने प्रवृत्तिले असुल हुनुपर्नेजति कर असुल हुन सकिरहेको छैन ।

केही वर्षअघि भयावह भ्याट छली कान्ड बाहिर आयो भने हालसालै लाभांश कर छलेको प्रकरण चर्चामा छ । कर छली/राजस्व छलीजस्ता प्रकरणहरूमा राजस्व प्रशासनको मिलेमतोको आरोप लाग्ने गर्छ । यसलाई केवल आरोपमात्र भन्न सक्ने अवस्था पनि छैन । कराधार निर्धारणमा राजस्व प्रशासनको संलग्नता नभइ केवल करदातामात्रै जिम्मेवार हुँदैन । यदि राजस्व प्रशासनले कडाइ गर्ने हो भने कर छल्ने प्रवृत्तिमा कमी आउन सक्छ ।

सबैभन्दा मुख्य कुरा राजस्व संकलनको आधार वृद्धि हुनका लागि आर्थिक गतिविधिमा पनि विस्तार हुन आवश्यक हुन्छ । २०४६ सालमा नेपालको अर्थतन्त्रको आकार जम्मा १ खर्ब ३ अर्ब रूपैयाँबराबरमात्र थियो भने उक्त वर्ष राजस्वको आकार पनि ९ अर्ब २८ करोड रूपैयाँमात्र थियो । आर्थिक वर्ष २०७५/७६मा अर्थतन्त्रको आकार ३४ खर्ब ६४ अर्ब रूपैयाँ पुग्दा राजस्वको आकार पनि वृद्धि भइ ८ खर्ब ६० अर्ब रूपैयाँ पुगेको छ । बजेटको आकारमा हुने वृद्धिसँगै आर्थिक वर्ष २०७८/७९ सम्ममा राजस्वको आकार १३ खर्ब ८६ अर्ब पुग्नुपर्ने प्रक्षेपण छ, जुन उक्त वर्षका प्रक्षेपित कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको २५.३ प्रतिशत हो ।

उच्च राजस्व लक्ष्य राख्दैमा त्यो पूरा हुन्छ भन्न सकिने आधार पनि कम रहन्छ, किनकी अर्थतन्त्रको लचकता र करदाताहरूको लोचकताले यसमा मुख्य भूमिका निर्वाह गर्छ । हाम्रो राजस्व संरचना अहिले पनि भन्सार राजस्वमा आश्रित छ । कुनै कारणवस आयात कम हुनेवित्तिकै त्यसले राजस्व असुलीमा पनि असर पार्छ । त्यसैले राजस्वको वृद्धिदरलाई दिगो बनाइराख्न आन्तरिक उत्पादनमा आधारित आर्थिक गतिविधि विस्तारमा जोड दिनु पर्छ ।

देशभित्र क्रमशः राजनीतिक स्थिरता कायम हुँदै गएको र आउँदा दिनमा आन्तरिक सँगसँगै प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (एफडीआई)समेत वृद्धि भइ औद्योगिक गतिविधि फस्टाउने सम्भावना छ, यसले देशको राजस्वले आन्तरिक बजेट धान्नका लागि स्रोत जुटाउने सम्भावना बढी रहन्छ ।

डिजिटल अर्थतन्त्र र कर

सविन मिश्र *

सरकारले राजस्व परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउने गरी नीतिगत र प्रक्रियागत व्यवस्था गर्दै जाँदा आम्दानी, उपभोग, बचत र रोजगारी सिर्जनाजस्ता पक्षलाई पनि सँगसँगै हेर्नुपर्ने हुन्छ। कर संकलनको प्रत्यक्षसम्बन्ध व्यवसाय, स्वदेशी तथा विदेशी लगानी र काम पाउने अवसर सिर्जनासँग जोडिने भएकाले राज्यले राजस्व नीति तर्जुमा गर्दा यी पक्षहरूलाई पनि विचार गर्नुपर्छ। करदातामैत्री र अनुमानयोग्य कर प्रणालीले नै लगानीकर्तालाई त्यस देशमा लगानीका लागि आकर्षित गरिरहेको हुन्छ। प्रविधि, पुँजी र उत्पादनका अन्य साधनको उपयोगमार्फत अहिले संसारभर नै नवीन सोच भएका प्राविधिमा आधारित व्यावसायिक क्रियाकलाप विस्तार हुन थालेका छन्। यसको तरङ्ग नेपालजस्ता अतिकम विकसित देशहरूसम्म आइपुगेका छन्।

अर्थतन्त्रको तीव्र विकाससँगै संसारभर नै नयाँ किसिमका व्यवसायको विस्तार हुन थालेको छ। सूचना प्राविधिको नवीनतम विकासले डिजिटल अर्थतन्त्र र कारोबारलाई अझै सरलीकृत गर्दै लगेको छ। भौतिकरूपमा विशाल भवनमा सञ्चालन हुनेभन्दा 'भर्चुअल' कम्पनीहरू ठूला कम्पनीहरूको विकास तीव्र गतिमा भइरहेको छ। नेपालमा त्यस्ता कम्पनीको भौतिक उपस्थिति नभए पनि प्रयोगकर्ताहरूको संख्या हरेक दिन बढ्दै गइरहेको छ। सूचना तथा सन्देश आदान-प्रदानमा मात्रै होइन आर्थिक कारोबारमा पनि परम्परागत माध्यमलाई यिनीहरूले चुनौति दिन थालेका छन्।

उदाहरणकै लागि हेर्ने हो भने विश्वको दोस्रो ठूलो अर्थतन्त्र चीनमा 'स्मार्टफोन' चलाउन जान्नेमध्ये अधिकांश मानिसहरू 'विच्याट'बाट कारोबार गर्छन्। अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धान संस्था एवं सञ्चारमाध्यमहरूले गरेको अध्ययनअनुसार चीनमा दैनिक ६५ करोड मानिसले 'विच्याट' प्रयोग गरी त्यसैमार्फत कारोबार गरिरहेका छन्। अर्थात् संसारको सबैभन्दा धेरै जनसंख्या भएको देशको आधाभन्दा धेरै मानिसहरू विच्याटबाट कारोबार गर्ने गर्दछन्।

संयुक्त राष्ट्र संघले पनि 'डिजिटल इकोनोमी'का सम्बन्धमा अध्ययन गरेर गत सेप्टेम्बरमा प्रतिवेदन नै सार्वजनिक गरेको छ। यो प्रतिवेदनमा पनि कर प्रणालीमा यस्ता व्यवसायलाई आवद्ध गराउन चुनौति रहेको उल्लेख गरिएको छ। यस्ता व्यवसायको प्रभाव संस्थागत आयकरदेखि अन्य अप्रत्यक्ष करसम्ममा पर्न सक्ने चुनौति औल्याइएको छ।

* आर्थिक ब्युरो प्रमुख, नेपाल लाइभ

नेपालमा डिजिटल कारोबार

नेपालमा भुक्तानी सेवा प्रदायक व्यवसायको विस्तार हुन थालेको छ। बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाका आफ्नै विद्युतीय कारोबार सेवादेखि स्वतन्त्र रूपमा भुक्तानी सेवा प्रदान गर्नेहरू बढिरहेका छन्। भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन, २०७५ मा नगद र चेकका अतिरिक्त विद्युतीय बैकिङ, भुक्तानी कार्ड, स्वीफ्टको माध्यमबाट हुने भुक्तानी, अन्तर बैंक भुक्तानी, इ-मनी र मोबाइल बैङ्किङलाई भुक्तानी उपकरण मानेको छ। यसर्थ, उपर्युक्त भुक्तानीका उपकरणहरू मार्फत हुने कारोबारलाई डिजिटल कारोबारको दायराभित्र ल्याउन सकिन्छ।

अहिले सामान्य रेष्टुरेन्टदेखि सपिड मलहरू तथा विभिन्न थोक बिक्रेताले विद्युतीय उपकरणको माध्यमबाट भुक्तानीको प्रबन्ध मिलाइरहेका छन्। यसकारण नेपालमा विद्युतीय कारोबार र भुक्तानी गर्ने प्रचलन बढिरहेको मान्न सकिन्छ। अर्कोतर्फ दैनिक जीवनमा उपयोग हुने साधनहरूको बिल भुक्तानी पनि अनलाइनकै माध्यमबाट गर्न सकिने व्यवस्था हुन थालेको छ। यसले पनि मानिसहरूलाई विद्युतीय कारोबारतर्फ आकर्षित गरिरहेको छ।

कारोबारको पारदर्शिता र करसहभागिता

विद्युतीय माध्यमबाट कारोबार बढेसँगै यससँग सम्बन्धित व्यवसायको पारदर्शिता, नियमन र अन्त्यमा करसहभागिताको प्रश्न महत्त्वपूर्ण बनेको छ। यथार्थ बिल-बीजक जारी हुने हो भने डिजिटल कारोबारलाई करको दायरामा ल्याउन कठिन हुँदैन। हरेक कारोबार प्रणालीमा आवद्ध हुने भएकाले भुक्तानी फछ्यौट भएको प्रणालीको अनुगमनमार्फत उनीहरूको यथार्थ कारोबार बाहिर ल्याइ त्यसैमा कारारोपण गर्न सकिन्छ। अर्कोतर्फ यसले औपचारिक अर्थतन्त्रकै विस्तारमा पनि सहयोग पुऱ्याउँछ।

भुक्तानी र फछ्यौटमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको प्रत्यक्ष भूमिका रहने भएकाले कर कार्यालयसँगसँगै नेपाल राष्ट्र बैङ्कले पनि प्रत्यक्ष निगरानीको दायरामा डिजिटल कारोबार रहन्छन्। अर्कोतर्फ स्वतन्त्र भुक्तानी सेवा प्रदायकहरू पनि राष्ट्र बैङ्ककै स्वीकृतिमा सञ्चालन हुने भएकाले उनीहरूको पनि त्यहीँबाट अनुगमन हुन सक्छ।

कर प्रशासन र करदाताबीच सही सूचना आदान-प्रदान हुने अवस्थामा कर चुहावटको संभावना न्यून बन्छ। करदाताको कारोबारको यथार्थ सूचना कर कार्यालयले प्राप्त गर्ने संयन्त्रको विकास गरी कर सहभागिता र परिपालना दुवै बढाउने गरी प्रणालीगत विकास गर्नुपर्दछ।

राजस्व गुम्ने जोखिम

डिजिटल कारोबार गर्ने कम्पनी वा फर्महरू भौतिक कारोबार गर्ने जस्तो ठाउँठाउँमा आवासीयरूपमा बस्दैन्। एक स्थानमा कम्पनी स्थापना गरी टाढाटाढासम्म कारोबार गर्न सक्ने गरी उनीहरूले आफ्नो सेवा प्रवाहको प्रबन्ध गरेका हुन्छन्। भौगोलिक सीमाभित्र डिजिटल व्यवसाय नबढ्ने भएकाले अन्तरदेशीय कारोबारसमेत यसैबाट हुन सक्छ। त्यस्तो अवस्थामा एउटा देशमा बसेर कारोबार गरिरहेको फर्म वा कम्पनीले त्यही देशमा आफ्नो यथार्थ खर्च र आयको विवरण प्रस्तुत नगर्दा राजस्व गुम्ने जोखिम रहन्छ। कारोबारको यथार्थ विवरण प्रस्तुत नगर्दा करयोग्य आय नै लुक्ने र त्यस राष्ट्रले राजस्व गुमाउँदै जाने संभावना रहने भएकाले कर प्रशासनले यसतर्फ ध्यान बढाउनुपर्छ।

एसियाली विकास बैंक तथा संयुक्त राष्ट्र संघको अध्ययनले पनि राजस्व चुहावटको यो जोखिमलाई औँल्याएका छन्। यसैगरी अर्गनाइजेसन फर इकोनोमिक कोअपरेसन एन्ड डेभलपमेन्ट (ओइसिडी)ले 'डिजिटल अर्थतन्त्रको विस्तारले अन्तर्राष्ट्रिय करमा समस्या पार्न सक्ने' संकेत आफ्नो अध्ययनमार्फत गरिसकेको छ।

खासगरी सूचना प्रविधिको दुरुपयोगबाट तथ्यांक तोडमोड हुन सक्ने, कारोबारको यकिन विवरण लुकाउन सक्ने र धेरैतिर छरिएको बहुपक्षीय व्यवसायले यसलाई थप बलियो बनाउने भन्दै राजस्व गुम्न सक्ने जोखिम औँल्याइएको हो। विद्युतीय माध्यमबाट हने कारोबारमा प्रविधिको माध्यमबाट उपभोक्तासम्म वस्तु पुर्‍याउन सकिन्छ। अन्तरदेशीय कारोबार पनि यसरी नै संभव हुने भएकाले मूल्य अभिवृद्धिकरमा क्षयीकरणको जोखिम यसले बढाउन सक्छ।

नियनकारी निकायको भूमिका

स्वस्थ व्यवसाय प्रवर्द्धनका लागि नै खुला बजारमा बलियो नियमनको व्यवस्था हुनुपर्ने अवधारणा अघि सारिएको हो। नेपालको सन्दर्भमा आन्तरिक राजस्व विभाग र मातहतका निकायसँग कर संकलनको अधिकार मात्रै नभइ कतिपय व्यवसायको प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष नियमनको अधिकार दिइएको छ। यसैगरी नेपाल राष्ट्र बैङ्क, नेपाल धितोपत्र बोर्ड, बिमा समितिजस्ता नियमनकारी निकायलाई पनि स्वायत्तता प्रदान गरी नियमनको अधिकार दिइएको छ। जसले बजारमा हुन सक्ने अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा र गैरकानूनी क्रियाकलापलाई रोकी बलियो अर्थतन्त्र निर्माणका आधार तयार गर्न सहयोग गर्न सक्छन्।

नेपालको सन्दर्भमा भुक्तानी सेवा प्रदायकलाई नियमन गर्ने प्रष्ट र बलियो कानूनी व्यवस्था तय हुनुअघि नै त्यस्ता फर्म तथा कम्पनीहरूले कारोबार थालिसकेका थिए। प्रविधिमा आधारित यस्ता व्यवसायबाट अर्थतन्त्रमा निम्तिन सक्ने जोखिमलाई मध्यनजर गरेर कानून निर्माण गरिएका छन् भने नियमनको अधिकार पनि स्थापित गरिएको छ। हरेक व्यवसायलाई स्वस्थरूपमा अघि बढ्न प्रोत्साहित गर्ने र उनीहरूबाट कानूनबमोजिमको कर संकलन गर्ने दायित्व राज्यकै हो। यसका लागि उनीहरूको कारोबारको यथार्थ सूचना

संकलन, जोखिमको विश्लेषण र कारारोपण गर्नुपर्दछ। कर संकलन गर्दा व्यवसाय विस्तार, लगानी अभिवृद्धि र रोजगारी सिर्जनाका साथसाथै नवीनतम सोचको प्रवर्द्ध हुनु गरी गर्न सक्नुपर्दछ।

सरकारी निकायले आफूलाई प्रविधिमैत्री बनाउँदै प्रविधिकै माध्यमबाट नियमन तथा सुपरीवेक्षण गर्न सक्ने बनाउनुपर्दछ। त्यसका अतिरिक्त हरेक व्यवसाय आ-आफ्नै प्रकृतिका हुन्छन्। सहज व्यावसायिक वातावरण सिर्जना गरी लगानी अभिवृद्धिको ढोका खोलीदिने र त्यसैबाट आर्जन हुने नाफाबाट कर लिने गरी राज्यले वातावरण बनाउनुपर्छ। ठूला औद्योगिक प्रतिष्ठान स्थापना गरेर उत्पादन गर्ने फर्म भन्दा एउटा सानो क्षेत्रमा इन्टरनेटको माध्यमबाट कारोबार गर्ने कम्पनीले धेरै नाफा आर्जन गर्न सक्छन्। तसर्थ हरेक व्यवसायको सुक्ष्म सूचना कर प्रशासनसँग हुनु पर्दछ, ताकि करछली वा कारोबार लुकाउन खोज्नेमाथी तत्काल कारबाही गर्न सकियोस् र सही कारोबार गर्नेलाई प्रोत्साहन पनि।

प्रभावकारी बनाउन सके कर संकलनमा सहयोगी

विद्युतीय माध्यमबाट कारोबार अभिवृद्धि गर्न सके त्यसले राजस्वमा बलियो योगदान पुर्‍याउन सक्नेमा सरकार पनि विश्वस्त भइसकेको छ। सरकारले मूल्य अभिवृद्धिकर परिपालना बढाउन विद्युतीय माध्यमबाट हुने भुक्तानीमा कूल मूल्य अभिवृद्धि करको १० प्रतिशत ग्राहककै खातामा फिर्ता दिने व्यवस्था आर्थिक ऐन, २०७६ मा गरेको छ। विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी वृद्धि गरी कारोबारलाई यथार्थपरक बनाउने र करसहभागिता पनि बढाउने लक्ष्य नेपाल सरकारले लिएको यसले पुष्टि गर्दछ। यो व्यवस्था पूर्ण कार्यान्वयनमा आउन सके खरिदकर्ताको वैड्क खाताबाट बिल भुक्तानी हुँदा त्यसबाट राज्यले पाउनुपर्ने राजस्व सिधै राजस्व खातामा जम्मा हुन जान्छ र राजस्व चुहावटको जोखिम न्यूनीकरण हुन सक्दछ।

यथार्थ बिल बीजक जारी हुन सक्ने अवस्था सिर्जना हुनु भनेको राजस्व परिचालन पनि प्रभावकारी हुनु हो। नेपालमा मूल्य अभिवृद्धिकरलाई राजस्वको मेरुदण्डको रूपमा विकास गर्न खोजिएकाले डिजिटल कारोबारलाई प्रभावकारी बनाउन सक्ने हो भने राजस्वमा महत्वपूर्ण योगदान गर्न सक्दछ। सरकारले सबैलाई स्थायी लेखा नम्बर (प्यान फर अल) नीतिलाई यसै वर्षबाट प्रभावकारी कार्यान्वयन गराइरहेको छ। यस्ता औजारहरू सुरुमा कार्यान्वयनमा ल्याउन केही अप्पारो देखिए पनि भविष्यमा अर्थतन्त्रको सबलीकरणमा महत्वपूर्ण योगदान दिन सक्छन्। विद्युतीय कारोबारलाई सरल र प्रभावकारी बनाई त्यसबाट जारी हुने बिल बिजकका सम्पूर्ण सूचना कर प्रशासनले सुक्ष्म विश्लेषण गरेर अघि बढ्ने हो भने मूल्य अभिवृद्धिकरमा सहभागिता बढाउँछ। झुटा विवरण पेश गरी कर क्षयीकरण गर्ने संभावना न्यून बन्छ। जसको प्रभाव आयकरमा पनि सम्ममा देख्न सकिन्छ।

नेपालको अहिलेको कूल गार्हस्थ उत्पादन ३४ खर्ब रुपैयाँको रहेको छ। चालु आर्थिक वर्षमा संघीय सरकारले ११ खर्ब १२ अर्ब रुपैयाँ राजस्व (१५/१५ प्रतिशत आन्तरिक उत्पादनमा लाग्ने अन्तःशुल्क र मूल्य अभिवृद्धिकर स्थानीय तह र प्रदेशलाई बाँडफाँट हुनेसमेत) संकलन गर्ने लक्ष्य राखेको छ। स्थानीय तह र प्रदेशले गर्ने राजस्व संकलनबाहेक नै नेपालको कूल गार्हस्थ उत्पादन र करको अनुपात उच्च रहेको छ। यस्तो अवस्थामा सरकारले करका दरहरू वृद्धि भन्दा दायरा विस्तारमा जोड दिनुपर्दछ। करका दायरा विस्तार हुन सक्ने क्षेत्रहरू पहिचान गरी अगाडि बढ्नुपर्छ। विद्युतीय कारोबार हुने व्यवसाय पनि एउटा नयाँ क्षेत्र हो। उनीहरूको नियमन, यथार्थ कारोबारको विवरण संकलन गरी करारोपण गर्नुपर्छ।

अन्त्यमा

डिजिटल अर्थतन्त्र र डिजिटल उपकरणको उपयोग अहिलेको युगमा रोक्न सकिँदैन। आवश्यक कानूनी प्रबन्ध गरी यसको सहज उपयोग गरी राजस्वमा बलियो योगदान दिन सक्ने बनाउनुपर्छ। कारोबारको पारदर्शिता र यथार्थता नै राजस्व संकलनको मूल हो। सरकारको ध्यान यसैमा हुनुपर्छ।

आन्तरिक राजस्व परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउन सरकारले केही कानूनहरू तर्जुमा गरेको छ। हरेक वर्षको आर्थिक ऐनबाट ती कानूनमा समसामयिक संशोधन गर्दै अघि बढ्ने पनि गरिएको छ। आन्तरिक राजस्वतर्फ मूल्य अभिवृद्धिकर ऐन, आयकर ऐन, अन्तःशुल्क ऐन र मदिरा ऐन तथा यिनीहरूका नियमावली कार्यान्वयनमा छन्। अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास, मुलुकभित्र विकसित भइरहेका व्यावसायिक क्रियाकलापको दायरा समेट्ने उद्देश्य र करदातामैत्री कर कानून बनाउनका लागि यी कानूनहरू परिमार्जन पनि भइरहेका छन्। कतिपय व्यवसाय सानो लगानीबाट सुरु भएका व्यवसायसमेत हुने भएकाले उनीहरूको प्रवर्द्धन र संरक्षण हुने गरी कर कानून लागू गर्नुपर्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- आर्थिक ऐन २०७६
- आन्तरिक राजस्व विभागका विभिन्न समयका प्रकाशन
- नेपाल राष्ट्र बैंकका विभिन्न समयमा प्रकाशित निर्देशनहरू
- www.oecd-ilibrary.org
- एसियाली विकास बैंकको प्रकाशन

पैत्रिक सम्पत्तिमा कर : बहस कि आवश्यकता ?

निरु अर्याल *

पैत्रिक सम्पत्तिमा कर लगाउने अभ्यास सामाजिक सुरक्षा बलियो भएका मुलुकहरूमा प्रचलित छ। यस्तो करलाई सम्भ्रान्त मुलुकहरूले “इन्हेरिटेन्स ट्याक्स” भन्ने गरेका छन्। विशेष गरी यो प्रकृतिको कर अमेरिका, जापान, बेलायत लगायतका मुलुकले लगाउँदै आएका छन्। पैत्रिक सम्पत्ति हस्तान्तरणसम्बन्धी करअधिकार प्राप्त व्यक्तिको मृत्यु भइसकेपछि स्वामित्व हस्तान्तरणमा लाग्ने कर नै पैत्रिक सम्पत्ति कर हो। सामान्यतया यो कर नगद, लगानी, सेयर, डिबेन्चर, सुनचाँदी, गाडी र घरजग्गाजस्ता सम्पत्तिमा लाग्छ।

यो करले सम्पत्ति स्वामित्व लिने र हस्तान्तरण गर्ने दुवै पक्षलाई असर गर्दछ। कर लगाउँदा सम्पत्तिको बजार मूल्य निर्धारण गरी लगाइन्छ। यस्तो प्रकृतिको करको दर आयकरको जस्तै प्रगतिशील हुन्छ। विकसित मुलुकको अभ्यासलाई हेर्दा यस्तो कर व्यक्तिको मृत्युपछि एकपटक मात्र लगाइन्छ। करको दायित्व सम्पत्ति स्वामित्वमा आउने व्यक्तिमा हुन्छ। सैद्धान्तिक रूपमा केही भिन्नता रहे पनि यो कर सामान्य व्यक्तिका लागि मृत्युपछि लाग्ने करका रूपमा बुझिन्छ।

सन् २०१३ मा फ्रेन्च अर्थशास्त्री टमस पिकेट्टीको “क्यापिटल इन द ट्वेन्टी फ्रस्ट सेन्चुरी” पुस्तकले विश्वमा आर्थिक असमानताको एउटा आधार पैतृक सम्पत्ति हो भन्ने अवधारणालाई स्थापित गर्‍यो र त्यसले व्यापक मान्यता पनि पायो। यो अवधारणाले विशेष गरी व्यक्तिले कामै नगरी पैतृक सम्पत्तिको आधारमा धनी हुने र त्यसले उद्यमशीलता विकास नहुने कुरालाई स्थापित गर्दै युवा अवस्थादेखि नै आफैले कमाउनुपर्छ र आफैले कमाएको सम्पत्ति आफैले मात्रै उपभोग गर्नुपर्छ भन्ने धारणा बनाउँछ।

अर्थशास्त्रका प्रणेता एडम स्मीथलेपनि पैत्रिक सम्पत्तिमा कर लगाउनु न्यायोचित हुने बताएका छन्। उनले सन् २००७ मा एक बेलायती पत्रिकालाई दिएको अन्तर्वार्तामा पैत्रिक सम्पत्तिमा कर लगाउँदा युवाहरू उत्पादनमा सक्रिय हुने र ती देशको अर्थतन्त्र अझ बलियो हुने उल्लेख छ। पैतृक सम्पत्तिमा कर मात्र होइन, जसले आर्जन गरेको हो उसले आफ्नो ढंगले चलाउन पाउनुपर्छ भन्ने मान्यता स्थापित गर्न खोज्नु नराम्रो पक्ष हुँदै होइन।

स्मीथसँगै कर लगाउनुको उद्देश्य धेरै सम्पत्ति राख्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्ने तथा आर्थिक असमानतालाई कम गर्ने तर्कमा अधिकांश अर्थशास्त्रीहरू सहमत देखिन्छन्। तर संसारभरका सर्वसाधारणमा भने यो कर लोकप्रिय छैन। छिमेकी मुलुक भारतले पनि यस्तो खालको कर लगाउने वा छुट दिने वा हटाउने बारे छलफल अधि बढाउन खोजे पनि अहिलेसम्म केही सार्वजनिक गर्न सकेको छैन। यस्तो प्रकृतिको कर लगाउने विषयमा भारतीय अर्थशास्त्रीहरू सहमत देखिन्छन्। यता संघीयताको पहिलो अभ्यास गर्दै गरेको नेपालमा पनि आर्थिक असमानता हटाउन पैत्रिक सम्पत्तिमा कर लगाउने कुरा वैज्ञानिक नै हो। नेपालमा अहिले तीन पुस्तासम्म पुख्र्यौली सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्दा रजिष्ट्रेशन शुल्कबाहेकका कर छुट छ। मृत्यु भइसकेपछि स्वामित्व हस्तान्तरणमा कर लाग्ने भएकाले कर छल्न आय र नाफामा सजिलो छैन। अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनहरूलाई हेर्ने हो भने करको दर तोकिँदा नजिकका नातेदारलाई कम दर र नाता टाढा हुँदै जाँदा बढ्दै जान्छ। जस्तै - आफ्नै पतिपत्नी, छोराछोरीको स्वामित्वमा हस्तान्तरण भएमा कम दर अन्य नातेदारमा करको दर बढी लाग्छ। यसमा

* आर्थिक पत्रकार, कारोबार आर्थिक दैनिक

नागरिक आफैले कमाएको सम्पत्ति जीवनभर उपभोग गरी बाँकी रहेको सम्पत्तिमा उच्चदरमा कर लगाउनु वैज्ञानिक हुने देखिन्छ ।

सबल पक्ष

कुनै व्यक्तिको मृत्युपछि सम्पत्ति हस्तान्तरण भई आउने व्यक्तिले बिना परिश्रम आय प्राप्त हुने भएकाले कर लगाउने यो करको मान्यता हो । दोस्रो नागरिकका लागि राज्यले जीवनभर सुरक्षा, स्वास्थ्य, शिक्षा, खाद्यान्न, सामाजिक सेवालगायतका अधिकार र सुविधा दिएको हुन्छ । त्यसको फलस्वरूप जीवनभर व्यक्तिले सुविधाको उपभोग गरी आयआर्जन गर्छ र त्यसको प्रतिफलस्वरूप कर तिर्नु नागरिकको कर्तव्य हुन्छ । नागरिकको मृत्युपछि पनि सम्पत्तिको हक हस्तान्तरण वा सोको संरक्षण राज्यले गर्नुपर्छ । हक लिने नागरिकलाई सेवा र सुविधा राज्यले नै प्रदान गर्ने भएकाले अग्रिम कर लिनु स्वाभाविक मान्न सकिन्छ । कुनै एक पुस्ताले धेरै कमाएमा अन्य पुस्ताले कामै नगरी खान पुग्ने भएमा आगामी पुस्तालाई काम गर्न प्रोत्साहन गर्दैन । कर लाग्ने व्यवस्था भएमा बुवाआमाको सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्दा लाग्ने कर तिर्न सक्ने क्षमता बनाउनुपर्ने चुनौति आउने भएकाले आर्थिक आयआर्जनलाई प्रोत्साहन हुने देखिन्छ । यसले धेरै पुस्तालाई पुग्ने गरी सम्पत्ति कमाउनुपर्ने हाम्रो संस्कारलाई परिवर्तन गर्न सक्छ । यसले आर्थिक गतिविधिलाई गति दिन सहयोग गर्ने देखिन्छ ।

कुन मुलुकमा कस्तो कर ?

विश्वका दुईतिहाइ विकसित अर्थतन्त्रहरू अमेरिका, जापान, कोरिया, बेलायत, जर्मनीजस्ता मुलुकमा यो कर लगाइएको छ । पोर्चुगल, स्विडेन, रसिया, हङकङ, भारत, अस्ट्रिया, नर्वे, सिंगापुर, ब्रुनाईजस्ता मुलुकले यो कर एकपटक लगाएर पुनः खारेज गरेका छन् । आर्थिक समन्वय तथा विकास संगठन (ओईसीडी) का १५ सदस्य मुलुकहरूमा पनि पैत्रिक सम्पत्तिमा कर लाग्दैन र करको दर औसतमा १५ प्रतिशत रहेको छ । यसको योगदान कूल ग्राहस्थ उत्पादनको एक प्रतिशतभन्दा कम छ । अमेरिका, बेलायत, जापानजस्ता मुलुकमा ५ प्रतिशतभन्दा कम व्यक्तिले मात्रै यस्तो कर तिर्नेको सूचीमा छन् ।

धेरै मुलुकमा प्रगतिशील आधारमा कर लगाउने प्रचलन छ भने अन्य देशमा सम्पत्तिको मूल्य बढ्दै गएपनि एकै दरको कर लगाएको छ । बेलायतले दम्पतीमा हस्तान्तरण हुने, मर्नुभन्दा सात वर्षअगाडि उपहार दिएको सम्पत्ति, वार्षिक रूपमा तीन हजार पाउन्डसम्म दिएको उपहार, सामाजिक संस्था तथा राष्ट्रिय पार्टीहरूलाई दिएको उपहारलाई कर नलाग्ने सूचीमा राखेको छ । व्यावसायिक सम्पत्ति तथा दोस्रो बजारमा दर्ता नभएको सेयरको हस्तान्तरणमा कर नलाग्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रत्येक उत्तराधिकारी दम्पती र नाबालकका लागि तीन लाख २५ हजार पाउन्डसम्म छुट पाउने व्यवस्था गरेको छ । अमेरिकाले ६ लाख ७५ हजार डलरसम्म छुट दिएको छ । सम्पत्ति मूल्याङ्कन स्वच्छ बजार मूल्यका आधारमा गरिन्छ । करको दरलाई नै हेर्ने हो भनेपनि अमेरिका र बेलायतमा ४० प्रतिशत रहेको छ भने जापानमा तीन करोड येनसम्म छुट रहेको देखिन्छ । त्यतिमात्र होइन, प्रत्येक उत्तराधिकारी बापत ६० लाख येनसम्म कर लाग्दैन । प्रत्येक उत्तराधिकारीले पचास लाख येनसम्म जीवन विमावापत् कट्टा गर्न पाउँछन् ।

जर्मनीमा करदातालाई तीन भागमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो वर्गका आफ्ना छोराछोरी र दम्पतीलाई सात प्रतिशतबाट ३० प्रतिशतसम्म र दोस्रो वर्गका भाइबहिनीका छोराछोरीलाई १५ प्रतिशतदेखि ४३ प्रतिशतसम्म करको दर कायम गरिएको छ । अन्य व्यक्तिलाई ३० प्रतिशतदेखि ५० प्रतिशतसम्म कर लाग्छ । जर्मनीमा दम्पतीका लागि पाँच लाख युरो र प्रत्येक बच्चाका लागि चार लाखसम्म कर छुट हुन्छ । छिमेकी मुलुक भारतमा पनि पैत्रिक सम्पत्तिमा लाग्दै आएको करसन् १९८५ मा खारेज गरिएको थियो । पछिल्लो पटक मोदी

सरकार आइसकेपछि पैत्रिक सम्पत्तिमा कर लगाउने विषय बहसमा आएको छ, भने नेपालमा पनि दुई तिहाई नजिकको सरकार आएसँगै यसको बसह शुरु भएको छ ।

सम्पत्तिमा करमा विद्यमान व्यवस्था

हाल आयकर ऐनको व्यवस्थाले प्राकृतिक व्यक्तिको घरजग्गाजस्ता सम्पत्तिको व्यावसायिक कारोबार भएमा १० लाख रूपैयाँभन्दा बढी रकमको आयमा पुँजीगत लाभकर लाग्छ । तीन पुस्तासम्म खरिद बिक्रीबाहेक अन्य हस्तान्तरणमा पुँजीगत लाभकर नलाग्ने व्यवस्था रहेको छ । घरजग्गाको खरिद बिक्रीमा समेत १० वर्षभन्दा बढी स्वामित्व भए कर नलाग्ने, पाँच वर्षभन्दा बढी १० वर्षभन्दा कम भएमा २.५ प्रतिशत र पाँच वर्षभन्दा कम समयसम्म स्वामित्व भएमा पाँच प्रतिशत पुँजीगत कर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ । सुनचाँदी र अन्य व्यक्तिगत सम्पत्तिको आम्दानीमा कर लाग्दैन । सेयर तथा ऋणपत्रबाट भएको पुँजीगत लाभकर पाँच प्रतिशत मात्र लाग्छ । बैंकको ब्याज आय तथा सेयरबाट प्राप्त लाभांशमा अन्तिम रूपमा ५ प्रतिशत मात्र कर लाग्छ । तर पैत्रिक सम्पत्तिको हस्तान्तरणमा कुनै कर लागेको देखिँदैन । व्यक्तिको सम्पत्तिबाट आर्जन भएका करहरूमा समेत अन्य मुलुकको तुलनामा कम दर प्रस्ताव गरिएको छ । ब्याजकर, लाभांश कर र पुँजीगत लाभकर सकेसम्म प्रगतिशील बनाउनुपर्ने कर विज्ञको तर्क छ । यद्यपि, पैत्रिक सम्पत्तिमा कर लगाउन हुने या नहुने विषयमा विश्वमा मात्रै नभएर नेपालमा पनि अर्थशास्त्रीहरू दुई ध्रुवमा विभाजित भएको देखिन्छ, भने सरकारले जनतालाई अनुभूत हुनेगरी काम गर्न नसक्दा गरेको भार बोभिलो बन्दै गएको छ ।

भ्रष्टाचारसँगको सम्बन्ध

नेपाल जस्तो अति कम विकसित मुलुकमा सन्तानलाई सम्पत्ति जोडिदिनुपर्छ भन्ने मानसिकताले नै सत्तामा पुग्ने दल, नेता र कार्यकर्ता अनि उपल्लो तहका सरकारी कर्मचारीले घुस खाने र पदको दुरुपयोग गर्ने कुरा व्यापक रूपमा आउने गरेको छ । यस्तो व्यवस्था लागू भएपछि मैले छोडे पनि मेरो सन्तानले पाउने होइन, बाँडिन्छ, कर लाग्छ भन्ने भएपछि त्यसरी भ्रष्टाचार गर्ने र नचाहिने किसिमले धन संकलन गर्ने सोचाइमा पनि परिवर्तन आउन सक्छ ।

आफ्ना कार्यकर्ताहरूलाई ठीक ठाउँमा नराख्ने, राम्रो आचरण-व्यवहार नसिकाउने, सम्मानजनक जीवनयापन गरेको कार्यकर्ताले टिकट पनि नपाउने एवम् घुस दिने माफिया र ठेकेदारले पाउने अवस्थामा सुधार हुन्छ भन्ने सोच राज्य व्यवस्था सञ्चालन गर्नेहरूले राख्नु अन्यथा होइन । सरकारले उठाएको करको समुचित सदुपयोग गर्न सके त्यसबाट आम नागरिक र करदाताले लाभ पाउन सक्छन् भन्नेमा विश्वस्त हुन सकिन्छ । हालसम्म व्यक्तिको स्वामित्व हस्तान्तरणमा कर नलाग्ने व्यवस्था भएपनि आयकर ऐनमा कम्पनीको ५० प्रतिशतभन्दा बढी स्वामित्व हस्तान्तरण भएमा सम्पत्ति र दायित्वको पुनर्मूल्याङ्कन गरी कर लगाउने व्यवस्था हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । व्यावसायिक संस्थालाई कर लाग्ने तर व्यक्तिको मृत्युपछि उत्तराधिकारीमा स्वामित्व हस्तान्तरण हुँदा सम्पत्ति र दायित्वमा कर नलगाउनु न्यायिक देखिँदैन छ, भने यस्ता कर सामान्य व्यक्तिलाई कर लगाउनु उपयुक्त हुँदैन ।

ध्यान दिनुपर्ने कुरा

नेपालजस्तो सामाजिक सुरक्षा कमजोर भएको मुलुकमा यो कर कार्यान्वयन सहज छैन । कर सदुपयोग नभएको नेपालजस्तो मुलुकमा थप कर लगाउँदा आउने नकारात्मक प्रतिक्रिया र वास्तविक करदाता थप मर्कामा नपरिनु भन्नेतर्फ पनि नीतिनिर्माताको ध्यान जान जरुरी छ । पुख्र्यौली सम्पत्तिमा ठूलो कर लगाइयो भने पारदर्शी रूपमा रेकर्डमा रहेका सेतो धन भएका इमान्दार दण्डित हुने र त्यसबाट कालोधनवाला कै चलखेल बढ्ने खतरा निम्तिन सक्छ । यसतर्फ पनि मध्यनजर गर्दै विभिन्न राजनीतिक दल, बौद्धिक स्तर, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र तथा आम सरोकारवालासँग छलफल गरेर मात्रै कर निर्धारण गर्ने योजना गर्नु उपर्युक्त ठहर्छ । विकसित मुलुकले दिने सुविधा नेपालले दिन नसक्ने भन्दै आवश्यक भौतिक सामाजिक संरचना निर्माण हुन सकिरहेका छैनन् । संविधानबाट प्रदत्त अधिकारको जनताले आभाष पाउन सकिरहेका छैनन् । अर्कोतर्फ मुलुक संघीयतामा प्रवेश गरेसँगै जनतामा करका भार थपिएको गुनासो छ, त्यस्तै, नागरिकले सुविधा सहज तरिकाले जनताले नपाएको, अरु कुनै लगानीको सुरक्षण र संरक्षण नभएको भन्ने व्यापक जनगुनासो रहेको छ ।

अर्कोतर्फ संघीयता कार्यान्वयनको अभ्यास गर्दै गरेको नेपालमा आम्दानीका प्रयाप्त स्रोत छैनन् । संघीयताले सिर्जित राज्य माथिको वित्तीय दायित्व पूरा गर्न गाह्रो भएको अवस्थामा नेपालमा अबै इन्हेरिटेन्स ट्याक्स लगाउने विषयमा व्यापक अध्ययन, अनुसन्धान, विश्लेषण र सरोकारवालासँग विचार विमर्श गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यो कर कार्यान्वयनको अर्को मुख्य चुनौति सम्पत्ति मूल्याङ्कन हो । संसारभर सम्पत्तिको मूल्याङ्कनमा निकै विवाद छ । मानौं कर तिर्ने समयमा सेयरको बजार मूल्य एक हजार छ । तर पछि सेयरको मूल्य घट्यो भने स्वामित्व लिने व्यक्तिलाई न्यायोचित हुँदैन । घरजग्गाको बजार मूल्यसमेत नेपालमा निकै जोखिमपूर्ण छ ।

सामाजिक मर्यादामा चुनौति

समुन्नत मुलुकका लागि पैत्रिक सम्पत्तिमा कर लगाउने विषयलाई सामान्य रूपमा लिएपनि नेपाल जस्तो मुलुकमा यो व्यवस्था अहिलेको अवस्थामा लागू गर्न कठिन पनि देखिएको छ । राज्यले दिने आधारभूत आवश्यकताको सुनिश्चितता र कर संकलन गर्ने सबल संरचना बिना अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई पछ्याउँदै नेपालमा तत्काल लागू गरिदा यसले सामाजिक मर्यादामा ठूलो झडका पुग्ने देखिन्छ । संरचनागत र हाम्रो क्षमताका हिसावले पनि व्यापक तयारी आवश्यक छ । बुझ्न पर्ने कुरा यो छ कि, यो वा त्यो भन्दैमा हामीले हाम्रो अवस्था र हैसियतलाई भुल्नु कदापि राम्रो होइन । यो कर लगाउनु पहिले सरकारले जनताको आधारभूत सुविधाहरूका साथै शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीलगायतका विषयको दायित्व लिन सक्ने क्षमतामा विस्तार गर्ने र त्यसको उपलब्धता सुनिश्चित गर्नुपर्छ । यसबाट राज्यप्रति सबै नागरिकको विश्वास अभिवृद्धि भई सरकारी नीतिको कार्यान्वयनमा सहजता हुन जान्छ ।

विकास लक्ष्य प्राप्तिमा राजस्वको योगदान

सरस्वती ढकाल *

दोस्रो संविधानसभाबाट २०७२ असोज ३ मा नेपालको संविधान जारी भएपछि संवैधानिक व्यवस्था अनुसार मुलुकमा पहिलो आवधिक निर्वाचन सम्पन्न भइ तीन तहका सरकार क्रियाशील छन्। संघीयतालाई संस्थागत गर्न सबैभन्दा बढी महत्वपूर्ण मानिएको आवधिक निर्वाचन अन्तर्गत देशका सबै स्थानीय तह, प्रादेशिक तथा सङ्घीय संसद्हरूमा गरेर करिब ४० हजार निर्वाचित पदाधिकारीहरू मुलुकमा छन्। राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्रीदेखि स्थानीय वडा सदस्यसम्म जनताको मतबाट निर्वाचित शासन प्रणाली लोकतन्त्रको सौन्दर्य हो र यसरी नीति निर्माणदेखि कार्यान्वयन तहसम्म जनताबाट अनुमोदित प्रतिनिधि रहनु नेपालका लागि अभुतपूर्व अवसर पनि हो।

नेपालमा दुई वर्षअघि ऐतिहासिक निर्वाचनहरू सम्पन्न भएसँगै नेपालले निकै ठूलो उत्साहका साथ आफ्नो नयाँ संविधानको कार्यान्वयन अगाडि बढाएको छ। यतिमात्र नभइ दुई दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वको कष्टपूर्ण अवधि र लम्बिदै गएको राजनीतिक सङ्क्रमण पनि अन्त्य भइसकेको छ। त्यसैले अबको नेपालको कार्यसूची के हो भन्ने प्रश्नमा निसन्देह आर्थिक समृद्धि नै हो भन्नेमा विमति सायदै कसैको होला। नेपाली जनताले पनि सर्वाङ्गीण विकासको कार्यसूचीलाई राष्ट्रले तदारुकताका साथ अगाडि बढाउनेछ भन्ने अपेक्षा राखेरै राजनीतिक आन्दोलन र परिवर्तनमा साथ दिइरहेका छन्।

नेपालको मात्र नभइ आजको युग आर्थिक रूपमा समृद्धि हासिल गर्ने र प्रविधिका क्षेत्रमा नवीनतम विकास गर्ने बाटोमा सम्पूर्ण विश्व अघि बढेको छ। हिजोका दिनमा चरम गृहयुद्धको चपेटामा परेका मुलुकहरू पनि समृद्धि हासिल गर्ने दिशामै अघि बढेका छन् भने समृद्ध मुलुकहरू नेपालजस्ता कम विकसित र विकासोन्मुख मुलुकमा आफ्ना उत्पादनको बजारीकरणमा अघि बढेका छन्। यसरी नेपालको पनि नयाँ राजनीतिक युग सुरु भएको छ र त्यो भनेको आर्थिक समृद्धिको युग नै हो। तर, समृद्धिको मन्त्र जप्दैमा त्यो हासिल गर्न भने सम्भव छैन यसैले दिगो विकासका ठोस योजना र कार्यान्वयनमा दृढ इच्छाशक्ति उत्तिकै अपरिहार्य पनि छ। यसका लागि हाम्रो प्रस्थान बिन्दु भनेको प्रधानमन्त्री केपी शर्मा ओलीले बारम्बार आफ्ना सार्वजनिक मन्तव्यहरूमा दोहोर्याउनु भएजस्तै संयुक्त राष्ट्र संघ र विश्व समुदायको दिगो विकास लक्ष्यहरूमा नेपालका लक्ष्यहरूलाई समाविष्ट गराउनु नै हो।

दिगो विकास लक्ष्यहरूका निम्ति योजना बनाउनु, बजेट तर्जुमा गर्न, समन्वय गर्न र यसको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्नका लागि हामीसँग संयन्त्रहरू नभएका होइनन्। मूलतः सन् २०२२ सम्ममा अतिकम विकसित राष्ट्रबाट स्तरोन्नति हुने र सन् २०३० सम्ममा लागि कहाँ पुग्नेछौं भन्ने मार्गचित्र राज्यले प्रस्तुत गरिसकेकाले अब त्यसको कार्यान्वयनमा हामीले हरेक संयन्त्र तथा साधन स्रोतको अधिकतम परिचालन गर्नुपर्छ।

मुलुकभित्र साधनस्रोतको चर्चा गर्नुपर्दा हामीले आन्तरिक राजस्व संकलनमा विशेष जोड दिनुपर्छ। खुला सीमाका कारण भइरहेको अनियन्त्रित अनौपचारिक बजार विस्तारले मुलुकको अर्थतन्त्र नराम्ररी प्रभावित छ भने हाम्रो राजस्वको क्षेत्र पनि फराकिलो हुन सकेको छैन। यसैले विकास लक्ष्य हासिल गर्न हामीले वैदेशिक ऋण, वैदेशिक लगानी, आन्तरिक लगानीसँगै आन्तरिक रूपमा सुशासन कायम गर्दै राजस्व वृद्धिमा जोड दिनुपर्छ। राजस्वका दर बढाउनेभन्दा चुहावट नियन्त्रण गरेरै हामीले राजस्व लक्ष्य हासिल गर्न सक्छौं।

* उपाध्यक्ष, नेपाल आर्थिक पत्रकार समाज (सेजन)

राष्ट्रिय योजना आयोगका अनुसार दिगो विकास लक्ष्यहरूको अवधि २०१६-२०३० मा बर्सेनि गर्नुपर्ने लगानीको प्रारम्भिक अनुमानअनुसार कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४२ देखि ५४ प्रतिशतसम्म लगानी गर्नुपर्छ। जस अनुसार प्रतिवर्ष औसत आवश्यकता करिब १७ खर्ब ७० अर्ब रूपैयाँ हुने अनुमान गरिएको छ, अर्थात् दिगो विकासको पूरै अवधिमा कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ४९ प्रतिशत लगानी आवश्यक पर्नेछ। यो स्तरको लगानीको लागि सबै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरकारी र निजी स्रोतहरू पूर्ण रूपमा परिचालन गर्न आवश्यक छ। लगानीकर्ता समूहहरूमध्ये परिवारहरूलाई सबैभन्दा कम लगानी गर्नसक्ने समूहमा लिइएको छ। तिनीहरूले आफ्नो आयको ठूलो हिस्सा दुवै सरकारी र निजी क्षेत्रहरूले उपलब्ध गराउने आधारभूत सामाजिक र आर्थिक/वित्तीय सेवाहरूमा खर्च गर्दछन्। परिवारहरू आयको दृष्टिकोणले फरक छन्। राष्ट्रिय गरीबी रेखाको तुलनामा तिनीहरूको स्थानलाई खण्डीकृत रूपमा हेर्दा साथै तिनीहरूको सीमान्त उपभोग र खर्च गर्ने प्रवृत्तिलाई फरक फरक अनुमानहरूको आधारमा लेखाजोखा गर्दा परिवारहरूले दिगो विकासका लक्ष्यहरूको निम्ति आवश्यक कूल लगानीमध्ये पाँच प्रतिशतसम्म मात्र वित्तीय स्रोत परिचालन गर्नसक्ने देखिन्छ।

राजस्व संकलनको अवस्था हेर्ने हो भने सन् २०१५ मा नेपालको राजस्व सङ्कलन कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब २० प्रतिशत रहेकोले कर परिचालन सम्बन्धमा भएका प्रयासहरू तुलनात्मक रूपमा प्रभावकारी रहेका छन्। सन् २०३० मा कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा ३० प्रतिशत राजस्व सङ्कलन गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। आन्तरिक कर राजस्वबाट बेहोरिने सरकारको आन्तरिक खर्चको प्रतिशत सन् २०३० मा ८० प्रतिशत पुर्‍याउने परिमाणात्मक लक्ष्य राखिएको छ। यो लक्ष्य सामान्य स्तरकै देखिन्छ। किनकि, पूर्वाधारमा हुने लगानीको ठूलो कमीलाई सच्याउनका लागि सरकारी लगानीलाई बढाउन आन्तरिक राजस्व सङ्कलनलाई प्रभावकारी रूपमा बढाउनुका अतिरिक्त ठूलो मात्रामा अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरू पनि आवश्यक पर्नेछ। निजी क्षेत्रको लगानीको कमीलाई पूरा गर्न प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीलाई हालको स्तरबाट कम्तीमा पाँच गुणाले बढाउनु आवश्यक देखिएको योजना आयोगको प्रक्षेपणमा पनि उल्लेख छ।

दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न निजी क्षेत्रले उद्योग, ऊर्जा, भौतिक पूर्वाधार, आवास तथा बस्ती विकास, सहरी पूर्वाधार र पर्यटन क्षेत्रमा बढी लगानी गर्ने अपेक्षा गरिएको छ। निजी क्षेत्रले पर्यटन, औद्योगिक तथा यातायात पूर्वाधारमा आवश्यक पर्ने कूल लगानीको करिब पाँच भागको तीन भाग अर्थात् ६० प्रतिशत योगदान गर्ने अनुमान छ। सरकारी क्षेत्रले दिगो विकास लक्ष्यहरूका लागि आवश्यक पर्ने कूल लगानीमध्ये करिब ५५ प्रतिशत लगानी बेहोर्ने अनुमान गरिएको छ। यस्तो लगानी गरीबी न्यूनीकरण र त्यसपछि कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, लैङ्गिक, खानेपानी र सरसफाई, यातायात पूर्वाधार, जलवायुसम्बन्धी कार्य, र शासकीय क्षेत्रमा गरिनेछ। सरकारी लगानी सबैभन्दा कम पर्यटन क्षेत्रमा र त्यसपछि ऊर्जा, उद्योग, र सहरी पूर्वाधार (मुख्यतया बस्ती विकास) मा हुने अनुमान गरिएको छ।

सरकारी क्षेत्रबाट बेहोर्ने लगानीअन्तर्गत सबैभन्दा ठूलो वित्तीय खाडल पूर्वाधारको क्षेत्रमा हुनेछ। खानेपानी र सरसफाई, ऊर्जा, यातायात, औद्योगिक एवं सहरी पूर्वाधार क्षेत्रमा ५८ प्रतिशत र गरीबी न्यूनीकरण, स्वास्थ्य, शिक्षा र लैङ्गिक जस्ता सामाजिक क्षेत्रमा ३१ प्रतिशत रकम नपुग हुनेछ। आर्थिक क्षेत्रमा अहिले भइरहेको स्रोत बाँडफाँडको प्रवृत्तिलाई दृष्टिगत गर्दा यस क्षेत्रले खासै यस्तो अवस्थाको सामना गर्नुपर्ने छैन। कृषिमा वित्तीय खाडल कम हुने सम्भावना छ भने सिंचाइ, ग्रामीण सडक र विद्युतीकरणको लागि शुरुका वर्षहरूमा नै लगानी गरिने हुनाले यिनीहरूमा यस्तो अन्तर कम हुने अनुमान छ।

दिगो विकास लक्ष्यहरूका लागि सरकारी क्षेत्रबाट हुने लगानीमध्ये ६२ प्रतिशत स्वदेशी वित्तीय स्रोतबाट बेहोरिने उल्लेख छ। जसअन्तर्गत राजस्व परिचालन र आन्तरिक ऋण पर्दछ। यसबाहेक आधिकारिक विकास सहायताबाट अर्को थप २० प्रतिशत लगानी हुनेछ। वैदेशिक सहयोग सन् २०१६ देखि २०२० को अवधिमा कम्तीमा १० प्रतिशत, २०२१ देखि २०२५ सम्मको अवधिमा पाँच प्रतिशत र बाँकी अवधिमा दुई प्रतिशतका दरले वृद्धि हुने पूर्वानुमानको आधारमा उल्लिखित अनुमान गरिएको हो।

आधिकारिक विकास सहायताको मात्रा अहिलेको भन्दा दोब्बर गरिनुपर्नेछ। देशभित्रै उठेको रकमको करिब दुईतिहाइ र आधिकारिक विकास सहायताको करिब ९० प्रतिशत दिगो विकास लक्ष्यहरूका लागि प्रवाह गरिनुपर्ने अनुमान गरिएको छ। निजी क्षेत्रमा वित्तीय स्रोतको कमी सबैभन्दा बढी यातायात, उद्योग, ऊर्जा र सहरी विकासमा हुनेछ। निजी क्षेत्रका वित्तीय स्रोतहरूमा स्वदेशी बचतमार्फत सिर्जना गरिएका इक्षुटि, प्रत्यक्ष विदेशी लगानीबाट परिचालन गरिएको विदेशी इक्षुटि, स्वदेशी तथा विदेशी बैङ्कहरूले प्रदान गर्ने ऋणहरू र सार्वजनिक-निजी साझेदारीहरूको माध्यमबाट सरकारी क्षेत्रसँगको साझेदारीमा सिर्जित स्रोतहरू पर्दछन्।

विपन्न क्षेत्रमा गरिनुपर्ने पाँच प्रतिशत अनिवार्य लगानीसहित बैंकिङ क्षेत्रको ५० प्रतिशत ऋण दिगो विकास लक्ष्यहरूको कार्यान्वयनमा प्रवाह हुने अनुमान छ। स्वदेशी इक्विटी लगानी, ऋण (क्रेडिट बाँडफाँड) लगानीका ढाँचा र विदेशी प्रत्यक्ष लगानीहरूलाई दृष्टिगत गर्दा दिगो विकास लक्ष्यहरूमा वार्षिक औसत निजी लगानी करिब ३ खर्ब ८२ अर्ब रूपैयाँ हुनेछ। निजी क्षेत्रको लगानी अन्तरलाई दिगो विकास लगानीको लक्ष्यहरूमा भन्दा बाहिर गरिएको लगानीलाई दिगो विकास लक्ष्यहरूको कार्यान्वयनमा लगाएर, ठूलो मात्रामा इक्विटी परिचालन गरेर, बैङ्कबाट गरिने लगानी र विदेशी प्रत्यक्ष लगानी विशेष गरेर उद्योगहरू र भौतिक पूर्वाधारहरूमा आकर्षित गरेर पूरा गरिनुपर्छ।

अर्कोतर्फ सहकारीहरूमा अधिक बचत भएको लगानीयोग्य रकममध्ये दिगो विकास लक्ष्यको निम्ति वर्षेनी करिब २५ अर्ब रूपैयाँ उपलब्ध हुने अनुमान गरिएको छ। गैरसरकारी संस्थाहरूले वर्षेनी करिब २० अर्ब रूपैयाँ सामाजिक तथा आर्थिक क्रियाकलापहरूमा खर्च गर्नेछन्। यो क्षेत्रबाट दिगो विकास लक्ष्यहरूका लागि पूरै अवधिभर वर्षेनी औसत ७६ अर्ब उपलब्ध हुने अनुमान गरिएको छ। सहकारी र गैरसरकारी क्षेत्रको खर्च उनीहरूको कोषमा जम्मा भएको रकममा निर्भर हुने हुँदा लगानीको लागि वित्तीय स्रोतको कमी नहुने अनुमान गरिएको छ।

आर्थिक वृद्धिदर र आन्तरिक राजस्वबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ। उच्च वृद्धि हासिल गरिएमा आन्तरिक राजस्व परिचालन स्वतः बढ्नेछ। यद्यपि, आर्थिक वृद्धि पाँच प्रतिशतले मात्र भएको खण्डमा भने यसले आन्तरिक स्रोतहरूको उपलब्धतालाई खुम्च्याउँनेछ। दिगो आर्थिक लक्ष्यहरू हासिल गर्नको निम्ति राजस्व परिचालन रणनीतिले दुईओटा महत्वपूर्ण उद्देश्यहरूलाई सघाउनुपर्छ र ति हुन् गरेको प्रगतिशील दर र दक्ष प्रणालीमार्फत बढी राजस्व परिचालन गर्ने दोस्रो दिगो विकास लक्ष्यहरूतर्फ बढी स्रोतसाधनहरू विनियोजन गर्न निजी र अरू गैरसरकारी क्षेत्रहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने। यसरी पहिलो उद्देश्यअनुरूप कार्य गर्दा गरीब र आय वितरणमा करबाट पर्ने सम्भावित प्रभावहरूको गहनतालाई पनि ख्याल गरिनुपर्छ। दोस्रो विकल्प कार्यान्वयन गर्दा कति बढी राजस्व गुमाउनु पर्‍यो त्यसको लेखाजोखा गरिनुपर्छ। तर, निजी क्षेत्रले सिर्जना गर्ने रोजगारी तथा स्थानीय साधन स्रोतको सदुपयोगलाई पनि उच्च महत्व दिइनुपर्छ।

पुँजीबजारमा भारत औषत विधि र पुँजीगत लाभकर सुधारका केही पक्ष

प्रविन पन्दाक लिम्बू *

विषय प्रवेश:

विगत दुई वर्षदेखि नेपालको पुँजीबजारमा पुँजीगत लाभकरको विषय निकै बहस र गम्भिर चुनौतिको रूपमा चर्चा हुँदै आजका दिनसम्म पनि यो विषय उचित समाधान खोजिरहेको समस्याको रूपमा नै रहेको छ। वि.सं. २०५८ सालको बजेटबाट पुँजीगत लाभकरलाई व्यवस्थित गर्न नेपाल सरकार प्रयासरत रहे तापनि अहसम्म यस विषयको उचित व्यवस्थापन गर्न सकिएको अवस्था छैन। यद्यपि, पुँजीगत लाभकर सम्बन्धमा विभिन्न समयमा विभिन्न अवधारणामा आधारित प्रक्रियागत व्यवस्था गरिदै आइयो भने यसरी अवलम्बन गरिएका विविध तत्कालीन पुँजीगत लाभकर गणना गर्ने विधि, संकलनका माध्यम र यी कार्य गर्नका लागि जिम्मेवार निकाय र व्यक्तिको जिम्मेवारी, कर्तव्य र अधिकार आदि जस्ता पक्षहरूलाई के कसरी अवलम्बन तथा बाडफाँड गर्ने भन्ने विषयमा नै केन्द्रित रहेको पाइन्छ। त्यसैगरी, सरकारलाई पुँजीबजारमा कर छली भइरहेको छ, आधार मूल्य (बेस प्राइस) हाले पछि गणना हुने कर वास्तविक कर भन्दा कम भएको छ, लगायतका विभिन्न आशंकाले समेत सरकारले पुँजीगत लाभकरलाई निकै गम्भिरतापूर्वक समाधान खोजिरहनुले समेत समय समयमा पुँजीगत लाभकरसम्बन्धी व्यवस्थाहरूमा परिवर्तन गरेको पाइन्छ। “कानूनको अनभिज्ञता क्षम्य हुँदैन।” यो सामान्य सिद्धान्त हो। तर यसको असामान्य असर भने सम्पूर्ण जिम्मेवार निकाय, पदाधिकारी र व्यक्ति उपर नकारात्मक नै पर्ने गर्दछ। तसर्थ, “मलाई थाहा भएन, त्यसैले पुँजीगत लाभकर तिर्दा यति मात्र तिरिं...”, त्यो निकायले गर्ने कार्य, हाम्रोमा अधिकार नभएर गर्न मिलेन र यस्तो भयो..., उनीहरूले गर्नुपर्ने, नगरेर हाम्रोबाट हुन सकेन...” आदि इत्यादि तर्कले लागेको अभियोगबाट उन्मुक्ति पाउन सकिने अवस्था रहँदैन।

हालको अवस्था:

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ९५ क (२)(क) मा नेपाल धितोपत्र बोर्डमा सूचीकरण भएको निकायको हितको निःसर्गबाट प्राप्त लाभको हकमा धितोपत्र विनिमयबजारको कार्य गर्ने निकायले बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्तिको हकमा लाभ रकमको सात दशमलव पाँच प्रतिशत, बासिन्दा निकायको हकमा लाभ रकमको दश प्रतिशत, र अन्यको हकमा लाभ रकमको पच्चीस प्रतिशतका दरले, अग्रिम कर असुल गर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। त्यसैगरी, आ.व. २०७६/७७ को बजेट वक्तव्य मा शेयर कारोबारको पुँजीगत लाभकरको गणना भारत औषत लागत विधिबाट गर्ने व्यवस्था मिलाई शेयर लगानीकर्ताहरूलाई प्रोत्साहित गर्न हाल प्रकृतिक व्यक्तिलाई लाग्दै आएको करको दर ५ प्रतिशत कायम गरेको ... भन्ने व्यवस्थाले विगत लामो समयदेखि कुन विधिबाट पुँजीगत लाभकरको गणना गर्ने भन्ने विषयको स्पष्टोक्ति गरेको छ। नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज (नेप्से) ले पुँजीगत लाभकरको संकलन गरी नेपाल सरकारको राजस्व संकलन गर्ने निकाय (आन्तरिक राजस्व कार्यालय) मा बुझाउनु पर्दछ। यस करको गणना साविकमा खरिद गरेको धितोपत्रको उपलब्ध लागत र बिक्री गर्दाको

* उप प्रबन्धक, नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लिमिटेड

मूल्यबाट निर्धारण हुन्छ। यो कर लाभ भएको अवस्थामा मात्र लगानीकर्ताले सरकारलाई तिर्ने दायित्व सृजना हुन्छ। यस कर सिडिएससि एण्ड क्लियरिङ लिमिटेडको राफसाफ तथा फर्छबौट प्रणाली (सिएनएस) मा धितोपत्र व्यवसायी (राफसाफ सदस्य) ले लागत तथा बिक्री रकम प्रणालीमा प्रविष्टीगरेपछि, भारत औषत विधिअनुसार गणना भई आउने रकमलाई पुँजीगत लाभकर भनी लिने गरिन्छ। लागत खुलेमा सोही र नखुलेमा एक सय रूपैया लागत मानी कर लिने गरिन्छ। लागत मूल्य कसले खुलाउने भन्नेमा लगानीकर्ता स्वयंले नै खुलाउनु पर्ने व्यवस्था छ। यसमा नेपाल धितोपत्र बोर्ड (बोर्ड), नेप्से र सिडिएससीले सहजीकरण गर्ने र सदस्य दलाल व्यवसायीले प्रविष्टी गर्ने भन्ने प्रक्रियागत तथा कार्यगत व्यवस्था छ। धितोपत्रको लागत लगानीकर्ताले साविकमा खरिद गरेको मूल्यको अभिलेख स्वयं राखेको हुनुपर्नेछ। धितोपत्र व्यवसायीले सोको अभिलेख उपलब्ध गराउन सहयोग गर्दछन्। धितोपत्र व्यवसायीले लगानीकर्ताको खरिद मूल्यको आधार भने स्वघोषणा र “मेरो शेयर प्रणाली” (सिडिएससीले प्रदान गरेको फरक प्रणाली) ले देखाएअनुसार मानवीय श्रोतसाधन मार्फत् प्रविष्टी गर्दछन्।

समस्या:

मुख्यतः कुन धितोपत्रको लागत कति र कसले उपलब्ध गराउने ? कसरी उपलब्ध गराउने भन्ने विषय नै हालको मुख्य समस्या र चुनौति रहेको छ।

समस्याका समाधानका लागि गरिएका प्रयास/उपाय:

धितोपत्रको खरिद लागत कति हो भनी निक्कै गर्न लगानीकर्ताबाट फाराम भराई ल्याप्ने लगाएपछि त्यस फारामबाट प्राप्त मूल्य नै लागत मानिन्छ। यस कार्यको सम्बन्धमा “यो कार्य/व्यवस्था असहज भयो, पुँजीबजार अत्याधुनिक स्वचालित हुनुपर्नेमा कम्प्युटरबाट ल्याप्ने युगमा पुगियो...” आदि इत्यादि भनी लगानीकर्ताबाट चर्को विरोध भए पश्चात् सिडिएससीले “मेरो शेयर प्रणाली” मार्फत् भारत औषत विधिअनुसार लागत गणना हुने व्यवस्था गरेको छ। सोही लागत धितोपत्र दलाल व्यवसायीले प्रणालीमा प्रविष्टी गरी पुँजीगत लाभकर गणना हुने गर्दछ।

“मेरो शेयर” को प्रयोग समाधान होइन:

हाल “मेरो शेयर” मार्फत् संकलित लागत पुँजीबजारको लाभकरको समाधान होइन। यसले केही लगानीकर्तालाई ल्याप्ने लगाउनु पर्ने र धितोपत्र व्यवसायीलाई मान्छेको पछि दौडनु पर्ने बाध्यताबाट केही छुटकारा दिँदा पनि निम्न कारणले गर्दा यो उपाय दीर्घकालीन समाधान हुन सक्दैन:

- हरेक व्यक्ति (लगानीकर्ता) इन्टरनेटको पहुँचमा आइसकेको छैन,
- इन्टनेटको पहुँचमा आएका तथा केही लगानीकर्ताले “मेरो शेयर” प्रयोग गर्दैनन् अर्थात् सम्पूर्ण लगानीकर्ताले “मेरो शेयर” प्रयोग गर्दैनन्। उनीहरूलाई “मेरो शेयर” प्रयोग गर्नुपर्छ भनेर बाध्य गराउने कानूनी तथा उचित आधार छैन,
- “मेरो शेयर” नेप्से तथा सिडिएससीको प्रणालीसँग इन्टरफेस भएको छैन जसले गर्दा अत्याधुनिक स्वचालित पुँजीबजारको परिकल्नाको आधार “मेरो शेयर” हुन सक्दैन।

समाधान किन खोजियो ?

करको उचित निर्धारण भई न्यायोचित कर लागू होस् भन्ने अभिप्रायले नै पुँजीगत लाभकरको उचित समाधान खोजी गरिएको हो । लगानीकर्ताबाट नलाग्ने कर लिन, लिनुपर्ने कर भन्दा बढी लिन, करको छली भएको अवस्था कारवाही नगरी बस्न आदि कानूनी राज्यमा जिम्मेवार सरकारले चाहँदैन । त्यसैगरी, नैतिकमूल्य भएका लगानीकर्ताले पनि तिर्नुपर्ने कर नतिर्न र तिर्नुपर्ने कर भन्दा बढी वा कम तिर्न चाहँदैन । तर हालको अवस्थामा पुँजीगत लाभकरको संकलन तथा निर्धारणमा नै अन्यौल रहेको देखिन्छ, जसले गर्दा पुँजीबजारको विकाश तथा विस्तार सहज र अपेक्षाकृत हुन सकिरहेको छैन ।

दीर्घकालीन समाधान के हो त ?

पुँजीगत लाभकर भारत औषत विधिबाट लिने भनी निक्कैल भए पश्चात् कसरी लिने भन्ने समस्याको समाधान भइसकेको छ । अब बाँकी समस्या जस्तै कहाँबाट लिने, कसरी लागत खुलाउने, कसले खुलाउने, कुन प्रणाली प्रयोग गर्ने वा मावनीय श्रोत साधन नै प्रयोग गर्ने भन्ने विषयमा समाधान खोज्नुपर्ने अवस्था छ । अतः पुँजीबजारमा पुँजीगत लाभकरको समस्याको दीर्घकालीन समाधान पनि यिनै विषय वस्तुलाई व्यवस्थित गर्न सकेमा मात्र हुने गर्दछ । यहाँ जबसम्म नेप्सेको प्रणाली, सिडिएससीको निक्षेप तथा सिएनएस प्रणालीको इन्टरफेस गरेपश्चात् नेपाल सरकारको राजस्वको प्रणालीसँग स्वचालित हुने गरिदैन, तबसम्म माथि उल्लेखित विभिन्न पक्षहरूको समस्या जहिले पनि यथावत रहन्छ । अतः पुँजीबजारमा पुँजीगत लाभकरको दुई दशक भन्दा पहिला देखिको समस्या समाधान गर्न सहज भने पक्कै छैन । पुँजीबजारसँग सम्बन्धीत बहुआयामिक तथ्यलाई ध्यानमा राखी कार्य गर्न सक्थे भने यो समस्याको समाधान अन्यन्त सरल छ, किनकि यसको समाधान प्रविधि र प्रणालीले गर्दछ । हुन त सिडिएससीको निक्षेप तथा सिएनएस प्रणाली, “मेरो शेयर” प्रणाली, नेप्सेको प्रणाली जस्ता कुरा गर्दा अत्यन्त प्राविधिक रूपमा दक्ष व्यक्तिले मात्र यस समस्याको समाधान गर्न सक्छ भन्ने भ्रम पर्न सक्छ । यथार्थमा यस प्रणालीको अवलम्बन र प्रयोग इन्टरनेट चलाउन सक्ने, कम्प्युटरमा सूचना/विवरण प्रविष्ट गर्न सक्ने सबै शिक्षित व्यक्तिले गर्न सक्छन् तर यसको कार्यान्वयन गर्ने व्यक्ति तथा सरोकारवालाले उच्च नैतिक मूल्य र सदाचारमा रहेर गर्दा मात्र अपेक्षित नतिजा प्राप्त गर्न सकिन्छ, अर्थात् पुँजीगत लाभको वैज्ञानिक र कानूनी व्यवस्थानुसारको कार्यान्वयन भई राजस्वमा योगदान बढ्न जान्छ ।

हुण्डीको कारोबार

गणेश प्रसाद लाठ *

अचेल समाचार पत्रहरुमा हुण्डीको चर्चा व्यापक रुपमा चुलिएको देखिन्छ । के हो हुण्डी ? हुण्डी अनौपचारिक वित्तीय कारोबारमा प्रचलित रकम स्थानान्तरण गर्ने गराउने एक किसिमको प्रणाली हो । मध्यकालीन भारतमा यसको विकास भएको थियो । उतिखेर बैंक अथवा वित्तिय संस्थाहरुको खासै उपस्थिती थिएन । अर्थात्, तिनताक कुनै स्थापित वित्तिय संस्थाको चेक अथवा ड्राफ्ट चलनचल्तीमा आएकै थिएन । कुनै एक ठाँउको कारोबारीले अर्को ठाँउको कारोबारीलाई नगद भुक्तान गर्नु पर्दा ठूलै सास्ती भोग्नु पर्थ्यो । नगद दिएर पठाइयो भने बाटोमा डाँकाहरुबाट लुटिने जोखिम हुन्थ्यो । पठाइएन भने कारोबार कसरी गर्नु भनेर उतिखेरका कारोबारीहरुलाई ठूलै सकस भएको थियो ।

भन्नेले ठीकै भनेका छन्, आवश्यकता नै आविष्कारको जननी हो । तात्कालिन साहुमहाजनहरुले हुण्डीको जुक्ति निकाले । अर्थात् उनीहरु नगद रकम पठाउनुको ठाँउमा एक समान्य निस्सा पठाउन थाले । सो निस्सामा लेखिए बमोजिमको भुक्तानी स्थानीय स्तरमै उपलब्ध गराउन उनीहरुले तत्काल उपलब्ध व्यावसायिक सञ्जालको भरपुर उपयोग गरे । पछिपछि सो निस्साको प्रयोग ग्यारेन्टी पेपरजस्तै हुन थाल्यो, सोको कर्जा लेनदेनमा पनि सुरु भयो । बिस्तारै हुण्डीको सञ्जाल नेपाललगायत भारत वरिपरिका देशहरुमा समेत फैलिँदै गयो । कालान्तरमा वित्तिय कानून बन्यो, वित्तिय संस्थाहरुको आगमन भयो । रकम लेनदेन, स्थानान्तरण आदिजस्ता वित्तिय गतिविधी बिस्तार बिस्तार वित्तिय संस्थाहरुको अधिनमा हस्तान्तरित हुँदै गयो ।

बिस्तार बिस्तार हुण्डीको आडमा गैरकानूनी लेनदेन फस्ट्याउन थाल्यो । राजस्व छली गर्नेहरुको निमित्त सुगम मार्ग हुण्डी हुँदै गयो । हुँदाहुँदै आतंककारी गतिविधी, लागूपदार्थ, हातहतियार तथा जाली रुपैयाको कारोबारमा समेत हुण्डीको प्रयोग बढ्यो । अनौपचारिक क्षेत्रका पैसा हुण्डीकै माध्यमबाट एक देशबाट अर्को देशमा पुग्न थाले । हुण्डीको कारोबार वित्तिय संस्थाहरुको समानान्तरमा चलन थाल्यो । राष्ट्रको कानून व्यवस्थामै ठूलो चुनौति बन्दै गयो । बाध्य भएर राज्यले हुण्डी कारोबारलाई अवैध घोषित गर्‍यो । हुण्डी कारोबारमा संलग्न एजेण्ट एवं लेनदेनकर्ता उपर कानूनी कार्यवाही गर्ने कानून ल्याइयो ।

नेपालमा विदेशी विनिमय अपचलन, सम्पती शुद्धिकरण एवं राजस्व चुहावट ऐन आदि अन्तर्गत हुण्डीको कारोबारी एवं कारोबारमा संलग्न ब्यक्तिलाई कार्यवाही गरिँदै आइएको छ । भारतमा समेत फेरा कानून अन्तर्गत त्यस्ता कारोबारीउपर कानूनी कार्यवाही गरिँदै आइएको छ । अन्य देशहरुमा समेत यस्तै कानून मार्फत हुण्डी कारोबारउपर अंकुश लगाइएको छ । तथापि हुण्डीको कारोबारलाई जरैदेखि उखेल्न सकिएको छैन । बरु सद्दे काम गर्ने ब्यवसायी, सर्वसाधारण जनता एवं वैदेशिक रोजगारमा गएका कामदार पनि हुण्डीको सञ्जाल प्रयोग गर्न बाध्य भएका छन् । किन आउँछ यस्तो बाध्यात्मक अवस्था ? लौ, यसै विषयमा एक पटक निम्नलिखित तर्कको शुक्ष्म विश्लेषण गरौ ।

* कार्यकारिणी समिति सदस्य, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ

क) बिलबिजक मूल्य र सन्दर्भ मूल्यबीचको द्वन्द्व: व्यवसायीहरू मालसमान आयात गर्दा लागत मूल्य कमसेकम होस्, बजारमा बढीसेबढी प्रतिस्पर्धा गर्न सकियोस् भन्ने मनसाय राखेर अनेकन जुक्ति निकाली राखेका हुन्छन् । ती जुक्तिमध्ये एक जुक्ति न्युन बिजकीकरण पनि हो । न्युन बिजकीकरणको प्रत्युत्तरमा भंसार विभागद्वारा सन्दर्भ मूल्य पुस्तिका जारी गरियो । अचेल बिल बिजकमा प्रस्तुत गरिएको मूल्य भन्दा सन्दर्भ मूल्य पुस्तिकामा देखाइएको मूल्य बढी छ भने सन्दर्भ मूल्य पुस्तिकाकै मूल्यलाई आधार मानी भंसार, भ्याट तथा अन्य कर असुलउपर गर्ने गरिन्छ । त्यति मात्र होइन बिल बिजक मूल्य र सन्दर्भ मूल्यबीचको फरक रकममा दण्डस्वरुप तोकिएको भंसार दरमा पचास प्रतिशत अतिरिक्त भंसार थप गरी असुलउपर गरिन्छ । यस्तो अभ्यासमा निजी क्षेत्र र नेपाल सरकारबीच लामो समयदेखि जुहारी चल्दै आएको छ । दुवै पक्षका आआफ्नै अडान छन् ।

नेपालमा आयात हुने शतप्रतिशत मालसामानमान्युन बिजकीकरण नै गरिन्छ भन्ने धारणा नेपाल सरकारले पनि राखेको छैन । तर कुन मालसामानमान्यून बिजकीकरण गरिएको छ, कुनमा गरिएको छैन भन्ने कुरोको सत्यापन गर्ने, गराउने भरपर्दो तकनिक नेपाल सरकारसँग पनि हुन सकेन । अन्य कुनै जुक्ति थाहा नपाएर नेपाल सरकारले सजिलो बाटो रोज्यो । सन्दर्भ मूल्य पुस्तिकालाई नै आधार मानी दण्ड जरिवाना सहितको भंसार तथा मु.अ.कर असुलउपर गर्ने नीति अख्तियार गर्‍यो । यस्तो नीतिले न्यून बिजकीकरणलाई एक हदसम्म हतोत्साहित त गर्‍यो । साथसाथै एक नयाँ विकृतीलाई समेत निम्त्यायो- अत्यधिक बिजकीकरण ।

नेपाल सरकारद्वारा तैयार गरिएको सन्दर्भ मूल्य पुस्तिकामा कतिपय मालसमानका मूल्य यथार्थ परक हुन सकेनन् । परिणामस्वरुप आयातकर्ताहरूको बिलबिजक मूल्य यथार्थपरक हुँदाहुँदै पनि सन्दर्भ मूल्यको तुलना साह्रै न्युन देखिन थाल्यो । सम्बन्धीत भंसार नाकामा त्यस्ता मालबस्तुको सन्दर्भ मूल्यलाई नै आधार मानी भंसार, मु.अ.कर र अतिरिक्त भंसार असुल उपर गरिँदा आयातकर्ताहरूलाई ठूलै नोक्सान बेहोर्नु पर्यो । पछिपछि मार्कामा परेका व्यवसायीहरू सन्दर्भ मूल्यलाई ध्यानमा राख्दै आयातीत मालसमानको बिल बिजक मूल्य घोषणा गर्न थाले । यसलाई अत्यधिक बिजकीकरणको संज्ञा दिइयो ।

अत्यधिक बिजकीकरण गरिँदा सम्बन्धीत आयातकर्ताले नचाहेर पनि अतिरिक्त भुक्तानी पठाउनु पर्ने बाध्यात्मक स्थितिको श्रृजना भयो । यसरी देशबाहिर पठाइएको रकमलाई पूनः फिर्ता ल्याउन आयातकर्ताहरू हुण्डीको माध्यम प्रयोग गर्न बाध्य भए । यस विषयमा निजी क्षेत्रले जतिसुकै हारगुहार गरे पनि नेपाल सरकार कुनै जोखिम मोल्न चाहैन । परिणामस्वरुप नेपालमा न्युन बिजकीकरण गर्न पल्केकाहरू र अत्यधिक बिजकीकरण गर्न बाध्य भएकाहरूबीच हुण्डीको सम्बन्ध कायम भयो । एक पक्षले हुण्डीको माध्यमले देशबाहिर रकम पठाउने काम गर्‍यो । आर्को पक्षले हुण्डीकै माध्यमले आफ्नो पैसो फिर्ता ल्याउने काम गर्‍यो । अनि हुण्डीको काम किन न फप्प्याउनु ?

नेपाल सरकारले आँट गरेमा यस समस्याको निराकरण सजिलै गर्न सकिन्थ्यो जस्तो लाग्छ । आयातित मालसमानको बिजक मूल्य प्रति गोटा घोषणा गरिएको भए पनि भंसार कर प्रति किलोको आधारमा असुलउपर गर्ने नीति अख्तियार गर्न सकियो थुप्रै थरिका टन्टा समाप्त हुने छन् । मार्बल, ग्रेनाइटजस्ता थुप्रै सामग्रीहरू यस्ता प्रयासका केही सफल उदाहरण पनि छन् । त्यस्ता सामानमा न्युन बिजकीकरण गरिराख्नु पर्ने कुनै आधार

नै बाँकि रहेन । हो, यो पनि सत्य हो कि सबै थरिका सामानमा तौलको आधारमा भंसार असुलउपर गर्न सकिँदैन । तथापि पचास प्रतिशत आयातित मालसामानमा लागू गर्न सकिन्छ ।

जुन सामानमा तौलको आधारमा भंसार असुलउपर गर्नु व्यवहारिक रूपमा सम्भव छैन, त्यस्ता सामानमा सन्दर्भ मूल्यलाई नै आधार बनाई भंसार असुलउपर गर्न सकिन्छ । तर त्यस्ता मालसामानमादण्ड जरिवाना स्वरूप अतिरिक्त भंसार लगाउने परम्परा खारेज गरिनु पर्दछ । यस्तो गर्न सकियो भने “नेपाल सरकारले तोके बमोजिमकै सन्दर्भ मूल्यमा भन्सार र भ्याट तिर्नु परेकोछ । अनाहकमा न्युन विजकीकरण अथवा अत्यधिक विजकीकरण किन गर्नु पर्यो अथवा हुण्डीका ऐजेन्टलाई कमिशन दिएर अनाहकमा थप व्यय भार किन बोक्नु पर्यो ?” भनेर आयातकर्ताको मानसिकता बन्दै जान्छ । साथ साथै नेपाल सरकारको राजस्व असुलीमा समेत मार पर्दैन ।

ख) नेपालीको पैसो विदेशबाट आउँदा: नेपाल राष्ट्र बैंकको पछिल्लो अध्ययन अनुसार नेपाल भित्रिने कूल रेमिटान्सको रकममध्ये तीस प्रतिशत रकम हुण्डीको माध्यमले भित्रिने गरेका छन् । अनौपचारिक क्षेत्रको अनुमानउपर विश्वास गर्ने हो भने हुण्डीमार्फत भित्रिने त्यस्ता रकम तीस प्रतिशत होइन, पचास प्रतिशत हुन्थ्यो । दक्षिण कोरियाबाट आउने रकममध्ये नब्बे प्रतिशत रकम त हुण्डी मार्फत नै आउछन् रे । यस्ता रकमलाई कानूनसम्मत वित्तिय माध्यमबाट भित्र्याउनु नेपाल सरकारको लागि ठूलै टाउको दुखाइ भएको छ ।

हुण्डीमार्फत रकम पठाउँदा कमिशन आदि जोगिने, काम सजिलै फतेह हुने, कहिलकाँही भनै चलनचल्तीको दरमा केही रकम थपिएर भुक्तानी पाइने भएको हुनाले वैदेशिक रोजगारमा गएकाहरुले हुण्डीमा आकर्षित हुन थालेका छन् । “साथै आफ्नो आम्दानी नेपाल सरकारको निगरानीमा आयो भने कुन्नि के हुने हो ? कुनै भ्रष्टाचारमा परिने हो कि ? नेपाल सरकारले यस्ता आम्दानीउपर थप कर माग्ने हो कि ?” यावत आशंकावस पनि थुप्रै वैदेशिक रोजगारमा गएकाहरु हुण्डीकै माध्यमलाई सुरक्षित मान्न थालेका छन् ।

यस्ता हुण्डीमार्फत आवतजावत पैसालाई असल हकवालाले थाहा नै नपाउने गरि अनेकन अबाँझत तत्वले चलाउन पाएका हुन्छन् । “हुण्डीमार्फत रकम पठाउँदा/मगाउँदा कथंकदाचित कुनै अन्तर्राष्ट्रिय अपराधीको गिरोहसित आफ्नो नाम पनि मुछियो भने के हुने हो ?” भन्ने कुरोको निर्दोष कामदार र उसको परिवारलाई हेक्का भएको पनि हुँदैन ।

यस मामिलामा नेपाल सरकारले सचेतना कार्यक्रम चलाउन सक्दछ । नेपाल सरकारले पहल गरी वित्तिय संस्था आदिको सेवा शुल्कमा अबै सहुलियत गराउन सक्दछ । स्थानान्तरण विधि अबै छिटो, सजिलो एवं सुगम गर्न नयाँ नीति ल्याउन सक्दछ । वैदेशिक रोजगारमा गएकाहरुलाई सुशिक्षित गराउने काममा आफ्नै देशका कूटनैतिक निकायको सदुपयोग गर्न सक्दछ । तिनीहरुलाई वैध बाटोबाट रकम पठाउन प्रोत्साहित गर्ने मनसायले विशेष प्याकेज अथवा राहतको घोषणा गर्न सक्दछ ।

ग) नेपाली मुद्रा विदेशिँदा: विदेश प्रवासमा रहेका हजारौ नेपालीका घर, जेथाजमिन वर्षौपिच्छे, विक्री भइराखेका हुन्छन् । र, विक्रीवापत उठेको रकम हुण्डीमार्फत नै विदेशिने गरेको हुन्छन् । सरोकारवाला नेपाली प्रवासीले सो रकम सहजै प्राप्त गरेका पनि हुन्छन् । ठीक यसै प्रकार नेपालका थुप्रै उद्योगपति-ब्यापारीले नेपालबाहिर ब्यापार-व्यवसायमा लगानी गरेका छन् । उनीहरुले समेत हुण्डीकै माध्यमबाट आफ्नो पुँजि बाहिर

पठाएका हुन्छन् । यस मामिलामा सबै थोक थाहा भएर पनि नेपाल सरकार टुलुटुल हेरेर बस्ने बाहेक केही गर्न सकेको छैन ।

कारण स्पष्ट छ, यस मामिलामा नेपालको कानून अधुरो अपुरो छ । नेपाली नागरिकले आफ्नो धनसम्पति देशबाहिर लैजान पाउने हालसम्म नेपालमा कुनै कानून नै बनेको छैन । अर्थात् सरोकारवाला नेपालीले चाहेर पनि आफ्नो रकम स्वीकृति प्राप्त बित्तिय सूत्रबाट देशबाहिर पठाउन सकेको छैन । अर्थात् ऊ हुण्डीकै माध्यम प्रयोग गर्न बाध्य छ । यस मामिलामा समेत नेपाल सरकारले प्रगतिशिल सोच राखेर यथासम्भव सिध्र नयाँ कानून ल्याउनु पर्दछ । अन्यथा देशको पूँजि अबैधानिक रुपमा पलायन भइराख्ने छ । र, सरकारको त्यसउपर कुनै किसिमको निगरानी अथवा नियन्त्रण पनि सम्भव हुने छैन ।

घ) औषधोपचार, तिर्थाटन, पठनपाठन, घुमफिर र खरिददारी:

कुनै पनि नेपाली नागरिक विदेशतिर जाँदा निजलाई तोकिएको रकमभन्दा बढी विदेशी मुद्रा उपलब्ध गराउन सकिन्न । औषधोपचार, पठनपाठनजस्तो विशेष परिस्थितिमा नेपाल सरकारले केही हदसम्म केही लचकता देखाए पनि अन्य प्रकृतिको खर्चमा सरकारको नियन्त्रण कडा नै रहँदै आएको छ । विशेष गरी भारततिर जानु पर्दा डेबिट/क्रेडिटकार्ड आदिको माध्यमबाट खर्चिन सुझाव दिइन्छ । तर व्यवहारमा त्यस्तो गर्न सम्भव भएको हुँदैन । त्यस्ता कार्डको पनि आफ्नो व्यय सीमा हुन्छ । अनेकन ठाँउमा त्यस्ता कार्डहरु काम नै गरेका हुँदैनन् । अनेकन प्रयोजनमा त्यस्ता कार्ड स्वीकार्य नै हुँदैनन् । यस्तो परिस्थितिमा विशेषगरी भारततिर हिड्न लागेका नेपाली यात्रु हुण्डीको माध्यम प्रयोग गर्न बाध्य भएका हुन्छन् ।

ङ) आफुसँगै बोक्न मिल्ने रुपैयाँमा कानूनको छेकबार: नेपाली नागरिकले तोकिएको रकम सीमा भन्दा बढी नगद रुपैयाँ बोकेर नेपालकै भूमिमा घुम्छ, भने नयाँ आर्थिक नियमानुसार सो पैसो जफत गरेर कानूनी कार्यवाही गर्न सकिन्छ । हुनत, नेपाल राष्ट्र बैंकका अनुसार यो नियम विदेश जान लाग्दा अथवा विदेशबाट आउन लाग्दा मात्र यो लागू हुनेछ । तर साथसाथै यो पनि भनिएको छ कि भंसार वरिपरिको पाँच किलोमिटर क्षेत्रमा तोकिएको भन्दा बढी रकम कोही नेपालले बोकेको भेटाउँछ भने यो नियम लागू हुनेछ ।

मनन गरौ, सिँगो वीरगंज महानगरपालिका नै वीरगंज भंसार वरिपरिको पाँच किलोमिटर क्षेत्रभित्र पर्छ । यस अर्थमा वीरगंजका नागरिक आफुसँग तोकिएको रकम भन्दा बढी रुपैयाँ बोकेर घुम्न नपाउने भए । यही अवस्था प्रत्येक सिमाना क्षेत्रमा हुने नै भयो । यही नियमको आधारमा बाटोभरिका सुरक्षाकर्मी यात्रुहरुको खानतलाशी गरेर तोकिएको हदभन्दा बढी रुपैयाँ आफ्नो नियन्त्रणमा लिन पाउने भए । अब भनौ, यस्तो अवस्थामा सर्वसाधारणलाई हुण्डीको माध्यम समाउनु बाहेक अन्य सुगम मार्ग के नै हुन सक्छ र ?

जवाफमा सरकारले भन्न सक्छ, “बैंकको सहयोग लिनोस्, नगद नै किन बोक्नु पर्यो ।” तर त्यसो गर्न केही हदसम्म त सम्भव छ । तर सतप्रतिशत चाँहि सम्भव छैन । उदाहरणको लागि बारा जिल्लाको सदरमुकाम कलैयामा घटेको एक घटनालाई लिऔ । गाडीको ठक्कर लागेर एक बटुवाको मृत्यु भयो । गाडी र चालक, दुबैलाई प्रहरीले नियन्त्रणमा लियो । मृतकका परिवारवालाले क्षतिपूर्तिमा पाउने रुपैयाँ बैंकको चेक अथवा ड्राफ्ट लिन मानेनन् । प्रशासनका अधिकारी समेतले जति सम्झाउँदा, फकाउँदा पनि ज्यान गए मानेनन् । अनि गाडी धनीले बाध्य भएर रु. ५००,००० नगद नै बोकेर जिल्ला प्रशासन कार्यालय पुग्न पर्यो ।

त्यसै गरी कुनै पनि व्यक्ति बिरामी भएर अस्पतालमा भर्ना हुँदा उसका आफन्तले रकमको हदसिमाको वास्ता गर्दैन । उसले सक्दो बढीसे बढी नगद बोकी अस्पताल पुग्नु परेको हुन्छ । कुन प्रयोजनमा कति रुपैया खर्च हुने हो, उसलाई कुनै हेक्का नै हुदैन । अस्पतालको हाताभित्र सबै थरिखर्चमा बैंक कार्डको प्रयोग सम्भव पनि हुँदैन । यस्ता हजारौ ब्यवहारिक समस्यामा नागरिक अस्तब्यस्त हुन्छन्, यिनले सरकारको कानून बुझेका हुदैनन्, अथवा बुझे पनि लाचार भएका हुन्छन् । यस्तालाई नगद सिमाभित्र घेर्ने प्रयास गरियो भने यिनीहरु हुण्डी माध्यमको सरणमा जान बाध्य हुने छन् । यस मामिलामा सरकारले हेक्का राख्दै आर्थिक नियममा संशोधन गर्नु पर्ने जरुरी भएको छ ।

उपर्युक्त तर्कहरु हुण्डी प्रणालीलाई मलजल गर्ने मनसायले अगाडि सारिएका होइनन् । बरु उद्योगपति, व्यापारी र सर्वसाधारणको ब्यवहारिक बाध्यताका केसा केसा केलाउन सारिएका हुन् । अब उपरान्त तर्जुमा गरिने कानून, नियम अथवा संशोधनमा यस्ता बाध्यात्मक अवस्थाको सम्बोधन होस् भनेर अपेक्षा गरिएको छ ।

नेपालमा कर सुधारका प्रयासहरू र करदाताको अनुभव

परशुराम दाहाल *

विगत केहि वर्षदेखि राजश्व प्रशासनमा व्यापक सुधारका प्रयासहरू भईरहेको पाईन्छ। आन्तरिक राजश्व विभागले राजश्व प्रशासनलाई समय सापेक्ष सुधार गर्नुपर्ने औल्याउँदै समय समयमा रणनीतिक योजना र कर प्रणाली सुधार कार्ययोजना साथै विभिन्न गोष्ठीहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। राजश्वसँग सम्बन्धीत ऐन तथा नियमहरूमा वाह्य परिवेश, अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा आएको परिवर्तन, तथा आन्तरिक अवस्था, देशको समाजिक आर्थिक विकासको वास्तविकता, लाई मध्यनजर गर्दै समसामयिक समायोजन गर्ने गरेको पाइन्छ। प्रत्येक आर्थिक वर्षको बजेट मार्फत यस्ता प्रयासहरू नीतिका रूपमा मुखरित हुने गरेका छन्। नीति संसोधनका यस्ता कार्यहरूमा निजी क्षेत्रसँग समेत राय सुझाव लिने गरेको पाईन्छ।

कर प्रशासनले विगत केहि वर्षदेखि विद्युतिय प्रणाली (अनलाईन सिस्टम) बाट आफ्ना सेवा प्रवाह तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको थालनी गरेको छ। यो प्रणालीमा करदाताहरू र कर कार्यालय वा कर प्रशासन समक्ष भौतिक रूपमा प्रत्यक्ष उपस्थित नभई घर वा कार्यलयस्थलबाटै कर सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य सकिन्छ। यसमा अनलाईन दर्ता, अग्रिम कर कट्टी, करविवरण, कर भुक्तानीको विवरण, म्याद थप जस्ता कर परिपालनका महत्वपूर्ण कार्यहरू करदाता आफैले पेश गरि स्वयम प्रमाणित (भेरिफाई) गर्न सकिन्छ। केहि महिना देखि अनलाईन भुक्तानी गर्ने, कर भौचर बनाउने जस्ता सुविधा समेत थप गरेको देखिन्छ। साथ साथै आन्तरिक राजस्व कार्यालय र सेवा कार्यालयहरूको संख्या वृद्धि गरी स्थानीयस्तर मै सम्पूर्ण सेवा प्रदान गर्दै आएको छ। करदाताको सुविधालाई मध्यनजर गरी ठूला करदातालाई समेत कारोबारको आधारमा वर्गीकरण गरी मध्य स्तरीय र ठूला कर कार्यालयमा वर्गीकरण गरेको देखिन्छ। यसका अलावा कर प्रशासन सम्बन्धी जानकारी गराउने उद्देश्यले आन्तरिक राजश्व विभागमा टेलिफोन सोधपुछ कक्ष (कल सेन्टर) को स्थापना र कर बुलेटिन तथा आयकर र मल्य अभिवृद्धी करका निर्देशिकाहरूको प्रकाशन गर्ने गरेको छ। यसबाट करदातामात्र नभई आम सर्वसाधारण जनता समेत लाभान्वीत भएका विश्वास गर्न सकिन्छ। विभाग र यसका सम्बन्धीत कार्यलयहरूबाट बेला बेलामा स्थानीय स्तरमा करदाता र तिनका संघ संस्थासँग अन्तर्क्रिया, छलफल गरी राजश्व सम्बन्धी जानकारी दिई रहेको पाईन्छ।

यसरी कर प्रशासनले नीतिगत तथा कार्यान्वयनस्तरमा विविध सुधारका प्रयासहरू गरेको भएतापनि प्रभावकारी र करदातामैत्री कर प्रशानकोलागि गर्नुपर्ने सुधारका धेरै कार्यहरू ज्यूँ का त्यूँ छन्। यी समस्याहरूलाई नीजी क्षेत्रले दिनानुदिन सामना गर्न परिरहेको छ।

विद्युतिय प्रणाली (अनलाईन प्रणाली)

कर प्रशासनले लागू गरेको यो प्रणालीमा निकै कमी कमजोरी देखा परेको छ। समयमा वेवसाइट नखुल्ने, खुली हाले पनि एकदमै ढिला हुनु, वेबपेजहरूमा आवश्यक विवरण राख्ने ठाउँ (स्पेस) को कमी हुने जस्ता व्यावहारिक समस्या हुने गरेको छ। उदाहरणको लागि इभौचर जेनेरेट गर्दा माग नं वा चलानी नं वा कैफियत (रिमार्कस) मा केहि संकेत राख्ने ठाउँ नै नभएका कारण के वापत कर तिरेको हो सम्बन्धित ठाउँमा प्रविष्टी नहुने गरेको पाइन्छ। यसले पछि गएर बेरुजु देखिरहने साथै लगत कट्टा गर्दा भौचर राखेर निवेदननै बुझाउनु पर्ने, म्याद थप गरेको प्रमाणित (भेरिफाई) गर्न कर कार्यालयमार्फत जानुपर्ने आदि समस्याहरू विद्यमान रहेको छ। यसबाट करप्रशासनले दिन खोजेको सुविधा करदाताले वास्तविक रूपमा अनुभुत गर्न नसकेको अवस्था छ।

* राजस्व समिति सभापति, नेपाल चेम्बर अफ कमर्स

भन्सारमा मूल्यांकन थप (एआईडि)

आन्तरिक राजस्व कार्यालयले परिपत्र गरी मालसामान आयात गर्दा भन्सारले थप गरेको मूल्यांकनमा मूनाफा जोडेर मात्र बिक्री वितरणकर्ता गर्नु बाध्यकारी व्यवस्था गरेको छ । यसरी आयातकर्ताले वास्तविक खरिद मूल्यको रूपमा भुक्तानी नै नगरेको रकमलाई जोडेर आयातित वस्तु बिक्री वितरण गर्दा अत्याधिक नाफा देखिन गइ अवास्तविक देखिन्छ । यसले व्यापारीलाई आर्थिक रूपमा अनावश्यक बोझ थप्नुका साथै कालो बजारी ऐन समेत आकर्षित हुने देखिन्छ । मूल्य अभिवृद्धि गरेको सिध्दान्त अनुसार पनि लागतमा नाफा जोडेर बिक्री मूल्य कायम गर्नुपर्ने हुन्छ, भुक्तानी नै नभएको रकमलाई कसरी लागतमा जोड्ने ? के त्यस्तो रकम लागतमा जोडेर बिक्री मूल्य कायम नै गर्ने हो भने लागत खर्च छुट दिन मिल्छ ? पक्कै मिल्दैन । अतः यो समस्या समाधानका लागि भन्सार कार्यालयले मूल्यांकन थप गर्ने व्यवस्था नै गर्नु हुँदैन । बरु न्यून विजकीकरण भएको अवस्था देखिएमा त्यस्ता सामान भन्सारले खरिद गरि न्यूनविजकीकरण गर्ने गलत अभ्यासलाई निरुत्साहित गर्नुपर्छ । यो व्यवस्था विद्यमान रहेको पनि छ । आन्तरिक राजस्व विभागले भन्सारले थप गरेको मूल्यमा कारोबार खोज्नुको साटो वास्तविक मूल्यमा कारोबार गरी बिल विजक जारी गरे नगरेको हेर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

न्यून विजकीकरण

न्यून विजकीकरण समस्या समाधान गर्न भन्सार प्रशासनसँग समन्वय गरी वास्तविक कारोबार मूल्यलाई मान्यता दिनुपर्छ । करदातालाई वास्तविक मूल्य घोषणा गर्ने वातावरण बनाउनु आवश्यक छ । यसका लागि भन्सार दरबन्दीलाई कम गर्नुपर्छ । राजस्व प्रशासनले भन्सारबाट राजस्वको निर्भरता कम गर्दै राजस्व संकलनको मेरुदण्ड मूल्य अभिवृद्धि करलाई बनाउनुपर्छ । भन्सार प्रणालीमा सुधार गर्न कर प्रशासन र भन्सार प्रशासनले संयुक्त रूपमा करदातामैत्री व्यापार सहजीकरणको बाटो अपनाएर न्यून विजकीकरणको समस्या समाधान गर्नु उपयुक्त हुन्छ । आयातमा आधारित राजस्व संकलनमा क्रमसः सुधार गरि मूल्य अभिवृद्धि करलाई राजस्वको मुलआधार बनाउने सरकारको घोषित नीतिका सन्दर्भमा पनि यो कार्य नीति संगत रहेको पनि छ ।

मालबस्तु तथा ढुवानी साधनको अनुगमन प्रणाली (भि.सि.टि.यस.)

आ.व. २०७६/७७ देखि राजस्व प्रशासन अन्तर्गत व्यापारिक कारोबारलाई पारदर्शिव बनाउने, व्यवसायिक स्वस्थ वातावरण निर्माण गर्ने, चोरी पैठारी नियन्त्रण गर्ने र आन्तरिक ओसार पसारमा प्रयोग भएका बिल विजकहरूको प्रणालीमा अभिलेखिकरण गर्न मालबस्तु तथा ढुवानी साधनको अनुगमन प्रणालीको सुरुवात गरेको देखिन्छ । यसले गरेको दायरामा नआएका व्यापारिक कारोबार गर्ने सबैलाई प्रणालीमा समावेश गरि गरेको दायरा बढाउने र प्रभावकारी कर प्रशासनको विकास गरि राजस्व संकलनमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने विश्वास लिइएको छ । यो खास गरी मालबस्तु तथा ढुवानी साधनको अनुगमन गर्ने पूर्णतः वेभमा आधारित प्रणाली हो । शुरुका दिनमा यो प्रणालीमा अन्यौल भई विभिन्न व्यापारिक संघ संस्थाले यसको विरोध गरेका थिए । यसमा मुख्यतया सबै करदातासँग कम्प्युटर संचालनको शीप नभएको, मालसामान कुनै पनि समयमा बिक्री वितरण गर्नु र पठाउनु पर्ने हुनसक्ने तर कम्प्युटर चलाउने कर्मचारी कार्यालय समयमा मात्र उपलब्ध हुन सक्ने समस्या आएको थियो । तर पछि राजस्व अनुसन्धान विभाग र निजी क्षेत्रका प्रतिनिधी बीच सम्झौता जारी गरी यो प्रणाली विल्कूलै नया प्रकृतिको भएकाले यसमा आएको समस्याको बारेमा र यो प्रणालीको सञ्चालनका बारेमा समिक्षा गर्न निजी क्षेत्रसँग राजस्व अनुसन्धान विभागका महानिर्देशकले बेला बेलामा समिक्षा बैठक आयोजन गर्ने गर्नुभएको छ । हाल यो प्रणालीलाई सबैले सकारात्मक रूपमा लिएको पाइन्छ । र यसको प्रयोगकर्ता (यूजर) करीब ५०,००० (पचास हजार) भैसकेको देखिन्छ । दैनिक करीब १५००० (पन्ध्र हजार) ले यो प्रणालीमा प्रवृष्ट गरी कारोबार गरिरहेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा यो प्रणाली नया भएपनि विस्तारै करदाताहरू अभ्यस्त हुने क्रममा रहेको देखिन्छ ।

बोहोरो कर

अधिकारका दृष्टीकोणले राजश्व परिचालनमा मूल्य अभिवृद्धि कर, आय कर, र भंसारमहशुल जस्ता मूलभूत करहरू संकलन गर्ने कार्य संघीय सरकारमा रहेको देखिन्छ। त्यसभन्दा बाहेकका करहरू संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका अधिकार क्षेत्रभित्र परेपनि यसमा अन्योलता भई विवाद देखिएको कारणले कतिपय स्थानमा मनपरि तवरले जथाभावि दोहोरो कर लगाएको पाईएको छ। यसमा सबन्धित क्षेत्रले ऐन बनाएर छिट्टै टुङ्गोमा पुगनुपर्ने देखिन्छ।

राजश्व परामर्श समिति

नेपालले खुला बजार अर्थतन्त्रको अभ्यास गरी रहेको परिप्रेक्षमा करको दर बढाउनुको बदला दायरा फराकिलो बनाउनेतर्फ लाग्नु उचित हुन्छ। राजश्व सम्बन्धी ऐन, नियम बनाउँदा वा संसोधन गर्दा देशको भौगोलिक अवस्था, व्यवसायी तथा कमदारको शैक्षिक स्तर, राजश्व सम्बन्धी ज्ञानको स्तर लाई समेत मध्यनजर राखी ऐन नियम लागू गर्दा बढी सार्थक हुन्छ। राजश्व परामर्श समितिमा निजी क्षेत्रले सुझाव दिँदा आफू र आफ्ना सदस्यले भोगि आएका समस्याका बारेमा सुझाव दिने गरेकाले त्यस्ता सुझावमा विशेष ध्यान दिई पेश भएका सुझावहरू उपर छलफल गरी उचित सुझावहरूलाई ऐन नियममा समावेश गरेमा पछि कुनै समस्या नआउने हुन्छ। तर विगतमा उचित सुझावलाई समेत बेवास्ता गरेको देखिन्छ। यसले आगामी वर्षहरूमा निजीलाई उचित सुझावहरू पेश गर्न निरुत्साहित गर्न सक्ने सम्भावना देखिएको छ।

कर प्रणाली सुधारका कार्यक्रम ल्याउँदा कर प्रशासनलाई सरलीकरण र भण्ण्ट रहित बनाई करको दर वृद्धि गर्नुभन्दा करको आधार र सहभागिता बढाउन जोड दिनुपर्छ। करदातालाई जागरुक बनाउने किसिमका कार्यक्रमहरूको थालनी गर्नुपर्छ। करको दायरामा आएपछि दर्ता गर्दाकै समयदेखि कर सम्बन्धी आधारभूत शिक्षा र सूचना प्रदान गरी चेतनाको स्तर वृद्धि गर्नुपर्छ। करदाताको शिक्षा र जनचेतना अभिवृद्धि गर्न नेपाल चेम्बर अफ कमर्स जस्ता निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गरी करदाता सँग व्यापक अन्तर्क्रिया र छलफल आयोजना गर्नु उपयुक्त हुन्छ। कर प्रशासनले करदातामैत्री वातावरण बनाउन जोड दिनुपर्छ। करदातले तिरको करको उचित ठाउँमा सदुपयोग भएको छ भनि विश्वास दिलाउन सक्नुपर्छ। कर प्रशासनको योजनामा कर दाताले तिरेको कर भविष्यमा उसैलाई फाइदा हुने किसिमको हुनुपर्छ। जसको कारण कर सहभागितामा उल्लेखनिय वृद्धि भै उच्च राजश्व संकलन हुन सक्दछ। करदातालाई उसले तिरको करको अनुपातबाट निश्चित अवधि पश्चात केहि अर्ध किस्ताबन्दीमा फिर्ता दिने कार्यक्रम वा इन्सुरेन्सको व्यवस्था गरी दिने जस्ता कार्यक्रमले स्वेच्छिक रूपमा कर तिर्ने प्रवृत्तीलाई प्रोत्साहन गर्दछ।

अन्त्यमा, कर प्रणालीलाई अझ सुधार गरी स्वेच्छिक कर सहभागिता वृद्धि गर्नुपर्ने, कर प्रशासनलाई करदातामैत्री, सक्षम, प्रभावकारी, स्वच्छ, पारदर्शी, व्यवसायीक प्रतिस्पर्धी र अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिम बनाउनुपर्दछ। कर जागरण अभियान संचालन गर्दा कर शिक्षालाई करको महत्व र आवश्यकता बारे आम नागरिकलाई सूचित गरी कर तिर्दा गौरवान्वित हुने वातावरण बनाउनुपर्छ। कर सम्बन्धी जागरण र सचेतना वृद्धि गरी सर्वसाधारण जनता, आम उपभोक्ता र करदाताहरूमा कर सम्बन्धी सकारात्मक धारणाको विकास गरी संकलित करको सहि सदुपयोग गरी करदाताको योगदानको अनुभूति दिलाउनु पर्दछ। यस कार्यमा निजी क्षेत्र नेपाल चेम्बर अफ कमर्स देशका स्थानीयतहका स्तरसम्म पुगी कर प्रशासन सँग हातेमालो गरी सहकार्य गर्न तयार छ।

सामाजिक सुरक्षा र कर

शेषमणि दाहाल*

नेपाल सरकारले आफ्ना नागरिकका लागि सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्नका लागि गत वर्षबाट सुरु गरेको सामाजिक सुरक्षा कोषबाट प्राप्त हुने फाईदा र बेफाईदाका बारेमा छुट्टै बहसको विषय हो। यस लेखमा चाहिँ श्रमिकले सामाजिक सुरक्षामा योगदान गरेमा सो श्रमिकलाई हालको मौजुदा कानून अनुसार कसरी कर लाग्ने हो सो द्विविधालाई केहि प्रष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ।

सर्वप्रथम २०७५ मंसिर ११ मा सुरु हुँदा सामाजिक सुरक्षा कोषलाई आयकर ऐनले स्वीकृत अवकाश कोषको रूपमा मान्यता दिएको थिएन। २०७६ जेष्ठ १५ मा आएको आर्थिक ऐनले २०७६ श्रावण १ बाट लागू हुने गरी सामाजिक सुरक्षा कोषलाई “स्वीकृत अवकाश कोष” को मान्यता दिएको छ। अर्थात यो कोषलाई स्वीकृत अवकाश कोषको काम गरि आएका कर्मचारी संचय कोष तथा नागरिक लगानी कोष बराबरको मान्यता आयकर ऐनले दियो। अहिलेको प्रमुख द्विविधा भनेको यो कोषमा योगदान गर्दा करले कसरी व्यवहार गर्छ, करमा केहि सहुलियत हुन्छ वा हुन्न, यहाँ गरेको योगदानकै कारण श्रमिकलाई विगतमा भन्दा बढी वा कम कर दायित्व आउँछ, लगायतका प्रश्नहरूको उत्तर यस लेखमा खोज्ने प्रयास गरिएको छ।

विगतमा नागरिक लगानी कोष तथा कर्मचारी संचय कोषमा जम्मा गरेको रकम सामाजिक सुरक्षा कोषमा जम्मा गर्ने कारणले फिर्ता लिँदा सो रकममा कति कर लाग्छ? श्रम ऐन, २०७४ लागू हुनु अघिको उपदान भुक्तानी गर्दा आयकर सम्बन्धी कानूनले के भन्छ? लगायतका द्विविधालाई हालको मौजुदा कानूनका आधारमा केहि सरलिकृत गर्ने प्रयास समेत यसमा गरिएको छ।

सामाजिक सुरक्षा कोषमा योगदान गर्दा करको व्यवहार

श्रम नियमावली, २०७५ अनुसार कूल मासिक आमदानीको साठी प्रतिशतले हुने रकम निज श्रमिकको आधारभूत पारिश्रमिक हुने व्यवस्था छ। त्यस्तै श्रम ऐन, २०७४ अनुसार आधारभूत पारिश्रमिकको बीस प्रतिशतले हुने रकम रोजगारदाताले र एघार प्रतिशतले हुने रकम श्रमिकले गरी श्रमिकको आधारभूत पारिश्रमिकको कूल एकतीस प्रतिशत रकम सामाजिक सुरक्षा कोषमा योगदान गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। सामाजिक सुरक्षा कोषले कूल एकतीस प्रतिशत रकममध्ये २८.३३ प्रतिशत रकम बृद्ध अवस्था सुरक्षा योजना (अर्थात पेन्सन कार्यक्रम) सञ्चालन गर्न, औषधि उपचार, स्वास्थ्य तथा मातृत्व सुरक्षा योजनाको लागि १ प्रतिशत, दुर्घटना तथा अशक्तता सुरक्षा योजनाको लागि १.४० प्रतिशत, आश्रित परिवार सुरक्षा योजनाको लागि ०.२७ प्रतिशत रकम छुट्याउने व्यवस्था रहेको छ। रोजगारदाताले श्रमिकको आधारभूत पारिश्रमिकको बीस प्रतिशत रकम सामाजिक सुरक्षा कोषमा योगदान गरिसकेपछि संचय कोष, उपदान, बीमा लगायतका कुनै पनि थप सुविधा दिन अनिवार्य छैन। यी सम्पूर्ण दायित्वको जिम्मा सामाजिक सुरक्षा कोषले लिन्छ भने रोजगारदाताले भने यस्ता जिम्मेवारीबाट फुर्सद लिन पाउँदछ।

श्रमिकको कर गणना गर्दा रोजगारदाताले कोषमा योगदान गरिदिएको बीस प्रतिशत रकमलाई श्रमिकको आमदानी मान्नु पर्दछ। सामाजिक सुरक्षा कोषलाई आयकर ऐनले स्वीकृत अवकाश कोषको मान्यता दिईसकेको

* चार्टर्ड एकाउण्टेन्ट

कारणले सामाजिक सुरक्षा कोषमा जम्मा गरेको रकम कूल रकम (अर्थात एकतीस प्रतिशत) वा वार्षिक तीन लाख रुपैयाँ वा कूल वार्षिक आम्दानीको एक तिहाई रकममा जुन कम हुन्छ, सो रकमलाई श्रमिकको कूल आम्दानीबाट घटाई निज श्रमिकको करयोग्य आय निकाल्नु पर्दछ । र सो करयोग्य आयमा आयकर ऐनको दर अनुसार करको दायित्व निकाल्नु पर्दछ ।

यदि श्रमिकको एकतीस प्रतिशत रकम तिनलाख रुपैया भन्दा बढी भएमा उसले सामाजिक सुरक्षा ऐन अनुसार सामाजिक सुरक्षा कोषमा योगदान चाहि अनिवार्य रूपमा गर्ने पर्दछ, तर उसले सो रकम कर प्रयोजनको लागि घटाउन भने पाउँदैन । त्यसकारण सो बढी भएजति रकममा श्रमिकलाई छत्तीस प्रतिशतसम्मको करको दायित्व सिर्जना हुन सक्दछ । यसरी एउटा ऐनले अनिवार्य गरेर जम्मा गर्न लगाएको रकममा आयकर ऐन अनुसार छत्तीस प्रतिशतसम्म कर लाग्नु कतिको न्यायोचित हो ? एउटा टड्कारो तर कानूनमा अनुत्तरित प्रश्न सबैका सामु रहेको छ ।

सामाजिक सुरक्षा कर (१ प्रतिशत) तिर्नु पर्छ कि पर्दैन ?

सामाजिक सुरक्षा कर बापत आर्थिक ऐनको व्यवस्था अनुसार कर कार्यालयले विगतमा आयकरको पहिलो तहको आम्दानीको एक प्रतिशत कर उठाउदै आएका थिए । यदि श्रमिकले सामाजिक सुरक्षा कोषमा योगदान गर्ने हो भने सो एक प्रतिशत रकम कर कार्यालयमा तिर्नु पर्ने वा नपर्ने द्विविधा सिर्जना भएको छ । आर्थिक ऐन, २०७६ ले आयकर ऐनलाई संसोधन गर्दा यदि करदाता एकल भएमा निजलाई पहिलो स्ल्याबको एक प्रतिशत कर नलागी शुन्य प्रतिशत मात्र लाग्ने व्यवस्था छ । तर कानून संसोधनमा भएको वृत्तिले गर्दा यदि करदाताले दम्पतिको रूपमा छनौट गरी कर गणना गरेमा भने सो एक प्रतिशत कर समेत लाग्ने व्यवस्था छ । त्यसपछिको करको दरहरू अर्थात दश, बीस, तिस र छत्तिस प्रतिशत भने यथावत रहने व्यवस्था रहेको छ ।

उपदानमा कर के हुन्छ ?

विगतमा करदाताले आफ्ना कर्मचारीलाई अवकाश भएका बखत भुक्तानी गर्ने उपदान रकममा भुक्तानीका बखत एकमुष्ट पन्ध्र प्रतिशत कर लाग्ने व्यवस्था थियो । श्रम ऐन, २०७४ को नयाँ व्यवस्था अनुसार भने २०७४ भाद्र १९ पछिको उपदान बापतको रकम पनि सामाजिक सुरक्षा कोषमा नै पठाउनु पर्ने भएकाले माथि उल्लेख भए बमोजिम (बीस प्रतिशत रकममा नै उपदान पनि समावेश हुन्छ) कर्मचारीको आयमा सो रकम समेत जोडिएर हरेक महिना कर लाग्दछ त्यसकारण भुक्तानीका बेला लाग्दै आएको एकमुष्ट पन्ध्र प्रतिशत कर लाग्दैन ।

सामाजिक सुरक्षा कोषले २०७६ श्रावण १ देखि मात्र योगदान स्वीकार गर्न थालेको छ । श्रमिकको कर गणना नगर्दा आधारमा हुने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । २०७४ भाद्र १९ देखि २०७५ आषाढ मसान्तसम्मको उपदानलाई सामाजिक सुरक्षा कोषमा योगदान गरेकोको हकमा भने सो रकमलाई जहिले सामाजिक सुरक्षा कोषमा जम्मा गरिन्छ सोहि आ.व.मा श्रमिकको आयमा जोडी सोहि आ.व.को स्वीकृत अवकाश कोषमा गरेको योगदान मानी सो रकम समेत जोडेर सिमाभिन्न रहेर माथि उल्लेख गरे बमोजिम कर गणना गर्नुपर्दछ ।

विगतको उपदान भुक्तानी गर्दा कर के हुन्छ ?

श्रम ऐन, २०७४ ले यो ऐन लागू हुनु भन्दा अगाडि (अर्थात २०७४ भाद्र १९ भन्दा अगाडि) काम गरेको उपदान बापतको रकम निज कर्मचारीलाई नै भुक्तानी गर्नुपर्ने र ऐन लागू भईसकेपछि नयाँ व्यवस्था बमोजिम सामाजिक सुरक्षा कोष मार्फत नै उपदान भुक्तानी गरिने व्यवस्था छ । त्यसकारण कुनै पनि कर्मचारी हाल

काम गरिरहेको तर ऐन लागू हुनुभन्दा अधिको उपदान बापतको रकम सम्बन्धीत कर्मचारीलाई नै भुक्तानी गर्दा सो भुक्तानी कर्मचारी अवकाश भएपछि प्राप्त गरेको भुक्तानी नमानिने हुँदा कानूनतः सो सवै रकम कर्मचारीको हालको आम्दानीमा जोडेर तहगत हिसावले छत्तीस प्रतिशतसम्म गरेको गणना गरिनु पर्दछ । यदि कर्मचारी अवकाश हुँदा मात्र सो रकम भुक्तानी गरेमा भने एकमुष्ट पन्ध्र प्रतिशत कर कट्टा गर्नुपर्दछ ।

नयाँ कानूनले पुरानो व्यवस्थालाई खारेज गरी नयाँ संरचना बनाउँदा करदातालाई केहि अपट्यारो परेकाले यस तर्फ सरकारले आयकर सम्बन्धी कानूनमा पनि आवश्यक संशोधन गरी संक्रमणकालीन अवस्थालाई सम्बोधन गर्दा करदातालाई राहत पुग्ने थियो ।

विगतमा कर्मचारी संचय कोष वा नागरिक लगानी कोषमा जम्मा रहेको पैसा के हुन्छ ?

सामाजिक सुरक्षामा समावेश भएका श्रमिकले विगतमा कर्मचारी संचय कोष तथा नागरिक लगानी कोषमा जम्मा गरेको रकम फिर्ता लिन पाउने व्यवस्था त गरेको छ तर त्यी संस्थाहरूको आफ्नो कानून अनुसार उमेर ५८ वर्ष नपुगी वा जागीरबाट अवकाश नपाई वा मृत्यु नभई सो रकम फिर्ता दिने स्पष्ट कानूनी आधार छैन । यदि कसैले रोजगारीबाट अवकाश नपाई वा मृत्यु वा स्थाई असक्तता नभई वा ५८ वर्ष उमेर नपुगी रकम फिर्ता लिन्छन् र सम्बन्धीत संस्थाले पनि दिन्छन भने सो रकमलाई सम्बन्धीत श्रमिकले आफ्नो आम्दानी गणना गर्दा समावेश गरी तहगत हिसावले छत्तीस प्रतिशतसम्म गरेको गणना गरिनु पर्दछ । यदि माथि उल्लेखित तीन मध्ये कुनै एक शर्तको अधिनमा रहेर सो रकम फिर्ता लिने हो भने पहिलो रु.पाँच लाखसम्म कर नलाग्ने र सो भन्दा बढी रकममा कूल रकमको आधा वा रु. पाँच लाखमा जुन बढी हुन्छ सो रकममा कर नलाग्ने र बाँकी रकममा पाँच प्रतिशत (अर्थात कूल रकमको अधिकतम अढाई प्रतिशतसम्म) मात्र गरेको भार पर्दथ्यो ।

करदाताले राज्यले बनाएको कानून मानेर एउटा संस्थाबाट उस्तै प्रकृतिको अर्को संस्थामा प्रवेश गर्दा आफूले पहिले नै आफ्नो आयमा जोडेर कर गणना गरेको रकममा प्राप्त गर्ने बेलामा पुनः आयमा जोडिई छत्तीस प्रतिशतसम्म कर लाग्नु न्यायोचित हुने देखिदैन ।

कर्मचारी संचय कोष वा नागरिक लगानी कोष र सामाजिक सुरक्षा कोष दुवै तिर योगदान गर्न पाईन्छ ?

हालसम्मको कानूनी व्यवस्था अनुसार श्रमिकले दुवैतर्फ योगदान गर्न सक्दछन् । कर गणना गर्ने प्रयोजनको लागि सामाजिक सुरक्षा कोष, कर्मचारी संचय कोष र नागरिक लगानी कोष सवैमा गरेको योगदान जोड्दा कूल आम्दानीको एक तिहाई वा रु. तीन लाखमा जुन कम हुन्छ सो रकम मात्र घटाउन पाईन्छ र बाँकी रकममा सामान्य तरिकाले कर गणना गर्नुपर्दछ ।

सामाजिक सुरक्षा कोषबाट भुक्तानी लिँदा कति कर लाग्छ ?

योगदानकर्ताले सामाजिक सुरक्षा कोषबाट पेन्सन लिँदा हालकै व्यवस्था कायम रहेमा दम्पतिको हकमा ५ लाख ६२ हजार पाँच सयसम्म र एकलको हकमा ५ लाख सम्म वार्षिक रूपमा पेन्सन लिदाँ कुनै पनि किसिमको कर लाग्दैन ।

सामाजिक सुरक्षा कोषमा योगदान गर्ने व्यक्तिको कर गणनाको एउटा उदाहरण

कुनै पनि व्यक्तिको मासिक कूल आम्दानी रु. १ लाख छ भने उसको कर गणना देहाय बमोजिम हुनेछ ।

आधारभूत पारिश्रमिक : कूल मासिक आम्दानीको ६० प्रतिशत अर्थात ६० हजार

निज कर्मचारीको वार्षिक आमदानी : १२ लाख

रोजगारदाताबाट कर्मचारीलाई गरेको योगदान : १ लाख ४४ हजार (६० हजारको १२ महिनाको २० प्रतिशत)

कूल निर्धारणयोग्य आय : १३ लाख ४४ हजार मात्र

न्यून: सामाजिक सुरक्षामा गरेको कूल योगदान : २ लाख २३ हजार २ सय (श्रमिक र रोजगारदाता दुवैको)

करयोग्य आय : ११ लाख २० हजार ८ सय

कर गणना देहाय बमोजिम हुन्छ । (करदाता एकल व्यक्ति भएमा)

४००००० मा ० प्रतिशत रु. ०

१००००० मा १० प्रतिशत रु. १०,०००

२००००० मा २० प्रतिशत रु. ४०,०००

४२०,८०० मा ३० प्रतिशत रु. १२६,२४०

कूल कर दायित्व: रु. १ लाख ७६ हजार २ सय ४०

अन्त्यमा

यस्तो विभिन्न कानून जेलिएको अवस्थामा राज्यले आयकर ऐनलाई संशोधन गरी करदातालाई न्यायोचित बाटो खुलाई नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षा भित्र प्रवेश गर्न प्रोत्साहन गर्नु राज्यको कर्तव्य भित्र पर्दछ । आयकर ऐनमा देहाय बमोजिमका संशोधन गरेमा श्रमिकहरू सामाजिक सुरक्षा कोषमा स्वतः स्फुर्तरूपमा प्रवेश गर्न प्रोत्साहित हुने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

- (क) सामाजिक सुरक्षामा गरिएको योगदानमा कर गणना गर्ने प्रयोजनलाई पूर्ण रूपमा घटाएर कर गणना गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- (ख) कर गणना गर्ने प्रयोजनको लागि एकल वा दम्पति छनौट गरेपनि एक प्रतिशत कर नलाग्ने व्यवस्था गर्ने ।
- (ग) पुराना स्वीकृत अवकाश कोषलाई बन्द गर्ने प्रयोजनको लागि कानूनमा आवश्यक सहजिकरण गर्ने ।
- (घ) अवकाश कोषबाट रकम निकाली सामाजिक सुरक्षामा प्रवेश गर्न चाहने श्रमिकलाई अवकाश कोषबाट भुक्तानी गर्दा कर छुटको व्यवस्था गर्ने ।
- (ङ) पुरानो उपदान बापतको रकम भुक्तानी गर्दा अवकाश भुक्तानी मानी एकमुष्ट पन्ध्र प्रतिशत कर लाग्ने व्यवस्थालाई स्वीकार गर्ने ।
- (च) सामाजिक सुरक्षामा प्रवेश गर्ने उद्देश्यले कसैले अवकाशको बेलामा पाउने जुनसुकै रकम अहिले प्राप्त गरेमा अवकाश भुक्तानी बराबरको मान्यता दिने गरी आवश्यक संशोधन वा सहजिकरण गर्ने ।

English Section

DOING BUSINESS INDEX OF NEPAL:

HOW TO IMPROVE IN PAYING TAXES INDEX ?

Shankar Prasad Adhikari *

1. Background

The Doing Business Index published for the first time in 2003 by the World Bank discloses the condition of regulatory environment of the countries applicable to the businesses within the countries. Initially, incorporated with five quantitative indicators, the index presently evaluates and ranks the countries globally through ten indicators incorporated in it. The indicators include: dealing with construction permits, getting electricity, registering property, getting credit, protecting minority investors, paying taxes, trading across borders, enforcing contracts and resolving insolvency. Based on the evaluation method in above-mentioned areas of regulatory environment through the scale ranging from zero to hundred, Nepal with the score of 63.2, stands at 94th position on the league of 190 countries for 2020. Out of the ten indicators, the lowest score Nepal has received is in paying taxes (with score 47.1) which is less than the score 52.87 in 2019. As a result, Nepal's ranking on this particular index has been relegated from 158th for 2019 to 175th for 2020. So, this article is an attempt to assess the situation on paying taxes and the reform to be pursued therein in future.

2. Nepal's ranking in the past

Nepal's Doing Business ranking up to now can be observed from Table-1.

Table-1

Doing Business Ranking of Nepal

Years	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
DB Ranking	55	100	111	121	123	116	107	108	105	108	99	107	105	110	94

Sources: Compilation from World Bank's Doing Business Index from 2006 to 2020

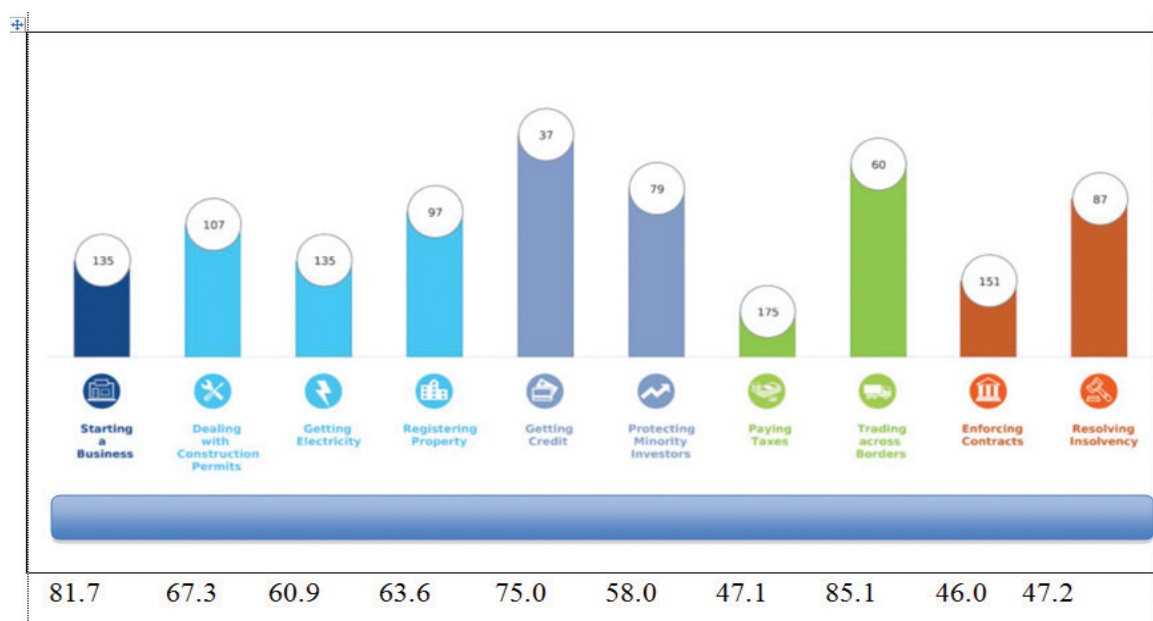
Table-1 shows that Nepal was ranked at 55th and 99th position in 2006 and 2016 respectively. So, to be ranked at 94th position for 2020 should be taken as a big achievement and it should not be a matter of euphoria for government. Had Nepal been among the top 20 improvers, the euphoria would have been more plausible. However, it can be taken as a step forward achievement to project Nepal as a country with achieving success in doing business index.

* Formor Finance Secretary

3. Nepal's Doing Business Index for 2019 and 2020

Nepal was ranked 110th with score 59.63 in the league of 190 countries for 2019. Out of the eleven indicators, the most underperformed indicators respectively were: enforcement of contract (45.26), resolving insolvency (47.16), getting credit (50.0) and payment of taxes (52.87) (World Bank, 2019). The ranking in terms of paying taxes has been further deteriorated for 2020 despite the progress being made in overall indexes.

Nepal's Doing Business ranking on different topics and their corresponding scores for 2020 can be observed from the following chart.

Topic Score

Sources: WB Doing Business Index 2020

4. Index on Paying Taxes

Among the low-income countries, Nepal is ranked in the second position by getting score of 63.2 following Rwanda in 2020. However, the score of paying taxes for 2020 has gone down from 52.87 to 47.1 for 2019. As a result, the ranking has also come down from 158 to 175 among the 190 countries. Thus the low level of score in paying taxes has been a set back for Nepal to be in higher ranking and score better than what has been achieved.

Under this indicator, there are broadly four sub-indicators such as tax payments number per year, time involved (hours per year), total tax and contribution rate (percentage of profit) and post-filing index. Summary of Nepal's score on the disaggregated or the sub-indicators for 2019 and 2020 can be observed from the following Table-2.

Table-2
Summary of Nepal's Scores on Sub-Indexes for 2019 and 2020
(Comparison with SA, OECD and the Best Performer)

Indicator	Nepal		South Asia		OECD High Income		Best Regulatory Performance	
	2019	2020	2019	2020	2019	2020	2019	2020
Payments (number per year)	39	46	27.6	26.7	11.2	10.3	Score 3 Hong Kong	3 (2)
Time (hours per year)	353	377	274.8	273.5	159.4	158.8	Score 49 Singapore	49 (3)
Total tax and contribution rate (% of profit)	36.7	41.8	43.5	43.9	39.8	39.9	26.1% (32) Economies	26.1% (33) Economies
Post-filing index (0-100)	33.35	33.35	41.78	41.2	84.41	86.7	None in 2017/18	None in 2018/2019
Score for Paying Taxes	59.63	47.1	-	-	-	-	-	-
Ranking	158	175	-	-	-	-	-	-

Sources: Compilation from World Bank's Doing Business Index 2019 and Doing Business Index 2020

Table-3 shows that Nepal's indicators are below South Asian Average. Similarly, the position of South Asian countries is lower than that of OECD countries.

4.1 Details of Paying Taxes in Nepal

Table-3 below shows the number of payments of taxes, time hours taken to pay taxes and applicable total tax and contribution rates in a year.

Table -3
Comparative Details of Paying Taxes of Nepal between 2019 and 2020

Tax on Mandatory Contribution	Payment (number)		Note on Payment	Time (Hours)		Statutory Tax Rate		Tax Base	Total Tax & Contribution Rate (%of profit)		Notes on TTCR
	2019	2020		2019	2020	2019	2020		2019	2020	
Corporate Income Tax	3.0	3.0	-	125	125	20%	20%	Taxable profit	16.11	14.98	-
Employer paid-Social Security Contributions	12.0	12.0	-	98	122	10%	10%	Gross salaries	11.28		-
Employer paid-Medical Insurance	1.0	1.0	-	-	-	5000 Rupees per employee		Fixed fee	4.42		-
Employer paid-Gratuity contribution	4.0	12.0	-	-	-	8.33%		Gross salaries	3.13	9.4	-
Employer paid- Accident Insurance	0.0	0.0	Property	-	-	1250 Rupees per employee		Fixed fee	1.10		-
Ownership Renewal Tax on Vehicles	1.0	1.0	-	-	-	30,000	33,000	Fixed fee	0.44	0.49	-
Tax on Interest	0.0	0.0	-	-	-	15%		Interest income	0.38		Not included
Municipal Business Tax	1.0	1.0	-	-	-	Rs10,000		Fixed fee	0.15		-
Municipal Tax on Vehicles	1.0	-	-	-	-	2,000		Fixed fee	0.03		-
Land Revenue Tax	1.0	1.0	-	-	-	Rs256 for each 5476 sq. ft.	Rs. 40 per anna	Property area	0.0	0.01	-
Capital Gains Tax	1.0	1.0	-	-	-	20%		Capital gains	-	-	Included in other taxes
Property Tax	1.0	1.0	-	-	-	Various rates		Land value	0.0	0.02	-
Stamp duty on financial contracts	1.0	1.0	-	-	-	Various rates		-	0.0	0.0	Small amount
VAT	12.0	12.0	-	130	130	13%		Value added	0.0		Not included
Totals	39	46	-	353	377	-	-		36.7 (37.4)	41.8 (42.3)	-

Source: Collection and compilation from World Bank (2019) Doing Business 2019 and Doing Business 2020

According to Table-3, the Total Payment Numbers in a year has been increased by 8 from 39 in 2019 to 46 in 2020. It is due to the increase of Employer Paid Gratuity Contribution from 4 in 2019 to 12 in 2020, despite the reduction of one time taken to pay Municipal Tax on Vehicle to zero in 2020. In regard to Time Hours incurred to Paying Taxes, the total hours has been increased by 24, that is from 253 in 2019 to 277 in 2020. This has been due to the increase of hours for Employer paid-Social Security Contributions from 98 in 2019 to 122 in 2020. Similarly, even though the **Total Tax & Contribution Rate** (%of profit) has also been increased by 5.0 percentage point from 36.7 percent in 2019 to 41.8 percent in 2020. The reason is that the rate of Employer Paid Gratuity Contribution has been increased significantly by 6.27 percentage point that is from 3.13 to 9.4, despite the small decrease of Corporate Income Tax rate from 16.11 to 14.98 percent.

4.2 Post-Filling Index

This index basically evaluates the easiness of regulatory compliance after the filling of VAT and Income Tax. The details of the regulatory compliance and their corresponding scores for the year 2019 and 2020 can be observed from the following Table -4.

According to the table, score for the Post-filling Index remains the same in 2020.

Table - 4

Post-Filling Index

	Answer		Score
	2019	2020	2019/2020
Post-filing index (0-100)	-	-	33.35
VAT Refund	-	-	-
Does VAT exist?	Yes	Yes	-
Does a VAT refund process exist per the case study?	Yes	Yes	-
Restrictions on VAT refund process	Carry forward for six months		-
Percentage of cases exposed to a VAT audit (%)	75-100%		-
Is there a mandatory carry forward period?	Yes		-
Time to comply with VAT refund (hours)	145.0	119.0	0.0
Time to obtain a VAT refund (weeks)	37.3	37.0	34.15
Corporate income tax audits	-	-	-
Does corporate income tax exist?	Yes		-
Percentage of cases exposed to a corporate income tax audit (%)	50%-74%		-
Time to comply with a corporate income tax correction (hours)	26.0		55.05
Time to complete a corporate income tax correction (weeks)	17.9		44.2

Notes: Names of taxes have been standardized. For instance income tax, profit tax, taxes on company's income are all named corporate income tax in this table.

The hours for VAT include all the VAT and sales taxes applicable.

The hours for Social Security include all the hours for labor taxes and mandatory contributions in general.

The post-filing index is the average of the scores on time to comply with VAT refund, time to obtain a VAT refund, time to comply with a corporate income tax correction and time to complete a corporate income tax correction.

Sources: Compilation from World Bank (2019) Doing Business 2019; Doing Business 2020

4.3 Role of Paying Taxes in Doing Business

The conducive tax-paying environment has enormous positive effect on different fronts of doing business in a country. However, the level of effect can be different depending on the prevalence of other influencing factors in the economy, and at times it can have side effect as well. Waseem (2018 cited in World Bank, 2019:37) using the data from Pakistan for 2006 to 2011 finds that following the increment of tax rate the firms react by underreporting the profits or changing their legal form that turn them to move to informal economy. The resulting tax revenue, though, immediately after tax increase was higher, three years later it was below initial levels.

Similarly, Belitski, Chowdhury, and Desai (2016 cited in World Bank 2019:37) after analyzing the correlation between corruption and corporate income tax rates across a panel of 72 economies in the period 2005–2011 find that higher tax rates consistently discourage entry of firms. Interestingly, they also find that corruption compensates the negative influence of high taxes on entry. Another interesting finding by Rocha, Ulyssea, and Rachter (2018), cited in World Bank 2019:37) in Brazil, is that reducing taxes once registration costs have been eliminated reduces moving to informality. However, this effect comes mainly from the registration of existing firms but not from the creation of new formal businesses.

Moreover, Harju, Matikka, and Rauhanen (ibid) conclude that a high compliance cost is as much discouraging as increase in tax rates for entrepreneurs. Further interesting finding by the authors using evidence from value added tax fillings in Finland is that an increase in sales is the result of a reduction in compliance costs rather than the level of the value added tax rate.

Furthermore, Esteller-Moré, Rizzo, and Secomandi (forthcoming, cited by World Bank 2019: 37) study the extent to which taxes matter in directing foreign direct investment (FDI) inflows and find that there is differential impact on OECD and non-OECD economies. Using the dataset produced by Djankov and others (2010), the authors show that taxes in non-OECD countries affect FDI flows, whereas they have no significant impact in OECD countries. However, OECD (2019) states that studies examining cross-border flows suggest that FDI decreases by 3.7% following a one percent point increase in the tax rate on FDI. But there is a wide ranging of estimates from 0 percent to 5 percent. This variation partly reflects differences between the industries and countries being examined, or the time periods concerned. Some recent studies find, for example, that FDI is becoming increasingly sensitive to taxation, reflecting the increasing mobility of capital as non-tax barriers to FDI are removed. Such estimates may be used to estimate the long-run impact on FDI of corporate tax reform.

5. How can Nepal do better in "Paying Taxes"?

If Nepal really wants to reform in Paying Taxes as per the Doing Business requirement, there is a need for systemic reform in several fronts of taxation. The reform initiatives may include the areas such as legal, procedural, human resource, technological intervention etc. The following areas should be incorporated in the reform to be carried out by Inland Revenue Department to upgrade the paying taxes under Doing Business Index.

5.1. Tax Payment Number

5.1.1 Income Tax

The tax payment number in Nepal is much higher than in India. For example, in Mumbai, the total number of tax payment in a year is 12; and in Delhi it is 10. But it is 39 in Nepal that is much more than that of Indian cities. By disaggregating the index (as shown in Table-3), the payment number for Corporate Income Tax in Nepal is 3, whereas it is 1 in both Indian cities. This means a corporation should pay income tax thrice a year in Nepal whereas an Indian corporation pays once a year. As per Nepal's Income Tax Act, 2058, one should pay first, second and final installment in the month of Ashwin, Chitra and Ashad, respectively. Given the huge amount of revenue pending in the government revenue account being unspent in the first half of the every fiscal year, can we reduce the income installment number from 3 to at least 2 by removing the first installment of Ashwin?. For this, the Income Tax Act needs to be amended.

5.1.2 Employer paid social security

In Nepal there is a provision that an employer needs to deduct and pay the social security contribution in each salary payment month resulting to 12 payment numbers in a year. If you look at in Indian cities, it is once a year. Reducing this number from 12 to 1 is so simple. If we make the provision of full payment of social security in the middle of the year neither the employer nor the employee will be the looser from this new provision. Cannot we make this simple reform immediately?

5.1.3 VAT

What will happen if we reduce the provision of VAT filling from every month to at the end of every two months? Furthermore, if we want to have a drastic reform in this matter, we can further reduce the payment number. What will happen if we make the provision of filling at the end of every quarter in a year? Through this reform, the VAT paying number will be reduced from 12 to 4. So, Inland Revenue Department should carry out a study in this regard. The writer is of the view that there will be no such added revenue risk simply by reducing the number of payment of VAT. Can the Department immediately start studying on this matter and do accordingly?

5.1.4 Employer Paid Gratuity Contribution

The main cause of more degraded paying taxes score in 2020 than that of 2019 is the introduction of employer paid gratuity contribution with the provision of each month of payment. The number of payment for this contribution can also be reduced from 12 to 1 by

making the provision of paying all gratuity amounts in the middle of the year. No one will be looser by introducing this reform. There will be a win win situation for the employers, employees and the country as a whole.

5.1.5 Stamp duty on financial contracts

In the same way, the provision of stamp duty on financial contracts can be abolished, that reduces payment number by one point.

From the above-mentioned five areas of proposed reforms the payments number can be reduced by 30 to 32 point. This means that Nepal's paying taxes number can be reduced from 39 to 9 or 7. As a result, Nepal will have better position in "paying taxes" sub-indicator than that of present ranking of India.

5.2. Time taken for paying taxes

The time taken for paying taxes for 2020 in Delhi and Mumbai is 250 and 254 hours respectively whereas it is 377 in Nepal. The proposed reduction of number of paying taxes will automatically reduce the time taken for paying taxes by the following hours as shown in Table-5:

Table -5

Time hours reduction through proposed reduction in payment number

Areas of Reform	Hours reduced by
Income tax	41 hours
Employer paid social security	111 hours
VAT	65 to 87 hours
Stamp duty on financial contracts	1 hour
Total	218 to 240 hours

There will be significant corresponding reduction on the time taken for paying taxes due to the proposed reduction in payment number. The time taken for payment of taxes will be reduced by 218 to 240 hours that is from 377 hours to 159 or 137 hours. This means that Nepal can be in much better position than those of Indian cities are at present. Moreover, the hours can be further reduced by implementing online payment system in full-fledged.

5.3 Total Tax & Contribution Rate (%of profit)

Nepal has also been degraded in terms of total tax and contribution rate by about 5 percent increment resulting to 42.3 percent for 2020. This is due to increased contribution of employer paid gratuity from 3.13 percent for 2019 to 9.4 percent for 2020. Despite this increases, Nepal still remains in better position than that of India since India has 49.7 percent total contribution. Thus reducing tax rates for the purpose of further improvement in paying taxes does not seem to be feasible at present.

5.4 Post-Filling Index

There is also ample room for improvement in the post-filling index especially in terms of time to comply with VAT refund (hours) and time to obtain a VAT refund (week). The procedural

delays in these areas can be reduced if the Department is committed to reform by increasing the number of staffs and shortening the other processes. Indian cities having score of 49.3 are in better position than that of Nepal with score of 33.35. So, the Department should initiate the reform activities in this regard as well that can help upgrade the post-filing index.

6. Conclusion

Doing Business Index is one of the most important indexes among several such indexes presently being published at international level to project countries' business environment. Although Nepal's performance for 2020 has been improved by upgrading from 110th position to 94th among the 190 countries, Nepal is still below from South Asian average. Out of the ten indexes, Nepal's weakest performance is on "Paying Taxes", which demands systemic reform in tax administration in line with Doing Business Index requirements. What is the worrying fact is that Nepal's score on Paying Taxes for 2020 has been further degraded from that of 2019. So, looking at sub-indexes under paying taxes one can observe that there is ample room for improvement in procedural aspect of tax system of Nepal. A corporate taxpayer in Nepal has to pay taxes 46 times in a year, which is unnecessarily higher than that of our neighboring countries. This can be reduced drastically in near future if Inland Revenue Department and Ministry of Finance is wholeheartedly committed to make it happen. The reduction in payment number correspondently reduces the time hours taken for tax payment. Finally, to project Nepal as the most competitive investment destination in South Asia and also to compete with Asian Pacific countries, government should accord topmost priority to upgrade Doing Business Index and especially on Paying Taxes in Nepal.

Reference:

World Bank (2018) *The Doing Business 2019*, Training for Reform, Available at: <https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/n/nepal/NPL.pdf>. (2019) [online] [Accessed 23 Oct. 2019]

World Bank (2019) *The Doing Business: Comparing business regulation in 190 countries* Available at: <https://www.doingbusiness.org2020https://www.doingbusiness.org> [Accessed on 22 Oct. 2019]

Revenue policy in Nepal: Current issues and future prospects

Dhani Ram Sharma*

Abstract

The government of Nepal has been putting its efforts into developing a reliable revenue mobilization policy for financing its activities, maintaining fairness and creating production and investment friendly business atmosphere. Notwithstanding the various reform initiatives have been carried out in the revenue policy, new issues are coming out with reference to diverse business modalities and complexities to be solved for sustainable revenue management. A dynamic long-term revenue policy has yet to be formulated along with the standardization of tax laws, procedure and enforcement approaches in the context of federalism domestically and growing cross border as well as digital transactions.

1. Background

Revenue management signifies overall revenue policies and institutional arrangements that the government designs primarily to acquire the required revenue for financing its activities. Fundamentally, the government has two sorts of revenue; tax and non-tax revenue depending on the country's economic circumstances. Natural resource-rich countries significantly rest on non-tax revenue obtains from the royalty of natural resource mobilization. However, tax revenue is broadly used not only to raise revenue to fund government operation, but also to assist in the redistribution of income or wealth as well as to encourage or discourage certain activities in the economy. The revenue policies of the government vary across the countries depending upon the economic circumstance of the particular economy. This article assesses the existing revenue policy along with highlights of current issues and possible ways forward, to be considered for future reform.

2. Revenue policy: theoretical aspect

There is a bunch of theories introduced by different economists in order to well design the revenue policy of the government. Nevertheless, there is no magic blueprint or no system or structure that makes analogous sense for all countries and is implemented uniformly. Basically, there are four types of common taxes widely levied in many countries; consumption tax, trade tax, income tax and property tax. Some key taxes popularly being levied in the world are tax on consumption namely consumption tax, goods and service tax, value added tax, excise, turnover tax, etc. Likewise, tax on international trade, principally on imports, is also a foremost source of tax revenue, which is a kind of consumption tax. Similarly, tax on income of labor and capital is also extensively used across the world namely as income tax. Besides that, tax on property is also a very old tax system. However,

* Joint Secretary, Ministry of Finance

tax rates, tax base and tax exception on those taxes vary among the countries based on the tax law of the respective country.

No matter which tax is levied on depending upon the economic circumstance of the government, there are fundamentally five principles which should be considered while designing a tax policy. First, the tax system should not hinder the efficiency of the economy meaning that the tax system should minimally affect the production, saving, working and investment behavior. Second, the tax system should be administratively simple as much as possible to reduce the cost of compliance and the cost of collection which eventually underpins the voluntary compliance behavior. Third, the tax system should be responsive to the economic circumstances which stabilize the source of the government financing. In other words, change in economic circumstances requires a change in tax rates. For instance, as the economy goes into recession, a reduction in tax rates is extremely desirable to provide needed stimulus for the economy. Forth, the tax system should be transparent as political responsibility associated with transparency has increasingly been recognized as an important characteristic of the good governance. Last but not least, taxation should be fair as most criticism of tax system begins with their unfairness. A tax system is said to be horizontally equitable if individuals who are the same in all relevant aspects are treated as same. The principle of vertical equity says that some individuals are in the position to pay higher taxes than others and that these individuals should do so.

There are two fundamental aspects of taxation need to be well designed before it comes into force. Tax law should be properly formulated which well-defined tax base in which tax is levied. By and large, there are four types of tax bases; income, consumption, import and asset. Similarly, tax law should also clearly articulate the tax rate which is more political issue. There is no common consensus about the tax rates across the world. Single, multiple, quantity-based and value-based rates are widely applied. The tax law should stipulate the collection process and enforcement mechanism for the non compliance behavior. Second fundamental of taxation is tax behavior which comprises tax administration and taxpayers. Tax administration should be competent, well disciplined, tax units should be in appropriate location and tax system should have advanced technology to reduce the compliance cost and administrative cost of collection. Similarly, the taxpayer should understand the tax law and formalities and taxpayers should have high morale to pay tax.

The tax system of the country mainly rests on its economic circumstances. Furthermore, the level of economic development, size of the informal sector, the role of the financial sector and availability of non tax revenue are some issues to be taken into account while evaluating tax system of a country. In addition to that, different values of the people, the ability of the tax authority, political environment, and political institution do matter to design the tax system in a particular country.

3. Revenue policy reform in Nepal

Nepalese revenue system has been transformed overtime as different reform initiatives have been carried out. Initially, the main source of revenue was land tax and trade tax without having any systematic provisions. Subsequently, income tax and excise have also been introduced. Before 1990s, the tax system of the government was very complex and inefficient, with varieties of taxes and high tax rates. The income tax rate was up to 60%

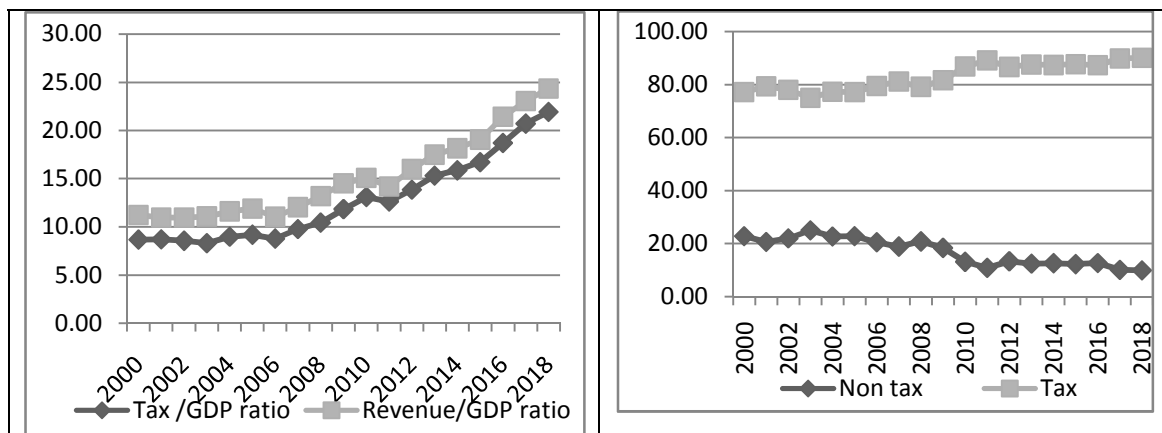
along with multiple rates and there was cascading in sales tax and excise. The custom duty was the biggest tax revenue which was completely based on the artificial valuation of the customs officer. There were so many rates and types of customs duties as well which was complex in the implementation. The Inland Revenue was also based on an official assessment system having discretionary power of the tax administration.

After liberalizing the economy, Value Added Tax (VAT) was introduced with a single tax rate allowing a system of tax credit which eliminates cascading effect. The income tax system has also been changed by introducing a self-assessment system and incorporating the global principles of the income tax system. The income tax rates were also rationalized and limited to three rates. In customs duty, rates were deducted dramatically and introduced self-declaration system, WTO principles of valuation was adopted and the ASYCUDA system was implemented for custom automation and harmonized code was implemented for the classification of the commodities. Excise duty was fixed on few items and the self-removal system was introduced in the lieu of physical control. The tax administration was integrated and formed the Inland Revenue Department to administer VAT, Excise and Income tax. The web-based services were designed to reduce the compliance and collection cost. The new legislations were enacted in income tax, VAT, excise and customs duty.

4. Revenue structure of Nepal

Due to the massive tax reform in policy and administration, tax revenue to GDP ratio has been growing remarkably from around 10% in 2000 to around 25% in 2018 as depicted in figure 1. Due to the tax reform, the contribution of the tax to total revenue has been increasing and it is around 90% currently.

Figure 1: Revenue and tax to GDP ratio and revenue composition of Nepal

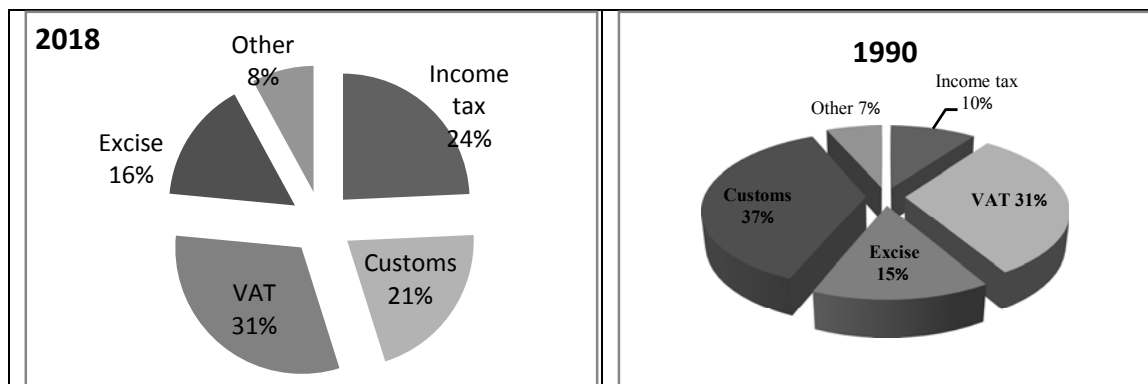

Source: Economic survey, Ministry of Finance and FCGO

Figure 2 shows the composition of the current tax revenue as compared to the tax composition before the tax reform in 1990s. It clearly indicates that customs duty has been losing its contribution very dramatically mainly due to reducing the tariff rates and Inland

Revenue reform. In contrary, the contribution of income tax has jumped significantly from 10% in 1990 to 24% in 2018 which indicates the reform in the income tax system. Moreover, after liberalizing the different sectors of the economy in 1990 onwards, banks, insurance, telecommunication, airlines, hospitals and other private sector companies have come into the economy increased very rapidly and therefore domestic tax base has widened.

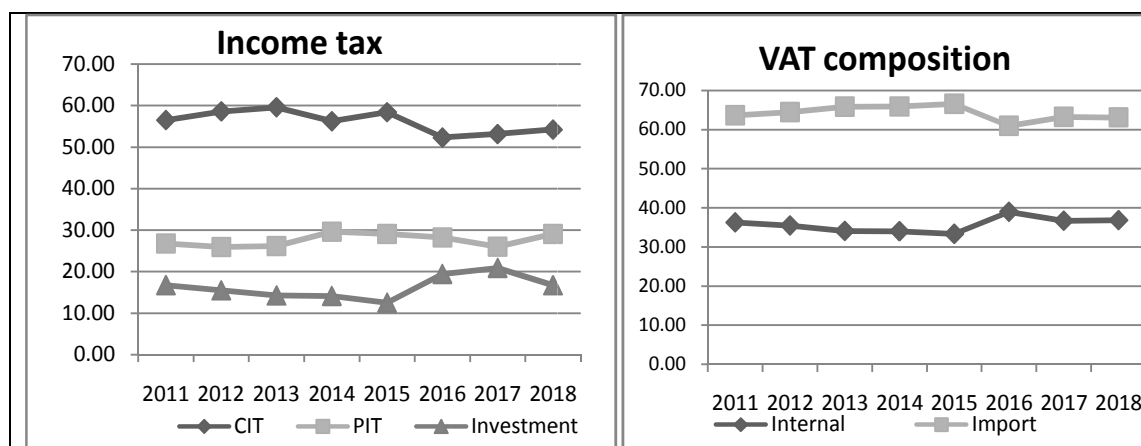
Figure 2: Tax structure of Nepal

Source: Economic survey, Ministry of Finance and FCGO

Figure 3 shows the composition of current income tax which signifies that corporate income tax is the biggest source of income tax. In particular, banking and telecommunication sector are the main contributors to pay corporate income tax. Personal income tax is supposed to be the biggest source of income tax as income tax is levied on the personal income which also helps to maintain the equity in the society. However, corporate income tax is normally levied at a flat rate on the company's net profit which does not help for a fair tax system. Similarly, the figure on the right hand side indicates the internal and external VAT composition. The VAT is mainly coming from import which contributes two third of the total VAT. It is obvious that the structure of the economy reflects the VAT collection also because while importing consumption and capital related goods, VAT is imposed in custom point. As the country is importing a lot, the contribution of VAT from import should have more contribution.

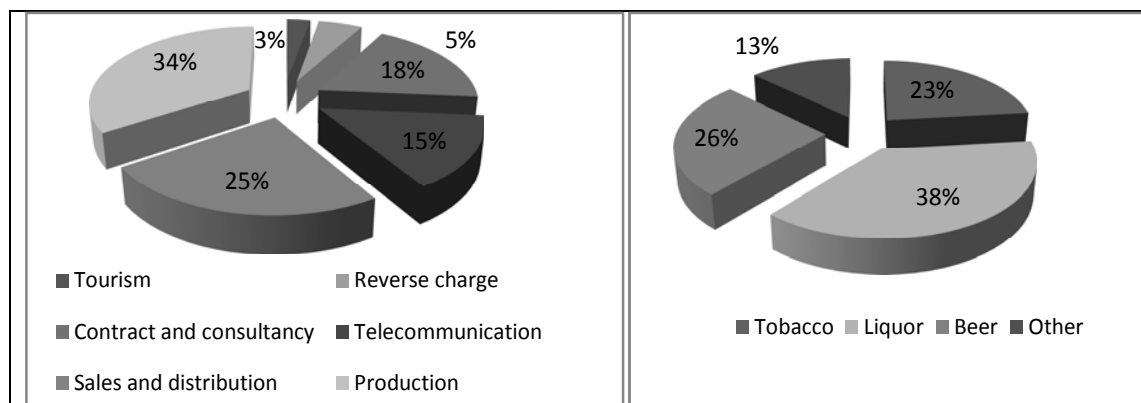
Figure 3: Income tax and VAT composition

Source: Economic survey, Ministry of Finance and FCGO

If we see the structure of inland VAT, as the figure 4 depicts, the production sector has higher contribution followed by the sales and distribution sector. It is apparent that the production sector has more value addition as compared to trading sector. Though there are two giant companies in telecommunication sector, their contribution is very significant in VAT due to low credit and high value addition. In excise duty, liquor sector has big contribution by 38% followed by beer industries with 26%.

Figure 4: VAT and Excise composition

Source: Economic survey, Ministry of Finance and FCGO

5. Current revenue policies

The government of Nepal has given emphasis to mobilize the domestic revenue through maintaining efficiency in the tax administration. The government is also putting its effort to transfer the economy from consumption driven growth to investment driven growth. The government wants to substitute capital and raw materials related import domination in lieu of consumption related commodities import. The government has engineered its tax policy by broadening the tax base, widening the tax coverage and controlling the tax evasion and leakages. In addition, the government also wants to develop the tax system to be manufacturing sector and investment friendly in order to foster economic activities. Therefore, tax policy will be used as an instrument for good economic atmosphere. The government has also given focus to build the tax system equitable by introducing progressive tax policies. Apart from that, the export sector will be incentivized and unnecessary and harmful commodities will be discouraged through tax policies. The government also wants to strengthen the non tax revenue through transparent mechanism and cost effective mobilization. The government has paid its attention to develop efficient, professional and fair tax administration.

With regard to above mentioned tax policies, the government has designed its working policies and activities. There is import duty difference between raw material and finished products in the customs. Information technology has been massively used to develop the tax system modernized. Individuals are supposed to get permanent account number (PAN) which makes the tax system more transparent. The unification of the tax related laws is now in the process of formulation in order to keep the tax procedure simple and understandable. The electronic tax payment system has already started which should be more strengthened. Besides that, the government is going to introduced cash back system in VAT to the consumption in order to improve the billing behavior eventually to improve the VAT compliance.

6. Revenue issues and challenges

The government expenditure should also have return or should develop the tax base for the future. Otherwise, it is very tough to always getting the revenue from the existing source. The following issues in the tax system exist which to be solved for the future tax reform.

- **Increasing demand of government expenditure:** After implementing fiscal federalism, approximately one third of the government resource has been made devolution from the central government to sub national government right now. The central government has some liabilities which cannot be avoided such as debt servicing, pension payment, social security etc. However, the increasing demand for resources from sub national government and very low capacity of the own resource mobilization is a key issue to be solved in the upcoming days. As the federal government structure has been taken as an expensive governance system due to different administrative overhead from the different layers of the government, it is very tough to finance the growing demand for spending and people's aspiration in the changing political context.
- **Transformation of the economy:** As the government is trying to develop a self reliance economy which fundamentally means that economic possibilities should be optimally transformed in reality. Self reliance of the economy does not mean the inward looking economic policy but it underpins the economic integration with the rest of the

world through our own production. The traditional revenue system that we have right now based on imports will be negatively affected if we encourage foreign investment in the manufacturing sector as we need to make our product competitive through duty adjustment and relaxation. The existing tax base like banking and telecommunication are now almost in saturation to expand their business significantly and the new sectors such as hydropower, hotels, cement are just in the phase of establishment and expansion which take some time to set up their past year's investment and to generate profit. The new sectors will be the tax base after some years but the government is now losing its revenue such as revenue from petroleum and clinker. This kind of transformation is expected in one hand but how to compensate revenue right now is a big question on the other hand.

- **Informal economy:** It is obvious that informality in the economy is a big challenge for the government. The informal economy is a serious problem in Nepal especially due to informal trade and rampant cash transactions in the market. Due to very long open boarder with India, smuggling is so tough and even consumption of people in the Terai mainly depends upon the Indian border market. Due to the informal cross border trade, the domestic market is also highly affected by the informal trade. The cash transaction is very tough to establish the real transaction in the economy. In addition, the financial deepening is yet to be improved in Nepal that most of the transactions in the rural area are in cash. Therefore, tax evasion and leakage is rampant in the country.
- **Overlapping and over taxation:** After implementation of fiscal federalism, the tax disputes were widespread and assumed that it hampers the economic activities very poorly. As per the constitution, some taxes were overlapped between the federal government and sub national government which are solved through the law. However, clear guidelines should be designed and direct to the sub national governments. We are seeking self reliance of revenue mobilization by the sub national government. Nevertheless, unnecessary and over taxation will be cumbersome to the business people to reduce their competitiveness. So many taxes and fees being imposed by the sub national government at present are against the spirit of constitution.
- **Tax rate reduction competition:** The key issue now a day across countries is to be engaged in tax rate reduction competition in order to welcome more investment in their respective countries. The recent example is India, where the corporate tax rate has been reduced remarkably. With this respect, we are not in the position to increase the tax rate to get more revenue as the government of Nepal is committed to attract foreign investment. The multinational companies are now shifting their profit to tax haven countries where the tax rate is low, if any, as compared to other countries. We are also in the pressure to reduce the tax rate especially in customs duty and excise levied on customs point by which we lose the revenue immediately.
- **Increasing trend of digital transactions:** As the electronic transaction is getting popular across the world, it is also growing in Nepal and threatening our traditional economy based tax practices. There are no visible layers in the business in the digital transaction and a person can do his or her business activities in any part of the world without establishing permanent establishment or physical presence in a particular country. Moreover, payment settlement through so called hundi but not using the banking channel is also illegal in Nepal. There is a big question in the capacity of the current tax administration to bring the digital transaction into the tax net. The internet based big

companies can easily hide their transaction unless we develop the mechanism to resolve the issue.

- **Tax gap:** There is a fair tax compliance gap in Nepal which is affecting the tax collection. In the VAT, the taxpayers who are supposed to register in VAT are not in the VAT net by hiding their real transaction. Even after registering their business in VAT, they are not filling their tax return and not properly reporting their transaction to the tax office. Likewise, the delinquency is also a problem facing by the tax administration. Due to that non compliance issue, the tax gap is quite bigger. Similarly, there is a tax gap in income tax particularly in the professional individuals and small businesses that are concealing their income and not paying their tax liability.
- **Weak deterrence mechanism:** As the business complexities and new business modalities are now growing, the tax authority should have sophisticated and integrated information mechanism and analysis capacity. However, the tax officers do not have all that information while examining the tax returns and they are more relying on the information what they have been provided by the companies. In particular, the multinational companies would have the issue of transfer pricing and the tax officer should be always skeptical while doing the audit. Therefore, the tax officers are not able to analyze the tax return in depth by accessing other source of information. Apart from that, the information from different government agencies is not completely interfaced to the comprehensive information mechanism.
- **Diminishing contribution of custom duty:** Because of the global, regional and bilateral trade agreement, the government has limitation to increase the custom duty in many commodities. On the other hand, there is strong demand for customs and exercise rate reduction for importing unassembled raw materials for assembling. This is an inevitable step to promote foreign investment in the manufacturing sector through assembled industries in the beginning and gradually transfer to fully manufacturing activities. Therefore, we need to adjust the import duty and excise duty for the unassembled items. On the other hand, there is always a tradeoff between customs valuation and informal trade that whether the official valuation should be kept low unless the real transaction happens or customs valuation should be high. If the valuation is kept high, there is chance of smuggling and if the valuation is kept low, the domestic industries will be suffered. The collection of the custom duty is getting low. Nevertheless, as the customs duty still has around 20% contribution in the tax revenue, it is an immense issue that how to recoup the customs duty from the inland revenue in the days to come.
- **Tax morale:** It is also important to boost up the tax morale of the taxpayers. Sometimes, the taxpayers raise the question that the governance is fragile, the government is not able to provide even a basic standard of services, the corruption is everywhere and tax formalities are so complex to comply and so on and these issues are not completely avoidable. The voluntary compliance only insures when the tax morale goes up. Notwithstanding the government is trying its best effort to make the good environment and to reduce the compliance cost, there is still the issue to be improved in the overall governance along with tax governance.
- **Investment mobilization:** As the government has given high priority to the private investment along with foreign investment, there should be some relaxation in the tax policies and procedures. However, those kinds of tax incentives eventually limit the tax mobilization and create a situation of resource constraints. Many countries are now

introducing different tax incentives to attract foreign investment; we are now in pressure to introduce some tax relaxation. Currently, some tax incentives like tax holiday, reduced rates, loss carry forward have been implemented which are more customary tax incentives not able to support investment.

7. Possible way forward

Revenue policy reform is not a static approach that accomplishes once. The continuous review of the tax policies is necessary to support the stabilization of the fiscal policy of the government. In addition, as the government has taken the growth and investment friendly tax policy, the action programs and policies should be well designed and the following issues should be considered for the future tax policy reform;

- As three layers of the government have taxing power in their jurisdiction stipulated in the constitution, the possible uncertainties on the tax base and tax rate should be properly handled by designing long term revenue policy of the country which can guide the sub national government as well. Besides that, the long term revenue policy should stabilize the uncertainties which help to make the investment decision for the private sector.
- The legal reform is also needed as the tax laws have to incorporate the new ideas and principles arising across the world. In particular, income tax issues are quite complex with reference to growing cross border transactions. The tax base should also be widened through tax law and procedural complexities need to be simplified. The environmental tax, financial sector tax, inheritance tax would be the issue of further discussion of the new tax base. The unified tax code would be an option to harmonize the current different tax practices in separate laws.
- Trade formalization should be the central agenda of the government as the informal trade has a harmful effect on the economy. Tax and duty rates should be properly examined and harmonized with the Indian tax regime. Border management would equally be important to control the smuggling in the border. The banking channel needs to be established in the customs transaction which not only helps to reduce the customs clearance cost but also fosters the transparent trade transaction.
- The revenue leakage control mechanism needs to be very strong based on the combined efforts of respective agencies. The information sharing mechanism need to be automated among the different concern agencies. The enforcement mechanism has to be strengthened based on the comprehensive information system. The enforcement activities should have a demonstrative effect to correct the market. The non-invoicing and under invoicing have to be discouraged through effective market monitoring.
- Tax awareness is still needed as the taxpayers are unaware about their tax liabilities. The tax discussion and tax duty should be properly disseminated through media and education programs. The tax interpretation should be consistent by reviewing and updating tax manuals and directives. The formal education would be a good medium to educate the young generation about tax matters.
- The tax administration should be highly competent and professional as the business complexities are arising very frequently. The academically competent revenue officers should be enrolled and properly develop their capacity through training modules. The revenue officers have adequate knowledge and skill to acquire and review the data from the

IT system. Therefore, human resource planning is essential in the current context to make professional revenue officers to deal with the business complexities.

- The international practices of the tax law should be adopted and customized with reference to the country context. It is crucial to make the tax system with the global standard which helps to recognize the tax practices for foreign investment. The tax system is a key element among other indicators for investment determination.
- In non-tax revenue, the government can raise some revenue particularly from the public enterprises (PEs). The government is doing investment in different PEs but the acceptable return is not achieved yet. Other service charges are also subject to change the rate contemporarily which helps to keep the non-tax cost effective. All the ministries should be responsible for their non tax revenue collection.
- The digital transaction should appropriately be studied and pursued the way to bring into the tax net. As the internet service is globally integrated, the collective approach among the countries would be the best solution to cope with the tax issues. Therefore, the government can attempt to make the shared initiation to properly tax the digital taxation regionally and even globally.

8. Conclusion

To sum up, the revenue policies of the government have been changing overtime and the result of the policy reform is satisfactory so far. The role of domestic revenue mobilization has been widening after economic liberalization as the trade related revenue is going down. However, as the government is firmly committed to develop the domestic production driven economy rather than import driven, the tax system should be closely reviewed and updated and implemented with concerted programs. The new business modalities and digital transactions are now threatening to the tax administration which needs to be faced very cautiously for tax base protection. Tax incentives are needed to foster the private investment which should be more investment focused rather than profit oriented. The non-tax revenue would be an option for the government which should be mobilized more effectively. Overall, the revenue policies should be constantly reviewed, redesigned and made responsive to the economic circumstance of the country.

Reference

Stiglitz, J.E. & Rosendard, J.K.(2015), *The economics of the public sector*, W.W. Norton & Company, New York.

Sharma, D. R.(2019), *Challenges of corporate income tax*, Public Finance Management Training Center, 39(2), Lalitpur, Nepal

Report of high-level tax system review commission, 2014, Ministry of Finance, Nepal

Economic survey, 2018/19, Ministry of Finance, Government of Nepal

Budget speech, 2019/20, Ministry of Finance, Government of Nepal

Agriculture Labour's Socio-Demographic Status and Its Relationship with their Monthly Income

Dr. Narendra Raj Paudel*

Abstract

Eventhough Nepal is claimed agriculture economic based country, the socio-demographic conditions of agriculture labour is elaborated academically yet. Despite of labour act in exeucution, it is silent on agriculture labour specifically as like as tea, construction, transportation labour. Therefore, this study based on data of 4710 agriculture labours collected from five districts of Province 5 illustrates labour who are economically poor, prosperous age groups, illiterate, relatively more male involved in the agriculture sector and have very small landholding size are agriculture labours in Nepal. The study further resulted that education and landholding size have a significant relationship with the monthly income generation rather family size and age of agriculture labours.

Background of the study

More 60 percent of Nepalese people are engaged in the Agriculture sector of Nepal. In other words, 67 percent people have got employment opportunities in agriculture. Therefore, there is a vital relationship between the agriculture sector and labours engaged in agriculture. Despite of one-third the economic contribution of agriculture sector in Nepal, the Labour Act of Nepal is silent about the definition of agriculture labours specifically. Up to now, there is limited research for agriculture labours to map their socio-demographic situation. Specifically, the study aims to find out socio-demographic the situation of agriculture labour and its relations with the monthly income of agriculture labours.

Agriculture labours and agriculture productivity: A review

Agriculture productivity and agriculture labour have a causal relationship. The more labour exerted efforts by agriculture labourer, the more agriculture productivity increased. The livelihood of agriculture labourer is also determined by the productivity of agriculture. If labours do not see its livelihood in this sector, labour will be drained away. It will create serious challenges to ever-growing population globally and nationally. Thus, it is well understood that there won't be food security for ever-growing population of the world without the development of agriculture sector. Therefore, it draws the major attention for agriculture productivity and agriculture labours globally and nationally. To increase agriculture productivity, agriculture labour and farmers should be in a central place. Otherwise, agriculture land will be barren and would result in food insecurity. Besides, it is equally important to note that the agricultural system which is directly linked with the issues of land, labour, changing social, cultural, geographic and environment specificities, migration, urbanization, food import, land distribution etc needs to be improved(Paudel, et al, 2016).

* Associate Professor, Tribhuvan University

In Nepal, there are three types of farmers; namely, commercial farmer (45%), subsistence farmer (55%) and landless farmer (negligible). In commercial farming, farmer produces food for commercial purpose whereas subsistence farming is only for farmers who involved. Landless farmer basically takes farmland in lease. Despite this fact, the commercial farming trend is increasing but in negligible rate.

In the current 2017/2018 FY, the growth of overall agriculture production is estimated to limit within 2.8 percent mainly because of the paddy production, the major contributor having the share of 20.8 percent of total agriculture production decreased by 1.5 percent due to unfavourable monsoon and floods in Terai (MoF, Economic Survey, 2017/2018).

In the last decade, the contribution of the agricultural sector to GDP has decreased annually. In the current FY 2017/18, the respective contribution of agricultural and non-agriculture sectors to GDP is estimated to remain at 27.6 and 72.4 percent. In FY 2016/17, the contribution of the agricultural and non-agriculture sector to GDP was 28.8 percent and 71.2 percent, respectively.

According to the population composition of Nepal, about 500 thousand persons are entered into the labour market every year. Out of total foreign employment, skilled workers are 1.5 percent, semi-skilled workers are 24 percent and non-skilled workers are 74.5 percent. According to latest labour force survey, the unemployment rate in Nepal is 2.3 percent and the semi-unemployment rate is 30 percent. Similarly, the youth underemployment rate is 35.8 percent. For those who are employed in Nepal, of the 67 percent people are in the agriculture sector (CBS, 2010). This shows that more people are absorbed in the agriculture sector but have low productivity.

Nepal has 30, 91,000 hector for cultivated land. Having these many people involved in agriculture, Nepal is importing food from a foreign country. Of total food production 5.36 million metric tons in FY 2015, the demand for food was 5.43 million metric tons- food deficiency of 71 thousand metric tons. Province 2, 3 and Karnali have been facing food deficiency problem whereas province 5 has a surplus of food-166.7 thousand metric tons (Economic Survey, 2018). The statistics show it poses an urgent need to identify its reasons.

Per annum, the population growth rate in Nepal is 1.35 percent which is higher than the agriculture growth rate. It shows that agriculture growth rate is trailing behind the population growth rate. Therefore, agriculture should get priority to feed the burgeoning population of approx 30 million in Nepal (Paudel, 2016).

Nepal's agriculture is labour incentive technology-based industry. This area is not mechanized. Therefore, it demands more labours. However, people who entered into labour markets are found more interested in foreign employment rather agriculture labour. One can see many fertile lands of hills, mountains and even in Terai left fallow without production due to shortage of labour (Paudel, 2016). There might be several reasons which include having insufficient farmland, lack of money to invest and lack of knowledge etc.

On the one hand, to promote the agriculture sector in Nepal, each periodic plan gives space for agriculture. Likewise, the government brought an agriculture perspective plan (1995-2015). Agriculture development strategy is also in implementation for the next 20 years 2015-2035. There are national agriculture policy 2004 and agriculture business promotion policies 2006 are

in effect. Prime Minister Agriculture modernization project to be financed from internal resource has been launched from FY 2016/17 forming a supplementary project of agriculture development strategy to promote agricultural entrepreneurship. Despite such policy instruments are guided agriculture sector, it has observed low agriculture productivity. On the other hand, the government brought labour act 2018 and its rule 2018 into effect to establish labour right and welfare, to maintain a good relationship between employers and employee, to end labour exploitation in order to increase productivity. Government also brought Trade Union Act 1992 for the protection and promotion of professional and occupational rights of the persons engaging in self-employment and workers working in various industry, trade, profession or service in enterprises or outside enterprise.

As reviews explained the causal relationship between agriculture labours and agriculture productivity, we must pay attention to agriculture labours. The more agriculture productivity depends upon efforts of the agriculture labours. To exert a high degree of effort by agriculture labours, they must see their livelihood improved. For this reason, ILO pays its attention to find out the livelihood of labour. ILO always knocks the door of the national government. Democratic government is also equally attentive for labour's livelihood, not to be exploited by the employer. Obviously, there is a hidden interest of the investor to earn more money. There would be more chances to curtail the remunerations of labour and other benefits. Government of Nepal, on the one hand, brought labour policies into effect. On the other hand, agriculture-related policies are also in effect. As per these policies, commercialization of agriculture businesses are promoted. It means commercialization won't be possible without the agriculture labour's involvement.

In this theoretical context, there are limited researches in Nepal on agriculture labour-related issues. Still, who are agriculture labours in Nepal is not academically researched. Therefore, this study aims to find out socio-demographic condition of agriculture labours and its relationship with income.

Research Methodology

The research paper is based on descriptive research design. The socio-demographic variables such as gender, education, land holdings, monthly income and family size of the agriculture labours are explained descriptively whereas the relationship between monthly income and socio-demographic conditions are also explained through the bivariate graphs.

The study is based on five districts of Province 5- Banke, Bardiya, Dang, Rupandehi and Kapilbastu. The details of the population and local units are presented below. There is an economically active population in Nepal is about 42 percent. Rest is either children or elderly people. In this sense, the economically active population in these districts is 1218610.

Table 1 Population and sampling

Name of district	Total Population	Rural Municipality(RM)	Municipality(M)	Sampling		
				Sample	RM	M
Bardia	423716	2	6	877	1	2
Banke	485155	6	3	819	2	1
Dang	548140	7	3	930	2	2

Kapilbastu	569840	4	6	861	1	2
Rupandehi	874601	10	6	1223	3	2
Total	29,01,453	29	24	4710	9	9

Source: Field study, 2019 and CBS 2011

There are altogether 53 local units in these five districts. The sample taken in case of the municipality is 31 percent and 37 percent rural municipality. Local units are taken as a unit of analysis. The sample against economically active population is about 0.4 percent. Criteria used to select respondents from each local unit include respondent should be agriculture labour. Respondents who have own sufficient field are not included as a respondents. There should be 300 respondents from each identified local units. Likewise, the local units should be around Chure areas, Mahendra Highway and border linked with India.

For the sake of answering the research question, primary data and secondary data are collected. 4710 agriculture labours are approached to collect through questionnaire from 18 local units of five districts in the support of International Labour Organization (ILO), Nepal. The respective number of each local unit is presented in annex.

In addition to primary data, secondary data is used to consolidate the study. The sources of secondary data are economic survey, labour force survey, data of election commission and legal instruments related to agriculture labour.

Findings

Socio-demographic analysis of agriculture labours

The research on mapping the agriculture labour situation in five districts of Province 5 is conducted. The socio-demographic factors are one of the important ingredients to map agricultural labour. In this section, gender, education, income level and others are analyzed.

Gender

The intention of this study is to find out female and male involvement in the agriculture sector. From the field study, it reveals that about 39 percent female and 61 percent male are involved as agriculture labour even though there are 51 percent female and 49 percent male in the total population of Nepal.

The data generated from five districts reveals that there is no uniformity in the gender's involvement as agriculture labour. About 61 percent female and 39 percent male are engaged in agriculture in Banke district. In the case of Bardiya district, 45 percent female and 55 percent male have been contributing to the agriculture sector as a labourer. Among five districts, the scenario of Dang district is a bit different. There are 20 percent female and 80 male participation as an agriculture labourer. Likewise, 27 percent female and 73 percent male have participated in Kapilbastu district whereas 43 percent female and 57 male in Rupandehi district. Despite fifty-fifty ratios of the total population, the more male's participation than the female is to identify the reasons. The division of labour because of social culture contributed to be a high percentage of male's involvement as agriculture labour. This figure also suggests that females are involved in family affairs management.

Table 2. Socio-demographic Condition of Agriculture Labour

Categories		Districts					Total
		Banke%	Bardiya %	Dang%	Kapilbastu %	Rupandehi %	
Gender	Female	61	45	20	27	43	39
	Male	39	55	80	73	57	61
Education	Illiterate	58	52	24	30	31	38
	Less than 5 class	22	17	40	33	18	25
	Class 6 to 8	7	17	22	16	12	15
	Class 9 to 10	9	10	9	16	29	16
Monthly income	SLC and above	3	5	4	7	9	6
	Rs 5000 below	29	28	2	28	4	16
	Rs 5001 to Rs 15000	59	65	77	72	64	68
	Rs 15001 to Rs 25000	11	6	14	0	27	13
Land	Rs 25001 and above	1	0	8	0	6	3
	Yes	32	76	79	82	96	75
	No	68	24	21	18	5	25
	Yr 20 and below	3	4	1	1	3	2
Age	Yr 21-30	28	30	16	11	17	20
	Yr 31-40	37	30	43	38	28	35
	Yr 41-50	20	20	28	35	27	26
	Yr 51-60	8	10	9	11	20	12
Family members(FM)	Yr 61 and above	4	6	4	4	6	5
	FMs 2 or less	7	4	1	4	4	4
	FMs 3 and 4	38	35	34	41	28	35
	Family members 5 and 6	34	39	38	31	44	38
	FMs 7 and 8	14	13	17	11	17	14
	FMs 9 and 10	4	5	6	6	5	5
	FMs 11 and more	4	4	4	8	3	4
	Total N	819	877	930	861	1223	4710
	N	100	100	100	100	100	
	%						

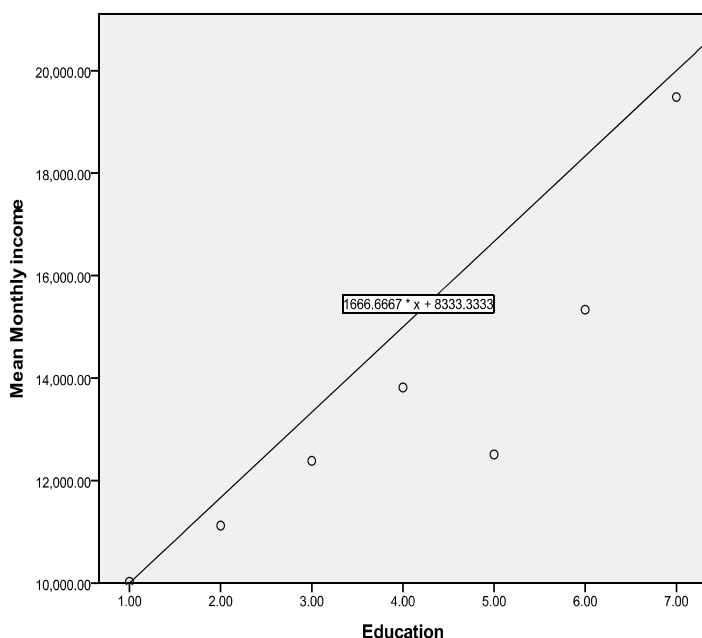
Source: Field Study 2019

Education

The education level of agricultural labour has to be accounted for better livelihood of labour. It is assumed those who are educated can negotiate with employers for benefits, leave working condition, wage etc. Also, more education means labour acquires knowledge and skills required for agriculture. The labour that is educated can easily understand and learn the knowledge and skill of agriculture. For the sake of study, the level of education is classified as illiterate, less than 5 class, class 6 to 8, class 9 to 10, SLC, Intermediate and Bachelor and Master and above.

In totality, 38 percent labours are still illiterate. As per CBS data, 33 percent people are illiterate. Labours who studied less than class 5 are one-fourth of the total labours. Class 6 to 8 labours are 15 percent, 16 percent class 9 to 10, 3 percent above High School and above than this 3 percent only. Despite government policy for free school education to all, its impact seems negligible for agriculture labour.

The education level of labour is quite different district-wise. More than 50 percent agriculture labours are illiterate in Banke and Bardiya district. Rests of them are also below SLC. Likewise, one fourth is illiterate in Dang district. About 30 percent of labours who belong to Kapilbastu and Rupandehi are illiterate. In each district, labours who are educated are also below than SLC. However, the scenario is a bit of difference in Rupandehi where about 7 percent labour is above than SLC.

If we analyze the relationship of education with the monthly income of agriculture labour, the study shows the positive relationship. However, agriculture labour who study intermediate and equivalent have a bit problem for income generation. These people are either outside the country or reluctant to exert effort as a agriculture labour.

Individual and family income

The livelihood of agriculture labour is determined by how much they earn from their job of agriculture labour. Individual income has significant effects on family income.

The family income indicates the health of their family. To get a deeper understanding of income level, it is classified into below five thousand, five thousand one to fifteen thousand, fifteen thousand one to twenty-five thousand, twenty-five thousand one to thirty-five thousand, thirty-five thousand one to forty-five thousand, forty-five thousand one to fifty-five thousand, fifty-five thousand one to sixty-five thousand and sixty five thousand one and above.

About 16 percent agriculture labour earns less than five thousand only on the individual basis whereas 10 percent agriculture labour on the family income. About two-third agriculture labour earn five thousand one to fifteen thousand on the individual and about 37 percent on the family income. About 13 percent agriculture labours earn fifteen thousand one to 25 thousand as an individual income whereas 26 percent as a family income. Above than this level, the individual income is negligible. However, 14 percent family income is surpassed than this level. About two-third agriculture labour earns as equal as the average income of Nepal which is insufficient for the sake of better livelihood. It indicates that many agriculture labours are found below the poverty line. Thus, it indicates that the livelihood of agriculture labour is found not so good condition because of low earning from agriculture labour.

Landownership

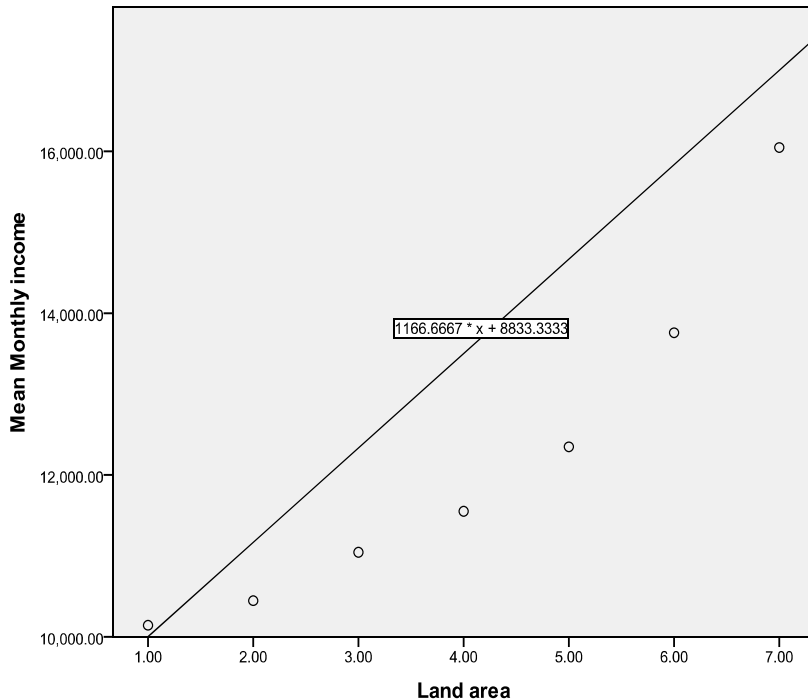
In Nepal, land ownership is another ingredient to guess livelihood of agriculture labour. The study shows that about 75 agriculture labours own land. About one-fourth labours do not have their own land.

From district-wise, about 32 percent labours have their own land in Banke district, 76 percent in Bardiya, 79 percent in Dang and 82 percent in Kapilbastu. Ninety-five percent -the highest percent of labourer in Rupandehi have their own land. It shows that about two-third agriculture labourers in Banke are landless whereas only 5 percent people in Rupandehi. Here obviously raises a question that how much land people own for those who have. The following table explains its answer.

Among the landholders, about 17 percent labours have less than one Kattha. Labours who have 1.1 to 3 Kattha are about 19 percent, 20 percent 3.1 to 5 Kattha, 7 percent 5.1 to 7 Kattha. Likewise, 5 percent labours have hold land 7.1 to 9 Kattha and 11 percent labours 9.1 to 11 Kattha. 21 percent labours also have more than 11 Kattha land.

Among the landholder agriculture labour, Rupandehi's labours have more land whereas Kapilbustu's labours have less land. In other districts, it is seen a bit homogeneity.

While analyzing the landholding size and income level of agriculture labour, the study shows

the positive relationship. The barren land which we have can be arranged for the labour making a specific policy by the government.

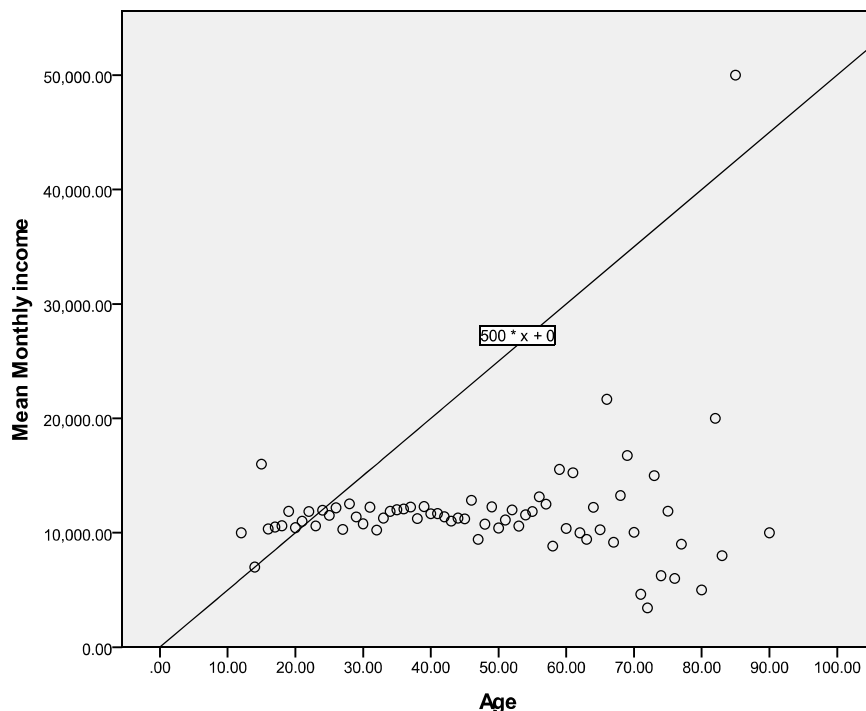
Age of agriculture labour

The age of agriculture labours is accounted for livelihood. For those who are economically active, they might have a better livelihood. Rest of labour might be dependent. To understand the age

group of agriculture labours, the age groups are classified into below 20 years, 21 to 30 years, 31 to 40 years, 41 to 50 years, 51 to 60 years and above than 61 years. The field study shows that less than two percent labours are below 20 yrs age group. Labourers who belong to 21 to 30 years are 20 percent whereas 35 percent labours are in between 31 to 40 years. Likewise, about 26 percent agriculture labourers are 41 to 50 years age groups. About 12 percent labourers are 51 to 60 years age group. Only 5 percent agriculture labourers belong to above than 61 years, age groups.

District wise age groups distribution also resembles with average age groups. The more people who are economically prosperous are working as agriculture labours.

While looking at the relationship between age and monthly income, the result does not show the positive increment of income as age increases.

Eventhough the age of agriculture labour increases, the income level of agriculture labour remains more or less constant. It means there is other socio-demographic factors' influence remains on the income

increment of agriculture labours.

Family members

The number of family members also has a negative relationship with the livelihood of agriculture labours. The number of family members needs to earn more money for the livelihood of the family. The study attempts to find out the family size of agriculture labour. To make better understanding, the family size is categorized into less than two members, 3 to 4 members, 5 to 6 members, 7 to 8 members, 9 to 10 members and more than 11 members.

About 4 percent labours have less than two-member family. Likewise, 35 percent labours have 3 and 4 member family and 38 percent 5 and 6 family members. Similarly, there are 7 and 8 family members of 14 percent labours whereas 9 percent labours have more than this family size. The family size of each district is reflected as like as average family size.

While analyzing family members and income level, the more family members and the more monthly income. However, the policy of the government of Nepal does not allow making more

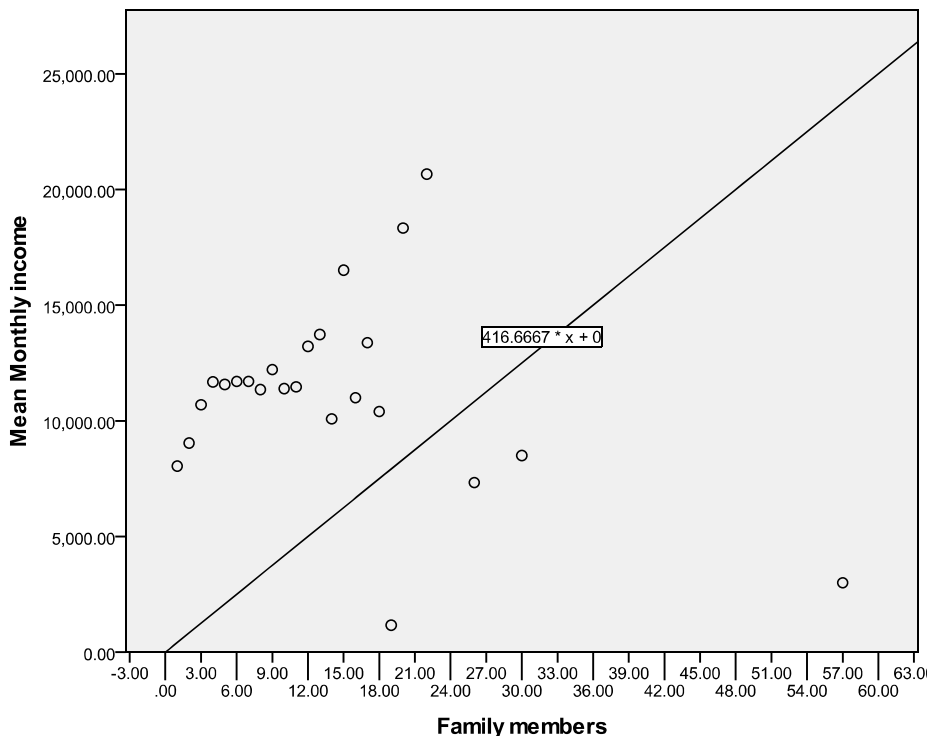
family size. The principle of population management explains 'one couple two-child' so that it might support to the replacement rate of population.

Conclusion

Upliftment of labour's standard living condition is a prime objective of Nepal. Labour's conditions and

productivity have a significant relationship. The agriculture sector in Nepal is one of the sectors which provide about 60 percent employment opportunity in Nepal. The agriculture sector is also the economic backbone of the country. It contributes about one third GDP. Labours are the main input for the sake of higher productivity in agriculture. To standardize the labour' rights, Government of Nepal brought labour policies such as Labour Act, 2017, Labour Regulation, 2018, Trade Union Act, 2018 and its Rule, Right to Employment Act, 2018, Employment Policy 2014, Social Security Rules and Regulations into effect. GoN also arranges the institutions from the Federal government to local government. Eventhough GON mobilizes financial resources for the betterment of labour, the summary of socio-demographic condition of the agriculture labour as found from research is as follow.

- Both male and female participation is observed as agriculture labour. The ratio of male is higher than female's participation.
- More than one third agriculture labours are illiterate despite the free education policy of the government of Nepal. Rest of labours is semi-literates- almost below High School.

- Many of the labours are below the poverty line. About one-fifth agriculture labours are above the poverty line.
- Three-fourth agriculture labours hold less than half Bigas only whereas rest has more land areas.
- As agriculture labour, very much economically prosperous age group (below 50 years) is associated.
- Average family size of agriculture labour is found to be 5 to 6 which is as like national standards.

While analyzing the socio-economic condition of agriculture labour, comparatively less female are participated as agriculture labourers. About 38 percent labourers are illiterates whereas those who are literate are also below SLC. In the case of individual and family income, about two-third of agriculture labours have less than average national income. It shows the poverty level of agriculture labours. In Nepal, 75 percent labours also have their own land which is not sufficient for the sake of survival. More economically prosperous age groups are working as agriculture labours. Thus, it can be inferred that prosperous age groups of less female more males who have less than average national income, a quite high family size and a piece of land are involved as agriculture labours in Nepal.

Lastly, people both males and females who are illiterate and less educated, poor and economically prosperous age groups are working as agriculture labour in Nepal. They also hold very small land areas and have a bit big size of the family than the government's prescription.

References

- CBS (2010) *Labour Force Survey*, Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- CBS (2018) *Preliminary Result of National Economic Census of Nepal, 2018*, Kathmandu: Central Bureau of Statistics.
- GoN(1992) *Trade Union Act, 1992*, Kathmandu: Nepal Law Book Management.
- GoN(1993) *Trade Union Rule, 1993*, Kathmandu: Nepal Law Book Management.
- GoN(2014) *National Employment Policy, 2014*, Kathmandu: Ministry of Labour.
- GoN(2017) *Contribution Based Social Security Act, 2017*, Kathmandu: Nepal Law Book Management.
- GoN(2017) *Labour Act, 2017*, Kathmandu: Nepal Law Book Management.
- GoN(2018) *Labour Regulation 2018*, Kathmandu: Nepal Law Book Management.
- MoF(2018) *Economic Survey, 2017*, Kathmandu: Ministry of Finance.
- Paudel, KP, Bhattarai, T. and Subedi, Y.R. (2016) *Nepal's Agriculture Development: An Analysis of the Agricultural Development Strategy of Nepal (ADS 2015-2035) from Civil Society Perspective*, Kathmandu: Forestaction Nepal.
- Paudel, M.N (2016) Prospects and limitations of agriculture industrialization in Nepal, *Agronomy Journal of Nepal*, Vol. 4, 38-63.

Asian Tax Authorities Symposium and Nepal

Rishi Ram Pokhrel *

Introduction

Asian Tax Authorities Symposium (ATAS) brings key personnel from Tax policy and Tax administration together to discuss relevant international tax issues and their impact on the Asia Pacific region. ATAS aims to build and develop capacity in tax administration and policy managers by sharing knowledge and creating and enhancing awareness among Asian tax administrations. It also promotes the capability of tax administration by sharing valuable finding, solution and the country-specific experiences.

ATAS provide an opportunity for tax administrators and key fiscal policy makers in Asia to come together and share knowledge on pertinent topics i.e. the current tax environment, the main problem faced, possible solutions and the need for capacity development which ultimately helps to maintain an inventory of contemporary tax issues in this region.

It also encourages developing countries in establishing acceptable international tax norms and aims to provide an avenue to highlight the issues that concern most. Focuses on giving a voice to developing countries in the Asia Pacific to raise issues uniquely relevant to them and allowing them to share and learn from the experiences of the more developed countries in the region.

History of ATAS

- ❖ The 1st ATAS was held in Kuala Lumpur, Malaysia on 14th and 15th June, 2010. This year's theme was "The role of International Tax Treaties". ATAS was attended by high-level tax officials from 17 Asia-Pacific jurisdictions, i.e. Afghanistan, Australia, Cambodia, India, Indonesia, Korea (Rep.), Malaysia, Maldives, Mongolia, Nepal, Philippines, Singapore, Sri Lanka, Thailand, Timor-Leste and Vietnam.
- ❖ The 2nd ATAS was held in Kuala Lumpur, Malaysia on 4th and 5th September, 2012. This year's theme was "Anti-Avoidance Rules in Taxation: Striking a Balance".
- ❖ The 3rd ATAS was held in Jakarta, Indonesia on 4th and 5th June, 2014. This year's theme was "Broadening the Revenue Base, Narrowing the Tax Gap."
- ❖ The 4th ATAS was held in Bangkok, Thailand on 7th and 9th June, 2016. This year's theme was "Regional Cooperation in Tax Matters."

* Director, Inland Revenue Department.

❖ The 5th ATAS was held in Seoul, Korea on 3rd to 5th June, 2016. This year's theme was "Anti avoidance: BEPS and Beyond"

5th Asian Tax authorities symposium (ATAS) 2018

The 5th ATAS was organized by Korea National Tax Service and International Bureau of Fiscal documentation (IBFD) and supported by OECD and GIZ. It was attended by high-level tax officials from 26 Asia-Pacific jurisdictions, i.e. Australia, Bangladesh, Bhutan, Cambodia, China, China Taipei, Fiji, Hong Kong, India, Indonesia, Kazakhstan, Korea, Malaysia, Maldives, Mongolia, Myanmar, Nepal, Pakistan, Singapore, Sri Lanka, Solomon Islands, Thailand, Timor-Leste, Tonga, Vanuatu and Vietnam.

On the occasion, key notes on "**BEPS and Developing Countries**" were delivered by Prof. Jan de Goede, IBFD. **BEPS Assessment Tool** was taken by Ms Sandra Stelzner, GIZ. There were five sessions in **Anti-Avoidance: The Big Picture**, Ms Rachel Saw, IBFD provide a **Regional Overview in Anti Avoidance** and China, Australia, Fiji and Indonesia were presented their country's experiences in this session.

In the subject of **Inclusive Framework and Multilateral Instrument**, Ms Heike Buss, OECD gave an overview on **Inclusive Framework on BEPS and Multilateral Instrument**. Indonesia, Korea, Maldives and Hong Kong presented their experiences in the program. In the subject of Combating **Tax Avoidance** Solomon Islands, Thailand, Mongolia, Korea, Chinese Taipei and Singapore presented their experiences in the program. Prof. Dr. Victor Van Kommer (IBFD) introduced Tax- Ray.

Tax-Ray:

- ❖ A diagnostic tool for tax authorities.
- ❖ Assesses and measures the institutional strategic and operational efficiency and effectiveness of Tax Administration to design, administer and enforcement tax law.
- ❖ A tool to identify the strengths and weakness of a Tax Administration.
- ❖ Identify the area of improvement through training and development.
- ❖ Benchmarks (e.g. for future reference) Tax administration performance.

As a special session on digital currency, "**IBFD's Digital Currency Survey Results**", Rachel Saw, IBFD made a presentation and India shared experience on **Challenges Related to Taxation of Digital Currency** specially focusing on crypto currency.

Country's experiences which are lesson for us:

Thailand

- ❖ Collection of VAT in the digital or virtual transaction.

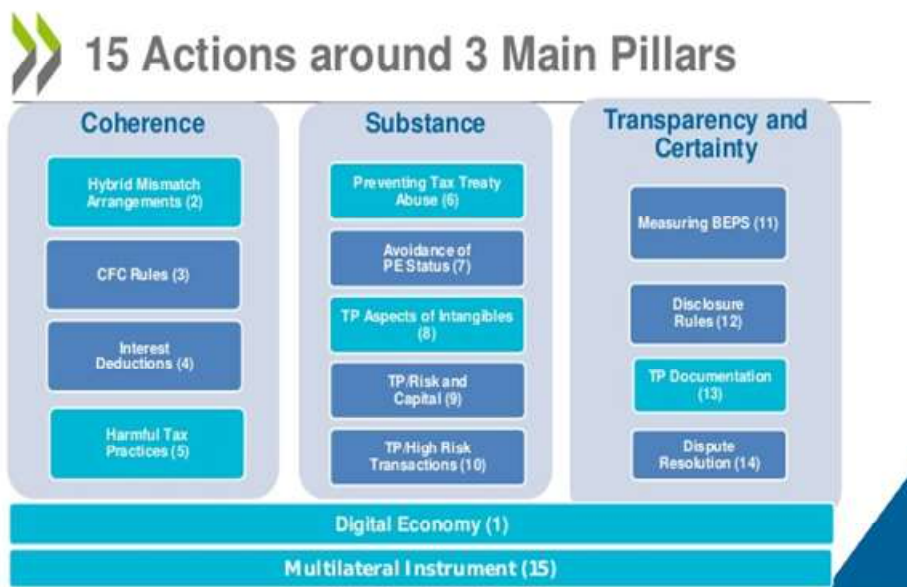
Singapore

- ❖ Singapore will introduce GST for imported services with effect from 1 January 2020.
- ❖ Reverse charge regime for Business to Business (B2B) supplies of imported services.

- ❖ Overseas vendor registration regime for business to customer (B2C) supplies of Imported digital services (from 1 Jan 2020), if annual global turnover exceeds S\$1 million and B2C supplies of digital service in Singapore exceeding \$ 1,00,000.

Base Erosion and Profit Shifting

Base Erosion and Profit Shifting (BEPS) refers to tax planning strategies that exploit gaps and mismatches in tax rules to make profits disappear for tax purposes or to shift profits to locations where there is little or no real activity but the taxes are low, resulting in little or no overall corporate tax being paid. BEPS has 15 Action plan and 3 main pillars as follows:

- ❖ Coherence, Substance and Transparency are main three pillars of the BEPS.
- ❖ BEPS Action Plan Minimum Standard includes Action 5,6,13 & 14.
- ❖ Reinforced International Standard are : 7,8,9 &10.
- ❖ Common approach and best practices are : 2,3,4 &12.
- ❖ Analytical Reports and Measuring BEPS are : 1,11 & 15.

What is Global forum?

The Global Forum on Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes is the multilateral framework within which work on transparency and exchange of information for tax purposes has been carried out by both **OECD and non-OECD economies** since 2000. Since it's restructuring in 2009, the Global Forum has become the key international body working on the **implementation of the international standards** on tax transparency. The Global Forum ensures that these high standards of transparency and exchange of information for tax purposes

are in place around the world through its **monitoring and peer review** activities. In order to ensure a worldwide participation in the benefits of increased tax transparency and international co-operation in order to ensure that developing countries benefit from the new tax transparent environment, the Global Forum has a **technical assistance** program for its members.

There are two internationally agreed standards on exchange of information for tax purposes:

- **Exchange of Information on Request (EOIR) and Automatic Exchange of Information (AEOI)**
- The Global Forum currently has **153 members** participating on an equal footing, together with 15 international organizations participating as observers. All member jurisdictions have **committed to implementing the international standard on EOIR**. The Global Forum conducts rigorous assessments of compliance with this standard, according to the elements set out in its Terms of Reference.
- In addition, **over 100 countries and jurisdictions** have **committed to implementing the new standard on AEOI**. Work is currently underway to implement this Standard, with the first exchanges occurring on a very ambitious timeline of 2017 and 2018.
- The implementation of these international standards significantly contributes to fight against tax evasion, as well as achieving greater international co-operation and enhanced transparency of corporate bodies, arrangements and financial information.
- All members of the Global Forum, as well as jurisdictions identified by the Global Forum as relevant to its work, undergo peer reviews of their legal and regulatory framework for transparency and exchange of information in tax matters and the implementation of the standards in practice.
- The Global Forum has two key streams of work in relation to the new Standard on AEOI: monitoring its implementation, and helping developing countries to benefit from it.
- BEPS based on consensus, MLI based on matched provisions. MLI minimum standard does not address all BEPS problem.

What is Inclusive Framework?

Inclusive Framework on BEPS allows interested countries and jurisdictions to work with OECD and G20 members on developing standards on BEPS related issues and reviewing and monitoring the implementation of the whole BEPS Package. **Members of the Inclusive Framework will develop a monitoring process for the four minimum standards as well as put in place the review mechanisms for other elements of the BEPS Package. The Inclusive Framework will also support the development of the toolkits for low-capacity developing countries. The Inclusive Framework will allow members to feed their views into the toolkit work, and likewise the latter might impact the remaining BEPS standard-setting work.**

The interaction between international organizations, although independent, will be connected with the Inclusive Framework. The involvement of the international organizations with it as Observers will facilitate their collaboration. It will offer participants the opportunity to receive

coordinated and targeted capacity building support in the implementation of the BEPS outcome. OECD secretariat acts as a match-maker between countries providing/ requiring support on specific issues. Experienced Inclusive Framework members act as a mentor to one or more beneficiary partners.

Cost and Benefit to be a member of Inclusive Framework

Benefits:

- Equal voice
- Capacity Building by receiving technical assistance from various international organizations such as IMF, Global forum, ADB etc.
- Evolving global consensus
- Equal say in peer review processes
- Information and knowledge sharing via various platforms
- Officials have taken part in several meetings of the inclusive framework.

Costs:

- To commit to the comprehensive BEPS package and its consistent implementation.
- To pay an annual member's fee (22000 Euro) to cover the costs of the framework.
- Effective and efficient use of Tax incentives for investment.
- Difficulties in accessing comparables Data for transfer pricing.
- Readiness is necessary such as: work system readiness, data readiness, technology readiness, resource readiness and capacity readiness.

Australia, China, Hong Kong, India Indonesia Japan, South Korea, Malaysia, New Zealand, Pakistan, Singapore, Vietnam, Thailand, Sri Lanka, Papua New Guinea, Mongolia Maldives, Macau ,Brunei Darussalam were member of Inclusive Framework from Asia pacific region up to may 2018.

What is Multilateral Instrument?

In November 2016, over 100 jurisdictions concluded negotiations on the *Multilateral Convention to Implement Tax Treaty Related Measures to Prevent Base Erosion and Profit Shifting* ("*Multilateral Instrument*" or "*MLI*") that will swiftly implement a series of tax treaty measures to update international tax rules and lessen the opportunity for tax avoidance by multinational enterprises. The MLI already covers over 75 jurisdictions and will enter into force on 1st July 2018. Signatories include jurisdictions from all continents and all levels of development. A number of jurisdictions have also expressed their intention to sign the MLI as soon as possible and other jurisdictions are also actively working towards signature.

MLI is an initiative to include treaty related BEPS action plan to country's tax treaties. MNEs exploit tax regulation gaps and mismatches through cross border transaction due to loopholes from unilateral transaction in each countries moreover cross border transaction is getting easier with digitalization/ ecommerce. It is necessary to address such practices with BEPS action plan domestically and internationally.

The MLI modifies the application of thousands of bilateral tax treaties concluded to eliminate double taxation. It also Implements agreed minimum standards to counter treaty abuse and to improve dispute resolution mechanism while providing flexibility to accommodate specific tax treaty policy. Australia, China, Fiji, Hong Kong India Indonesia Japan, South Korea, Malaysia, New Zealand, Pakistan and Singapore were MLI signatories in the Asia pacific region until 5th June 2018.

What are the difference among Global forum, Inclusive Framework and Multilateral Instrument?

The **OECD's Global Forum on Transparency and Exchange of Information for Tax Purposes**, with its 147 members, supports to fight against tax evasion by ensuring the effective implementation of the international standards on tax transparency and exchange of ownership, accounting and financial account information (both“ on request” and “automatically”).

The **OECD/G20 Inclusive Framework on Base Erosion and Profit Shifting (BEPS)** and its 108 members tackle tax avoidance by ensuring the implementation of the measures agreed through the BEPS Project, which targets multinational enterprises' aggressive tax planning practices. In particular, four “minimum standards” are at the core of the BEPS measures: harmful tax practices, treaty abuse, country-by-country reporting and dispute resolution mechanisms.

Both the Global Forum and the Inclusive Framework (as regard its four minimum standards) have put peer reviews in place, a process through which all members are assessing each other's implementation of the agreed standards. While the Global Forum's process has been in place since 2010 for exchange of information on request and has produced comprehensive ratings, the review of the implementation of the BEPS minimum standards and the implementation of AEOI is more recent and so the results of evaluations and recommendations for improvement are in an earlier stage.

The MLI offers concrete solutions for governments to close the gaps in existing international tax rules by transposing results from the OECD/G20 BEPS Project into bilateral tax treaties worldwide. The MLI modifies the application of thousands of bilateral tax treaties concluded to eliminate double taxation. It also implements agreed minimum standards to counter treaty abuse and to improve dispute resolution mechanisms while providing flexibility to accommodate specific tax treaty policies. The MLI is still open for additional Signatories. Jurisdictions interested in signing the MLI are invited to contact the OECD secretariat.

Why should developing countries like Nepal be a member of Inclusive Framework or Multilateral Instrument? or what are the cost and benefit?

BEPS and Developing countries:

- ❖ It is estimated that about 4 to 10 percent of Global Corporate Income Tax i.e. 100 to 240 Billion US Dollar losses in the world due to base erosion and profit shifting. It is higher in the developing countries.
- ❖ Principally Developing countries have equal footing in participation but due to lack of fundamental knowledge on International Tax issues, sufficient staff capacity, specialization technological tools, IT infrastructure and skilled staffs to operate it, it is difficult to effectively provide input in the standard setting.

BEPS and Nepal

- ❖ Nepal has not yet been a member of Global forum.
- ❖ Nepal has DTA with ten countries: Norway, Thailand, Sri Lanka, Mauritius, Austria, Pakistan, China, Korea, Qatar and India.
- ❖ Nepal being a party of SAARC has a limited multilateral agreement on avoidance of Double Taxation and Mutual administrative assistance in Tax Matters.

Some of the critical areas identified in Nepal in the context of BEPS, in the study on Effects of Base Erosion and profit shifting on Revenue administration of Nepal, are as follows:

- Lack of required information
- Excessive payments to Multi National Enterprises finance service and intellectual property.
- There is a ground for tax treaty abuse as a means of treaty shopping by MNEs leading to the loss of huge withholding tax such as interest, management fee and royalty etc.
- MNEs are shifting profit through contractual reallocation of risk and expenses to affiliated companies in low tax jurisdiction.
- Nepal is not a member of Global Forum yet and thus is difficult to get necessary information about transactions held in global market.
- The tax treatment of gains on indirect transfers of interests in assets.
- MNEs Transfer risks among or allocating excessive capital to group members.
- Debt shifting through intra group loan is a possible method of profit shifting through interest deduction

Income Tax Act 2002 has some provisions to combating Tax avoidance which are as follows

Section4. Interest deduction

Section33. Price transferring and other arrangements between associated persons

Section35. General rule against tax avoidance

Section68. Foreign permanent establishments

Section69. Controlled foreign entities

Section88. Withholding of tax in making payment for investment return and service charge

Nepal has been participating in all ATAS. This is one of the best forums to exchange Tax practices within Asian countries. We can get more knowledge about current International Tax Practices such as Transfer Pricing, Digital transaction Tax on imported service, Digital Currency etc. Nepal is not yet a member of Global forum. So we are far away from global information. There are some provisions of exchange of information in Double Taxation Avoidance Agreement but are not implemented. Exchange of Information could play a vital role

to reduce tax evasion and tax avoidance. Study should be done about cost and benefit to be a member of Global Forum. Capacity enhancement of the personnel is must to improve efficiency of the Tax Administration. Intensive training in taxation, blending learning, participation in international forum and seminar and study in international taxation may help to enhance capacity.

References:

- Income tax Act 2002
- Multilateral Instrument , Information Brochure, OECD
- Inclusive Framework on BEPS progress report July 2016-June 2017,OECD
- OECD Work on Taxation, 2016-17, OECD
- Study on " Effects of Base Erosion and Profit Shifting(BEPS)" on revenue administration of Nepal,2018 , Inland Revenue Department, Ministry of Finance
- www.ibfd.org
- Study on Impacts in revenue, foreign direct Investment and other economic aspects of DTAA with proposed countries. Inland Revenue Department, Ministry of Finance
- ATAS handout.
- <http://www.oecd.org/tax/transparency/>

Strategic Planning and Management: Theories and Practices in Tax Management of Nepal

Maharaj Koirala *

Genesis

The resource dependence perspective suggests that the firms should understand their environment and develop strategies to reduce their dependence and increase their control over environment. The ecological perspective focuses on the detailed and systematic analysis of environment and stakeholders to sustain and increase organizational capabilities. The contingency perspective focuses on the importance of congruence between environment and organizational structure, strategies, system and staff management.

Strategic planning and strategic management are being used interchangeably in private, government and non-government organization. Management experts are not in unison about these two tricky terms. Strategic planning is typically distinguished from strategic management. Strategic planning is the corner stone of strategic management, but the latter is a far more encompassing process (Bryson, 2012). This article discusses about these concept and uses in the Nepalese tax administration.

Strategic Planning

Strategic planning may be defined as "a deliberative, disciplined effort to produce fundamental decisions and actions that shape and guide what an organization (or other entity) is, what it does, and why it does it" (Bryson, 2011). It is both externally and internally oriented: externally oriented to be able to respond to markets and competition in the future and internally oriented to managing its resources in order to achieve a competitive advantage and create for itself a future (Harigopal, 2010). Lawler and Worley (2006) argued strategic planning as a process to accomplish organizational mission and objectives. It covers all range of products and services that the organization deals with; the market share and range of buyer, seller, stakeholders, and service recipients; the technologies for the production, distribution, and management of organization; how organization develops its products, grows its business and deal its competitors; how the organization makes its products different from others; organization's business model or what the organization looking for; and how the organization differentiate and coordinate its planning and implementation processes.

Strategic Management

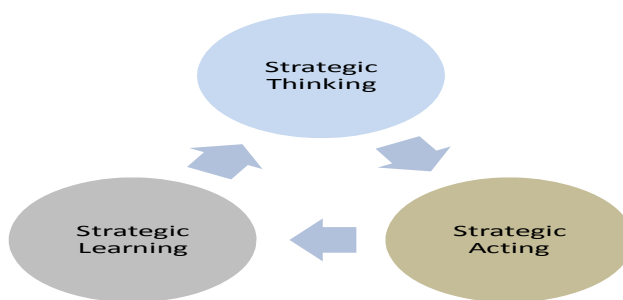
Poister and Streib (1999) present framework for thinking about strategic management as a process: values, mission and vision; strategic planning; result oriented budgeting, performance

* Director, Inland Revenue Department

management, strategic measurement; assessment of the internal and external environment; and feedback. Performance management involves strategies and mechanisms for assigning responsibilities to specific units and individuals and holding them accountable for results (Bryson, 2012). Strategic planning can be used to help articulate values, mission and vision, but strategic management help organization brings together strategic plans and implementation across organization by linking commensurate result-oriented budgeting, performance measurement, performance appraisal, and internal and external feedback mechanism. The ability of a company to fit in with the changing business environment and be at the cutting edge of competition is the key to its longevity. To be able to do so, a company should have a vision and a strategy to realize the vision (Harigopal, 2010).

In the area of performance management, Drucker (1954) also argued for management by objective (MBO) approach that advocated organizational structure, process, technology, and system should be guided by its vision, mission, goals and objectives. Peter Drucker (1994) discussed about business theory in which he elucidated that a company needs to undertake a comprehensive analysis of what it presently is, what it should be, what it should not be, and how it must change in the context of the business environment in which it operates. Balanced Scorecard (BSC) approaches are gaining attention globally as another method for translating values mission and vision into measurable and manageable organizational performance (Bryson, 2012,). Lawler and Worley (2006) argued for constantly gathering performance information at the business and organizational level by scanning the environment, measuring individual performance at all levels, and using simple and objective assessments. At the organizational level they argue for not only financial data but measure intangible data with regards to motivation and job satisfaction.

Strategic Planning and Management

Strategic planning and management is nothing more than strategic thinking, strategic acting and strategic learning. Strategic planning is instrumental for improved decision making; enhanced organizational effectiveness, responsiveness and resilience; enhanced organizational legitimacy; and directly benefit the people involved.

Strategic Planning and Management Practices in Tax Administration

The Inland Revenue Department (IRD) has been pursuing strategic planning and management practices in the following areas: (1) organizing participation of tax officials working in frontline service delivery and of the taxpayer and taxpayers' representative organizations in policy design, policy reform, policy dissemination, and in policy implementation; (2) Brainstorming and creating innovative, implementable, and meritorious ideas for defining vision, mission, goals, objectives, strategies, actions, plans, and other strategic intervention; (3) forging legally and professionally required collaboration of government, private and non-government organization to design and implement the changes in policy, procedures, technologies, and integrated tax system (ITS); (4) implementing the tax policies, plans, programs, reforms in a timely fashion; and (5) building capacity of the tax officials, taxpayers, tax intermediaries and other key stakeholders for enhancing voluntary compliance with tax laws and enforcement of tax laws against the non-compliant tax officials and taxpayers.

Five Year Strategic plan, Three Year Reform Plan, Annual Business Plan, Performance-based Indicators, Performance Contract are legal documents designed through legally prescribed processes in order to meet legal requirement and to implement laws and plans. Strategic plans, reform plans, annual business plans, and performance indicators have identified fundamental issue of poor compliance of tax laws; addressed competing values and purposes of the tax administration and its key stakeholders on the fundamental issues that influence mission and goals of organization; assessed external environment and stakeholders that affect tax administration and its mission and goals; appreciated concerns and preferences of tax officials who actually implement the tax laws; involved senior management in designing, monitoring, measuring and evaluating the performance of the tax officials individually and collectively; confronted and deliberated critical issues raised by stakeholders, participants in order to build commitment to plans; developed implementation plans and strategies, monthly and annual indicators-wise targets and working procedures to measure and control performances; and focused on revenue collection and implementation of tax policies.

Types of Strategic Management

While pursuing strategic thinking, strategic acting, and strategic learning the IRD has been implementing strategic management by incorporating ideas, approaches and following models. These models overlaps and distinguishes with each other based on the issues, content and context of the issues, structure, process, technologies, and operational system of the tax administration.

Types of Strategic Management in IRD

1. Administrative Hierarchy model:

Administrative hierarchy model of strategic management focuses on the differentiation of organization structure and integration of their strategies, plans, programs, budgets, and authorities so that overall mission and goals of the organization can be achieved. It involves development and implementation of an integrated set of strategies across levels and functions of the organization (Poister, 2010). In this model center or headquarter set the mission, goals, overall objectives of the organization. Organizations develop bottom up plans and programs within the framework of mission, goals, objectives, instructions, and mandate set by the center. In this model, strategic plan, development or implementation plan, operational plan are designed by review, reconciliation, and negotiation between the center and operational level offices in an annual, three-year or five year terms.

The IRD has been pursuing both top-down and bottom-up approaches to development of strategic plans within a framework of goals, objectives and other guidance established by the the Ministry of Finance (MoF) followed by review and reconciliation at each strategic plan. In the second, reform plan or operating plans and annual business plan are developed to implement strategic plan. Two reform plan and five annual business plans have been implemented in order to implement first five year strategic plan. In the interval of three year term, these strategies, plans are reviewed and second five year strategic plans for the period of FY 2018/19 and

2022/23 have been designed. For the operationalization of the second five year strategic plan, the IRD has designed third three year reform plan along with annual business plan.

2. Issue-based Management Approach:

The public organization with multiple goals and multiple stakeholders may have multiple issues. Different organizational issues need different knowledge, skills, competencies, and perspectives mix to manage the issues. The organizational leaders and managers should consider establishing issue management system. In the similar vein, the IRD has pursued issue-based management approach to deal with different ambiguous and unattended policy and operation-level issues. While dealing with each issue separately, the IRD has borrowed some approaches of total quality management (TQM) in which a quality circle (QC) play a crucial role in enhancement of quality of the products and services and in problem-solving within the organization. The IRD has formed different Core Group, namely Policy and Tax Audit Group, Tax Collection Group, Taxpayer Service Group, Excise Group, Information and Communication Technology (ICT) Group in order to deal with specific technical issues and to recommend policy options to the Director General in course of advance ruling, and other policy interpretation and decisions. These Core Groups are cross-functional group and are composed of higher and middle level staffs of IRD and other tax offices having high exposure, experiences, technical and conceptual knowledge of related field. Tax related issues either raised by the taxpayers and other stakeholders or the tax officials are analyzed and deliberated in the meeting of Core Groups and forge common understanding and shared solution. Issues are not managed comprehensively. Moreover task forces are formed to study, analyze and recommend policy options to deal with specific problem. Moreover, issue-based thematic task force and work groups are also formed as and when required.

The downside of this approach is that the problems may not be analyzed comprehensively and hence the solution may be short-lived. The IRD needs to think about forming cross-functional expert group to deal with crucial issue. This approach may lead to centralization of decision making that eventually may generate resistances of the internal and external stakeholders.

3. Contract Model:

With overwhelming influences of new public management (NPM) approach of 1980s and subsequent post NPM, new public governance (NPG), and recently whole of governance approaches, the public sector organizations have been injecting private sector management tools in order to enhance technical and economical efficiency and productivity. The contract approach allows both IRD and subordinate functional tax offices to focus on what is important for them based on government's revenue policies, and on IRD's strategic and reform plans.

The Seventh amendment to the Civil Service Regulation, 1993 has focused on economy and efficiency in public procurement and has provided for establishing a performance incentive fund in order to incentivize public employees who manage to save recurrent budget. Government

organizations have started to use performance contract system between ministers, secretaries, department heads, office in-charge, and project managers. In contract model, there is a Centre that establishes strategic objectives; negotiate contracts with individual unit of management; monitor performances; ensure integrity of the system, ensure accountability. With introduction of performance-based incentive system (PBIS) in the tax administration since 2007/08, the IRD has been implementing performance contract model in order to implement tax policies and to enhance performance and integrity of the tax officials working at the front-line tax offices. Since FY 2015/16, the IRD has further reinforced the practice of performance contract with the Director General and Chief of the tax offices for the enhancement of the performances and consolidation of the tax system. Under the contract model, theoretically, both IRD and tax offices need to be empowered to do the job better, but in practice they are neither independent nor empowered to assess the performance and to make them accountable. Defining and measuring tax administration's performance is a challenging job. A basic issue for public organization is that they pursue multiple goals, and performance is not unidimensional (Moyhihan, 2012). There should be strategic plans for IRD and tax offices in line with overall revenue and tax policies of the incumbent government. In order to make the contract model more functional and result oriented, the IRD need to enhance contract enforcement and management capability so that performance measurement, reward enforcement and accountability establishment can be feasible.

4. Portfolio Approach:

In portfolio approach, entities of various sorts (programs, projects, products, providers) are arrayed against dimensions that have some strategic importance. The Government of Nepal (GoN) has been implementing portfolio management approach to the strategic management of donor-funded programs and projects with the participation of development partners and government agencies. The government of Nepal has classified taxpayers in term of large taxpayer, middle-level taxpayers, and small taxpayers along distinct policy, laws, organization, structures, procedures, plans and programs to deal with varying degree of revenue risks and nature of taxpayers.

5. Benchmark Model:

Under the Goal or benchmark models, an agreement on overarching goals and performance indicators are concluded between relatively independent groups, units, or organizations so that jobs can be assigned and organizational control and accountability measures can be maintained. The goals and indicators to measure the performances are agreed-upon through consensus after wider and deeper consultation, participation of the organizational leader and stakeholders. This model is generally applied at the community, regional, or state levels (Bryson, 2011). Agreement on overarching goals and indicators (benchmarks) by relatively independent groups, units, organization.

The overall revenue projection for the fiscal year has been made by the high-level resource committee formed by the government of Nepal. Based on the revenue projection, the Ministry of Finance (MoF) and the IRD negotiate with each other for the revenue target. The revenue targets are normally set based on the current tax base, expansion of tax bases through proposed changes in revenue policies and reforms in plans, programs, organizations, and management. In the similar vein, the IRD and tax offices are also negotiate for the revenue and other functional targets.

With the introduction of value added tax (VAT), the then Value Added Tax Department started to apply performance indicators to manage revenue collection. With introduction of PBIS for the tax officials working in the frontline tax offices, the IRD has been defining core performance areas and defining performance indicators; setting monthly and annual targets based on agreed-upon the performance indicators by formal negotiation with IRD and tax offices; measuring and monitoring performances to assess overall performance, provide incentives to the officials, and to rank the offices in terms of aggregate score for the awards. It has raised intra-and-inter-office competition among the offices for the better performances. The benchmark model has thus instilled a competitive feeling in the tax officials.

Performance-driven culture requires that employee and managers jointly prioritize and determine goals and objectives; establish how employees or teams contribute to the organizational goals; identifies strengths and weaknesses of an individual's performances; and recognizes and rewards high performance (Selden, 2012). It is a challenging task to recognize individual and collective performances of the tax officials, working teams, and sections of the tax administration. It is also a challenging job to glean information from the offices to clarify the IRD and tax offices goals and objectives and individual employee's contribution to achieve those organization goals.

6. Collaboration Model:

Gray (1985) defines collaboration as "the pooling of appreciations and/or tangible resources, e.g. information, money, labor etc., by two or more stakeholders, to solve a set of problems which neither can solve individually." McNamara (2012) defines it as "interaction between participants who work together to pursue complex goals based on shared interests and a collective responsibility for interconnected tasks which cannot be accomplished individually." Collaboration may occur between groups, organizations, individuals, and various combinations of these units (Williams, 2016). Implementation of tax policies has been affected by the roles and cooperation, coordination, and collaboration of different government and non-government organization and individuals. The tax administration needs to garner participation of different stakeholders in resource (information, human resources, legal resources, budget, commitment, and support) sharing, policy designing, and policy implementation.

The multi-organizational collaboration model are basically of three forms: (1) participant governed network; (2) lead organization governed network; and (3) separate administrative entity. For the implementation of tax policies, the GoN has adopted lead organization model in which the IRD leads the role of implementing agencies. The tax laws have mandated the Department of Customs (DoC) for the collection of VAT on the import of the taxable goods and services. Moreover some District Financial and Treasury Fund Offices of the remote district have been mandated to collect VAT returns, VAT, and to issue excise license for the trading of the liquor and tobacco products. The IRD and the Office of the Company Registrar (OCR) have concluded a memorandum of understanding (MoU) for the allocation of permanent account number (PAN) at the time of registration by the OCR and for sharing of information and data between two organizations. The private-sector organization like Federation of Nepal Chamber of Commerce and Industries (FNCCI), Nepal Chamber of Commerce (NCC) are also collaborating with IRD in issuance of PAN, organizing taxpayer education and capacity development programs, and returns and revenue collection aspects.

These six approaches are not mutually exclusive, rather they are complementary to each other and applied concurrently. For successful implementation and organizational effectiveness, the IRD needs to focus on system thinking approaches in which the IRD and its functional offices need to think of inputs, throughputs, outputs, feedback from the environment and stakeholders. The participation of internal and external stakeholders are crucial not only in tax policies and system design phase, but also in implementation and monitoring phases.

Besides environment scanning, stakeholder analysis, the IRD should think, act, and learn about concept mapping of the tax policies; process mapping of implementation mechanism; mind mapping of the policy implementers, internal and external stakeholders; and of strategy mapping of implementation plans, programs, human resources, and result-oriented budgeting.

The human resource management issues have to be addressed with high priority and speed. The information and communication technology (ICT) have to be robust in order to create, collect, analyze information for improved decision making. The policies and programs are to be designed with result oriented budgeting mechanism so that the implementation can be unhindered.

The role of organizational leader needs to be a coacher or counselor to integrate individual goals and organizational goals. Counseling occurs in formal as well as informal interaction between organizational professionals and other members. Most of the time, coaching or counseling occur informally with internal organizational professionals, usually in the human resource function, serving in the helping role (Burke, 2011). Witherspoon and White (1998) argued that the leader of the organization needs to coach for skills required to accomplish tasks; coach for overall performance attainment; coach for development of career choices and next jobs; and coaching for executive's agenda.

Reference:

- Bryson, John M. (2011), *Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations*, 4th edition, San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Bryson, John M. (2012), Strategic Planning and Management: In B. Guy Peters and Jon Pierre (edit), *Public Administration*, Sage Publication, London, pp 50-63
- Burke, W. Warner, (2011), *Organization Change: Theory and Practice*, Sage South Asia Edition, New Delhi.
- Drucker, P.F. (September-October 1994), "The Theory of Business", *Harvard Business Review*, pp 5-104
- Gray, B. (1985), Conditions facilitating inter organizational collaboration, *Human Relations*, 38(10), p 911-936
- Harigopal, K., (2010), *Management of Organizational Change: Leveraging Transformation*, Response Books, New Delhi.
- Hood, C. (1991), A Public Management for All Season ? *Public Administration*, 69 (Spring), pp 3-19
- Inland Revenue Department (IRD), *First Strategic Plan (2011/12-2016/17)*, Kathmandu.
- Inland Revenue Department (IRD), *Reform Plan (2012/13-2014/15)*, Kathmandu.
- Inland Revenue Department (IRD), *Inland Revenue Management Second Strategic Plan (2018/19-2022/23)*, Kathmandu.
- Law Book Management Committee, Government of Nepal, *Civil Service Regulation*, 1993. Kathmandu.
- Lawler, E.E.III, and Worley, C.G., (2006), *Built to Change: How to achieve sustained organizational effectiveness.*, Jossey-Bass, San Francisco, USA.
- McNamara, M. (2012), Struggling to untangle the web of cooperation, coordination, and collaboration: A framework for public managers, *International Journal of Public Administration*, 35(6), pp 389-401
- Moynihan, Donald P., (2012), Identifying the Antecedents to Government Performance: Implication for Human Resource Management: In B. Guy Peters and Jon Pierre (edit), *Public Administration*, Sage Publication, London, pp 71-86
- Poister, T.H. (2010), The Future of Strategic Planning in the Public Sector: Linking Strategic Management and Performance, *Public Administration Review*, 70 (Special Issue), pp 246-254.
- Selden, Sally Coleman, (2012), Global Trends in Human Resource Management Practices: In B. Guy Peters and Jon Pierre (edit), *Public Administration*, Sage Publication, London, pp 87-101
- Williams, Andrew P. (2016), The Development of Collaboration Theory: Typologies and System Approaches : In John C. Morris and Katrina Miller-Stevens (edit), *Advancing Collaboration Theory: Models, Typologies, and Evidence*, Routledge, New York, pp 14-42
- Witherspoon, R., & White, R. P., (1998), *Four essential ways that coaching can help executives*. Greensboro, NC: Center for Creative Leadership.

Integrity in Revenue Administration: Common Apparent and the Nepalese Context.

Ram Prasad Mainali *

Abstract

This article accomplishes a descriptive analysis of integrity in revenue administration. First, it explains the types of corruption in general that are likely to occur in revenue administration which will have a detrimental effect on integrity. Then, it compares the possibility of such misconducts in the context of Nepal. It concludes indicating that some corruption inducing factors, “extortion” and “patronage” likely to remain yet in Nepalese revenue administration despite the fact that government has already carried out various policy interventions to address these issues. Recommendations presented at the end of the article is believed to be useful in further lessening the possibility of misdemeanors in the workplace and ultimately driving revenue administration toward a absolute ethical organization.

1. Introduction

Integrity is the eminence of being honest. For an individual, it is being embodied with strong moral principle and values reflection of which in his interaction with other individual and organization produces a positive impact for the whole society. It is related with doing something right and wrong in daily life. Philosophers, particularly consequentialist, argue that one should not care even if the regulation transcends while carrying out the right thing. According to them, if the ends are justified we should not worry about means. Rationalists have yet another approach in looking at it. Hence, the word integrity lacks the universally agreed definition. In fact it has already made a bunch of definitions in the literature of philosophy. Description of all those definitions in detail may lead us into puzzle of broad philosophical explanation of integrity.

As described above, individuals have diverse perception on integrity at least in personal level. For instance, structural engineers, information technology professional and social scientists may take its essence differently. For a structural engineer, who is building a bridge may find his integrity if the bridge is completed and is structurally sound (integrity actions, n.d.). And IT professional, may assume his integrity is preserved if data managed by him are consistent, complete and will be useful as per expectation (ibid). However, as public administration includes a bigger space of public affairs these examples of integrity also gets relatively wider in this context. Accountability, competence, ethical behavior and corruption control, among others, are considered as the elements of integrity for public officials. These elements are algebraically expressed in the literature as:

$$\text{Integrity } I = a(A, C, E) - C \dots \dots \dots (i)$$

* Chief Tax Officer, Inland Revenue Office, New Road

Where, alphabet “a” denotes alignment. A stands for accountability, C and E represents competence and ethical behavior, respectively. Final, c alphabet indicates the absence of corruption. This equation implies that the integrity is the alignment of accountability, competency and Ethical behavior without corruption⁵.

Analyzing these all elements of integrity in the context of revenue administration is complex and thus is beyond the scope of this article. Therefore, rather than going to the entire definition and dimensions of integrity to be associated with public officials, this article attempts to consider a simple essence of integrity of being fair and avoiding personal benefits while providing public services (non-corruption) and tries to relate it with the revenue administration. Therefore, this article states importance of integrity in public administration followed by common features of integrity losses represented by types of corruption that can be occurred in revenue administration. Integrity in Nepalese revenue administration is briefly analyzed before concluding the article. Finally, it explores some policy recommendations in order to enhance integrity in the revenue administration.

2. Importance of integrity

Integrity is considered as prerequisites in safeguarding different sphere of human lives. It always plays a crucial role not only in reducing poverty, a never ending social challenge for developing countries, but in safeguarding human rights, protecting environment, strengthening democracy, maintaining social equity indirectly (Integrity action, n.d.). Furthermore, public administration without integrity is also assumed to boost social conflicts. Therefore, people are expecting a more responsive and good governance across the globe (Walker R.D.). However, wide-spread corruption is threatening or causing integrity, an essential condition for an exciting and empowered society, to fall. It can evidently be observed that political leaders, civil servants, business managers and high-ranked military officials are being convicted for corrupt practices indicating that integrity is at vulnerable situation in every segment of societies.

Irrespective of the stage of advancement of a country whether they are developing, in transition or developed, all of them should seek integrity as instrumental to drive the nation towards good governance. If the corrupt behavior outweighs integrity in any society the dream of good governance and thereby to achieve socioeconomic development remains as fantasy. It is contextual to quote His Highness Aga Khan’s, leader of the Ismailis with Islam, opinion. By linking the integrity with democracy he says that “*ethical lapses in medicine and education, malfeasance in business and banking, dishonesty among journalists, scientist, engineers, scholars- all of these weakness can undermine most promising democracy,*” that we are dreaming excitingly.

As in defining integrity, a simple algebraic expression has been derived to articulate corruption as:

$$C=M+D-A..... (ii)$$

Where, C denotes corruption, M and D represent monopoly and discretion, respectively. Final alphabet “A” stands for accountability. This equation implies that corruption is positively

⁵Without corruption” includes the anticorruption mechanism in place.

correlated with monopoly and discretionary power and negatively correlated with accountability. Additionally, if we compare equation (i) and (ii) it clearly shows that accountability stands for opposite role in two equations. Alignment with accountability is an essential condition for integrity whereas it appears with negative sign in equation (ii) while explaining the corruption behavior. A negative sign implies that accountability has a negative correlation with corruption that is higher the accountability the lower the possibility of corruption and *vice versa*.

Although corruption is not an antonym of integrity it produces social outcomes as opposite of integrity prevailing societies. Therefore, how a corrupt behavior destroys social, economic and security domain of a society will be appealing in further explaining the importance of integrity.

- A. **Corruption and economic development:** Corruption encourages the leakage of fund which will have a detrimental effect on development. Cost of doing business will also increase due to additional amount that business people compelled to pay in the form of bribe. Public policies are inclined to benefit individual in power and or in superior position neglecting the interest of wider citizens. A very dangerous situation will occur by capturing the legislature by rich and making them richer by the implementation of those laws made for their benefit. It shows that the prevalence of corruption negatively affects economic development as well as the fair distribution of economic advantage across citizens. The integrity, on the other hand, does the other way around.
- B. **Corruption and social development:** In a corrupt society there will be lack of trust and confidence in organs of the state: executive, judiciary and the legislative. Ethnic and caste minorities will be disadvantaged due to unfriendly governance to them. It can also pave the way for social conflict. Poor segment of population may not be able to enjoy a fair share of state services as policies are made by dominant richer. Such scenario will ultimately erode social cohesion which in turn likely to trigger social conflicts.
- C. **Corruption and social security:** Many aspects of social security will be knocked down because of the prevalence of corruption in the society. For instance, risk of public health and safety increase as the result of distortion in standards. Unsocial behavior i.e. crime, drug and human trafficking increases as law enforcement will be weakened because of bribe.

These broad standpoints highlight the importance of integrity in public administration which is equally applicable to revenue administration as it is a subsystem of public administration system as a whole.

3. Integrity and revenue administration

Literature on anticorruption has shown a weakening integrity in revenue administration due to wide spread corrupt behavior of revenue personnel. Chr. Michelsen institute (an anticorruption resource center) in a paper entitled as “Revenue administration and corruption” categorizes six types of corruption that exists in revenue administration particularly in the developing countries. However, it is argued that magnitude of existence varies significantly among countries.

The first category of corruption mentioned in this article is the petty and grand corruption. A petty corruption which is also described as “*survival corruption*” takes place in a routine basis and it is generally carried out by lower level staffs. Particularly it occurs in the custom. It is paid

for the speedy completion of the custom clearance by businessmen. A grand corruption, in the other hand, is executed by higher level officials while forming and amending laws to be applicable in custom and tax administration. The second category of corruption mentioned in this paper is *bribery*. It is paid for altering or reducing custom duties and tax liabilities. In other words, it is the payment against obtaining a reward or revenue (tax and custom duties) exemption. This type of corruption is neither committed by very senior level of management nor the junior one. Thus it is very often falls on the category of mid-level management. Similarly, third category is the *misappropriation* which includes falsification of record, misclassification of goods for paying custom duty in lower rate and fraud. This is presumed as very common practices in developing countries. Yet another form of corruption in revenue administration can be described as embezzlement. It is kind of stealing money from government treasury that is part of money collected as revenue is not deposited into the treasury. It's not a common practice in revenue administration in every country. Less people could have courage to commit such practice looking at the seriousness of the offense. However, aforementioned paper by Chr. Michelsen institute evidently stated that a study carried out by business association showed a significant amount of embezzlement of revenue in Tanzania.

Another form of corruption that can take place in revenue administration is *extortion*. In this case revenue officials take advantage of tax payer's limited knowledge of revenue rules and regulation. Revenue officers threaten taxpayers by showing an inflated tax obligation and collecting only the potential tax after collusion. By doing so, revenue officials make taxpayer feel that s/he's doing favor although tax payers are paying tax as per the prevailing tax laws. In other words, tax payers unknowingly pay for perceived favor from the administration. A final category of corruption that can be occurred in revenue administration is known as *patronage*. It is a social behavior that involves in selection, transfer or promotion of revenue staffs on the basis of kinship, tribal or other kind of social connection rather than the merit or other transparent criteria. In some countries, revenue officer is considered as important social patron by their family and social network and is expected to favor his family and community of origin. Patronage offer some revenue officials continually stay at beneficial offices in terms of corruption possibilities and allow them always to accumulate bribe money part of which they share with higher authority for own protection. Such behavior has led to a strong connection and network among bureaucrats, super powers, particularly in developing countries. This is threatening not only to the overall development of a country but also discrediting the importance of integrity in public administration.

4. Context of Nepal

As literature of anticorruption shows a wide-spread corrupt behavior and weak integrity prevailing in revenue administration of developing countries it might be a very strong assumption to claim that Nepal completely lacks common attributes of developing countries associated with corruption. We had an experience of a dozen of revenue officers being convicted at a time against corrupt practice by Commission for the Investigation of Abuse of Authority (CIAA) few decades ago. However, most of the aforementioned categories of corruption in revenue administration in general are not likely to prevail in our administrative system. For instance, embezzlement seems impossible in Nepalese revenue administration. Although there is lack of empirical studies to evidently support this claim our rigorous monitoring from higher level organization and integrated revenue information system is

believed to control at least embezzlement in our system. Petty and grand types of corruption may have little space, if any, since a continued policy reforms have been taking place both in Inland Revenue department as well as department of custom. Extortion and patronage seems likely to prevail in Nepal's revenue administration too. Our tax laws have yet plenty room for simplification. Most of the tax payers rely on tax professional i.e. auditor, accountant and tax consultancies not only to file their tax return but also keep their record of daily transactions. In this context, extortion can take place causing from such tax professionals even if not by tax officials' themselves. Similarly, patronage is said to be deep rooted in our whole public administration. Therefore, revenue administration cannot be isolated from whole ecology of bureaucracy. It shows that Nepalese revenue administration may embodies some attributes that can stimulate corrupt behavior despite the fact that government is continuously executing policy reforms to take such behavior out of the system.

5. Way forward

Transforming traditional amoral organizations into a completely ethical one will not be completed at once. It is a continuous effort and takes a long span of time to reach the destination. Significant improvement has already been observed as a result of past policy reforms. Some policy interventions may further require eliminating dishonest behavior and enhancing integrity in Nepal's revenue administration on the top of policy interventions already in place. Following initiatives may be useful for this purpose.

- 5.1. **Strict monitoring of code of conduct:** a commonly applied approach for improving integrity in revenue administration is the imposition of code of conduct. Nepal has also issued it covering a set of behavior that each revenue personnel supposed to exhibit recently. This code of conduct is not limited only in the work place but covers all aspects of social life associated with the revenue personnel. However, it is in an unowned situation since compliance has not yet been monitored.
- 5.2. **Minimizing grey areas:** revenue personnel cannot create opportunity of exercising discretionary power by themselves. Prevailing law and policies gives them such grey areas. Clarity in tax exemption, clearly specified required documents for receiving particular services, clear classification of goods in imposing custom duties, clarity in penalty provision, among others, lessens the discretionary role of revenue officers and thus the scope of collusion and corruption.
- 5.3. **Provision of performance-based incentive:** Incentive scheme tied with performance indicators could be instrumental in enhancing integrity in revenue administration. It may be useful in curbing at least the category of survival corruption mentioned above. However, indicators should be developed in line with the core objective of the institution. Although, performance indicators developed in Inland Revenue Department is considered one of the most scientific indicators in Nepalese public administration, some tax personnel being good in cosmetic management are able to be rewarded on the basis of performance compared to their counterpart more focused on core function of revenue collection.
- 5.4. **Naming and Faming:** announcing idle officials of the year may encourage revenue employees in thriving for the best performance with integrity. However, this is a difficult task since our administrative culture gives a little, if not any, importance for actual performance-based reward. An example can be observed from the medals,

awards and honors offered by the state each year as media blames it as the ceremony of rewarding own people. It has been criticized by major national media each year soon after the completion of ceremony but not for any particular year. It indicates that we may have developed a culture of awarding own people rather than clearly demonstrated contribution to the nation. If such culture can be demolished naming and faming can also contribute positively in maintaining integrity in revenue administration.

- 5.5. **De-Politicization:** The practice of giving key responsibilities on the basis of ideological proximity may have negative effect on integrity in revenue administration. It is obvious that an official will have less fear of doing wrong if s/he has connection with political leaders compared to their counterpart without connection. Therefore, placement of revenue officials on the basis of expertise associated with them will be helpful to promote integrity in this field.
- 5.6. **Reward and punishment system:** This is the best administrative tools to preserve integrity in organizations provided that it is imposed effectively. It remained as the most classic and effective element of motivation in any organization for centuries. Despite the fact that empirical evidence on inducing desired human behavior in an organization from reward and punishment is limited it has always maintained a broader space in the literature of management. This show how instrumental is it for a successful organization. However, its implementation is very weak in developing countries particularly in public sector. It demands a careful attention of policy managers on the effective implementation of reward and punishment system in the public sector organizations.
- 5.7. **Training:** Training is an important approach to build workplace integrity by nurturing professional standards and demonstrating organization's value. An organization can minimize improper conduct, misconduct and corruption by providing effective training to their employees. Nowadays, many organizations send their employees for integrity training by realizing this fact. Meditation and spiritual listening are practiced in Nepal and it is in increasing trend. Some organization also uses the guide to maintain workplace integrity. Therefore, training and applying manuals or guide can be considered as important tools for avoiding misconduct and enhancing integrity in the workplace.
- 5.8. **Partnering with non-state agencies:** Non state agencies (NSAs) are playing crucial role in fighting corruption in various countries. A partnership with NSAs particularly with private sector, non-governmental organizations, Medias and social leaders can significantly contribute to enhance social integrity. Omotoye A. (2016) shows that collaboration with non-governmental organization and private sector played a remarkable role to prevent corruption in Botswana. NSAs were found playing a key role in fighting corruption by monitoring a flow of public resources, creating public awareness, accusing perpetrator and contributing to the implementation of anticorruption instruments (Omotoye, 2016). This can be replicated in other developing countries as they share similar characteristics as of Botswana.

Integrity seems to be in question in developing countries particularly in public administration. Revenue administration being a part of public administration is not beyond this scope. Moreover, as revenue officials have opportunities to relax additional discretionary power, it could be more vulnerable in such organizations in terms of maintaining integrity compared to their counter parts working in other branches of civil services. However, continuous policy

reforms in revenue administration have significantly minimized the possibility of unethical behavior in workplace. Aforementioned policy recommendation may further lessen the possibility of immoral behavior driving revenue administration toward the complete ethical organizations.

References:

Integrity Action (n.d.). Integrity Textbook by Integrity Action. Retrieved 15th August, 2019.
<https://integrityaction.org/>

Malaysian Tax Acedemy (2005).Enhancing the integrity of tax service and countering tax evasion. Web. Retrieved on 15th august 2019.

<https://www.adb.org/sites/default/files/publication/159374/adbi-tax-administration-proceedings.pdf>

Omotoye A. (2016). An overview of the role of non-state actors in preventing and combating corruption in Botswana: Challenges and Opportunities. Web. Retrieved on 30th October, 2019.

Przewzna-Krzeminska A. (2012). Motivational role of punishment and rewards in the organization.*DOI: 10.17626/dBEM.ICoM.P01.2012.p035.*

Resource center for anticorruption (n.d.). Corruption and revenue administration. Web. Retrieved on 16th August, 2019

<https://www.u4.no/publications/revenue-administration-and-corruption.pdf>

Walker and R. D. (n.d.). The real revo. Web. Retrieved 15th August , 2019.
therealrevo.com/blog/

BRITACOM: A Multilateral Tax Cooperation Platform

Bimal Sapkota *

The Belt and Road Initiative Tax Administration Cooperation Mechanism (BRITACOM) is an inter-governmental organization working on international tax matters established on 18 April 2019. Headquarter of BRITACOM is located in Beijing the capital city of People's Republic of China. In the global context, there are several international organizations working on tax matters i.e.; United Nations (UN), Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), International Monetary Fund (IMF), Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC) and so on. Those are inter-governmental organizations working on other various sectors of international co-operation and socio-economic development of member countries as well. There are even more similar non-governmental organizations working on tax matters all over the world. But, BRITACOM is a unique international organization which is inter-governmental and works only on the tax related issues. After this background information, it is fair to mention the foundations of this organization. The concept of BRITACOM originated from the history of ancient Silk Road, the Maritime Silk Road, One Belt One Road (OBOR) and the Belt and Road Initiative (BRI).

The Silk Road:

The Silk Road was a geographical connection between East Asia, South East Asia, South Asia, Europe and East Africa from Second Century to 18th Century. It was popular as its name for carrying Chinese Silk to all over the world. Silk Road was a medium of economic, social, cultural and religious exchange at that era. The road played an important role to promote civilizations of China, Japan, Korean Peninsula, Indian Subcontinent, South Asia and some places of Europe and Africa. At that time there was also a geographic connection between China, East Asia, South East Asia, South Asia, Arabian Peninsula, Somalia, Egypt and Europe through water transport named Maritime Silk Road. The Maritime Silk Road also used for transport of silk and other agricultural products. Those major two roads represented the economic and socio-cultural exchange between different geographical regions of the world at that ancient time as well.

One Belt One Road (OBOR)

In September 2013, the President of People's Republic of China Mr. Xi Jinping proposed a broad concept of Silk Road Economic Belt. In the month of October of the same year he reinitiated the "Twenty-first Century Maritime Silk Road Initiative" as a concept of socio-economic transformation and international cooperation. President Xi announced this concept at the time of his official visit in Kazakhstan and Indonesia. In the beginning, this concept was

* Chief Tax Officer, Inland Revenue Office, Biratnagar

developed as a "One Belt One Road (OBOR) movement. This concept was started as a long term cooperation mechanism for deepening connection between the countries which were directly related with the historical Silk Road and the Maritime Silk Road and for expanding the cooperation towards all over the world. Some observers express their views on this initiative as a Chinese dominance in world trade and global economy as well.

Belt and Road Initiative (BRI)

After this initiation Chinese government considered on the title "One Belt One Road" the word "One" had given the narrow meaning for this broader concept. And, the initiative developed with the name of "Belt and Road Initiative (BRI).

Chinese President Xi announced the five major policies on November 8, 2014:

1. Focus of Asian countries and realize connectivity in Asia first providing more public goods through connectivity and giving top priorities to pursue mutual benefit and inclusiveness in building relations with them;
2. Develop a basic framework of Asian connectivity by leveraging economic corridors;
3. Make breakthrough in transport infrastructure with great importance to the railway and highway projects;
4. Build financing platform for Asian connectivity as most of the Asian countries are facing a shortage of funds for development; and
5. Strengthen social foundation for Asian connectivity by promoting people-to-people interactions and exchanges.

With this announcement BRI calls to build a community of benefits featuring mutual trust, economic integration and cultural inclusiveness. After the five years of this initiation BRI caught on cooperation has flourished and has become a popular public and academic institution. The BRI calls for the integration of the participating countries into a cohesive economic area through building infrastructure, increasing cultural exchanges and broadening trade. The main principles of BRI are the respect of UN charter, respect of each other's sovereignty, non-interference in each other's internal matters, equality, mutual benefit and cooperation. It is a long term approach to have prosperity of the member countries by economic, social and cultural connection and build people to people relations between different parts of the world. Guided by the principal of mutual cooperation, consultation, co-ordination and mutual benefits 125 countries and 29 international organizations signed the BRI documents in March 2019. Nepal is also an active and committed member country of BRI. As a founder and main actor of the BRI project China has been providing assistance to the member countries for increasing production capacity, financial investment and technology development. To enhance the cross-border trade and people to people connectivity BRI has identified six land and sea connections between different countries: a) new Eurasia land bridge, b) China-Mongolia-Russia economic corridor, c) China-Central Asia-West Asia economic corridor, d) China-Indochina peninsular economic

corridor, e) China-Pakistan economic corridor, and f) Bangladesh-China-India-Myanmar economic corridor.

Besides cross-border connectivity and infrastructure development, BRI countries convinced to have different types of cooperation mechanism to create growth friendly administrative environment between member jurisdictions for promoting cross-border trade and investment. As a matter of multifunctional links and vital role for those areas, tax has been chosen as a primary matter of cooperation within member jurisdictions. To have a common consensus for establishing the tax cooperation mechanism, an extended meeting was held in Astana, the capital city of Kazakhstan, on 14-16 May 2018. That meeting built a concept of formal tax cooperation mechanism which was the foundation of BRITACOM.

The Belt and Road Initiative Tax Administration Cooperation Mechanism (BRITACOM) Establishment of BRITACOM

Co-hosted by State Taxation Administration of People's Republic of China, State Revenue Committee of Republic of Kazakhstan, OECD Center for Tax Policy and Administration and OECD Forum on Tax Administration a conference on Belt and Road Initiative Tax Cooperation was held in Astana. There were 252 delegates participated from 49 countries, 4 international and regional organizations, 5 academic institutions and some private sector organizations. Conference agreed on a common consensus to establish an international organization for having close cooperation and coordination on tax matters among the BRI tax jurisdictions.

The Astana Proposal was released after the three days conference committing enhance future cooperation in tax matters with the spirit of win-win, inclusiveness and mutual learning process. Delegates were committed to follow the rule of law in tax matters as compulsion. It supports the popular tax theory "no taxation without representation". The conference called for efficiency and effectiveness of tax dispute resolution and promoting tax certainty for the cross-border investors as well as for strengthening cooperation to build efficient and robust tax administration. In order to build a strong framework for the BRI tax cooperation, the conference agreed to share experiences and best practices among the BRI tax jurisdiction.

Tax cooperation plays an important role to remove the obstacles in cross-border trade and investment. It also builds a growth-friendly tax environment within the framework of five cooperation priorities of the BRI, i.e.; policy coordination, facilitates connectivity, unimpeded trade, financial integration and people-to-people relation. In this backdrop, to conclude the Astana Proposal in logical end a working group meeting was held in Yangzhou, China on 26-28 September 2018 with participation of 35 delegates from 22 BRI tax jurisdictions and two participants from OECD and International Bureau of Fiscal Documentation (IBFD). The working group meeting reached in conclusion to establish BRITACOM. That meeting provided inputs on the draft Memorandum of Understanding (MOU) of proposed organization.

After the above mentioned meetings and preliminary works it is decided to hold the first Belt and Road Initiative Tax Administration Cooperation Forum (BRITACOF) conference in Wuzhen, the Zhejiang province of People's Republic of China on 18-20 April 2019. In October 2018, the State Administration of Taxation (SAT) of People's Republic of China requested to the Government of Nepal for joining in the organization as a founding member. After long discussions and consultations with concerned officials and related ministries on 4 April 2019 (21 Chaitra 2075) the Government of Nepal (Council of Ministers) decided to join in the BRITACOM as a founding member.

A Nepali delegation headed by the Director General of Inland Revenue Department participated in the first Belt and Road Initiative Tax Administration Cooperation Forum (BRITACOF) conference held in Wuzhen on 18-20 April 2019 (5-7 Baisakh 2076). The conference was officially announced the establishment of Belt and Road Initiative Tax Administration Cooperation Mechanism (BRITACOM) and signed its Memorandum of Understanding (MOU) on 18 April 2019. BRITACOM has 34 member tax jurisdictions as members and 22 tax jurisdictions, finance departments and international organizations as observers. According to the MOU following are the main organs of BRITACOM formed and have been working for the well functioning and effective operation of the organization:

The Council

The Council is the main decision-making body of BRITACOM. The head or his/her authorized representative is the member of the Council. The Council meeting will be held at least once in a calendar year mostly at the time of BRITACOF conference. Council appoints the Council Chair, elects and appoints the Vice Chairs, appoints the Executive Secretary and the Deputy Executive Secretary, appoints the Director of BRITACEG and establishes the Advisory Board. Major decisions of BRITACOM should be taken by the Council Meeting.

In the first BRITACOF conference two important Council Meetings (Board Meetings) of the BRITACOM were held to sign the MOU and to take the several decisions. The Council Meetings appointed Mr. WANG Jun, Commissioner (Minister-level), SAT of China as Chair of the Council, four Vice Chairs Mr. Marat Sultangazyev, Chairman of the State Revenues Committee of Kazakhstan, Ms. Tuma Adama Jabbi, Chairperson of the National Revenue Authority of Sierra Leone, Mr. Khalid Ali Albustani, Director General of the Federal Tax Authority of United Arab Emirates and Mr. Joaquin Serra, Director General, Tax Administration Bureau of Uruguay. Council Meeting also appointed Mr. LIAO Tizhong, Director General, International Taxation Department of the STA, China and Mr. Yermek Kozhabergenov, Head of the International Relation Division, State Revenues Committee of Kazakhstan as Executive Secretary and Deputy Executive Secretary respectively to operate the Secretariat of BRITACOM located in Beijing. Council Meeting also appointed Mr. Anatoliy Aleksandrov, Director of the Strategic Development and International Cooperation Department, the State Fiscal Service of Ukraine, as Director of the Belt and Road Initiative Tax

Administration Capacity Enhancement Group (BRITACEG). During the first BRITACOF conference the Council Chair appointed eleven world renowned tax experts namely Mr. Brian J. Arnold from Canadian Tax Foundation, Mr. Dan Lange from Deloitte, Mr. H. David Rosenbloom from New York University School of Law, Ms. Jane McCormick from KPMG, Mr. Jeffery Owens from Vienna University of Economics and Business, Ms. Jinyan Li from University of Sydney, Ms. Kate J. Barton from London Ernst &Young (EY), Mr. Kees van Raad from Leiden University, Netherlands, Mr. Pascal Saint-Amans, from OECD, Mr. Peter Barnes from Duke University, USA and Mr. Stef van Weeghel from University of Amsterdam as advisors for BRITACOM to form a advisory board.

Following are the Council Member Countries (Founding Member) of the BRITACOM:

S.N.	Country	S.N.	Country	S.N.	Country
1.	Afghanistan	13.	Hong Cong China	25.	Serbia
2.	Algeria	14.	Indonesia	26.	Sierra Leone
3.	Angola	15.	Kazakhstan	27.	Slovakia
4.	Bangladesh	16.	Kuwait	28.	Somalia
5.	Cambodia	17.	Macao China	29.	South Sudan
6.	Cameroon	18.	Mongolia	30.	Sudan
7.	China	19.	Nepal	31.	Suriname
8.	Democratic Republic of the Congo	20.	Nigeria	32.	Tajikistan
9.	Djibouti	21.	Papua New Guinea	33.	The United Arab Emirates
10.	Gabon	22.	Rwanda	34.	Uruguay
11.	Gambia	23.	Samoa		
12.	Georgia	24.	Senegal		

After the first BRITACOF conference the Islamic Republic of Pakistan has requested to the Secretariat for having membership of the BRITACOM. The council meeting in the next conference in Astana will take decision regarding the membership of Pakistan.

The Secretariat

The Secretariat is an administrative office of the BRITACOM. The Executive Secretary and Deputy Executive Secretary are responsible for the day to day operation of the organization. Currently, Mr. WANG Daoshu from China and Mr. Yermek Kozhabergenov from Kazakhstan are working as Executive Secretary and Deputy Executive Secretary, respectively. Secretariat is a liaison office to Council, BRITACOF and BRITACEG. People's Republic of China has been providing the office and support staff in Beijing for the secretariat. Each member countries and Observers can second one official to work for the Secretariat for two years who can stay in the Beijing or in outside Beijing working through online basis. The all expenses regarding the

second official will be borne by their home jurisdictions. Other expenses of BRITACOM will be borne out by China and Kazakhstan for two years.

The Advisory Board

The Council establishes the Advisory Board. The Chair of the Council appoints the members of the board from prominent figures from international organizations, academic institutions, businesses and other related fields. On the basis of professional experiences and knowledge, board members give their advices for the smooth and well operation of the BRITACOM. Advisors are appointed for three years and will be eligible for re-appointment.

The BRITACOF

The BRITACOF is a non-profit making official conference organized by the BRITACOM in yearly basis. The main propose of conference is to provide platform for having dialogue and interaction among members of tax jurisdictions, strengthening cooperation and improving capacity building for tax jurisdictions, international organizations, academic institutions, business and other stakeholders who are willing to be involved in tax administration cooperation. Yearly conferences should be hosted by member countries based on the alphabetical order of English names of their country.

The first BRITACOF conference was held in Wuzhen, China on 18-20, April 2019. The establishment of BRITACOM was the main achievement of the conference. Nepal actively participated in the event. There was various knowledge sharing activities conducted in the conference. Keynote Speeches delivered by tax commissioners, director generals, head of tax authorities of different tax jurisdictions, international tax experts, academicians and head/experts of international organizations and the fruitful discussions after the deliberation was one of the important attraction of the event. Conference organized the thematic presentations and panel discussions on five most relevant topics regarding international taxation. Nepal participated on the topic of Streamlining Tax Compliance and Digitalization of Tax Administration among other topics namely; Enhancing Tax Administration Capacity, Following Rule of Law, Expediting Dispute Resolution and Raising Tax Certainty. Director General of Inland Revenue Department presented the country status paper on the topic and participating in the panel discussion. Tax jurisdictions had meaningful knowledge from the status paper on different topics, panel discussions and each others' experience sharing. On 20 April 2019, the first BRITACOF conference was concluded by releasing Wuzhen Statement and Wuzhen Action Plan. The next conference will be held in Astana, the capital city of Kazakhstan in 2020.

The BRITACEG

The BRITACEG is a capacity building unit of this initiative composed of willing and competent Member Countries and Observers. BRITACEG works by making full use of existing training institutions of BRITACEG members to provide tax-related, research and technical assistance programs for enhancing the capacity of tax administrations of member and observer countries. For having membership or partnership of BRITACEG, country or organization should have one

or more dedicated tax institute to conduct international trainings. Currently, there are 19 member countries and 14 partner countries and institutions engaging with BRITACEG and conducting such types of trainings, research and other capacity building activities. Inland Revenue Department, Nepal has been participating in those activities from the beginning.

Way Forward and Benefits for Nepal

The investment in BRI countries is in large scale and mostly in long term infrastructure project. These types of investment could be in cross-border nature and concerned with multinational tax jurisdictions. Development cooperation within BRI countries definitely applies in different tax jurisdictions as well. With this back drop, BRITACOM should play the important role to have a common and internationally approved tax environment in BRI member countries. Growth-friendly Tax Environment is necessity to achieve socio-economic development of the country, which is the primary objective of this initiation. BRITACOM could help the member countries to enhance capacity of their tax administrations to access the correct amount of tax which facilitate cross-border investment. Capacity building is also important for strengthening administrative capacity of tax people to increase tax compliance, efficiently negotiating and implementing tax treaties, exchanging tax related cross-border information and resolving tax disputes in efficient manner. Currently, BRITACOM is working on five emerging issues of international taxation by formulating different working groups from the roster of international tax experts and officials from member tax administrations namely: 1) Raising Tax Certainty; 2) Expediting Tax Dispute Resolution; 3) Enhancing Tax Administration Capacity; 4) Streamlining Tax Compliance; and 5) Digitalizing Tax Administration. All five issues are equally important, besides this, Nepal is working on the topic of Digitalizing Tax Administration by giving responsibility to one dedicated official from the department. After finalizing the reports, regarding those tax issues will be valuable for the member tax jurisdictions. Strengthening communication between tax administrations is very needful to build common consensus on important international taxation matters. So, BRITACOM will be the fruitful platform for having constructive discussions, conducting capacity building programs and organizing various activities regarding international tax matters.

Nepal has eleven bilateral tax treaties with our different partner countries and one multilateral tax treaty among SAARC countries. We have to implement those tax treaties in efficient and internationally approved manner. The involvement in international tax organizations and the engagement in international tax arena of our nation are quite limited. Nepal is a member country involved within the framework of Addis Tax Initiative. Within this framework, Norway is going to support Inland Revenue Department for capacity building activities in near future. Initial missions and preliminary discussions were conducted this year. Inland Revenue Department and the dedicated team from Norwegian Tax Administration are engaging to select the appropriate modalities for starting the cooperation. Nepali tax administration has been participating in the several trainings and seminars conducting by OECD.

Above mentioned activities are not sufficient for Nepali tax administration to tackle current international tax issues. Nepal has been attracting foreign direct investment by promoting the nation as a profitable and comfortable land for the investment. Last year's Investment Summit was a mile stone for promoting investment. The international rating on doing business is going towards right direction this year. In this context, the potential FDI shows the expanding trend of multinational companies. Therefore, Inland Revenue Department must have sufficient knowledge to tax those existing and coming multinational companies in a right and efficient way. As Nepal has been working from the beginning with the capacity of Founding Member and as such BRITACOM is a most excess able multilateral tax forum for Nepal among other international tax related organizations, Inland Revenue Department should be engaged actively on it's all activities to be a competent tax administration and for the well implementation of cabinet decision of 4 April 2019.

References:

- The Diplomat, Online edition, August 27, 2019; Tokyo, Japan
- BRITACOM Special Edition, Journal International Taxation in China, April 2019
- China's BRI in the Global Trade, Investment and Finance Landscape, OECD Business and Finance Outlook 2018
- CAMAD, A Journal of Administration, Management and Development, Vol.19, 2018/2075
- Himalayan Times, April 23, 2019
- BRITACOM, Wuzhen Communiqué, April 2019
- BRITACOM, Wuzhen Action Plan, April 2019
- Conference Overview, BRITACOF April 2019, Wuzhen, People's Republic of China

Enhancing Tax Compliance: Lesson from Japan

Teeka Upadhyaya

Background

Tax is a compulsory extraction of money by a public authority for public purposes and taxation is a system of collecting revenue to finance government expenditure. Most economies of the world collect their revenue from one or other form of taxation. Taxpayers have the legal obligation to comply the tax law of his/her country. A compliant taxpayer is one who fulfills every aspect of their tax obligations including, registering with the revenue authority as required, filing the required returns on time accurately, reporting tax liability (in the required returns) in accordance with the prevailing legislation, following instructions and court decisions, paying any outstanding taxes as they fall due and maintaining all records as required. In contrast, tax non-compliance is a range of activities that resist state's tax system. There are different types of non-compliance like non-registration, non-filing, delayed filing, non-payment and under reporting of income, sales, production and import. Now, Non-compliance is one of the global issue, especially in developing countries. Tax revenue loss due to tax evasion in developing countries is estimated to be roughly US-\$ 385 billion per year.(OECD, 2015)

Taxpayer compliance performance under Inland Revenue Administration of Nepal is described mainly by four areas: registration, return filing (the ratio of taxpayer's submitting their tax return), Payment of tax obligations on time and accuracy and completeness of reported information. Over the years, Inland Revenue Department (IRD) has tried to increase the level of tax compliance by adopting both regulatory and enforcement strategy. Several reforms have been undertaken by IRD for the purpose of enhancing voluntary tax compliance through quality service and enforcement with fairness. Despite of efforts of IRD, tax GDP ratio is still low (i.e 24.34 percent) and non-filing ratio (VAT 26.8 percent and income tax 46 percent in FY 2018/19) is high in Nepal in comparison to OECD countries.(The average tax to GDP ratio in OECD countries is 34.2% in 2017, average on-time filing in income tax and VAT is 82.4% and 86.6% respectively in 2015 (OECD revenue statistics, 2018). Likewise, regarding payment of tax obligations and reporting of complete and accurate information, amount of tax arrears is higher than the previous year and trend of credit and zero return is higher than debit returns. These data show the poor tax compliance status. IRD also have the challenge of bringing large share of informal economy in the tax net. So, there is still room for

 Section Officer, Inland Revenue Department

improvement in policy and implementation strategies to ensure that existing policies are being materialized properly.

Practices in Japanese Tax Administration for Enhancing Tax Compliance

Japanese tax system involves both enforcement and voluntary compliance measures based on the slippery slope framework of tax compliance similar to the New Zealand Model. Japanese Tax administration has come up with the following different initiatives to improve taxpayer service and enforcement activities.

(1) Public relation and Tax education

(A)Public relation activities

Public Relation campaigns are being launched by the tax administration in the following areas:

- Public relation activities by using mass media includes TV commercial and radio programs/spots, Newspaper Magazine that provide current tax information, answering questions asked by viewers, and reminding the public about tax payment and return filing deadlines.
- Tax week celebration activities in the street by setting up booths in public areas.
- Utilization of Internet-You Tube, Twitter and National Tax Agency (NTA) web site to provide information about tax.
- Utilization of Public relation materials like Brochure, Posters.
- Taxpayers and other personnel who contributed significantly in compliance activities are honored.

(B)Taxpayer Education

National Tax Agency (NTA) works on developing the environment for and providing support for tax education in school and its effort to coordinate with other related ministries like ministry of education, culture, sports science and technology, ministry of internal affairs and communications for effective support measures to improve tax awareness level. Recognizing that today's children are tomorrow's taxpayers, NTA decided to launch tax education in schools. Tax learning section is also provided in NTA web site as a page for site visitors to study the significance and role of taxation. Another interesting and good initiative is providing tax knowledge through the Tax Museum.

(2) Tax Consultation Service

Tax administration provides tax consultation generally by three different ways they are: Consultation service by telephone consultation center, consultation system at tax office and Frequently Asked Question (FAQ) on the NTA website. Telephone Consultation Centers at Regional Taxation Bureaus provide centralized handling of general tax question and consultation from taxpayers. There is also the service of specific inquiry in person and FAQ on the NTA website.

(3) Assistance to prepare and submit tax returns and to pay taxes through E-tax System

When the season for filing final returns (from February 16 to March 15 of each year) comes nearer, NTA head office, regional taxation bureaus and tax office initiate a large scale campaign using posters, TV programmes, newspapers etc to notify the tax payers. Tax offices hold explanatory seminars before and during the filing season for filing final returns, mainly focusing on how to fill in the forms and consultation meetings on filing tax returns. Tax offices usually hold these meetings as a joint effort with local governments, certified public tax accountants, chamber of commerce and industry, societies of commerce and industry and other cooperating private organizations.

(4) Working in collaboration with different cooperation and Certified Public Tax Accountants

There are five private organizations namely blue returns associations, corporation associations, indirect tax association, saving- for -tax association and tax payment association. Japanese tax authority collaborates with these organizations to organize seminar and tax events. Certified tax accountants are responsible for handling the tax affairs of the citizens. The control on tax consultancies by the authority and the possibility of blacklisting helps to minimize such fraud tendencies and encourage taxpayers to avoid conflict with their consultants and at the end supports for voluntary comply with tax laws. NTA has strong coordination and regulation mechanism to regulate professionalism and ethics in tax auditing. Commissioners of NTA have granted the authority to guidance and supervise the Japan Federation of CPTAS' Associations. Based on authority to regulate, NTA may ask to submit the report to CPTA associations and take action in case of misconduct. NTA took action to 221 tax auditors for their misconduct from FY 2010 to FY 2014 (NTA report, 2015).

(5) Easy payment Methods

Easy tax payment system is another key factor for compliance. Taxpayer can pay cash via financial institution, post office, convenience store and at tax office as well. Likewise, taxpayers can do the electronic payment via credit card and internet banking.

(6) Friendly service of tax administration

Tax payer service in Japan seems very friendly and quick response to the taxpayers' complaints. Infrastructure and service delivery is very tax friendly. NTA believes that quick and polite responses to complaints will increase reliance on tax administration and contribute to enhance tax compliance. If taxpayer makes a complaint about the NTA's service, Ombudsman assists, advises and inform the taxpayer very sincerely relating to the service and identifies systematic and emerging service related issue.

(7) Service from Tax Collection Center, Use of litigation and enforcement of law

There are 12 tax collection call centers under each Regional Taxation Bureau. These tax collection call centers implement the activities for the delinquent taxpayers. When the taxpayer fails to pay the tax due after demand letter, the process to collect delinquent taxes begins and ends with series of procedures for forcible collection like **seizure and auction**.

(8) Audit and Investigation

For criminal investigation investigators conduct compulsory investigation including searches and seizures.

Lesson from Japanese Tax System

There are different best practices of different countries for enhancing tax compliance. Some of them are already incorporated in the strategic plan of Inland Revenue Department, but implementation part seems quite weak. So, implementation part is most essential to get the desired result. From the tax system of Japan, Nepalese tax administration can learn the followings.

Registration

Building a tax culture and improve tax morals by different activities such as tax education programme in school and public lectures for adults explaining why and how taxes have to be paid, with strong links to the social expenditure is the most important for voluntary compliance. Tax awareness programme via TV commercial and radio programs/spots, tax campaign in the periodic basis are the

major tools can be applied to broaden the tax net and enhance registration compliance.

❖ **Return filing**

✚ Regarding enhancing return filing compliance, IRD need to make the tax education program more specific and practical based focusing on book keeping technique, return filing techniques. Explanatory seminars and consultation before and during the season of filing period, large scale campaign and consultation meetings with Auditors and other business organizations will be helpful for promoting return filing and minimize underreporting.

✚ ICT is the backbone for e-tax system. Tax payers and tax administrator frequently face the server problem at the time of return filing. Improving the ICT is the most important for IRD to strengthen e-tax system and enhance compliance.

✚ Tax consultation service is one of the important services especially for low and middle-income taxpayer who cannot hire tax consultants. It will be worth full to extend consultation service to ease the taxpayer for their general inquiries, make the taxpayer service more systematic in tax offices and reduce the compliance cost of the taxpayer.

❖ IRD can operate the service of tax collection call center as a law enforcement tool, provide phone notification and carryout other procedures against delinquent as well as non-filer taxpayers which will help to enhance payment and filing compliance and directly contribute to reduce large amount of tax arrears and non-filer ratio. In the recent structure, the collection section of tax offices can be made more responsible and functioning in arrear collection and non-filer issues.

❖ **Reporting**

✚ Fear and enforcement- “effect of pursuing one to serve as a warning to all”, is the tool of decreasing noncompliance. To minimize underreporting of transaction by taxpayer, law and enforcement tools (**seizure, auction**) should be fully exercised by tax authority. There is the need to increase the audit and investigation percentage by strengthening the capacity of tax administrators. Logically, when there is a probability of carrying an audit exercise or where there is serious penalty attached to tax non-compliance, high level of compliance is observed. It is the normal behavior of human being to avoid paying their tax liabilities, and the only reason they cannot do that is when there is possibility of being detected (Massimo, 1993). In general, higher audit probabilities and severe penalties for delinquent taxpayers encourage tax compliance.

- ❖ Working in collaboration with different cooperating private organizations and Institute of Chartered Accountant of Nepal (ICAN) will be helpful for IRD to run tax education program, tax seminar and tax campaign. There is also the need to develop coordination and kind of regulation mechanism by IRD to the tax auditors to control misconduct and reduce compliance cost.
- ❖ Coordination with other ministries like ministry of education, ministry of information and communication for enhancing tax education to school children and college students, the potential future taxpayers and disseminating tax information by different audio-visual aids.
- ❖ Tax education corner in each office with multimedia and audio/visual aids.
- ❖ Complain resolution corner and technical assistance to the taxpayers in need especially in IT could help to minimise taxpayer dissatisfaction.
- ❖ Developing the network system to seek information of the taxpayer in need and to determine the actual transaction and financial position of the taxpayer.

Thus, developing tax payer friendly environment, promoting taxpaying culture, reducing compliance cost, taking action to the delinquent taxpayers by strong enforcement of law and strong network system to track the delinquent taxpayers are major remedies for enhancing compliance.

REFERENCE

1. **National Tax Agency Report (2015). *National Tax Agency, Japan publishing***
2. Annual Report (2074/75). *Inland Revenue Department, Nepal publishing*
3. OECD/FIIAPP (2015).“Building Tax Culture Compliance and Citizenship Taxpayer” *OECD publishing*
4. OECD(2018).Revenue Statistics *OECD publishing*
5. Tax administration (2017). comparative information on OECD and emerging Economies, *OECD publishing*

Taxation Challenges in a Digital Economy

Sushil Lamsal [★]

1. BACKGROUND

There is no universally agreed definition of the digital economy. According to the International Monetary Fund (IMF), the “digital economy” is sometimes defined narrowly as online platforms, and activities that owe their existence to such platforms. Yet, in a broad sense, all activities that use digitized data are part of the digital economy in modern economies, the entire economy. Online transactions of goods and services, or e-commerce, have been exponentially increasing, both domestically and internationally. Similarly, a series of new online based businesses are emerging at an unprecedented speed and scale (Ducharme et al., 2018). Digitalization is considered one of the major drivers of growth and innovation. At the same time, the digital economy is associated with major challenges for the international tax system.

The digital economy and the emergence of new business models

The OECD identifies the following business models in ‘*ADDRESSING THE TAX CHALLENGES OF THE DIGITAL ECONOMY, 2014*’

1. **Electronic commerce:** Electronic commerce, or e-commerce, has been defined broadly by the OECD as “the sale or purchase of goods or services, conducted over computer networks 1 by methods specifically designed for the purpose of receiving or placing of orders. The goods or services are ordered by those methods, but the payment and the ultimate delivery of the goods or service do not have to be conducted online. An e-commerce transaction can be between enterprises, households, individuals, governments, and other public or private organizations” (OECD, 2011)
2. **Payment services:** Paying for online transactions traditionally required providing some amount of financial information, such as bank account or credit card information, to a vendor, which requires a high degree of trust that is not always present in the case of an unknown vendor, particularly in the case of a C2C transaction. Online payment service providers help to address this concern by providing a secure way to enable payments online without requiring the parties to the transaction to share financial information with each other. It includes
 - i) Cash payment solutions
 - ii) E-wallets or cyber-wallets
 - iii) Mobile payment solutions
3. **App Stores:** The growth of Internet access through smart phones and tablets has caused an increase in the frequency of use of online services and the development of application stores, a type of digital distribution platform for software, often provided as a component of an operating system. Application stores typically take

[★] Tax Officer, Inland Revenue Office, Putalisadak

the form of central retail platforms, accessible through the consumer's device, through which the consumer can browse, view information and reviews, purchase and automatically download and install the application on his/her device.

4. **Online advertising :** Online advertising uses the Internet as a medium to target and deliver marketing messages to customers. Internet advertising offers a number of advantages over traditional advertising. For example, many Internet advertisers have developed sophisticated methods for segmenting consumers in order to allow more precise targeting of ads. Many Internet advertising publishers have also developed ways for clients to monitor performance of ads, tracking how users interact with their brands and learning what is of interest to current and prospective customers. Online advertising takes a number of forms, the most prominent of which are display ads, in which an advertiser pays to display ads linked to particular content or user behavior, and search engine ads, in which an advertiser pays to appear among Internet search results.
5. **Cloud computing:** Cloud computing is the provision of standardized, configurable, on-demand, online computer services, which can include computing, storage, software and data management, using shared physical and virtual resources (including networks, servers, and applications). Cloud computing often provides customers with a cost-effective alternative to purchasing and maintaining their own IT infrastructure, since the cost of the consumer resources is generally shared among a wide user base. Most common examples of cloud Computing service models are;
 - i) Infrastructure-as-a-service (IaaS)
 - ii) Platform-as-a-service
 - iii) Software-as—a-service
 - iv) Content-as-a-service and
 - v) Data-as-a-service
6. **High frequency trading:** High frequency trading uses sophisticated technology, including complex computer algorithms, to trade securities at high speed. Large numbers of orders which are typically fairly small in size are sent into the markets at high speed, with round-trip execution times measured in microseconds.
7. **Participative networked platforms:** A participative networked platform is an intermediary that enables users to collaborate and contribute to developing, extending, rating, commenting on and distributing user created content. User created content (UCC) comprises various forms of media and creative works (written, audio, visual, and combined) created by users. Social networking applications are possibly the best known participative networked platform but the same model is also used in other areas, like fashion design, toy design, and others.
8. **Multi-Sided business model:** A multi-sided business model is one that is based on a market in which multiple distinct groups of persons interact through an intermediary or platform, and the decisions of each group of persons affects the outcome for the other groups of persons through a positive or negative externality. In a multi-sided business model, the prices charged to the members of each group reflect the effects of these externalities. If the activities of one side create a positive externality for another side (for example more clicks by users on links sponsored by advertisers), then the prices to that other side can be increased.

2. Challenges of Digitalization for Taxation

There are several challenges related to taxation arise as the digital economy. Major challenges of digitalization include lack of nexus (or taxable presence in a jurisdiction), reliance of intangibles, data and user-generated content, income characterization, spread of new business models, in which the buyer and seller are in different jurisdictions, and the expansion of e-commerce (Hadzhieva, 2019). Challenges are explained briefly as follows.

- Digitization of business operations can facilitate Base Erosion and Profit Sharing (BEPS), and can result in double non-taxation and reallocation of taxable income. Multinational companies can avoid tax liabilities in several ways, including (i) avoiding local permanent establishment, (ii) minimizing the scope of operations and assets to reduce taxable income, and (iii) exploiting tax treaty network with developing countries that impose generally lower tax rates (Hong, 2018).
- Second, reliance on intangibles increases the ability of companies to structure themselves to minimize their tax liabilities. Tax authority face difficulty in Identification of income from the assets, valuation and allocation of income amongst different parts of multinational group.
- Third, extensive use of data and user-generated content (especially in multi-sided businesses), raises the question on whether the users contribute to value creation by providing their data to platforms in exchange for free access (which is then sold to online advertisers by platforms) in addition to enlarging the user base of the platform and enhancing its reputation through network effects.
- Unclear Income Characterization; The tax laws; in general; rely heavily on the categorization of income to determine the rate and means of taxation. With digitalization, it is difficult to clearly distinguish some types of income, especially among royalties, service fees, and business profits.

3. Traditional philosophy of the "Permanent Establishment" concept:

Although it is difficult to find some stable norms in international taxation, certain basic, generally accepted features can be found. The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), has incorporated and consistently reaffirmed physical presence principles in its Model Tax Convention on Income and on Capital (OECD, 2016).

The OECD convention establishes fundamental criteria for determining if a Permanent Establishment (PE) exists: (1) there must be a fixed place of business (situs test); (2) the fixed place of business must be located [in a] certain territorial area (locus test); (3) the use of the fixed place of business must last for a certain period of time (tempus test); (4) the taxpayer must have a certain right of use [over] the fixed place of business (ius test); and (5) the activities

performed through the fixed place of business must be of a business character, as defined in the treaty law and in the domestic tax laws (business activity test). Finally, if a company does not meet these standards, PE status may still be imputed if an agent of the company regularly conducts business in the non-resident jurisdiction.

4. Why the traditional PE definition is not appropriate for a digitalized economy?

As already mentioned, digitally driven companies may operate their business remotely and create value in foreign countries without physical presence in the country. Digital technology provides an environment in which automated functions can undertake significant business with little or no physical activities. This makes it difficult to establish international norms for identifying the source of the taxpayers' income.

The concept of a PE is highly important as it determines a company's exposure to source country taxation. There are two ways by which a PE could be found to trade in a country. Firstly, Article 5 (1) to (4) OECD Model states that a business which is part of the same enterprise under common ownership and control will be an 'associated permanent establishment'. Secondly Article 5(5) - (6) present the second type, an agent who is legally separated from the enterprise, but dependent on the enterprise to the point of forming a PE. Physical presence is demanded in both tests. However, in a digital economy it is possible for companies to remotely generate revenues from a country through an online platform without having a physical presence or nexus in that country (Ducharme et al., 2018).

The next step is to identify the closest approximation to physical presence. A digital company can be considered as situated in a country according to the fixed place of business test for a PE. A server is the closest physical presence of a digital company, for 5(1) to be imposed the server has to be at the disposal of the company, according to 42.3 of the OECD Commentary. The server is situated on an immovable piece of land, as a result a fixed place could be assumed to constitute a PE. If the Multi National Enterprises (MNEs) own or lease the whole server in the country, then the server qualifies as a fixed place of business for a PE. However, digital companies select to avoid the PE status by renting a space on someone else's server in the source country (Ducharme et al., 2018).

It is feared that digital economy may; change the distribution of taxable activities, alter the balance of taxing authority and result in the erosion of countries' tax bases. In such situation, how could the source country make that income taxable is the main issue to be discussed.

5. Some multilateral and unilateral proposals and practices:

a) Implementation of OECD's BEPS Action: OECD's recommendation to implement the measures outlined in BEPS package, with a particular focus on the measures relevant to digitalization and their impact on the behavior of highly digitalized businesses can be an

alternative. “These relevant measures include the direct tax measures developed under Action 7 (prevent the artificial avoidance of PE status), Actions 8-10 (assure that transfer pricing outcomes are in line with value creation), Action 3 (strengthen Controlled Foreign Company (CFC) rules), Action 5 (tackle harmful tax practices) and Action 6 (prevent treaty abuse). They include also the new guidelines and implementation mechanisms relating to Value Added Tax (VAT) that were agreed under Action 1 to level the playing field between domestic and foreign suppliers”(Ducharme et al., 2018 P.90).

b) The OECD categorizes some uncoordinated unilateral measures as follows:

- Alternative applications of the PE threshold (Adjustment of PE definition or establishing tax rights according to digital presence, e.g. India, Israel);
- Withholding taxes (Broadening the categories of exception to the PE rule under which the taxing right is allocated to the source rule to include digital products and services)
- Turnover taxes, such as equalization levies (Non -income tax measures to subject foreign- based suppliers of digital goods and services, e.g. India, Italy, France); and
- Specific regimes targeting large MNEs (e.g. UK, Australia, US) (Hadzhieva, 2019).

c) Some unilateral measures in practice:

- **Italy’s Web Tax:** The Finance Law, 2018 in Italy introduced a web tax, which will be applicable from January 2019 onwards. The 3% tax is applicable to Internet services distinguished by minimum human intervention and use of technology, provided both by Italian resident and non -resident entities to local business recipients.
- **Austria’s Online Advertisement Tax:** Austria extended the scope of its national tax to include online advertising. With the new measures, which came into force in 2018, the government intends to reduce the advertisement tax while broadening the tax base to include online advertising (Jones, Seabrook, Sciliberto, & Jones, 2018).
- **UK’s Diverted Profits Tax:** The Diverted Profit Tax aims at establishing a nexus between the entity producing the income and the place where the income originates. The tax is an upfront tax at 25 % (as opposed to the UK Corporate Income Tax rate of 19 %) of punitive character. The conditions are purposeful avoidance of PE and structures lacking economic substance and mismatch arrangements to shift profits (Journal & On, 2015).
- **New Zealand’s Digital Services Tax:** New Zealand extended its Goods and Service Tax (GST) to digital remote services provided offshore.
- **India’s New Nexus and Equalization Levy:** India introduced an equalization levy of 6% in 2016. With the new levy, any Business to Business (B2B) payment made to a non-resident in respect of online advertising is withheld by the resident taxpayer. The gross value tax is aimed at digital business models, such as Google and Facebook. The

equalization levy does not apply when a non-resident service provider maintains a PE (Hadzhieva, 2019).

6. PE concept and Digital Economy in Nepal

The traditional PE concept has been accepted for many years and included in bilateral tax treaties, by Nepal. As per the Income Tax Act 2058 of Nepal sec 2 (bb) “Permanent Establishment has been defined as: (1) a place where a person wholly or partly carries on a business through an agent, other than a general agent of independent status acting in the ordinary course of business as such; (2) a place where a person has, is using, or is installing substantial equipment or substantial machinery; (3) one or more places within a country where a person furnishes (whether through employees or otherwise) related services (including technical, professional, or consultancy services) for a period or periods aggregating more than 90 days within any 12 month period; or (4) a place where a person is engaged in a construction, assembly, or installation project for 90 days or more, including a place where a person is conducting supervisory activities in relation to such a project.” The sectoral structure of FDI in Nepal (an important role of manufacturing and energy supply) leads to a situation when majority of foreign investors have a physical presence in Nepal—as required by the traditional PE concepts.

With the rapid development of technology, the trend of digitalization is growing massively. The trend in technology and digital sector is changing day by day. The e-commerce sector is expanding at a rapid pace, and people are showing more trust in such transactions. Similarly, online modes of payment, the way of purchasing goods has taken a different way. Online purchasing patterns today ranges from clothes to electronic appliances and even to vegetables. Use of digital services and software are also growing significantly.

However, the special provisions regarding digital economy by a foreign company not having PE in Nepal do not come under the purview of Nepalese taxation law. The digitalization of the economy creates challenges for the taxation of companies because these companies involve in aggressive tax planning strategies, Nepalese tax law should incorporate taxation issues related to digital economy. Nepal can take some unilateral measures in short run and be a member of inclusive framework and apply BEPS measures in long run to minimize the potential risk of tax base erosion and tax leakage.

References

- Ducharme, L. M., Arslanalp, S., Goksu, B., Kostroch, D., Carlos Moreno-Ramirez, J., Martins, M., ... Jamasali, J. K. (2018). MEASURING THE DIGITAL ECONOMY Approved By. *Measuring the Digital Economy International Monetary Fund*, 3(February).
- Ducharme, L. M., Arslanalp, S., Goksu, B., Kostroch, D., Carlos Moreno-Ramirez, J., Martins, M., Jamasali, J. K. (2018). MEASURING THE DIGITAL ECONOMY Approved By. *Measuring the Digital Economy International Monetary Fund*, 3(February).
- Erosion, B., & Project, P. S. (2018). *Tax Challenges Arising from Digitalisation – Interim Report 2018: Inclusive Framework on BEPS. OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project.*
<https://doi.org/10.1787/9789264293083-en>
- Hadzhieva, E. (2019). Impact of Digitalisation on International Tax Matters - Challenges and Remedies, (February), 1–113. Retrieved from
[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/626078/IPOL_STU\(2019\)626078_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/626078/IPOL_STU(2019)626078_EN.pdf)
- Income Tax Act, 2002, *Government of Nepal*
- Jones, B., Seabrook, S., Sciliberto, S., & Jones, G. (2018). Taxing the Digital Economy: The Unilateral Approach. *Tax Journal*.
- Journal, T., & On, P. S. (2015). Diverted profits tax changes, (March), 2015–2017.
- Thuronyi, V. (2005). Committee of Experts on International Cooperation in Tax Matters, (November), 1–35. Retrieved from http://www.un.org/esa/ffd/wp-content/uploads/2014/10/1STM_tax-aspects-E-C18-2005-9.pdf
- OECD. (2016). *Model Tax Convention on Income and on Capital: Condensed Version 2014 (Arabic version). Model Tax Convention on Income and on Capital: Condensed Version 2014 (Arabic version).* <https://doi.org/10.1787/9789264268142-ar>
- OECD. (2014). The digital economy, new business models and key features, 69–97.
<https://doi.org/10.1787/9789264218789-7-en>
- OECD. (2014). Addressing the tax challenges of the digital economy.
- Hong, S. C. (2018). Adb Briefs, 7(47), 1–8.

प्रविधिमैत्री कर सचेतना

चुडामणि ढुंगान

चेतनाको संचारले सबलाई सहज पाछ
पछिपर्ने पक्का हुन्छ जसले निच माछ।
वैरभाव केही छैन एक अर्काको साथी
राजस्वको संकलनलाई लैजानुछ माथी॥

आत्मरति हुन्छ होला धेरै कुरा गरे
चुप्प बसे पछुतो पो हुने हो कि भरे।
सानो मान्छे ठूला कुरा सकिदैन गर्न
प्रयत्न हो करदातामा थोरै ज्ञान भर्न॥

जाल झेल नगरेर गरौं स्वच्छ कर्म
दायित्वको निर्वाह हो सर्वोत्कृष्ट धर्म।
वातावरण बनाइदिने राज्यको हो काम
सबै स्वच्छ भए पक्कै लाग्छ न्यायो घाम॥

समयको सन्दर्भलाई आवश्यक छ जान्नु
करदाताले प्रविधिलाई किन पर ठान्नु?
करदातालाई सहज पार्न सुविधा थप भाछन्
घरै बसी कर तिर्ने प्रविधि 'नि आछन्॥

पूर्वाधार सरकारकै हो करदाताको लगईन
आफ्ना सबै कर विवरण गर्न पाइन्छ यकिन।
यो कम्प्युटर प्रविधिमा अभ्यस्त हौं सब
कर चुक्ता नि आफैं आउन शुरु भाछ अब॥

उन्नति त्यो पक्का छ है आफैं अघि सर्दा
धोका हुन पनि सक्ला अर्काको भर पर्दा।
सिकौं सीप प्रविधिको आफैं प्रयोग गरौं
विवरण त्यो ठीक छ छैन पहिल्यै यकिन गरौं॥

* सूचना प्रविधि निर्देशक

दुःख पाइन्छ विवरणमा गल्ति केही रहे
जरिवाना तिर्नु पर्ला कर परीक्षण भए।
कर्म राम्रो गरे फल मिल्छ सँधै मीठो
विकासको पथतिर लम्कौं अब छिटो॥

मोवाइल एप पनि आयो सबलाई सहज पार्न
समयको सदुपयोग हातमै सूचना झार्न।
कर कति तिरिदिए हातमै हेर्न पाइने
मोवाइल एप "आइआरडी नेपाल" मात्र रैछ चाहिने॥

ईपेमेन्ट प्रयोग गरी सहज कर तिर्ने
कर भुक्तानी ढिला गरी किन अपजस भिर्ने?
हामी सबको सम्पत्ति हो सरकारी खर्च
सदुपयोग यसको हामी सबले गर्नु पर्छ॥

कर अधिकृत कलम छाडी कम्प्युटरमा बस्ने
करदाता मैत्री हुन दह्रो कम्मर कस्ने।
गडबडी क्यै भए संकेत कम्प्युटर मै आउने
बिना काम व्यापारीको पसल किन धाउने?

साथमा नै सूचना छ ल्यापटप मोबाइलमा
अल्मलिन छाडौं अब काजगात र बिलमा।
हिसाब मिले नमिलेको रिपोर्ट भिडाई हेरौं
खराब नियत राख्नेलाई प्रमाणले घेरोँ॥

कम्प्युटर प्रणालीमा सूचनाको खानी
यसैमा भर पर्न अब पार्नुपर्‍यो बानी।
करदाता र कर अधिकृत हातेमालो गरी
प्रविधिको उपयोगमा बढौं अघि सरी॥